

TANULMÁNYOK A BUDAPESTI BESZÉDRŐL

a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján

TANULMÁNYOK A BUDAPESTI BESZÉDRŐL

a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján

Szerkesztette

KONTRA MIKLÓS • BORBÉLY ANNA

Gondolat Kiadó
Budapest, 2021

A könyvhöz tartozó DVD anyagát megtekintheti
a Gondolat Kiadó webhelyéről:
[https://www.gondolatkiado.hu/tanulmanyok-
a-budapesti-beszedr-l-a-budapesti-szociolingvisztikai-interju-alapjan](https://www.gondolatkiado.hu/tanulmanyok-a-budapesti-beszedr-l-a-budapesti-szociolingvisztikai-interju-alapjan)

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Kontra Miklós, Borbély Anna, 2021

© Szerzők, 2021

© Gondolat Kiadó, 2021

Felelős kiadó a kiadó vezetője

Borítótervező Lipót Éva

ISBN 978 963 556 148 3

Tartalom

Ábrák, táblázatok, térképek	9
KONTRA MIKLÓS (2021) 1. Bevezetés	13
KONTRA MIKLÓS (2020) 2. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú története	19
KONTRA MIKLÓS (2020) 3. Kutatásetikai kérdések	42
BEVEZETŐ TANULMÁNYOK	
KONTRA MIKLÓS (1990) 4. Budapesti élőnyelvi kutatások	59
REMÉNYI ANDREA ÁGNES (1989) 5. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszeréről	70
VÁRADI TAMÁS (2003) 6. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú	83
KONTRA MIKLÓS (2013) 7. Átlagos mondathossz a BUSZI-2-ben?	106
BORBÉLY ANNA-BARTHA CSILLA (2021) 8. Interjúzás, lejegyzés és kódolás a BUSZI-2-ben	108

ELEMZÉSEK

Hangtan

HATTYÁR HELGA – KONTRA MIKLÓS – VARGHA FRUZSINA SÁRA (2009)
9. Van-e Budapesten zárt *ë*? 147

BORBÉLY ANNA – VARGHA ANDRÁS (2010)
10. Az *l* variabilitása öt foglalkozási csoportban. Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban 165

Alaktan

MÁTYUS KINGA – BOKOR JULIANNA – TAKÁCS SZABOLCS (2010)
11. „Abban a farmerba nem mehetsz színházba”. A (bVn) variabilitásának vizsgálata a BUSZI tesztfeladataiban 187

BORBÉLY ANNA (2007, 2009/2020)
12. Két morfológiai változó variabilitásának statisztikai és szociokognitív elemzése a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban 205

Mondattan

KASSAI ILONA (2011)
13. Az *-e* kérdőszó és a budapesti nyelvhasználat. Minta érték nélkül 229

DANIEL SZEREDI (2012)
14. Loss of Agreement between Hungarian Relative Pronouns and their Antecedents 234

Szókincs

KONTRA MIKLÓS (2010)
15. Szócsinálás (A motiváció szerepe egy ismeretlen tárgy megnevezésében) 249

Stílus

BARTHA CSILLA – HÁMORI ÁGNES (2010/2020)
16. Stílus a szociolingvisztikában, stílus az interakcióban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések a szociolingvisztika társas-konstruktivista stílusvizsgálataiban 261

Diskurzus

BARTHA CSILLA–HÁMORI ÁGNES (2012/2021)

17. A beszédmodok dinamikája az interakcióban: a beszédalkalmazkodás-elmélet lehetőségei a társas nyelvhasználat vizsgálatában 299

Varia

KONTRA MIKLÓS (2014)

18. Megjegyzések a BUSZI-2-beli nyelvi bizonytalanságról 315

KONTRA MIKLÓS (2017)

19. Mustra a BUSZI-2 kétdimenziós tesztadataiból 325

BUSZI annotált bibliográfia 333

Névmutató 343

Tárgymutató 347

DVD

1. Gazdagréti hanganyag

- VARGA LÁSZLÓ: Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átíratban (1987)
- VARGA LÁSZLÓ: A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átírata (1988)
- VARGA LÁSZLÓ: 2006-os szemmel egy 1987-es írásomról (2006)

2. A B7307-es interjú anonimizált eredeti hangfelvétele és átírata (1998)

Terepmunkás: Molnár Gyula

Lejegyző: Borbély Anna és Bartha Csilla

3. A B7410-es interjú anonimizált eredeti hangfelvétele és átírata (2000)

Terepmunkás: Törzsök Erika

Lejegyző: Borbély Anna és Bartha Csilla

Az interjú itt publikált változatát Vargha Fruzsina Sára alakította ki 2021-ben.

Ábrák, táblázatok, térképek

Ábrák

2.1. ábra: A BUSZI-2 társalgási moduljai (az egyik interjú moduljainak sorrendjében)	22
2.2. ábra: Az elsőként közzétett B7307-es interjú (anonimizált átirat, tesztadatok és hangfájlok)	30
2.3. ábra: A BUSZI-ban annotált jelenségek illusztrációja	34
2.4. ábra: A (bVn) realizációi a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben foglalkozási csoportonként, Mátyus (2011: 306) alapján	39
5.1. ábra: Az adatrögzítés képernyőképe	74
6.1. ábra: Varga László intonációs átírási javaslata	85
6.2. ábra: Szignifikáns magánhangzó-rövidülést okozó változók hangos szövegolvasáskor (Pintzuk és munkatársai 1995 nyomán)	101
6.3. ábra: A (bVn) változó standard használatának aránya a beszélők önellenőrzésének függvényében	102
6.4. ábra: A „Kik beszélnek szépen magyarul?” kérdésre adott válaszok rangátlagai	103
9.1. ábra: A bevándorlás (bevánd) hatása a <i>hëgyës</i> és a <i>hëgyes</i> jelentésbeli különbségnek megítélésére, BUSZI-2	152
9.2. ábra: A <i>lëhet</i> szó 9 tokenjének magánhangzói egy oldi (Baranya megye) 64 éves nő ejtésében	158
9.3. ábra: F1 különbségek a <i>lëhet</i> és a <i>hëgyes</i> magánhangzói között a <i>hëgyës</i> - <i>hëgyes</i> -t különböző jelentésűnek ítélő két beszélő és egy majdnem összeolvadásos beszélő esetében	161
9.4. ábra: <i>lëhet/szëmbe</i> : várt irányú különbségek	162
10.1. ábra: A formális <i>l</i> -kiesés százalékos aránya 5 foglalkozási csoportban a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben	171
10.2. ábra: A formális <i>l</i> -kiesés százalékos arányának értékei 5 foglalkozási csoportban (n=50)	173

10.3. ábra: Adatközlők formális <i>l</i> -kiesés (százalékos) értékeinek növekvő sorrendje	175
10.4. ábra: Foglalkozási csoportonként a 13,5-es osztópont alatti százalékos formális <i>l</i> -kiesés értékű személyek aránya	178
11.1. ábra: A sztenderd [bVn] alakok aránya öt BUSZI-2 adatközlőnél tesztfeladatokban (feladattípusonként) és az irányított beszélgetésben	194
12.1. ábra: A produkciós tesztekben nemstandard változatokat legalább egyszer használó adatközlők száma foglalkozási csoportonként (n=50)	213
12.2. ábra: A nemstandard [nák] előfordulása az item/ige/feladat szerint	215
13.1. ábra: 140 Nem tudom, hogy már a vendég.	232
13.2. ábra: 890 Nem tudom, hogy vajon már a vendég.	232
14.1. figure: Percentage of the plural form of nominal relative pronouns in three corpora	245
15.1. ábra: 13–14 éves budapesti általános iskolások által használt megnevezések 1987-ben	252
15.2. ábra: A motiváció egyre növekvő szerepe egy ismeretlen tárgy megnevezésében	254
15.3. ábra: Az egyik magyar gyártmányú <i>kapocsszedő csipesz</i> 1987-ben	255
16.1. ábra: A stílusváltozások fő tényezőinek összesítő szociolingvisztikai modellje	271
19.1. ábra: A nyelvészeti kutatások területei Preston & Niedzielski (2003: x–xi) szerint	326
19.2. ábra: Előfeszítés a <i>farmer</i> ragozásában FOGL2 szerint, elemszámok, BUSZI-2	328
19.3. ábra: <i>iszok</i> ~ <i>iszom</i> és a bevándorlás hatása, elemszámok, BUSZI-2	330

Táblázatok

2.1. táblázat: A BUSZI-2 adatközlőinek életkori megoszlása	25
5.1. táblázat: A vizsgált változók gyakorisága	73
5.2. táblázat: Részlet az adatbázisból	75
5.3. táblázat: A bemutatott átiratrészletben előforduló szövegszók gyakorisága	80
6.1. táblázat: BUSZI-feladatok a feltételezett önellenőrzés csökkenő mértéke szerint	102
8.1. táblázat: A BUSZI-2 lejegyzése a lejegyző-nyelvészek, az időszakok és a részfeladatok felosztásában	132
9.1. táblázat: „Azonos vagy különböző?” a BUSZI-2-ben és a BUSZI-3 és -4-ben	150
9.2. táblázat: BUSZI-2 adatközlők nem szerint	150

9.3. táblázat: BUSZI-2 adatközlők életkor szerint	150
9.4. táblázat: BUSZI-2 adatközlők foglalkozás szerint	150
9.5. táblázat: BUSZI-2 adatközlők bevándorlás szerint	151
9.6. táblázat: BUSZI-2 adatközlők foglalkozás és bevándorlás szerint	153
9.7. táblázat: Budapestiek és bevándorlók a <i>hëgyës</i> – <i>hëgyes</i> szavak jelentésének megítélése szerint	153
9.8. táblázat: A <i>hëgyes</i> szó magánhangzói a 7314-es és 7330-as adatközlők szóelicitációs feladatában	159
9.9. táblázat: F1 különbségek a <i>lëhet</i> magánhangzói között négy stílusban és a <i>hëgyes</i> magánhangzói között szóelicitációban	160
9.10. táblázat: A 7411-es kispesti adatközlő első és második szótagi magánhangzói a <i>lëhet</i> és a <i>szëmbe</i> szavakban, irányított beszélgetésben	162
9.11. táblázat: A minimális pár teszt eredményeinek négy lehetősége (Labov 1994: 354)	163
10.1. táblázat: Az 5 foglalkozási csoport (n=50) páronkénti összehasonlításainak eredményei	172
10.2. táblázat: Foglalkozási csoportok heterogenitása a formális <i>l</i> -kiesés százalékos értékeinek a szórása szerint	174
10.3. táblázat: A minta formális <i>l</i> -kiesés (százalékos) értékintervallumának három övezete és a foglalkozási csoportokba tartozó adatközlők eloszlása	176
10.4. táblázat: A százalékos formális <i>l</i> -kiesés skáláján statisztikai osztópontelemzés segítségével feltárt 3 legmarkánsabb osztópont	177
10.5. táblázat: A több/kevesebb modell (Horvath–Horvath 2002: 322)	179
10.6. táblázat: Az <i>l</i> variabilitása a BUSZI-2-ben a több/kevesebb modell szerint(vö. Horvath – Horvath 2002)	180
11.1. táblázat: Itemek és adatok száma feladattípusonként a BUSZI-2-ben és a BUSZI-3,-4-ben	190
11.2. táblázat: BUSZI-feladattípusok a feltételezett önfigyelem mértéke szerint	191
11.3. táblázat: A (bVn) sztenderd változatainak aránya a BUSZI-2 tesztfeladataiban	192
12.1. táblázat: A két vizsgált morfológiai változóra vonatkozó produkciós és megkülönböztetést vizsgáló tesztek a BUSZI-2-ben	211
12.2. táblázat: BUSZI-feladatok a feltételezett önellenőrzés csökkenő mértéke szerint	214
12.3. táblázat: Labov minimális párok tesztjének négycellás táblázata	216
12.4. táblázat: A nyelvi változók variabilitásához fűződő beszélői viszonyulások típusai a BUSZI produkciós tesztekre vonatkozóan	217
12.5. táblázat: A BUSZI-2 adatközlők beszélői viszonyulásai két nemstandard morfológiai változathoz	218

14.1. table: Social classes in the BUSZI-2 corpus	237
14.2. table: Coding plurality of antecedents and relative pronouns	238
14.3. table: Summary of tokens in the corpus	239
14.4. table: Distribution of relative pronouns after specific antecedents	239
14.5. table: Non-selective restrictive pronouns	240
14.6. table: Distribution of the plural form of relative pronouns	242
14.7. table: Form of relative pronoun after plural antecedent	242
17.1. táblázat: Stílusvizsgálati megközelítések	300
18.1. táblázat: Nyelvi bizonytalanság a BUSZI-2-ben a „Melyik a helyes?” és az „Ön hogyan szokta ejteni?” tesztek alapján	318
18.2. táblázat: A „Melyik a helyes?” és az „Ön hogyan szokta ejteni?” tesztek szerint bizonytalan adatközlők száma változónként és kvótánként, BUSZI-2	323
18.3. táblázat: A „Melyik a helyes?” és az „Ön hogyan szokta ejteni?” tesztek szerint bizonytalan adatközlők száma kvótánként, BUSZI-2	323
19.1. táblázat: Az <i>injekció</i> ~ <i>inekció</i> változatok „így helyes” és „így szoktam használni” adatai egymásra vetítve, BUSZI-2	327

Térképek

9.1. térkép: A MNyA. 775. térképe	153
9.2. térkép: A <i>lehet</i> szó két magánhangzója F1 és F2 értékeinek átlagai a MNyA. öt kutatópontján (MNyA. és MNyHk.)	157

1. Bevezetés*

KONTRA MIKLÓS

A magyar nyelvészetben korábban nem készült olyan színvonalú beszélt nyelvi korpusz, mint amiről ez a könyv szól. Értendő ez a beszédfelvételekre is és az elvégzett korpuszépítő munka minőségére és mennyiségére egyaránt. Ez a könyv a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúról (rövidítve a BUSZI-ról) szól, közlését az a szándékunk indokolja, hogy megóvjuk a feledés homályától azt a sok kutatási információt és eredményt, amit ebben a kötetben összegyűjtöttünk.

Hogy honnan indultunk, azt Elekfi Lászlónak (1990) a *Beszélt nyelvi tanulmányok* című, 1988-ban megjelent, a BUSZI-t előkészítő kötetünkről írt recenziójából vett mondatokkal illusztrálom. Elekfi megállapította, hogy „A nyelvhasználatnak azt a szinte mindennapos területét, melyet ez a kutatás célba vett, eddig nemigen vizsgálta módszeres alaposággal a nyelvtudomány”, aztán [Wacha Imre ágrajzai] „elsősorban azt világítják meg, mennyire szerteágazó szerkezetű az élőbeszéd megnyilatkozásainak mondattani felépítése, akár a legbonyolultabb, de jól szerkesztett írott (újsághírből vett) sokszorosan összetett mondathoz képest”, s végül „A kiadvány [...] igen hasznos azok számára, akik világosan látni akarják, hogyan is beszélünk, és ezt nem írott, többé-kevésbé jól fésült szövegek alapján, hanem apró esetlenségeivel együtt akarják tanulmányozni”.

A BUSZI kutatások a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében folytak 1985-től 2010-ig, s bizonyos korlátozott értelemben folytak tovább még egy-két évig. A BUSZI honlapjáról (<http://buszi.nytud.hu/>), amit ma az MTA (2019 óta ELKH) Nyelvtudományi Intézete működtet, nem derül ki, hogy a kutatásnak 25 éven át ki volt a vezetője, de ha valaki elolvasta Szabó Tamás Péter (2012) ismeretterjesztő cikkét, abból megtudhatta, hogy „A BUSZI kutatások szakmai irányítója 1985 és 2010 között Kontra Miklós volt, 2011-től Váradi Tamás látja el ezt a feladatot.”

* Ezt a bevezetőt 2021 februárjában írtam.

A BUSZI-nak több változata van, e könyv a BUSZI-2-ről szól, aminek a felvételeit egy 50 fős kvótamintával készítettük 1987-ben. Ennek az 50 interjúnak a lejegyzése, kódolása és ellenőrzése 15 évig tartott (1988–2002). A teljes adatbázis számítógéppel kereshetővé tétele, majd kutathatóvá tétele külső kutatók számára, vagyis olyanok számára, akik nem vettek részt az adatbázis létrehozásában, további hat évet vett igénybe (2003–2008). Ez a „lassúság” föltűnő, ha például tudjuk, hogy *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* hét kötetének megírása és megjelentetése ugyanebben az intézetben csak 13 évig tartott (1949–1962). A mi „lassúságunknak” számos oka volt, mi más történelmi korban és eltérő munkakörülmények között dolgoztunk. A szótár a magyarországi szocializmus elején készült, kiemelt intézeti tervmunkaként, mai szemmel elképzelhetetlenül biztonságos körülmények között. A BUSZI a szocializmus legvégén kezdődött, s az első öt év után a munkánk viszontagságos intézeti és finanszírozási körülmények között zajlott. Mi normális, Labov inspirálta kutatásként terveztük meg munkánkat, csak közben befuccsolt a szocializmus, ezért a BUSZI-2 ötven interjújának kutathatóvá tétele két évtizedet vett igénybe. A budapesti reprezentatív mintával 1988–89-ben készített kétszáz interjút (ezek neve BUSZI-3 és BUSZI-4) pedig gyakorlatilag csak archiválni voltunk képesek.

Ezért aztán nálunk nem folyhatnak s jó ideig nem is fognak folyni olyan kutatások, amelyek Béctől nyugatra teljesen természetesnek számítanak. Nincs például olyan kutatásunk, mint az ausztráliai Catherine Travis által vezetett *Sydney Speaks project*, amelyben a város nyelvének variabilitását és változásait vizsgálják oly módon, hogy összevetik az 1970-es évek beszédét a 2010-es évekével. Például a hangváltozások vizsgálatában, az elmúlt évek technikai fejlődésének következtében, a korábbi, tipikusan 500 magánhangzó-példány helyett ma már sok tízezer példányt vizsgálhatnak meg, s így az eredmények meggyőzőbbek a korábbiaknál s a kutatók is jobban értik a változási folyamatokat.¹

Három kontextualizáló megjegyzés

A budapesti *beszéd* változásairól tehát empirikus vizsgálatok még nemigen készültek. Mindazonáltal van néhány olyan vizsgálati eredményünk, amelyek a BUSZI-ban készített pillanatfelvételeket valamelyest kontextualizálják.

Például egy, a BUSZI-tól független, de vele egyidőben folytatott kérdőíves vizsgálatból tudjuk, hogy 1988-ban a *heló* az ötödik leggyakoribb köszönési forma volt önbevallás szerint Budapesten. Egy 17 évvel később megismételt vizsgálatban már a harmadik leggyakoribb köszönés volt, vagyis: a BUSZI felvétele és az azt követő időszak egyben a *heló*-zás elterjedésének időszaka, másrészt azt is tudjuk, hogy a *heló*-zás a fővárosból terjed(t) vidékre (Kontra 2007).

¹ Lásd: <http://www.dynamicsoflanguage.edu.au/sydney-speaks/> (2021-02-01)

Az 1988. évi országos kérdőíves vizsgálat budapesti eredményeit összevetettük a 2005-ben Budapesten megismételt vizsgálat eredményeivel, ami lehetővé teszi a BUSZI felvételét követő két évtized bizonyos nyelvi mozgásainak szemügyre vételét. A változások valós időben történő vizsgálatával megállapítottuk például, hogy egy szóbeli mondatkiegészítő feladat tanúsága szerint (*Nem kell, hogy mindenki a levesből*) az *(ő) egy[ék]* ikes alak kizorulóban van Budapesten, s ez a változás az időseknél zajló változás következménye. És vannak persze olyan változók is, amelyek stabilitást mutatnak, például az E/1 [k] használata (*Ha kell, akkor én is vitatkozo[k] a főnökkel*) szóbeli mondatkiegészítéskor stabil, és ennek a megítélése sem mutat változást (Kontra 2012).

A BUSZI-felvételeket kontextualizálja az is, hogy a 2005. évi vizsgálatunkban feltettük azt a kérdést is, hogy

Amikor Ön bekapcsolja a rádiót és egy ismeretlen embert hall beszélni, kb. két perc után meg tudja-e ítélni, hogy az illető mennyire okos vagy intelligens?

Kiderült, hogy a budapesti reprezentatív minta (N=200) közel fele, 46,5%-a rabja annak az előítéletnek, hogy valakinek az okosságát, intelligenciáját meg lehet ítélni a beszéde alapján, s e tekintetben nincs különbség fővárosi nők és férfiak, fiatalok és idősek, valamint iskolázottak és iskolázatlanok között (Kontra 2009).

Egy megjegyzés az írógép-billentyűzet nyelvi hatásáról

Amikor még manuális írógépeket használtunk, Magyarországon nagyjából 1990-ig, nem tűnt érdektelennek megvizsgálni azt a kérdést, hogy az írógépek hiányos klaviatúrája (nem volt rajtuk *í, ú, ű*, csak ezek rövid párja) befolyásolja-e az emberek beszédét, másképp: hozzájárul-e a klaviatúra az *í, ú, ű* kiejtésbeli rövidüléséhez. Ezért építettük be a BUSZI-ba ennek a kérdésnek a vizsgálatát is, és ezért készítettük el egy előtanulmányban az írógéphatás Varbrul elemzését is (Pintzuk és mtsai 1995). Megállapítottuk, hogy az írógép billentyűzete szignifikánsan befolyásolta a szövegek felolvasásakor a magánhangzó hosszúságot: a régi írógéppel írt szövegekben előforduló *i, u, ü*-ket (pl. *hosszu*) adatközlőink rövidebben ejtették, mint az új írógéppel írt szövegekben levő *í, ú, ű*-ket (pl. *hosszú*). Erre az eredményre aztán többször is hivatkoztunk, pl. Váradi 2003: 354–355, a jelen kötetben: 100–101, Kontra 2006: 578; lásd még: Kontra 1995a: 12–17².

² Erről Preston (2000: 618) jóhiszeműen ezt írta: „Kontra (1995a) has shown that the layout of the Hungarian typewriter may actually be connected to vowel mergers in that language!”

Később azonban rájöttünk, hogy az a módszertani elképzelésünk naiv volt, hogy a lejegyző és ellenőre hallás útján megállapítja majd, hogy egy adott magánhangzó-példányt röviden vagy hosszan ejtett-e az adatközlő. A tervezés fázisában nem ismerhettük még Kerswill és Wright (1990) tanulmányát, melyben számos szakképzett fonetikus átiratainak minuciózus elemzésével kimutatták, hogy azok mennyire megbízhatatlanok. A mi esetünkben amikor két szakképzett nyelvész (Bartha Csilla és Borbély Anna) percepcióis ítéletei eltértek egymástól, akkor a második ellenőr (Kontra Miklós) volt hivatva dönteni 2007–2008-ban, de az így nyert adatokat – amint korábban írtuk (Kontra–Borbély 2010: 20) – „célszerű fenntartással kezelni”. Az is nyilvánvaló immár, hogy a percepcióis ítéletekre alapozó vizsgálatnál objektívebb lenne a magánhangzók időtartamának mérési adatait felhasználó vizsgálat – erre azonban nem is gondoltunk akkoriban. Konklúzió: a magyar írógép-billen-tyűzet kiejtést befolyásoló hatására vonatkozó BUSZI elővizsgálatunk (Pintzuk és mtsai 1995) eredményeit „célszerű fenntartással kezelni”.

Mit tartalmaz ez a kötet?

Ebben a könyvben újonnan írt tanulmányok, korábban publikált cikkek újra közlései, esetenként módosított újra közlései olvashatók.

Újonnan írt tanulmány szól a BUSZI történetéről, valamint a kutatásetikai kérdésekről (mindkettőt Kontra Miklós írta) és az interjúzás, lejegyzés és kódolás részletes bemutatásáról, ami egyben egy BUSZI interjú diskurzuselemzése is (Borbély Anna–Bartha Csilla). A következő blokkban (Bevezető tanulmányok) az élőnyelvi kutatások kezdetéről (Kontra Miklós), a BUSZI kódolási rendszeréről (Reményi Andrea Ágnes), valamint a BUSZI egészéről (Várad Tamás) tájékoztató tanulmányok olvashatók, valamint egy téves közlést kiigazító cikk (Kontra Miklós). A következő blokkban (Elemzések) tíz tanulmányt olvashatnak. Hangtani cikkek szólnak a budapesti zárt *ĕ*-ről (Hattyár Helga–Kontra Miklós–Vargha Fruzsina Sára) és az *l* variabilitásáról (Borbély Anna–Vargha András). Az alaktani részben olvashatnak a (bVn) változóról (Mátyus Kinga–Bokor Julianna–Takács Szabolcs), továbbá a nákolásról (nVk)₂ valamint a *jöttök* és a *jösztok* váltakozásáról (Borbély Anna). Mondat-tani kérdést két tanulmány vizsgál: az egyik az *-e* kérdőszóval foglalkozik (Kassai Ilona), a másik a magyar vonatkozó névmások és antecedenseik egyeztetési kérdéseit járja körül (Szeredi Dániel, az övé az egyetlen angol nyelvű cikk a kötetben). Egy rövidebb cikk tárgyalja a motiváció szerepét egy ismeretlen tárgy megnevezésében (Kontra Miklós), és egy hosszabb tanulmány szól a stílusról a szociolingvisztikában (Bartha Csilla–Hámori Ágnes). Ezt a blokkot két cikk zárja, az egyik a nyelvi bizonytalanságról szól, a másik a BUSZI-2 kétdimenziós tesztadataiból közöl mustrát (mindkettőt Kontra Miklós írta).

A könyvhöz tartozik egy DVD is, ami a gazdagréti könyvben (*Beszélt nyelvi tanulmányok*, 1988) Varga László által készített intonációs átíratot tartalmazza a hanggal együtt, valamint az átírat használatához nélkülözhetetlen Varga tanulmányt 1987-ből és a szerző „2006-os szemmel egy 1987-es írásomról” című írását. A BUSZI előmunkálataiban részt vevő Varga Lászlónak köszönhetjük, hogy 1988 óta vannak eszközeink a normális magyar beszéd hanglejtésének szabatos lejegyzésére és elemzésére. Ezzel a DVD-vel lehetővé válik a teljes átírat és hang együttes használata, ami, reméljük, a magyar beszéd, társalgások intonációjának kutatását is fellendítheti. A DVD-n két interjú anonimizált eredeti hangfelvételt és átíratát is közöljük. Az első interjú (B7307) „fel van darabolva”, vagyis például a kártyás mondatkiegészítő feladatok mindegyike külön hangfájlban van, a második interjúban (B7410) viszont ezek a feladatok nincsenek feldarabolva, például a mondatkiegészítő tesztek (feladatok) csoportonként, az eredeti interjú megfelelő helyein hallgathatók meg.

A tartalomjegyzékben és minden tanulmány elején feltüntetjük, hogy az itt közölt írás mikor született. Amikor egy szerző itt újra közölt tanulmányra utal, akkor az eredeti lapszámot is és az itteni lapszámot is közöljük, pl. 2010: 55, a jelen kötetben: 249.

A hivatkozott szakirodalmi tételek listája általában az egyes fejezetek végén található. Amikor nem (két esetben: A BUSZI története és a Kutatásaitikai kérdések c. fejezeteknél), akkor a hivatkozások a BUSZI annotált bibliográfiában találhatóak a könyv végén.

A BUSZI-kutatás tudománytörténeti háttére után érdeklődő olvasó az itteniekén túl tájékozódhat Kontra (1995b)-ből és egy 2004-ben készített, de csak 2017-ben publikált interjúból is (Mit ér az ember, ha kutató?).

A hivatkozott irodalom

- Elekfi László 1990. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Szerkesztette: Kontra Miklós. *Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes* 1. Bp. 1988. Az MTA Nyelvtudományi Intézete. 180 oldal. *Magyar Nyelvőr* 114: 249–256.
- Kerswill, Paul and Susan Wright 1990. The validity of phonetic transcription: Limitations of a sociolinguistic research tool. *Language Variation and Change* 2: 255–275.
- Kontra Miklós 1995a. On current research into spoken Hungarian. *International Journal of the Sociology of Language (= Hungarian Sociolinguistics)* # 111: 9–20.
- Kontra Miklós 1995b. “No CARE-packages, please - We’re Hungarians”: The climate before, during and after the birth of the Budapest Sociolinguistic Interview. In: Jeffrey Harlig - Csaba Pléh eds., *When East Met West: Sociolinguistics in the Former Socialist Bloc (Contributions to the Sociology of Language 68)*. Berlin - New York, Mouton de Gruyter. Pp. 143–164.
- Kontra Miklós 2006. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Pp. 577–594.

- Kontra Miklós 2007. A *heló* térhódítása Budapesten. In: Magay Tamás szerk., *Félmúlt és közeljövő*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Pp. 101–108.
- Kontra Miklós 2009. Mivel korrelálnak a nyelvi előítéletek Budapesten? In: Borbély Anna–Vančonek Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. Pp. 37–51.
- Kontra Miklós 2012. Mai magyar nyelvi változások (látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok). *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 357–380.
- Kontra Miklós–Borbély Anna 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport. http://www.nytud.hu/buszi/B2_tesztadatok.pdf (2021-02-01)
- Mit ér az ember, ha kutató? Interjú Kontra Miklóssal, a nyelvtudomány kandidátusával, tudományos főmunkatárssal. Budapest, 2004. december 31. [Az interjút Molnár Miklós készítette] *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2017/2: 135–150. <http://forumszemle.eu/archiv/?szemle=2017-2#tab-2017-2> (2021-02-01)
- Pintzuk és mtsai = Pintzuk, Susan–Miklós Kontra–Klára Sándor–Anna Borbély, 1995. *The effect of the typewriter on Hungarian reading style*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 1). Budapest: Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences. <http://www.nytud.hu/buszi/wp1/index.html> (2021-02-01)
- Preston, Dennis R. 2000. Mowr and mowr bayud spellin’: Confessions of a sociolinguist. *Journal of Sociolinguistics* 4: 614–621.
- Szabó Tamás Péter 2012. Milyen (volt) a budapesti beszélt nyelv? (2012. október 1.) *Nyelv és Tudomány* <https://m.nyest.hu/hirek/milyen-volt-a-budapesti-beszelt-nyelv> (2021-02-01)
- Váradai Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Pp. 339–359. * A jelen kötetben a 83–105. oldalon.

2. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú története*

KONTRA MIKLÓS

Elöljáróban szót kell ejteni a magnetofonról, ami egy olyan technikai eszköz, ami a nyelvészeti kutatásokat nagyon megváltoztatta a korábbiakhoz képest. A magnetofon¹ előtt a nyelvészeti vizsgálatoknak a beszédre (vagyis nem az írott szövegekre) vonatkozó része maximum 10-12 szavas mondatokat elemzett, mivel hosszabb beszédrészleteket nem lehetett megjegyezni, pláne nem rögzíteni. A magnó a vizsgálható szövegek terjedelmét nagyon megnövelte, s ráadásul a felvett szöveg bármikor, bárhányszor újra meghallgathatóvá vált. A magnetofon új korszakot és új távlatokat nyitott a beszéd kutatásában.²

Magyarországon a hagyományos nyelvjáráskutatásnak, vagyis a falusi idős parasztok kérdőíves kikérdezésének már jelentős múltja volt a múlt század 80-as éveiben, de a városi *dialektológia* szűz terület volt és sok jelentős nyelvész idegenkedett tőle. A magyar beszéd magnetofonos vizsgálata pedig gyerekcipőben járt még a 80-as évek közepén is (de vö. Balogh szerk. 1993).

* Ezt a fejezetet nagyrészt a 2020. év második felében írtam.

¹ A magyar hangrögzítés történetének első (nem nyelvészeti céllal készült) dokumentuma Kossuth Lajos beszéde, melyet Torinóban rögzítettek fonográfhengeren, 1890-ben (<https://mek.oszk.hu/kiallitas/kossuthhangja/html/nyito.htm> [2021-03-01]).

² 2021. január 6-án, amikor Labov az Amerikai Tudományos Akadémia rangos Talcott Parsons-kitüntetését vette át, a következő megjegyzést tette a magnetofonról: “[At Columbia University in the 1960s] I found that linguistics had a very different mode of gathering data [than I had been used to as an industrial chemist]: asking somebody, “Can you say this?”, or relying perhaps on introspection. It occurred to me that the field could profit by the adoption of this new invention, the tape recorder, that preserved what people actually did say. And it was good that I brought my numerical habits with me, because I found that the variation in the way people said the very same words could be measured, and shown to be subject to a number of social parameters.” <https://www.amacad.org/events/honoring-labov>, 18:40-19:16. (2021-03-01)

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (röviden: BUSZI) történetét három szakaszban ismertetem, attól függően, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetének székhelye épp hol volt.

Első szakasz: 1985–1992, Budai Vár, Szentháromság utca 2.

A BUSZI története 1985 nyarán kezdődött, amikor az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója, Herman József meghívta a jelen sorok szerzőjét kutatónak, azzal a céllal, hogy beindítsa és irányítsa az Intézetben a magyar szociolingvisztikai és városi dialektológiai kutatásokat. 1985 októberében intézeti nyelvészek (Imre Samu, Kassai Ilona, Szépe György és mások) valamint máshol dolgozó nyelvészek (Pléh Csaba, ELTE; Terestyéni Tamás, Tömegkommunikációs Kutatóközpont és mások) részvételével kiadós ötletbörzét rendeztünk a beindítandó kutatások céljairól és módszereiről.

A „pesti nyelv” és a városi népnyelv kutatását Bárczi Géza (1932/1980, 1941/1980) már bő félszázaddal korábban szorgalmazta, de G. Varga Györgyi (1968), magnetofont még nem használó, 1960-as évekbeli vizsgálatától eltekintve ezen a téren alig történt valami. Lemaradásunkat csökkentendő, e téren tapasztalt külföldi kutatókat hívtunk meg az Intézetbe előadni, konzultálni, többek közt Wolfgang Dresslert (1990), Robert Ilson (1991) és John Baugh-t (1992).

Elméleti és módszertani szempontból a BUSZI leginkább Labov (1984, magyarul 1988; lásd még Kontra 2018) és kisebb részben Gregg (1984) kutatásain alapult. Fontos előmunkálatunk volt a gazdagréti kábeltévé anyagából válogatott részletek sok szempontú elemzése (Kontra szerk. 1988) – elkészült a 20 perces felvétel intonációs átírata, s tanulmányok születtek a szünetjelölésről, a megnyilatkozás-határok jelöléséről, a témaismétlődő névmásokról, a beszélt nyelvi szövegalkotásról és a nemverbális közlésekről.

1986–87-ben elkészítettünk két tanulmányt, ajánlatot a megvizsgálandó hangtani kérdésekről (Cseresnyési László) és a mondattani kérdésekről (Komlósy András), valamint egyet a mintavételi problémákról (Terestyéni Tamás). 1987-ben elkészült a vizsgálati eszközök első változata (BUSZI-1), majd a próbainterjúk tapasztalatait hasznosító következő változat (BUSZI-2). Ezt Kassai Ilona, Balogh Lajos, Szende Tamás, Wacha Imre és mások javaslatai alapján Kontra Miklós állította össze (lásd Kontra 1987 és 1990b).

A kutatási célok

Vizsgálataink fő céljai a következők:

- az eddigi írott korpuszokon vagy egy-két nyelvész intuícióin alapuló leírások módosítása, kiegészítése jelentős mennyiségű nyelvi korpusz elemzése, valamint a nyelvhasználat kísérletes vizsgálata (elicitáció) révén,
- a szociológiailag minél pontosabban leírt, különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálata,
- a stílusok vizsgálata, vagyis a beszélőknek saját beszédüket kísérő figyelmük nagyságától függő változatok leírása,
- olyan adatok felvétele, amelyek lehetővé teszik bizonyos nyelvi változások vizsgálatát, ha hasonló adatfelvételek készülnek 10-20-30 év múlva.³

A hangtani vizsgálatok célja annak kiderítése, hogy miként befolyásolják az egyes hangtani változatok előfordulását és a változások menetét a társadalmi helyzet, a beszédsebesség, illetve a stílus. A konkrét vizsgálati kérdések (pl. affrikálódás, *l*-kiesés, *injekció* ~ *inekció* stb.) részletesebb leírása Váradi (2003: 346–350., a jelen kötetben: 91–96.) ismertetésében olvasható, miként az alaktani kérdések (pl. suksükölés, *ikes* ragozás stb.), a mondattaniak (pl. az *-e* kérdőszócska helye, *ami* és *amely* stb.) és a lexikaiak (pl. *felolt* ~ *felgyújt*) is, továbbá az irányított társalgási modulok egy része (az életrajzítól a nyelvi vélekedésekig).

Az interjú és a vizsgálati eszközök

Az interjú és a vizsgálati eszközök jelentős része a klasszikus labovi interjú (Labov 1984) magyar viszonyokra adaptált változata (vö. Váradi 2003: 341–344, a jelen kötetben: 86–89.). A megfigyelői paradoxon korabeli tárgyalásához vö. Kontra (1990a: 516–517, a jelen kötetben: 90.; és 1991/1999). A BUSZI-2 végleges itemlistáját Blága és Hattyár (2006/2010) tartalmazza, az egydimenziós tesztadatokat Kontra és Borbély (2010) közölte. Az interjúk két nagy részből állnak: irányított beszélgetésekből és tesztekéből. Ez utóbbiak közé tartoznak

- szóbeli mondatkiegészítő feladatok,
- bekezdésnyi szövegek lassú és gyors felolvasásai,
- minimális párok felolvasása,
- 5-6 szóból álló listák felolvasása,

³ Ez a célunk nem valósult meg – 1987-től máig eltelt 34 esztendő, és nyoma sem látszik semmilyen szándéknak, pláne nem kísérletnek egy megismételt vizsgálatra.

- egy „Azonos vagy különböző?” teszt,
- egy „Melyik a helyes?” teszt,
- egy „Ön hogyan szokta ejteni?” teszt,
- egy szóelicitációs feladat,
- még egy mondatkiegészítő feladat,
- a riporter teszt,
- egy szemantikai feladat (a Demográfia teszt),
- s végül a kapcsolódó-teszt.

Az irányított beszélgetések a 2.1. ábrán látható társalgási modulokat tartalmazzák. Ezek között voltak kötelező és választható modulok, és több modult a terepmunkásnak a bevezető szöveg szó szerinti elmondásával kellett indítania. A beszélgetések minimálisan 30 percig tartottak, lásd még:

<http://buszi.nyttud.hu/a-buszi-rol/az-interjuk-felepitese/iranyított-beszélgetes>
(2021-03-01)

2.1. ábra: A BUSZI-2 társalgási moduljai
(az egyik interjú moduljainak sorrendjében)

BIO	önéletrajz
CSA	család
ISK	iskola
IS2	iskola (folyt.)
FÉL	félelem
MUN	munka, foglalkoztatottság
Q01	köztes beszélgetés
NYE	nyelv
SZI	szabadidő
VAL	vallás
ETN	etnikumok
CMÖ	cigányok
HAL	halálveszedelem
TEM	tegezés, magázás
JÁT	játék
BÚN	utcai bűnözés
GYE	gyerekkor
VER	verekedés
SZE	udvarlás
HÁZ	házasság
HAL	halálveszedelem
ÁLM	álmok
BAR	barátok
ABO	abortusz
ATO	atomerőművek
HUM	humor

Kutatásetika

Az adatkezelésre vonatkozóan 1987–89-ben a BUSZI-2 ötven, valamint a BUSZI-3 és BUSZI-4 kétszáz adatközlőjének megígértük, hogy

„Az Önnel készített felvételt titkosan fogjuk kezelni. Ez azt jelenti, hogy csak néhány tudományos kutató hallgathatja meg a szalagot, más nem. Ha ebből a felvételtől bármilyen részletet közölni fogunk esetleg egy tudományos cikkben, akkor azokat a részeket, amelyek alapján Önt azonosítani lehetne, pl. a személyneveket, utcák neveit stb., úgy fogjuk megváltoztatni, hogy senki se ismerhessen Önre.”

A terepmunkások

A BUSZI-2 ötven interjújának nagyobb részét továbbá a BUSZI-3 és BUSZI-4 összes interjúját, 200-at, nem nyelvészek, hanem szociológusok és egy tanár készítették, mert az akkori szabályok gyakorlatilag lehetetlenné tették, hogy az Intézet nyelvészei az interjúzásért bármilyen javadalmazásban részesülhessenek. Ez az eljárás hungarikum, hiszen az 1980-as években, ahol voltak városi dialektológiai kutatások külföldön, ott mindig nyelvészek végezték a terepmunkát.

A nem nyelvész terepmunkások alkalmazásának voltak előnyei is és hátrányai is. Az előnyök között említhető, hogy a szociológusoknak nagy tapasztalata volt szociológiai terepmunkában, adatfelvételben. A hátrányok között a legnagyobb az volt, hogy meg kellett tanulniuk, be kellett gyakorolniuk a szociolingvisztikai interjúkészítést. Ehhez felkészítő tanfolyamokat tartottunk, először 1987-ben a BUSZI-2 kezdete előtt, majd a következő évben a BUSZI-3 és BUSZI-4 előtt. A tanfolyamokon begyakoroltuk az interjúkészítés csínját-bínját, az érintőleges témaváltástól (Labov 1988: 32) a különféle tesztadatok precíz begyűjtéséig és rögzítéséig. Ezzel az eljárással elég nagy kockázatot vállaltunk⁴, de nem tehattünk mást. (Negyed századdal később, a Szögedi Szociolingvisztikai Interjú három terepmunkása magyar szakot végzett nyelvész volt, s egyikük egyedül több mint felét készítette el a 165 interjúnak.)

Hogy célunkat nem nyelvész terepmunkásokkal is elérjük, minden egyes elkészített interjú minőségét ellenőriztük. Az ellenőrök Kassai Ilona, Kontra Miklós és Váradi Tamás voltak. Ha az ellenőrök az interjút megfelelőnek találták, a terepmunkás 1500 Ft díjazásban részesült. Ha a megengedettnél több volt a hiba egy interjúban, akkor vagy csak 750 Ft járt érte, vagy a terepmunkásnak ki kellett javítania a hibá-

⁴ A magyarországi standard szociológiai módszertannal dolgozó szociológusok idegenkedése a nyelvészeti adatfelvételtől abban is megmutatkozott, ahogy a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat 1988. évi adatfelvétele kapcsán a TÁRKI a teljes szakmai felelőséget a Nyelvtudományi Intézetre hárította (lásd Kontra szerk. 2003: 47–48).

kat. Elfogadhatatlan volt egy interjú, ha (a) az adatközlő vagy a terepmunkás szövege nem volt tisztán hallható, (b) konstans külső alapzaj, pl. óraketyegés hallatszott, (c) hiányoztak adatok, pl. kimaradt egy kártya vagy egy kötelező társalgási modul, (d) ha egy fülhallgató tesztben valaki dupla (két eltérő) választ adott, de a terepmunkás erre nem kérdezett rá, (e) ha a társalgásban (az utolsó 30 percben) a terepmunkás háromnál több durva témaváltást követett el, (f) ha a tesztszerű részekben a terepmunkás egyik sikertelen próbálkozását nem követte legalább két (de négynél nem több) újabb próbálkozás, (g) a terepmunkás ötnél többször mondta ki véletlenül a tesztszót az adatközlő megszólalása előtt, (h) a terepmunkás az interjú legvége előtt nyelvi-nyelvészeti fejtegetésekbe bonyolódott.

A terepmunka menetét és tapasztalatait illusztrálандó, bemutatom a BUSZI-2 interjúk elkészítése után, 1988. február 16-án Molnár Gyulával⁵ készített beszélgetés néhány fontos megállapítását:

- egy interjút átlagosan másfél-két óra alatt készített el;
- gyakorlatilag nem tudta, mik az interjú céljai (vagyis egy hét elegendő volt a tapasztalt szociológusnak a szociolingvisztikai interjú elkészítésének elsajátítására, de céljainak megértéséhez nem);
- az interjút nagyon nehéznek tartotta, nem intellektuálisan, hanem mert a terepmunkásnak folyamatosan kell koncentrálnia, nagyon fárasztó munkáról van szó;
- egy interjú elkészítése az előzetes egy vagy több megkereséssel együtt átlagosan 7 munkaórába került. Előfordult, hogy valakihez négyszer kellett elmennie – a harmadik alkalommal már megkezdhetette volna az interjút, de a helyszínen nem volt villanyáram;
- igyekezett az adatközlők otthonában interjúzni, mert a munkahelyeken (gyár, bolt stb.) készített felvételek háttérzajait nem tudhatta kiszűrni;
- az adatközlőknek kifizetett interjúként 200 Ft hasznosnak bizonyult⁶ (1988 elején egy államtitkári fizetés kb. 20 000 Ft volt);
- a címkártya alapján felkeresett adatközlők némelyike elutasította az interjút, de az elutasítás mértéke nem volt jelentős.⁷

⁵ Molnár Gyula (1930–2003) olyan szociológus volt, aki nemritkán egyedül készítette a kutatási tervet, maga készítette az interjúkat, ő is kódolta le őket, majd megírta a tanulmányt. A szociológus Forintos Györgyről (1935–2005) megjelent nekrológ szerzője (*Új Pedagógiai Szemle* 2005/2. szám) is megemlítette: „Mélyinterjúi, amelyeket a közelmúltban elbúcsúztatott legközelebbi kollégája és gyakori szerzőtársa, *Molnár Gyula* érzékeny közreműködésével készített, a kvalitatív vizsgálatoknak máig gyöngyszemei.”

⁶ A BUSZI minden adatközlője 200 Ft díjazásban részesült.

⁷ Ellentétben a 2013–15-ben lefolytatott Szögedi Szociolingvisztikai Interjúval, amikor egy reprezentatív minta 135 felnőtt tagjából csak 58 vett részt a kutatásban, 77 főt (57%) a „barátom barátja” módszerrel találtunk meg (Kontra–Németh–Sinkovics 2016: 57–58).

A BUSZI-2 ötven interjújából Molnár Gyula 30-at készített, a szociológus Törzsök Erika 7-et, a nyelvész Kassai Ilona 10-et és a nyelvész Galántai Vera 3-at.

Az adatközlők

A BUSZI-2-t eredetileg elővizsgálatnak szántuk, ezért 1987-ben egy 50 fős kvótá-mintával dolgoztunk. 10 tanárt, 10 egyetemistát, 10 bolti eladót, 10 gyári munkást és 10 szakmunkástanulót, összesen 29 férfit és 21 nőt interjúvoltunk meg. A tanárok 50-es éveikben jártak, az egyetemisták 20-as éveik elején tartottak. A szakmunkástanulók 15-17 évesek voltak és a gyári munkások jóval idősebbek. A pontos életkori megoszlást a 2.1. táblázat mutatja.

2.1. táblázat: A BUSZI-2 adatközlőinek életkori megoszlása

15–17 évesek	11
18–23 évesek	15
24–50 évesek	10
50+ évesek	12
ismeretlen életkorúak ¹	2

¹ Két bolti eladó (egyik nő, másik férfi) pontos életkorát nem tudjuk.

Feldolgozás, lejegyzés, kódolás

Az interjúk – a Soros Alapítvány jóvoltából (Kontra 2020a) – az akkori idők legjobb professzionális riportter magnetofonjaival (Uher 4000 Report Monitor) készültek. Az eredeti orsós szalagokról két jó minőségű kazettás másolatot készítettünk a lejegyzés céljaira. A lejegyzéshez Sony BM-80-as lábpedálos lejegyző kazettás magnókat használtunk, s az átiratokat az Élőnyelvi Osztály nyelvészei rögtön számítógépbe írták. Minden lejegyzett interjú átirata és kódolt tesztadata kétszeres ellenőrzésen esett át, mielőtt a végső formáját elnyerte. Az egyes interjúk lejegyzését, kódolását és a kétszeres ellenőrzést végző nyelvészek név szerint fel vannak sorolva egy másik kiadványban (Kontra és Borbély 2010: 88–89). A munka dandárját Borbély Anna és Bartha Csilla végezte. A számítógépes adatrögzítő programokat Váradi Tamás készítette és tartotta karban.

A tesztadatokat tartalmazó adatbázist és a társalgási szövegek lejegyzésének mi-kéntjét Váradi (2003: 351–353, a jelen kötetben: 96–100.) mutatja be. Az „Azonos vagy különböző?”, a „Melyik a helyes?” és az „Ön hogyan szokta ejteni?” tesztek eredeti, Wacha Imre által készített hangfelvételeit is közzétettük az interneten (<http://>

www.nytud.hu/buszi/index.html – A három AK teszt eredeti hangfelvétele [2021-03-01]).

A BUSZI eredeti hangszalagjait és a kazettamásolatokat (valamint A Magyar Nyelvjárások Atlasza ellenőrző gyűjtéséből származó szalagokat) a Szentháromság utcai épületben kialakított, nem klimatizált, de kellően hűvös hangarchívumban tároltuk.

A BUSZI-2 terjedelme

A szövegeket tartalmazó adatbázisban összesen 268 448 szövegszó van, ebből az adatközlők 173 317 szövegszót mondtak ki, a terepmunkások pedig 95 131-et. Az irányított beszélgetések összesen 3 135 764 karakter terjedelműek. Egy interjú átlagos hossza 3470 szövegszó volt, a legrövidebb 1900 szavas, a leghosszabb 15 000 szavas volt. A korpusz 31 000 megszólalást tartalmaz. Nagyjából 25 000 különféle, szón belül kódolt jelenséget (pl. *l*-kiesés, *t*-kiesés, *-bVn* helyett *-bV* stb.) találhatunk benne, körülbelül 25 000 szünetet, és 10 000 hezitációt. Az interjúk összesen 80 órát tesznek ki.

A BUSZI-3 és BUSZI-4

Adatközlők

A BUSZI-3 és BUSZI-4 adatközlői a fővárosi lakosság reprezentatív mintáját alkották életkor, nem és iskolázottság tekintetében. Ezt a Nyelvtudományi Intézet és az egykori Tömegkommunikációs Kutatóközpont szoros, gyümölcsöző együttműködésének köszönhetjük. A BUSZI-3 és BUSZI-4 kétszáz adatközlőjének java része a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSZV)⁸ budapesti almintájából került ki.⁹ Ily módon Angelusz Róbert és Tardos Róbert (1987, 1991) kutatásai jóvoltából a mi adatközlőinkről 1000-nél is több szociológiai adattal rendelkezünk, így elmondhatjuk, hogy ez a minta nem csupán véletlen választású reprezentatív minta volt, hanem szociológiai szempontból is minden igényt kielégített.

⁸ Az MNSZV részletes mintaleírását lásd Kontra szerk. 2003: 44–51.

⁹ Angeluszék három 1000 fős mintával dolgoztak. Mivel az általunk használt minta tagjai 1988–89-ben már a harmadik lekérdezésben vettek (volna) részt, ha beleegyeztek (volna) a magnetofonos interjúba, többen elutasították a részvételt, s ezért BUSZI mintánkat Angeluszék másik két országos mintájának budapesti tagjaival egészítettük ki 200-ra.

Terepmunkások

1988–89-ben három terepmunkás készítette el a 200 interjút: Molnár Gyula 100-at, Erdélyi Ágnes tanárnő 50-et és Juhász Krisztina szociológus 50-et készített. Ők is részt vettek egy egyhetes felkészítő tanfolyamon. Leadott interjúikat Kassai Ilonával és Váradi Tamással hárman meóztuk.

A BUSZI-3 és BUSZI-4 terepmunkáinak menetét és tapasztalatait illusztrálandó, bemutatom az interjúk elkészítése után, 1989. szeptember 15-én Erdélyi Ágnessel, 19-én Juhász Krisztinával és 21-én Molnár Gyulával folytatott beszélgetésem néhány fontos megállapítását.

Erdélyi Ágnes:

- 50 elkészített interjúra kb. 15 visszautasítás jutott – értsd: a terepmunkás címkártya alapján felkeresett kb. 65 embert s végül 50 interjút tudott elkészíteni;
- volt, aki megbarátkozott vele s kérte, hogy menjen vissza máskor is beszélgetni; az embereknek nagyon hiányzik a beszélgetés;
- a szövegolvasáskor volt grimasz, megjegyzés, pl. „Micsoda hülyeség!”;
- halálveszedelem modul – elég sokan azt mondták, hogy nem volt ilyen élményük;
- általában: sok volt a modul, súlyosak voltak, kevés volt rájuk a fél óra;
- Kérdés: Mennyire értékelik az adatközlők az ilyen kutatást?
Válasz: Kb. 1/3-uk hülyeségnek tartotta, fölöslegesnek, 1/3-uk viszont elgondolkodtatónak.

Juhász Krisztina:

- tipikus visszautasítások voltak: az ilyenből elegendem van (mivel Angeluszék már korábban kétszer lekérdezték a mintát), nincs rá időm;
- 50-ből 5 adatközlő nem volt otthon a megbeszélte időpontban;
- hárman lemondtak a 200 Ft-ról s felajánlották tudományos kutatásra; de volt olyan is, aki csak a pénzért vállalta az interjút;
- 50-ből kb. 20 mérlegelte a kutatás hasznát, s ebből 15 hülyeségnek tartotta;
- a CMÖ (cigánymentes övezet) modul nemigen működött, szívesebben használta volna a saját kérdéseit;
- jól működött a „Meséljen az életéről!” modul;
- Kérdés: Volt-e bizalmatlanság, hogy ezt a kérdezősködést esetleg a politikai rendőrség megbízásából végzik?

Válasz: Egy volt ávóst is interjúvolt; az interjú előtt, közben és után is evidens volt, hogy ki az illető. Az ő lakásától (Roosevelt tér) a TK-ig (Akadémia u. 17.) majd Krisztina lakásáig (Nagy Lajos király útja) egy sötétkék Zsiguli kísérte terepmunkásunk autóját;

- 1989-ben nagy volt az infláció, ha 1990-ben is lett volna interjúzás, ő csak 2–2500 Ft-ért vállalta volna;

Molnár Gyula:

- az interjú után a legtöbb esetben úgy jöttem el, hogy nagyon barátságosan kísérték, s érezni lehetett, hogy örültek, hogy megismerkedtek velem;
- az interjú végére minden adatközlő elfáradt;
- ha megszólalt a telefon interjú közben, nagyon ritkán tudta csak felvenni a beszélgetést;
- jól működtek a következő társalgási modulok: munkahely, iskola, politika, CMÖ;
- – Az én helyemben mit csináltál volna másképp?

– Az a szigorúság, keménység, amit produkáltál, nélkülözhetetlen az igényes tudományos kutatáshoz. Én 20 éve csinálom interjúkat [értsd: szociológiai interjúkat], de egyetlen olyan kutatást nem láttam, ami így meg lett volna szervezve.

Néhány szó a tudománytörténeti háttérről

Amikor elkezdődtek a BUSZI munkálatai a Nyelvtudományi Intézetben, több vezető nyelvész is idegenkedve fogadta őket, például Deme (1988), de lásd Herman (1988). A BUSZI születése körüli gáncoskodás részletesebb leírása olvasható egyik cikkemben (Kontra 1995b: 149–152), a BUSZI előtti magyar szociolingvisztikai próbálkozásokról Pléh Csaba (1995) írt.¹⁰ A tudománytörténeti háttérről szól még egy 2004-ben készített, de csak 2017-ben publikált interjúm is (Mi ér az ember, ha kutató?).

¹⁰ Trudgill recenziójából itt érdemes idézni a következőket: “[And] Hungary, as described in the chapters by Csaba Pléh and Miklós Kontra, was a pioneer in the introduction of western-style sociolinguistics into Eastern Europe” (2000: 191); “The trials and tribulations which faced the Budapest sociolinguistic interview project are vividly described at first hand by Kontra in his chapter” (2000: 193).

Második szakasz: 1992–2000, Budai Vár, Színház u. 5–9.

1992-ben az egykori budai városházából az Intézetet a Karmelita kolostorba kellett költöztessük. Mivel az új helyen hangarchívum kialakítása szóba se jöhetett, a BUSZI jó kétezer hangszalagját és kazettáját (valamint az MNyA felvételeit) az Akadémia Zenetudományi Intézetének Hangarchívuma fogadta be – nyolc évre, a következő költözésünkig. A nagyfokú szolidaritásról tanúskodó és díjmentes tárolásért legfőképpen Németh Istvánt, a Hangarchívum akkori vezetőjét illeti köszönet.

A BUSZI interjúk számítógépes lejegyzése¹¹, kódolása és ellenőrzése a mindenkori OTKA támogatások függvényében zajlott. Az elnyert támogatások a folyamatos munkavégzést 1995-től kezdve lehetetlenné tették, a munka 2000-ig takaréklángon folyt.¹² Ráadásul az Intézet a lejegyzés/kódolás/ellenőrzéshez elengedhetetlen helyigényünket a Karmelita kolostorban nem biztosította, ezért munkatársaink ezt a rendkívül időigényes munkát kénytelenek voltak otthonukban végezni, amiért az Intézet nem hogy nem fizetett semmit, de vezetői soha meg sem köszönték áldozatvállalásukat.¹³

1998-tól a lejegyzés/kódolás/ellenőrzéssel párhuzamosan elkezdtük a BUSZI-2 hangfelvételeinek digitalizálását (CD-n történő archiválását). „A digitalizálás nemcsak a hanganyag archiválását szolgál[t]a. A hangfelvételek nyers tömbmásolása mellett beindult a már lejegyzett interjúk hypertextes, multimédiás változatának a kidolgozása. Ez lehetővé teszi, hogy az interjú szövevényes szerkezetében menük se-

¹¹ A jól képzett nyelvészek által végzett lejegyzés (+ kódolás és ellenőrzés) szerfelett időigényes és fárasztó munka, melyet napi 4 óránál tovább nem lehet s nem is érdemes végezni. Illusztrációképp megemlítem, hogy 1987 augusztusában a Survey of English Usage-ban (https://en.wikipedia.org/wiki/Survey_of_English_Usage [2021-03-01]) Robert Ilsonnál (lásd 1991) hospitáltam, aki egy átirat ellenőrzése közben jó 5 percet töltött azzal, hogy megállapítsa: *with a service as well-t* vagy *with the service as well-t* hall-e. Először szabad füllel, majd fülhallgatóval próbálkozott, végül lelassította a felvételt, de képtelen volt döntenit, ezért kapcsos zárójelekbe beírta az *a-t* is és a *the-t* is, ami azt jelentette, hogy mindkét névelő lehetséges, nem lehet eldönteni, hogy a beszélő ténylegesen melyiket mondta.

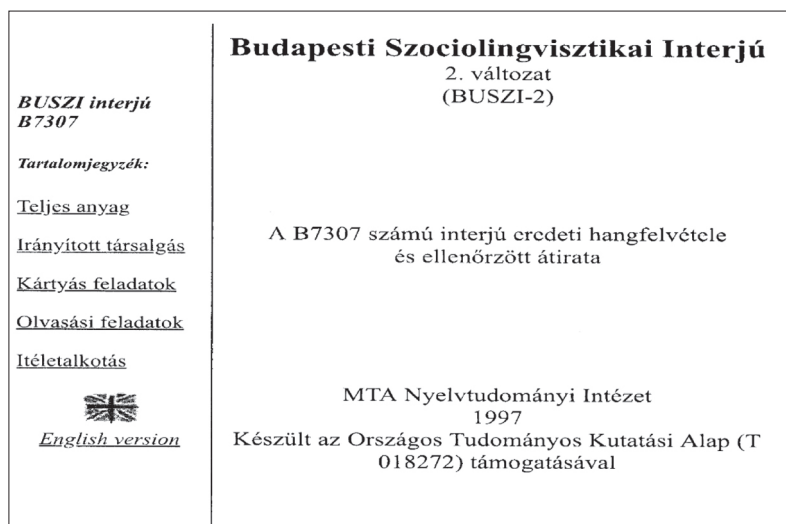
¹² Továbbá: 2000 és 2006 között Kontra Miklós nem nyert egyetlen OTKA pályázatot sem a BUSZI kutatáshoz, noha korábbi pályázati beszámolóit mind „kiváló” vagy „jól megfelelő” minősítéseket kaptak.

¹³ Az Intézet Tudományos Tanácsának 2000. február 1-i jegyzőkönyve szerint a Tanács a következő megállapításokat tette: „Sajnálatos, hogy [az Alkalmazott nyelvészeti és] az Élőnyelvi osztályon rendkívül alacsony a rendszeresen ott dolgozók létszáma, egy-egy ambíciózus és fontos munkatervet néha csupán egy, más irányokban is elfoglalt kutató képvisel és így az ezeknek a munkáknak adott támogatás szinte csak szimbolikus. Helytállóak azok a kritikus megjegyzések is, amelyeket ellátottságuk tekintetében az osztályjelentések tartalmaznak, különösen áll ez az Élőnyelvi osztályra.” Megjegyzendő, hogy ekkor az osztályvezető mellett 3 főállású kutató, 2 fiatal kutató, egy fél munkaidős intézeti munkatárs és egy adminisztrátor dolgozott az osztályon, továbbá alkalmi szerződésekkel is foglalkoztattak két munkatársat.

gítségével eligazodjunk, és a kívánt helyre ugorjunk, másrészt a lejegyzett részt meg is hallgassuk” (Váradi 2003: 353–354, a jelen kötetben 99–100.).

1998. április 2-án a szakmai közönségnek bemutattunk egy CD-ROM-ot, ami a B7307 jelű teljes interjú hanganyagát, átiratát és kódolt teszteredményeit tartalmazta.¹⁴ Ezt a CD-t (2.2. ábra) egy adatkezelési nyilatkozat aláírását követően 20-nál több hazai egyetemi és főiskolai tanszéknek, kutatóhelynek juttattuk el. Az anonimizált transzkript és hangfájlok felkerültek az internetre is (www.nytud.hu/buszi/b7307/index.html).

2.2. ábra: Az elsőként közzétett B7307-es interjú (anonimizált átirat, tesztadatok és hangfájlok)¹⁵

Az 1990-es években elkezdtek publikálni néhány előzetes vizsgálat eredményeit is. Horváth-Reményi (1990) 50 adatközlő teszt eredményeit mutatta be az ikes ragozás vonatkozásában. Laczkó (1990) az igék feltételes E/1 alakjait (pl. *én tudnék ~ tudnák*) vizsgálta szintén 50 adatközlő tesztadataiban. Ugyanő (1994) elemezte összesen 125 BUSZI adatközlő adatait bizonyos szavak ingadozó toldalékolásának

¹⁴ Lásd még: Kontra Miklós írja, *Magyar Nyelv* 95(1999): 128.

¹⁵ Ennek az interjúnak a hangfájljait az interneten bárki meghallgathatta – legalább 2010. utolsó napjáig. Később a hangfájlok jelentős részét (főleg a tesztadatok hangfájljait) hozzáférhetetlenné tették. Példaként: 2020. július 19-én a kapocskiszedő teszt átiratának elején KIS-re kattintva a 307KIS1.wav fájl (1 perc 17 mp) meg tudtam hallgatni, de a teszt második részét tartalmazó /buszi/b307/307kis2.wav fájl már nem volt megtalálható a szerveren (The requested URL /buszi/b7307/307kis2.wav was not found on this server).

előrejelezhetőségéről. Thimar (1994) a felszólító E/2 rövid és hosszú alakok (pl. *adj* ~ *adjál*) gyorsselemezését közölte. Kassai (1991) 10 tanár és 10 szakmunkástanuló esetében hallás útján vizsgálta meg a magánhangzó hosszúság kérdéseit 4120 magánhangzón a tesztfeladatokban, köztük az íráskép hatását is, és egyebek mellett azt találta, hogy ez a hatás a szakmunkástanulóknál nagyobb, mint a tanároknál. Váradi (1995/1996) 15 teljesen lejegyzett és kódolt BUSZI-2 interjú alapján vizsgálta a (bVn) változónak a kontextuális stílusok szerinti variabilitását. Megjelent 4 füzet a *Working Papers in Hungarian Sociolinguistics* sorozatban (Pintzuk és mtsai 1995, Kontra & Váradi 1997, Váradi 1998a, 1998b), közülük az első egy Varbrul vizsgálat eredményeit, a többi a BUSZI dokumentációját tartalmazza (ehhez tartozik a lejegyzési és kódolási útmutató első ismertetése is: Reményi 1989, amit a későbbiekben többször fölújítottunk).

A korai publikációk kapcsán ki kell térjünk az adatokkal kapcsolatos problémák egyikére a felső magánhangzók hosszúságának apropóján. Kassai Ilona (1991) fent említett cikkében hallás útján vizsgálta meg 20 adatközlő összesen 4120 magánhangzóját teszt feladatokban – ezzel nincs gond, miként a Kassai adatain alapuló Kontra (1995a: 16–17) elemzéssel sincs. 1995-ben azonban publikáltuk egy Varbrul elemzés eredményeit az írógép-klaviatúrák kiejtést befolyásoló szerepéről (Pintzuk és mtsai 1995), amelyben 17 BUSZI-2 adatközlő egyenként 38 lassú és gyors szövegolvasásból származó adatait elemeztük. Kimutattuk, hogy az írógép-klaviatúra hatása szignifikáns összefüggést mutat a felolvasott szövegekben ejtett felső magánhangzók rövid ejtésével (vagyis, pl. az *ujabban* vagy az *irt* szavak felolvasásakor többen és többször ejtettek rövid magánhangzókat, mint az *ujabban* és az *irt* felolvasásakor). Például Kontra és Borbély (2010: 23 [1090-es item] és 62 [4490-es item]) szerint az *ujabban irt dolgozatok*-ban rövid *i*-vel ejtette a tesztszót 23 adatközlő, de az *Írt is valami egyet* szövegben csak 8-an tették ezt. Fontos tudnunk azonban, hogy a Pintzuk és mtsai (1995) által publikált Varbrul eredmények az adatbázis egy korábbi változatán alapultak, amely valamennyire eltér Kontra és Borbély adataitól (lásd 2010: 19–20). Mivel „célszerű a hosszú és rövid magánhangzó-realizációkra vonatkozó itemek adatait fenntartással kezelni” (Uők 2010: 20), az írógép-hatás megbízható vizsgálata még várat magára.

Harmadik szakasz: 2000–2010– , Benczúr u. 33.

2000 júniusában az MTA Nyelvtudományi Intézete a terézvárosi Benczúr u. 33. szám alatti épületbe költözött.¹⁶ Az új épületben az Élőnyelvi Osztály kutatói megfelelő elhelyezést kaptak. Az akkor 51 éve létező Intézet történetében először alakítottak ki elfogadható, tehát légkondicionált és párasított hangarchívumot a földszinti könyvtár végében.¹⁷

2002 decemberében Borbély Anna és Bartha Csilla befejezte az 50 BUSZI-2 interjú irányított beszélgetéseinek lejegyzését és ellenőrzését, de ekkorra a tesztadatok kódolása és ellenőrzése még nem készült el teljesen. Ezzel együtt elkészült az első olyan számítógépes adatbázis a magyar nyelvészetben, ami lehetővé teszi a magyar beszéd sokoldalú kvantitatív elemzését.

2003. január 7-én az Élőnyelvi Osztály tagjai elfogadtak egy „Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI): emlékeztető és használati szabályzat” című dokumentumot, amit február 4-i ülésén az Intézeti Tanács is jóváhagyott. A szabályzat (lásd lentebb a 43–46. oldalon) rögzítette, hogy kiknek a szellemi tulajdona a BUSZI-2 adatbázisa¹⁸, és azt is taglalta, hogy ki s miként használhatja kutatási célokra az ad-digra elkészített 10 anonimizált multimédiás CD-t és a többi 40 interjút.

2005-ben Kiefer Ferenc, aki 1992 és 2002 között volt az Intézet igazgatója, egy Herman József érdemeit méltató írásában a következőket írta:

„Herman József 1982-től 1992-ig a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatója. Nevéhez fűződik két fontos munka elindítása illetőleg újraindítása. A beszélt nyelvi kutatásokra és a nagyszótári munkálatokra gondolk. Akkoriban a beszélt nyelv szociolingvisztikai indíttatású vizsgálata új problémának számított, azóta viszont a magyar beszélt nyelv kutatása az Intézet egyik legfontosabb és legsikeresebb munkájává nőtte ki magát, eredményei nemzetközileg is ismertek. A '80-as évek elején még nem tudhattuk, hogy a beszélt nyelv kutatásának milyen szerteágazó alkalmazásai vannak, és hogy majd

¹⁶ Az 50 éves Intézet történetét megíró Kiss Lajos (2001: 23) a nemritka költözések kapcsán azt a reményét fejezte ki, hogy „A hurcolkodások végeszakadatlan láncolata” a Benczúr utcába költözéssel véget ér. Arra nyilván nem gondol(hatot)t, hogy húsz évvel később, 2019-ben a magyar országgyűlés a Magyar Tudományos Akadémiát megfosztja minden kutató-intézetétől, így a Nyelvtudományitól is.

¹⁷ 2018-ban, az épület egy éves renoválása után már nem volt az archívumban párasító. Megemlítem még, hogy 2021-ben az Intézet könyvtárából nyíló hangarchívumban megtalálhatók az adatközlők füzetei, az eredeti hanganyag szalagon, valamint az összes kazettán és CD-n tárolt hanganyag, továbbá más, a BUSZI-val kapcsolatos kutatási anyagok.

¹⁸ „Az 50 interjú [...] a következő nyelvészek közös szellemi tulajdona: Kontra Miklós, Váradi Tamás, Borbély Anna, Bartha Csilla, Kassai Ilona; valamint Horváth Vera, Reményi Andrea Ágnes, Laczkó Mária, Beran Eszter, Hattyár Helga és Beregszászi Anikó.”

egykoron a nemzetközi nyelvtudomány legaktuálisabb problémái (közgazdasági terminussal »sikerágazatai«) közé fog tartozni. Ez is azt bizonyítja, hogy Herman József milyen kitűnően látta a nyelvtudomány időszerű erővonalait, és milyen jó érzékkel tudott tudományt szervezni.”

(Kiefer 2005: 621)

2006-ban elkészítettük *A BUSZI-2 véglegesített itemlistája* c. 139 oldalas kézikönyvet (Blága és Hattyár 2006/2010), amire azért volt szükség, mert a lejegyzőprogramokban és Várad 1998b-ben tapasztalható hibák miatt el kellett készítenünk egy végleges, hibátlan feladatjegyzéket, itemlistát, úgy, hogy ebből a BUSZI-2 kódolásának története is kiolvashatóvá váljon.

2008-ban Fehér Krisztina egy, a 20. századi kanonizált nyelvtudományi iskolák (újgrammatizmus, strukturalizmus és generatív nyelvészet) grammatikafelfogását felülvizsgáló tanulmányában egyebek mellett ezt írta:

„Egy kategorikus-elemző, egynemű nyelvtan esetében a beszélőknek amellet, hogy anyanyelvük szóalakjait ösztönösen és egyféleképpen kellene szegmentálniuk grammatikai funkciójú elemekre, ennek megfelelő mondat szerkezeteket is kellene produkálniuk. Köztudott ugyanakkor, hogy az egyének az egyes szóformákat nehézkesen és markáns transzparenciaeltérésekkel bontják alakítani összetevőkre. Hétköznapi társalgásaik szintaxisa is merőben más, mint amit a standard grammatikákban példaként idézett – analitikus jellegüket tekintve előzetesen kimunkált – irodalmi-publicisztikai mondatokban és mesterségesen (értsd: a nyelvtant író nyelvész által) konstruált megnyilatkozásokban tapasztalhatunk: a »Budapesti Szociolingvisztikai Interjú« szövegét (Kontra és mtsai 1997) ebből a szempontból áttekintve jól látszik, hogy a tradicionális mondat elemzési eljárások a legtermészetesebb verbális megnyilvánulásokat reprezentáló, élőnyelvi szintaxis bemutatására alkalmatlanok – nem véletlen, hogy a kanonizált lingvisztikai munkák szerzői nem is igen vállalkoznak ilyen nyelvi anyagok vizsgálatára.”

(Fehér 2008: 45)

Fehér Krisztina idézett utolsó mondatához tegyük hozzá, hogy az a kanonizált *magyar* lingvisztikai munkák szerzőiről szól. Nálunk 2021-ben sincs olyan publikált beszédkorpusz, amelyet Svartvik és Quirk már 1980-ban publikált, és nincs olyan elemzés sem, amelyet (az egyébként generativista) Radford tett közzé 2018-ban.¹⁹

¹⁹ De vö. az épülő Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpuszt (BEKK), ami abból a lényeges szempontból különbözik a BUSZI-tól, hogy a korpusz egy része hétköznapi nyelvi interakciók felvételeiből épül föl, interjúvezetők nélkül, tehát „a beszélt nyelvi felvételeknek minimális a külső monitorozása” (Bodó–Kocsis–Vargha 2017). Lásd még Nemesi (2016) „Beszélt nyelvi szintaxis: a természetesen (,) hogy... típusú szerkezetről” című tanulmányát.

Egy viharos akadémiai átszervezés következtében 2008. május 31-től az Élőnyelvi Osztályt beolvasztották egy Nyelvtechnológiai és Élőnyelvi Osztály nevű egységbe, amiben Élőnyelvi Kutatócsoportként folytatták munkájukat. (Az összeolvasztás előtt 3,5 tudományos főmunkatárs, 1 tudományos segédmunkatárs és 2 ügyintéző tartozott az osztályhoz.)

A 2009. év végére létrehoztunk egy Magyarországon egyedülálló, számítógéppel is jól kutatható beszélt nyelvi korpuszt. Elkészült a BUSZI-2 50 interjúja irányított beszélgetéseinek másodszor ellenőrzött, végső, kutatható változata (268 000 szöveg-szó), valamint az interjúk tesztadatainak másodszor ellenőrzött változata (33 850 item és 2720 szöveges rekord). Az irányított beszélgetések keresőprogramját Sass Bálint készítette el, a tesztfeladatokat pedig Blága Szabolcs. Oravec Csaba és Sass Bálint (2008) létrehozták a beszélgetések átiratainak gépi elemzésre alkalmas XML formátumú változatát, egy olyan beszélt nyelvi adatbázist, amely többek közt szótövesítést, egyértelműsített morfológiai elemzést is tartalmaz. A nyelvi elemzéseket felhasználói felület könnyíti meg, amely lehetővé teszi a jelenségek több szempontú, menüvezérelt lekérdezését. Egy, a nyelvészeti szövegkeresőkről írt cikkében Sass Bálint (2016) majd egy oldalon át ismerteti az annotált BUSZI lekérdező rendszerét, ebből idézek egy részt:

„A BUSZI korpusz nagyon gazdag annotációval bír a beszélt nyelvi jelenségek tekintetében, az annotációban rejlő nyelvi tudás a kereső segítségével minden részletében feltárható (2.3. ábra).

**...bizonyos dógokban □ mmm tát,
 hogy öö lustább annál, mint amilyen-
 nek elképzelttem...**

2.3. ábra • A BUSZI-ban annotált jelenségek illusztrációja

E rövid részletben számos beszélt nyelvi jelenség megtalálható, ezek a korpusz annotációjában mind explicit módon megjelennek. A négyzet szünetet jelöl, a *mmm* és az *öö* hezitációt. Az annotáció tartalmazza a *tát* szónak a regularizált *tehát* alakját. A *dógokban* szó esetében szintén tudjuk a regularizált alakot (*dolgokban*), és a szótövet (*dolog*). Ezenkívül tudjuk azt is, hogy itt egy *l*-kiesés jelenséggel van dolgunk, mely mássalhangzó előtti pozícióban történt, s ami ún. *pótlónyúlással* (a kiesést megelőző hosszú *ó*-val) párosul.” (Sass 2016: 803)

Szintén 2009-ben elkészült a BUSZI-3 és BUSZI-4 tesztadatainak rögzítésére és ellenőrzésére szolgáló rendszer, rugalmas navigációval és a végleges BUSZI-3 és BUSZI-4 itemlistával (Hattyár Helga, Mátyus Kinga és Sass Bálint munkája). Ekkor 142 interjú tesztadatainak első rögzítése is megtörtént.

Más beszélt nyelvi korpuszokhoz képest a BUSZI lejegyzése igen részletes, a jelenségek olyan széles körét és típusait fedti le, amelyet más magyar adatbázisok egyáltalán nem tartalmaznak. Kódolva van pl. az *l*, *t*, és *d* kiesése (az *l* esetében pótlónyúlással és anélkül), a magánhangzóharmónia-sértés, a hiperkorrekt *-ik* használata, a standard *-bVn* helyén ejtett *-bV*, a nákolás, a suksükölés és szuksükölés, a hezitációk, a szünetek és még sok más jelenség is.

2008 decemberében az Intézetben „Budapesti Szociolingvisztikai Interjú, I. Szimpózium” című konferenciát rendeztünk, a következő év októberében pedig megtartottuk a II. Szimpóziumot is. Az elhangzott előadások közül több nyomtatásban is megjelent, például Hattyár–Kontra–Vargha (2009), Borbély–Vargha (2010), Bartha–Hámori (2010), Szeredi (2012), Kontra (2010) és Várad–Oravecz–Peredy (2012). Eredményeinket már 1998-tól kezdve rangos nemzetközi konferenciákon is bemutattuk, pl. Sociolinguistic Symposium 12 (Bartha & Borbély 1998), ICLaVE-1 (Bartha & Borbély 2000), Sociolinguistic Symposium 17 (Borbély 2008), ICLaVE-5 (Borbély & Bartha 2009) és Methods XIV (London, Ontario, 2011; lásd Kontra & Vargha 2014).

A BUSZI-2 beszédkorpusz több szempontból egyedülálló a magyar nyelvészetben. Egyrészt, mondhatni természetesen, nem stúdióban készített felvételekből áll, hanem különböző helyszíneken (lakásban, munkahelyen) készített irányított beszélgetéseket tartalmaz, szociológiailag értelmezhető mintával. A magyar beszéd gépi felismerését kutatók korlátozott sikereinek egyik oka az lehet, hogy híján vannak spontán beszédet tartalmazó adatbázisoknak. Ez megmutatkozott akkor is, amikor 2009 májusában egy ember–gép kommunikációt kutató egyetemi csoport jelentette be – minket szerfelett meglepő – igényét a BUSZI-2 adatbázisok és hangfájlok használatára.²⁰

2009. december 17-én kelt, a jelen sorok írójának küldött „Emlékeztető és feladatmegjelölés” című levelében Kenesei István igazgató kifejtette, hogy

„A BUSZI mindvégig közpénzből [...] finanszírozott kutatás. Hasonlóan az Intézetben fejlesztett egyéb nagy adatbázisokhoz, az Intézet rendelkezik felette, az Intézet pedig az OTKA és az MTA együttes elvárásának megfelelően a közpénzen finanszírozott kutatás eredményeinek legalább a kutatók számára lehetővé tett hozzáférését szorgalmazza.”

²⁰ Vö. még Pápay (2009: 373, valamint 374): „Magyar vonatkozásban tovább nehezíti a fejlesztéseket a prozódiaileg felcímkezett, országos nagyságú, spontán beszéd adatbázisok hiánya”, valamint: „A beszéd alaphfrekvencia-, energia- és időviszonyainak vizsgálatát statisztikai módszerekkel végezzük magyar nyelvű, megfelelő spontán beszéd adatbázison.” Lásd még: Sass (2016: 802).

Továbbá a levél feladatmegjelölései közt ez is olvasható volt:

„[...] szükséges szélesebb kutatóbázist kiépíteni a BUSZI köré, mely egyben alapul szolgálhatna a BUSZI további feldolgozásához is. Ennek egyik eszköze lehet a BUSZI kutatási műhellyé való kiépítése (ami a jelenlegi technológiával virtuális is lehet) és a BUSZI-nak mint kutatási infrastruktúrának a kiépítése. [...] Fel kell kutatni minden lehetőséget, ami finanszírozási lehetőséget kínál a BUSZI továbbépítésére még akkor is, ha ezt egy nem szociolingvisztikai fókuszú (pl. beszédtechnológiai) projekt kínálja. E téren voltak kiaknázatlan lehetőségek, melyeket a jövőben nem hagyhatunk így, mert hiszen maga az a beszédváltozat is, melyet a BUSZI megőrökít, húsz éves, és egyre csökken szinkron nyelvészeti relevanciája.”

Amikor az igazgató és egyik helyettese, Várad Tamás kifejtették, hogy a kutatók számára lehetővé tett hozzáférést úgy értik, hogy az 50 interjú hangfelvételei az interneten is legyenek meghallgathatók, ezt nyelvtudományi és kutatásetikai okokból is elleneztem.

2010. április 19-én az Adatvédelmi Biztoshoz fordultam (lásd lentebb 48–50.), aki május 14-i állásfoglalásában egyebek mellett kifejtette, hogy tervei végrehajtásához az Intézetnek

„A felvételeket és az átiratokat olyan módon [kell átalakítania], hogy azokból ne lehessen semmilyen módon következtetni az érintettekre. Ez a hangfelvételek esetében az azonosításhoz szükséges adatok felismerhetetlenné tételével, kisípolásával, valamint az egész hangfelvétel torzításával, míg az átiratoknál anonimizálással valósítható meg. Az anonimizálás olyan technikai eljárás, amely biztosítja az érintett és az adat közötti kapcsolat helyreállítása lehetőségének végleges kizárását.”

Az igazgató a 40 interjút²¹ velem akarta anonimizáltatni, azonban a hanganyagot az általa preferált és az Adatvédelmi Biztos által részletezett anonimizálásában nem kívántam részt venni, mivel e feladat elvégzése ellent mond saját tudományos meggyőződésemmek és nemzetközi tapasztalataimnak. Ugyanakkor följajánlottam, hogy átadom az adatkezelői jogot és felelősséget annak, aki az igazgatóság anonimizálási szándékait végrehajtja. 2010. november 16-i levelében az igazgató közölte, hogy „Ezek után nincs mód arra, hogy [a következő évre szóló] szerződését az előző levélben körvonalazott feltételek szerint megkössük.”

A 2003. évi BUSZI emlékeztető és szabályzat életbelépésétől 2010 végéig a lejegyzett és kódolt interjúkat elemzések készítéséhez minden különösebb formáság

²¹ Azért van 40 interjúról szó, mert 10-et már 2003-ban anonimizáltunk, lásd fentebb a Harmadik szakasz 3. bekezdését.

nélkül használhatták a munkálatban kiemelkedő szerepet játszó kutatók, vagyis Borbély Anna, Bartha Csilla, Kassai Ilona, Hattyár Helga, Kontra Miklós és Váradi Tamás. Más kutatók (intézetiek és külsők) az Élőnyelvi Osztály vezetőjének engedélyével készíthettek BUSZI-elemzéseket. Ez a helyzet megváltozott, amikor 2011. január 3-án emailben értesítettem a nyelvészek jelentős körét arról, hogy

„Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1985 óta fennálló munkaviszonyomat az igazgató 2011. január 1-től megszüntette. Ily módon a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúval (BUSZI) kapcsolatos kutatásvezetői szerepem, továbbá adatkezelői felelősségem (lásd az 1992. évi LXIII. törvényt a személyes adatok védelméről) az 1987–89-ben készített 250 interjú vonatkozásában megszűnt. 2009 decemberében az Élőnyelvi Kutatócsoportnak három főállású kutatója volt, 2011-től egy főállású és egy félállású kutatója maradt.”²²

2010 decemberében az Élőnyelvi Kutatócsoport utolsó kiadványaként nyomtatott és elektronikus formában megjelentettük a BUSZI-2 egydimenziós tesztadatait (Kontra és Borbély 2010).

2011 decemberében az Élőnyelvi Kutatócsoport vezetője Váradi Tamás volt s a csoportban már csak egyetlen kutató dolgozott: Mátyus Kinga, aki 2009-ben csatlakozott a BUSZI kutatóihoz. 2011–12-ben Sass Bálint a BUSZI anonimizálásán és közzétételén dolgozott²³, Mátyus Kingával, aki egy 2013-ban publikált dolgozatban be is számolt erről a munkáról. Ebből többek között megtudhatjuk, hogy

- „A hang eltorzítása azonban akadályozhatja a korpusz fonetikai/fonológiai kutathatóságát – ezért nem ajánlott” (p. 339),
- Az 1992. évi LXIII. magyar adatvédelmi törvény legfontosabb előírásainak egyike „az egész hangfelvétel eltorzítása” (p. 340),
- „A hangfájlokban a törölt elemek helyére azonos hosszúságú sinusjelet szúrunk be, végül a teljes felvételt torzítottuk” (p. 341), és
- „Az anonimizált és torzított hangfájlokat [...] nem tettük interneten elérhetővé, azok meghallgatására a Nyelvtudományi Intézetben előzetes időpont-egyeztetés után van lehetőség” (p. 341).

Itt érdemes leszögeznünk, hogy torzított hangfájlok a nyelvészeti vizsgálatok jelentős részét lehetetlenné teszik. Ezek hozzáférhetővé tétele kutatók számára – hungarikum: torzított felvételeket hallgathat meg az a kutató, aki ennek értelmét látja.

²² Ennél egy mondatnál és egy aktív alannal rövidebb közleményem megjelent a *Magyar Nyelvben* is (107 [2011]: 126).

²³ http://www.nytud.hu/oszt/korpusz/Sass_Balint.html (2020-07-17)

2012. október 2-án a Nyelvtudományi Intézetben bemutatták a „Kutatható BUSZI-2”-t (<http://buszi.nytud.hu/> [2021-03-01]). A BUSZI-2 regisztrált kutatók számára azóta hozzáférhető az interneten.²⁴ A honlap tanúsága szerint azonban a bemutatót követő 8 évben, 2020. június 17-ig az általános fórumokban eddig senki nem tett föl egyetlen kérdést sem az adatokkal, a keresőkkel, az XML fájlokkal és a honlappal kapcsolatban sem. Molnár Cecília Sarolta (2016) megvizsgálta a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben az *ugye* partikula előfordulásait kiegészítendő kérdésekben, de önkritikusan megállapítja, hogy „Tanulmányom nagy hiányossága, hogy a formai szempontok között nem vizsgáltam a BUSZI-beli megnyilatkozások intonációját”, aminek az volt az oka, hogy „a BUSZI-2 hangfájljaihoz nem sikerült egyelőre hozzájutnom” (Molnár 2016: 164). Persze ha a torzított hangfájlokhoz hozzájutott volna az MTA Nyelvtudományi Intézetének kutatója, aligha látta volna értelmét az intonáció vizsgálatának.²⁵ Szerencsére doktori disszertációjához már kutatói engedéllyel hozzáférhetett az őt érdeklő párbeszédrészek eredeti (nem torzított) hangjához.²⁶ Ismereteim szerint Molnár (2019a) az első olyan grammatikai értekezés, amely sok száz párbeszédrészt elemezve, értő és ellenőrizhető módon hasznosítja a BUSZI-2 hanganyagát is.

Mit tudunk ma, amit nem tudtunk e kutatások előtt?

Egyebek mellett tudjuk, hogy

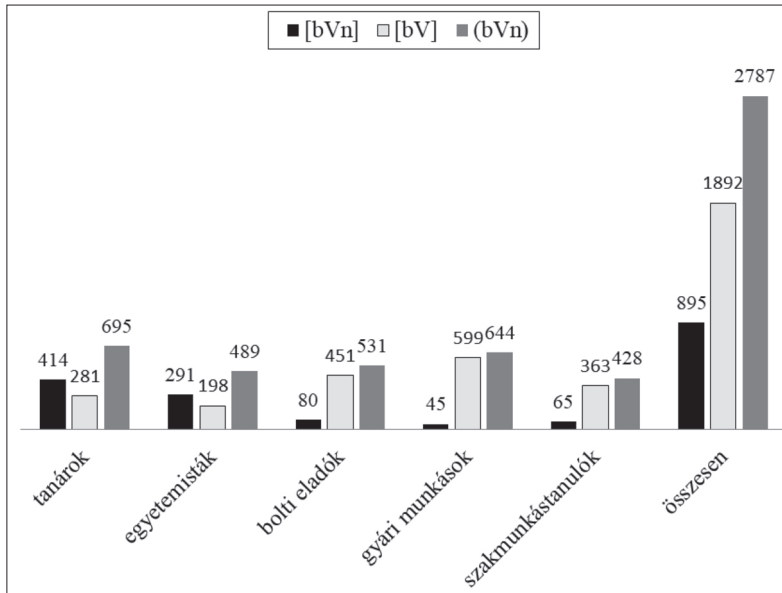
- A normális magyar beszédben a *-ban/-ben* rag *-n* hangját csak az esetek egyharmadában ejtjük ki, és ebben jelentős társadalmi különbségek is vannak, lásd 2.4. ábra.

²⁴ A bemutató előtti napon hasznos ismertetőt közölt a BUSZI-ról Szabó Tamás Péter (2012).

²⁵ Vö. „a hangfájlokat az ombudsman utasításainak megfelelően a hangmagasság megváltoztatásával torzítottuk.” <http://buszi.nytud.hu/kutatni-szeretnem-a-buszi-t/a-buszi-2-anonimizalasa/> (2021-03-01) Ehhez tegyük hozzá, hogy Markó Alexandra 2005-ben doktori disszertációjában még ezt írta: „A BUSZI-ban vizsgált nyelvhasználati kérdések sokrétűek ugyan, de a hangtaniak közül egy sem sorolható a szupraszegmentális fonetika körébe. Az irányított társalgásokból CD-n publikált hanganyagok azonban lehetőséget adnak szupraszegmentális fonetikai elemzésre” (Markó 2005: 13).

²⁶ „Vizsgálatomban az anonimizált interjúk lejegyzett és elemzett változatait használtam; a dolgozatban szereplő példák hanganyagához is hozzáférhettem kutatói engedéllyel”. A következő bekezdésben azonban a BUSZI-2 korpusz előnyeit és hátrányait taglalva azt is írja, hogy „[a korpusznak] Hátránya azonban, hogy a három évtizede készült hangfelvételek igen nehezen hozzáférhetőek, nem kutathatóak.” (Molnár 2019a: 40)

2.4. ábra: A (bVn) realizációi a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben foglalkozási csoportonként, Mátyus (2011: 306) alapján. Az összes adat száma: 2787

- Azt tudtuk, hogy a helyesírás szerint írt szövegek *l* betűinek megfelelő hangokat az egyes beszélők hol kiejtik, hol nem (pl. *föld* és *főd*), de azt nem tudtuk, hogy a formális *l*-kiesés értékskáláján van két olyan övezet, ahova bizonyos foglalkozási csoportba tartozó adatközlők (tanárok, egyetemi hallgatók, illetve szakmunkástanulók) értékei nem kerülnek (Borbély és Vargha 2010).
- Van-e Budapesten zárt *ë* hang (avagy: mi történik azzal, aki *ë*-vel beszél anyanyelvét és Budapestre költözik?) Bevándorlás és nyelvi homogenizáció (Hatyttyár–Kontra–Vargha 2009).
- Többek között e kutatásoknak köszönhető, hogy vannak eszközeink a normális magyar beszéd hanglejtésének szabatos lejegyzésére és elemzésére, lásd Varga (1988) gazdagréti átiratát (és a kötetünkhöz tartozó DVD-n az átiratot és a hangot).
- Két morfológiai változó standard–nemstandard váltakozásának statisztikailag megragadható rendszerszerűségét vizsgálva azt tapasztaltuk: a (nék) esetében a gyári munkások szignifikánsan több nemstandard [nák] választ adtak, mint a tanárok és az egyetemi hallgatók. Következésképp a (nék) változó jelöli a társadalmi csoportokat. A [nák] és a [nék] variabilitása a tesztfeladatokban tetten érhető, tehát a változó a kontextuális stílusokat is jelöli. A *jöttök* ~ *jösztek* variabilitása (statisztikailag) a társadalmi csoportok közötti különbségek jelölé-

sére nem volt kimutatható; viszont a kontextuális stílusok közötti különbségek jelölésére egy bizonyos szinten (de szintén nem statisztikailag) kimutatható (Borbély 2007, 2009).

Egyáltalán, ezek a kutatások tették lehetővé a fővárosi beszéd változatosságának és folyamatban levő változási folyamatainak vizsgálatát.

A BUSZI-ban közreműködő kutatók

A BUSZI-2 adatainak gyűjtésében, lejegyzésében, kódolásában, ellenőrzésében és adatbázisként elemezhető formára hozásában 1987 és 2010 között sokan közreműködtek, különböző mértékben, nevezetesen: Balogh Lajos (1933–2020), Bankó Ágnes, Bartha Csilla, Beran Eszter, Beregszászi Anikó, Blága Szabolcs, Borbély Anna, Erdélyi Ágnes, Hattyár Helga, Horváth (Galántai) Veronika, Juhász Krisztina, Kassai Ilona (1945–2020), Laczkó Mária, Molnár Gyula (1930–2003), Perényi Dóra, Reményi Andrea Ágnes, Szabó Dávid, Szende Tamás (1940–2015), Thimar Márta, Törzsök Erika, Váradi Tamás, és Wacha Imre (1931–2018).

Az adatbázisok létrehozásában, részletesebben kifejtve, a következő személyeknek volt szerepe:

Témavezető, kutatásszervező: KONTRA MIKLÓS;

50 ADATKÖZLŐNK, kiknek adatait bizalmasan kezeljük, névtelenségüket például kódok²⁷ biztosítják;

Terepmunka, az interjúk rögzítése hangszalagokra: MOLNÁR GYULA† (30 db), KASSAI ILONA† (10 db), TÖRZSÖK ERIKA (7 db), HORVÁTH (GALÁNTAI) VERONIKA (3 db);

Az interjúk minőségének ellenőrzése: KONTRA MIKLÓS, KASSAI ILONA†, VÁRADI TAMÁS;

Számítógépes adatrögzítő programok (dBase, Kedit, FoxPro): VÁRADI TAMÁS;

Interjúk másolása (szalagról kazettára): PERÉNYI DÓRA;

Irányított beszélgetések számítógépes lejegyzése: BARTHA CSILLA (21 db), BORBÉLY ANNA (20 db), REMÉNYI ANDREA ÁGNES (4 db), LACZKÓ MÁRIA (3 db), SZABÓ DÁVID (2 db), THIMAR MÁRTA (2 db)²⁸;

²⁷ Ezek különböző információkat jelölnek, pl. B7102: B = Budapest, 7 = 1987, 1 = tanár, 02 = az interjú sorszáma.

²⁸ A lejegyzett vagy ellenőrzött szociolingvisztikai interjúk egységei olykor eltérnek a minta számától (n=50). Ha összesen 50-nél több lejegyzést, ellenőrzést stb. számolunk, ez azt jelenti, hogy egy-egy interjút (a lejegyzés megtanulása céljából) egynél több lejegyző-nyelvész rögzített számítógépbe (ez az 50 irányított beszélgetés számítógépes lejegyzésekor két

Irányított beszélgetések számítógépes lejegyzésének első ellenőrzése: BARTHA CSILLA (23 db), BORBÉLY ANNA (23 db), REMÉNYI ANDREA ÁGNES (3 db);
Irányított beszélgetések számítógépes lejegyzésének második ellenőrzése: BARTHA CSILLA (25 db), BORBÉLY ANNA (25 db);
Tesztfeladatok számítógépes adatrögzítése: BARTHA CSILLA (27 db), LACZKÓ MÁRIA (10 db), BORBÉLY ANNA (9 db), REMÉNYI ANDREA ÁGNES (1 db), SZABÓ DÁVID (1 db);
Tesztfeladatok számítógépes adatrögzítésének első ellenőrzése: BORBÉLY ANNA (27 db), BARTHA CSILLA (17 db), REMÉNYI ANDREA ÁGNES (3 db), SZABÓ DÁVID (1 db);
Tesztfeladatok számítógépes adatrögzítésének második ellenőrzése: KONTRA MIKLÓS (50 db);
Az adatrögzítés adminisztrációjának gondozása: BANKÓ ÁGNES, BORBÉLY ANNA;
Az interjúk másolása (szalagról CD-re): PERÉNYI DÓRA (50 db);
CD-fájlok darabolása az irányított beszélgetések moduljai és a tesztfeladatok szerint: HATTYÁR HELGA (43 db), BERAN ESZTER (5 db), BEREKSZÁSZI ANIKÓ (4 db), CSERNICKÓ ISTVÁN (1 db);
Interjúk CD-rom változatának elkészítése: BERAN ESZTER (4 db), HATTYÁR HELGA (4 db);
Irányított beszélgetések átiratának konvertálása Word-be és a tesztfeladatok keresését szolgáló program (a tesztfeladatok második ellenőrzéséhez): BLÁGA SZABOLCS;
Tesztfeladatok itemlistájának gondozása: BLÁGA SZABOLCS, HATTYÁR HELGA;
Az irányított beszélgetések átiratának Html változata: ORAVECZ CSABA;
A Html változat lekérdező programja: SASS BÁLINT (lásd Oravecz és Sass 2008);
2009-ben elkészült a BUSZI-3 és BUSZI-4 tesztadatainak rögzítésére és ellenőrzésére szolgáló rendszer, rugalmas navigációval és a végleges BUSZI-3 és BUSZI-4 itemlistával (HATTYÁR HELGA, MÁTYUS KINGA²⁹ és SASS BÁLINT munkája). Ekkor 142 interjú tesztadatainak első rögzítése is megtörtént;
2011-12-ben MÁTYUS KINGA és SASS BÁLINT³⁰ a BUSZI-2 anonimizálásán és közzétételén dolgoztak.

esetben fordult elő.) Ha kevesebb, akkor a lejegyző-nyelvész nevét a lejegyzett számítógépes átirat nem tartalmazza (ez az 50 irányított beszélgetés számítógépes első ellenőrzésénél egy esetben fordult elő). Ugyanez érvényes az egyéb munkafázisok (pl. CD-fájlok darabolása modulokra és tesztekre) mennyiségének meghatározására is.

²⁹ Mátyus Kinga 2009-ben csatlakozott a BUSZI kutatóihoz.

³⁰ http://www.nytud.hu/oszt/korpusz/Sass_Balint.html (2020-07-17)

3. Kutatásetikai kérdések*

KONTRA MIKLÓS

Az itt következő kérdésekről írni több okom is van. Az egyik az, hogy a magyar nyelvészetben a kutatásetikai kérdéseket fontosságuknál csekélyebb mértékben szokták csak szóba hozni, holott ezek közérdekű kérdések. A másik fő ok az, hogy a BUSZI-val kapcsolatos kutatásetikai problémákat nagyon kevesen ismerik. Az Intézet honlapjáról nemigen lehet megtudni, hogy a közzététel előtt, 2011–12-ben mit tettek a BUSZI-val és miért. 2012. október 2-tól a honlapon megjelent egy-két homályos és ellenőrizhetetlen utalás is, például:

- A BUSZI-2 anonimizálása során az ombudsman útmutatása szerint jártunk el.
- [...] a hangfájlokat az ombudsman utasításainak (sic! K.M.) megfelelően a hangmagasság megváltoztatásával torzítottuk.
(<http://buszi.nyud.hu/kutatni-szeretnem-a-buszi-t/a-buszi-2-anonimizalasa> [2021-03-01])

És mindezt megelőzte még a honlapon 2011. március 9-én ez:

„Közlemény a BUSZI kutathatóságáról

Az Intézet a BUSZI kutatását a jövőben szélesebb körben is lehetővé kívánja tenni. Az ennek érdekében folytatott előkészületek során az adatvédelmi biztos által kiadott állásfoglalásból kiderült, hogy a BUSZI eddigi adatkezelési gyakorlata nem felelt meg a hatályos jogszabályoknak. A BUSZI társalgási része személyes és ún. különleges adatot is tartalmaz. Ezek akkor is az adatvédelmi törvény hatálya alá esnek, ha csak meghatározott személyi kör számára teszik őket hozzáférhetővé, ami az eddigi gyakorlat volt.

Mivel az érintettektől írásos új „kibővített” hozzájárulást a kutatáshoz beszerezni lehetetlen, az adatvédelmi biztos ajánlása szerint a BUSZI anyaga csak annak anonimizálása után válhat kutathatóvá.

* Ezt a fejezetet 2020 utolsó negyedében írtam.

Megkezdődött a BUSZI-2 társalgási részének ilyen célú szerkesztése. A munkálatok elkészültéig minden érdeklődő szíves türelmét kérjük. A fejleményekről az Intézet honlapján folyamatosan tájékoztatni fogjuk az érdeklődőket.”

A BUSZI-ban a kezdetektől, 1987-től követtük Labov (1988: 45–47) kutatásetikai elveit és gyakorlatát. Ezekből idézek két passzust:

„*A névtelenség biztosítása.* Mindenkit, akiről a Language Change and Variation (LCV) program keretében felvétel készül, biztosítunk arról, hogy a felvételeket a kutatócsoport tagjain kívül mások nem fogják hallgatni. Ez ugyan nem mindenki számára fontos, részünkről viszont alapvető hozzáállás, amihez több mint egy évtizede tartjuk magunkat. Amikor szemelvényeket vagy táblázatokat közlünk, mindig álneveket és ál-utcaneveket használunk, és különösen ügyelünk arra, hogy az idézett szöveg alapján ne lehessen azonosítani az illető személyt.

A felvételek hozzáférhetősége. Jelenleg az LCV archívumokban kb. 4000 órányi magnetofonfelvétel gyűlt össze, ami 15 év több kutatási programjának anyagát foglalja magában. Ehhez az anyaghoz csak a kutatócsoport tagjai juthatnak hozzá, ahogyan azt az informánsoknak mondtuk. Ezen elvek szigorú megtartása mellett lehetetlen a montreali egyetem kutatócsoportjának a példáját követnünk, akik felvételeiket minden, a kanadai francia iránt érdeklődő kutató számára hozzáférhetővé tették. Egyébként se hisszük, hogy valaki, aki nem ismeri azt a beszélőközösséget, ahonnan a beszéd származik, a felvett beszédéről jó elemzést készíthessen. Ha kutatócsoportunkhoz új ember csatlakozik, és saját terepmunkájával lényegesen hozzájárul az adatok gyarapításához, akkor az összes magnófelvételhez hozzájuthat, ugyanolyan alapon, mint a csoport többi tagja.”

Az Élőnyelvi Osztály kutatói 2003. január 7-én elfogadták a következő dokumentumot:

Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI): emlékeztető és használati szabályzat

A BUSZI az Élőnyelvi Osztály hosszú távú kutatása. 1985-ben kezdődött meg az előkészítése, Herman József kezdeményezésére. 1987–89-ben zajlott a terepmunka (ekkor készült el 250 magnetofonos interjú), 1988-tól 2002-ig tartott a BUSZI-2 ötven interjújának lejegyzése, kódolása és ellenőrzése. 2002 december végére elkészült 10 multimédiás CD is, ezek az érdeklődő intézeti és egyetemi/főiskolai kutatók számára olcsón hozzáférhetőek, amennyiben a kutatók aláírják a felhasználási dokumentumot, vagyis vállalják az adatközlők anonimitásával kapcsolatos szabályok betartását. (A BUSZI-3 és BUSZI-4 összesen 200 interjújának archiválása folyamatban van.)

A számítógéppel rögzített 50 BUSZI-2 interjú jelenleg az egyetlen olyan adatbázis a magyar nyelvészetben, amely lehetővé teszi a magyar beszéd sokoldalú kvantitatív

elemzését. A tervezésben, a terepmunkában, majd a lejegyzésben/ellenőrzésben és az adatbázis létrehozásában végig képzett nyelvészek vettek részt, akiknek a szellemi munkája másfél évtizede épül be a BUSZI-ba. Az 50 interjú ezért a következő bekezdésben név szerint említett nyelvészek közös szellemi tulajdona.

A BUSZI létrehozásában kiemelkedő szerepe volt a kutatásvezető Kontra Miklós-nak, Váradi Tamásnak, Borbély Annának, Bartha Csillának és Kassai Ilonának. Az előbbieknél kisebb, de lényeges szerepe volt még többek között Horváth Verának, Reményi Andrea Ágnesnek, Laczkó Máriának, Beran Eszternek, Hattyár Helgának és Beregszászi Anikónak.

Az interjú kialakításában, vagyis a vizsgálati kérdések és módszerek meghatározásában az Intézet számos kutatója részt vett, a végső megfogalmazás azonban Kontra Miklós munkája (l. Kontra–Váradi 1997: 5–6).

Az összesen 250 interjú nagy részét Molnár Gyula és Juhász Krisztina szociológusok és Erdélyi Ágnes tanárnő készítették 1987–89-ben. Kisebb számú interjút készítettek még Törzsök Erika, Kassai Ilona és Horváth Vera.

A terepmunkások interjúinak minőségi ellenőrzését Kassai Ilona, Kontra Miklós és Váradi Tamás végezték, ugyancsak 1987–89-ben.

A számítógépes lejegyző és kódoló rendszer kialakítása majd folyamatos modernizálása elsősorban Váradi Tamás érdeme (l. Váradi 1998a, 1998b).

A BUSZI-2 ötven interjújának lejegyzésében, kódolásában és ellenőrzésében a fő szerep Borbély Annáé és Bartha Csilláé volt. Az 1980-as évek végén s a 90-es évek elején rövidebb ideig részt vettek a munkában Laczkó Mária, Reményi Andrea Ágnes, Szabó Dávid és Thimar Márta.

A multimédiás CD-k létrehozása Váradi Tamás irányításával történt, a munka nagyobb részét Hattyár Helga, kisebb részét Beran Eszter és Beregszászi Anikó végezték.

A BUSZI-munkálatok a következő támogatásokkal folytak:

1987–1990: OTKA 933. sz. kutatás (vezető: Imre Samu, majd Kontra Miklós)

1991–1994: OTKA 3220. sz. kutatás (vezető: Kontra Miklós)

1995–1997: OTKA T 18272. sz. kutatás (vezető: Kontra Miklós)

1998–2000: OTKA T 025997. sz. kutatás (vezető: Kontra Miklós)

2001–2002: AKP 2000–119 1,1 sz. kutatás (vezető: Kontra Miklós)¹

¹ Később még két pályázatot nyertünk: OTKA M 45689, 2003, vezető: Borbély Anna; OTKA K 60403, 2006–2009, vezető: Kontra Miklós.

Felhasználás 2003-tól

A 10 multimédiás CD (hang + átirat) az említett módon nyelvész kutatók számára hozzáférhető és elemezhető. E 10 CD anonimizálva van, vagyis az adatközlők írásban hozzájárultak a CD-ken hallható és látható szövegeknek és adatoknak kutatási célokra való felhasználásához. A *kutatási célokra való felhasználás* nem jelenti azt, hogy a teljes interjúkat (hanggal vagy hang nélkül) feltehetné bárki az internetre. Azt sem jelenti, hogy az Intézetben belső hálózaton bárki számára hozzáférhetővé tennék őket (lásd az interjú elején tett ígéretünket és az aláírt nyilatkozatot). Az anonimitási szabályok betartása etikai kötelességünk, ezeket mi BUSZI-kutatók vállaltuk, nagyrészt a nemzetközi gyakorlattal megegyező módon. E szabályok megsértése számunkra kedvezőtlen jogi következményekkel is járhat.

Az 50 ellenőrzött interjú az Élőnyelvi Osztályon beállítandó „BUSZI-számítógépen” lesz elemezhető, ez a gép tartalmazza az 50 interjú átiratát és tesztadatait, adatbázisként. (A további 40 CD elkészítése a jövőben megoldandó feladat.)

A BUSZI-gépen levő 50 interjút minden különösebb formáság nélkül használhatják elemzések készítéséhez a munkálatban kiemelkedő szerepet játszó kutatók, vagyis: Borbély Anna, Bartha Csilla, Kassai Ilona, Hattyár Helga, Váradi Tamás és Kontra Miklós. Amennyiben azonban a 40 nem anonimizált interjúból közülük valaki publikációban részleteket kíván közölni, az elkészült s még közlésre be nem nyújtott kéziratot anonimizálásra be kell mutatnia Kontra Miklósnak.

Más kutatók (intézetiek és külsők) az Élőnyelvi Osztály vezetőjének engedélyével készíthetnek BUSZI-elemzéseket az 50 interjú felhasználásával. Az ilyen kutatók a BUSZI-dokumentáció, a szoftver, valamint az osztály kutatói által készített kezelési útmutatók gondos áttanulmányozása után önállóan végzik kutatásaikat.

Mindenki, aki a BUSZI 50 interjúja alapján készít tanulmányt, köteles a publikációban közölni a következő szöveget:

Ez a tanulmány a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú BUSZI-2 adatbázisának felhasználásával készült. Az adatbázist az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának nyelvészei hozták létre 1987 és 2002 között, OTKA és AKP támogatással, a kutatásvezető Kontra Miklós volt.

A BUSZI CD-ken és a CD-k papírborítóján a következő szöveg szerepel:

Budapesti Szociolingvisztikai Interjúk

1. interjú: B7307

2. interjú:

[...]

A BUSZI megtervezésében, a terepmunka megszervezésében és lebonyolításában, később a hangfelvételek lejegyzésében, kódolásában és ellenőrzésében, végül az adatbázis létrehozásában és folyamatos korszerűsítésében, valamint a CD-k létrehozásában kiemelkedő szerepe volt Bartha Csillának, Borbély Annának, Hattyár Helgának, Kassai Ilonának és Váradi Tamásnak. A kutatás 1985 óta Kontra Miklós vezetésével folyik.

Ez a CD az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályán készült 2003-ban. Kizárólag kutatási és oktatási célokra használható, tartalmának sokszorosítása és terjesztése részben vagy egészben tilos.

© MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Osztály

Ezt az emlékeztetőt és szabályzatot az Élőnyelvi Osztály kutatói 2003. január 7-én fogadták el, az Intézeti Tanács február 4-én megvitatta és – egy apró módosítással² – jóvá hagyta.

2008. május 27-i felszólalás

Ezen a napon egy össz-intézeti kutatói értekezleten többek között elmondtam, hogy „A számítógéppel rögzített 50 BUSZI-2 interjú jelenleg is az egyetlen olyan adatbázis a magyar nyelvészetben, amely lehetővé teszi a magyar beszéd sokoldalú kvantitatív elemzését. A tervezésében, a terepmunkában, a lejegyzésben és ellenőrzésben, valamint az adatbázis létrehozásában és modernizálásában végig képzett nyelvészek vettek részt, akiknek a szellemi munkája két évtizede épül be a BUSZI-ba. [...]

A BUSZI-2 ötven interjúja most vált kutatók számára elemezhetővé, ugyanis a finanszírozás viszontagságai miatt csak 2008-ra tudtuk befejezni a kutathatóvá tételt. [...]

Minden BUSZI interjú felvételének elején a következőket mondtuk az adatközlőknek:

Lásd „Az Önnel készített” kezdetű szöveget a 23. oldalon.

² Amennyiben az Élőnyelvi Osztály vezetője valakinek nem engedélyezi a BUSZI használatát, akkor az illető az igazgatóhoz fellebbezhet, aki mindkét felet meghallgatja és dönt.

Ebből is egyenesen következik, hogy az interjúkat (se a hangot, se az átiratot) nem szabad feltenni az internetre. A mienkhez hasonló szociolingvisztikai adatbázis hanganyagának vagy átiratainak internetes közlésére nincs precedens a nemzetközi kutatói gyakorlatban sem. [...] Ezt azért kell hangsúlyozni újra és újra, mert rendszeresen előfordul, hogy »javaslatokat« kapunk a BUSZI jobban láthatóvá, jobban hallhatóvá és jobban kutathatóvá tételére. A javaslatok megfogalmazói nem minden esetben győznek meg minket arról, hogy elolvasták a jól hozzáférhető BUSZI tanulmányokat és dokumentumokat. A BUSZI-t bármi más korpusszal esetleg összeolvasztani csak akkor szabad, ha annak a másik korpusznak a titkosítási szintje feltételről feltételre megegyezik a BUSZI titkosítási, anonimizálási és használati szabályaival.

Ezért szükséges itt most újra hangsúlyozni a kutatásetikai vonatkozásokat. Ha valaki kap egy magánlevelet és azt felteszi az internetre a levél írójának engedélye és tudta nélkül, az súlyos vétséget követ el. A BUSZI interjúk készítésekor megígértük, amit fentebb idéztem, s nyomtatékosítottuk ezt a Nyelvtudományi Intézet igazgatója által írt pecsétes levél bemutatásával. Az anonimitási, kutatásetikai szabályokat az akkori (s azóta egyre szigorodó) nemzetközi szabályoknak megfelelően foglalmaztuk meg. E szabályok bármilyen megsértése kellemetlen következményekkel járhat. Példának okáért, egy adatközlőnk személyiségi jogainak megsértése miatt beperelheti az Intézetet (a per kimenetele ránk csak kedvezőtlen lehet). Egy ilyen per elvesztése a Nyelvtudományi Intézetet kizárhatja mind a hazai, mind a nemzetközi pályázati arénában való részvételből, vagyis az etikus kutatást folytató intézetek közül. Ez végső soron az Akadémiára is rossz fényt vet, az egész Akadémiának is kárt okoz.”

Hozzá tartozik még ehhez a történethez, hogy a felszólalásom után Kenesei István igazgató egyetlen szót sem szőtt, s az intézeti kutatók zöme nem is értette, miért szólaltam föl.

Levelezés az Adatvédelmi Biztossal

2008 májusában, ahogy az imént említettem, „rendszeresen előfordul[t], hogy »javaslatokat« kap[t]unk a BUSZI jobban láthatóvá, jobban hallhatóvá és jobban kutathatóvá tételére”. 2009 decemberében egy igazgatói feladatmegjelölés (lásd 35–36. oldal) részletezte a BUSZI-val kapcsolatos elvárásokat. Mivel ezekkel kutatásetikai szempontból sem értettem egyet, 2010. április 19-én az Adatvédelmi Biztoshoz fordultam³ a következő levéllel:

³ A fentebb idézett, 2011. márciusi intézeti közleményben *Az ennek érdekében folytatott előkészületek során az adatvédelmi biztos által kiadott állásfoglalásból kiderült (42.) szöveg úgy értendő, hogy az én levelemre válaszul kapott állásfoglalásból derült ki, ami kiderült.*

Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet
1394 Budapest, Pf. 360
(VI. Benczúr u. 33.)
Tel: 321-4830, 110-es mellék
Fax: 322-9297
email: kontra@nytud.hu

Dr. Jóri András adatvédelmi biztos úrnak

Adatvédelmi Biztos Irodája
1387 Budapest Pf. 40

Tisztelt Adatvédelmi Biztos Úr!

Egy nyelvtudományi kutatás személyes és különleges adataival kapcsolatban kérem tájékoztatását és segítségét. Először röviden bemutatom a kutatást és az adatgyűjtést:

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében tudományos csoportvezetőként majd osztályvezetőként 1985 óta felelőse vagyok a „Budapesti Szociolingvisztikai Interjú” című kutatásnak, melynek során 1987–89-ben magnetofonnal rögzítettünk 250 budapesti lakossal egyenként másfél–háromórás interjúkat. Egy-egy interjú szigorúan kontrollált tesztdatokból és irányított beszélgetésekből áll. Az első 50 adatközlőt kvótamódszerrel választottuk ki (10 tanár, 10 egyetemista, 10 gyári munkás, 10 bolti eladó és 10 szakmunkástanuló), a következő 200 adatközlő egy országos reprezentatív minta budapesti almintája (a reprezentativitás életkorra, nemre és iskolázottságra értendő).

Az interjúkat terepmunkásaink (szociológusok és tanárok) előzetes egyeztetés után az adatközlők lakásain készítették, s minden interjú elején a következő szóbeli tájékoztatást adták (írásbeli nyilatkozatot senkitől sem kértünk):

A kutatás célja:

„Tudjuk, hogy az emberek sokféleképpen beszélnek, vagyis nem mindenki beszél úgy, ahogy a rádió és a tévé bemondói. Egy úszómester kicsit másképp beszél – más szavakat használ, máshogy ejti őket mint egy esztergályos, stb. Az iskolai tankönyvek nem tükrözik a beszédnek ezt a változatosságát, mert a nyelvészek és a tankönyvírók nem ismerik a különféle csoportok eltérő nyelvét. Mi jobban meg szeretnénk ismerni a különböző nyelvi változatokat, ezért szeretnénk Önnel is felvenni egy beszélgetést magnetofonra.”

A titkosításról:

„Az Önnel készített felvételt titkosan fogjuk kezelni. Ez azt jelenti, hogy csak néhány tudományos kutató hallgathatja meg a szalagot, más nem. Ha ebből a felvételtől bármilyen részletet közölni fogunk esetleg egy tudományos cikkben, akkor azokat a részeket, amelyek

alapján Önt azonosítani lehetne, pl. a személyneveket, utcák neveit stb., úgy fogjuk megváltoztatni, hogy senki se ismerhessen Önrre.”

„Ha úgy gondolja, mondja be a nevét, ha nem akarja, ne mondja.”

A nevét sok adatközlőnk rámondta a szalagra, tipikusan így:

- (1) Kovács Péterné vagyok. A 112. számú szakközépiskola és szakmunkásképző intézet műszaki tanára.
- (2) Hát a nevem Pintér Éva. Negyedéves orosz–angol szakos egyetemi hallgató. Az első gimnáziumi évet Hajdúnánáson jártam, a többi Debrecenben.

A szociolingvisztikai interjúk módszertani követelménye, hogy az adatközlőtől minél fesztelenebb stílusú beszédet gyűjtsünk. Erre különféle módszertani fogásokat alkalmazunk, a semleges témáktól (pl. gyerekkori játékok, iskolai élmények) az egyre személyesebbek felé haladva (pl. Ha Ön munkaadó lenne és azonos iskolázottságú sváb és cigány munkás közül kellene választania, melyiket választaná? Miért?). Szakmai körökben evidencia, hogy jó interjút csak akkor készíthetünk, ha a terepmunkásban az adatközlő megbízik, ha kettőjük kapcsolata bizalmi kapcsolat. Ezt kívántuk megalapozni a fentebb szó szerint idézett szövegekkel is (cél, anonimizálás, név).

A magnetofon-felvételekről az irányított beszélgetéseket szó szerint lejegyeztük, a tesztadatokat kódoltuk, s kétszeres ellenőrzés/javítás után az átiratokat és a tesztadatokat kutatásra alkalmas formába öntöttük. A beszélgetések számítógépes elemzésre alkalmas, hordozható, XML formátumú beszélt nyelvi korpuszként (adatbázisként) is rendelkezésre állnak, a korpuszhoz tartozó lekérdező felülettel. (A tesztfeladatok szintén lekérdező felület segítségével kutathatók.)

Illusztrációként – az olvasást megnehezítő XML kódok nélkül – bemutatok egy átirat-részt az úgynevezett CMÖ modulból (a cigánymentes övezetről szóló társalgási témából):

Terepmunkás: Tudja, mit jelent ez a cé – em – ö rövidítés?

Adatközlő: Nem.

Terepmunkás: Cigánymentes övezet. Budapesten néha lehet ilyen falfestéseket látni, például két évvel ezelőtt a hármaskúton, Rákospalotánál az egyik felüljáróra méteres betűkkel volt ez felfestve. Magának mi erről a véleménye?

Adatközlő: Hát, hadd ne beszéljek erről, mer azt szokták mondani, hogy Hitler félmunkát végzett.

Terepmunkás: Igen.

Adatközlő: Ennyi a véleményem.

Megemlítem még, hogy az 1987–89-ben meginterjúvolt 250 adatközlőnk egy része ma is él, más részük elhalálozott, egy harmadik részük akkori lakhelyéről ismeretlen helyre költözött.

Most rátérek arra a kutathatósági tervre, amelyet a Nyelvtudományi Intézet jelenlegi igazgatója (Kenesei István) és egyik helyettese (Várad Tamás) szorgalmaz, s melyet én kutatásvezetőként aggályosnak ítélek.

A terv szerint a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú numerikusan kódolt tesztadatait valamint az irányított beszélgetések XML annotálási rendszerben létező átiratait nem csak a

munkálatokban részt vevő intézeti nyelvészek elemezhetnék, hanem „releváns szakmai központokban dolgozó” oktatók, kutatók, PhD diákok és már nyugállományú, de korábban ilyen helyen dolgozók is, ha a nyelvészet, a szociológia vagy a társadalomtudományok terén működnek/működtek.

A terv szerint az előbb felsoroltak „jelszóval védett, naplózott hozzáférést” kaphatnának, vagyis az adatbázisokhoz fejlesztett felhasználói felületek egyedi, személyre szabott bejelentkezési névvel és jelszóval lennének hozzáférhetőek (rögzítve lenne, hogy milyen felhasználói névvel, milyen számítógépről lépett be valaki, s milyen lekérdezéseket futtatott).

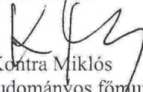
A terv szerint csak az „adatgazda” (értsd: adatkezelő) feltételeit elfogadó nyilatkozat aláírása után lehetne a felhasználói felülethez hozzáférni. A nyilatkozatban a nyilatkozó kinyilvánítaná, hogy (a) kutatási célból kíván az adatokhoz hozzáférni, és (b) elfogadja a nyilatkozatban megjelölt vagy csak hivatkozott etikai szabályokat.

1987–89-ben 250 budapesti adatközlőnknek többek között azt ígértük – az MTA Nyelvtudományi Intézetének pecsétes megbízólevelével kezünkben –, hogy a felvételeket „titkosan fogjuk kezelni” és azokat „csak néhány (kiemelés tőlem, K.M.) tudományos kutató hallgathatja meg”. Ezt az ígéretünket adatközlőink a Nyelvtudományi Intézet hivatalos ígéretként vették tudomásul, s ennek tudatában adtak önkéntesen interjúkat. Tisztelettel kérdezem a következőket:

Ha mostantól kezdve az intézet fent leírt kutathatósági terve szerint férhetnének hozzá magyarországi számítógépekről bejelentkező nyelvészek, szociológusok és más társadalomkutatók az irányított beszélgetések XML formátumú átirataihoz, az megfelelné a hatályos adatvédelmi törvénynek? Ha igen, miért? Ha nem, miért nem? A hatályos adatvédelmi törvénnyel ütközik-e az, ha az interjú megbeszélésekor adott tájékoztatásunktól eltérő módon kezeljük az interjúban elhangzottakat? Ebben az ügyben van-e jelentősége annak, hogy egy kutató magyarországi vagy külföldi számítógépről bejelentkezve kíván az átiratokhoz hozzáférni?

Budapest, 2010. április 19.

Üdvözlettel:

Kontra Miklós
tudományos főmunkatárs
az MTA doktorá

Az Adatvédelmi Biztos válasza 2010. május 14-én kelt, s így szól:

Adatvédelmi Biztos

Ügyszám: ABI-2333-3/2010/K
Előadó: dr. Somogyvári Katalin
Tel.: 06 1 475-7276

Dr. Kontra Miklós részére

Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet

Budapest
Pf.: 360
1394

Tisztelt Dr. Kontra Miklós Úr!

Hozzám érkezett beadványában arról érdeklődik, hogy egy 1987-89 között 250 budapesti lakossal készült másfél-háromórás, magnetofonnal rögzített interjúkból álló kutatási anyagot, – amelynek felvételéhez az érintettek olyan módon járultak hozzá, hogy az Intézet azt titkosan fogja kezelni, és csak néhány tudományos kutató hallgathatja meg a szalagokat, – mostantól kezdve megismerhetik-e a „releváns szakmai központokban dolgozó” oktatók, kutatók, PhD diákok és már nyugállományú, de korábban ilyen helyen dolgozók is, ha a nyelvészet, a szociológia vagy a társadalomtudományok terén működnek/működtek.

Az ügyben az alábbi állásfoglalást adom:

A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény (a továbbiakban: Avtv.) 2. § 1. pontja szerint *személyes adat* bármely meghatározott (azonosított vagy azonosítható) természetes személlyel kapcsolatba hozható adat, az adatból levonható, az érintettre vonatkozó következtetés. A személyes adat az adatkezelés során mindaddig megőrzi e minőségét, amíg kapcsolata az érintettel helyreállítható. A személy különösen akkor tekinthető azonosíthatónak, ha őt – közvetlenül vagy közvetve – név, azonosító jel, illetőleg egy vagy több, fizikai, fiziológiai, mentális, gazdasági, kulturális vagy szociális azonosságára jellemző tényező alapján azonosítani lehet. *Különleges adat*: a faji eredetre, a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozásra, a politikai véleményre vagy pártállásra, a vallásos vagy más világnézeti meggyőződésre, az érdek-képviselési szervezeti tagságra, az egészségi állapotra, a kóros szenvedélyre, a szexuális életre vonatkozó adat, valamint a bűnügyi személyes adat.

Megállapítható tehát, hogy a hangfelvételek mind személyes, mind különleges adatot tartalmaznak.

Az Avtv. értelmező rendelkezései szerint *adatkezelés* az alkalmazott eljárástól függetlenül az adatokon végzett bármely művelet vagy a műveletek összessége, így például gyűjtése, felvétele, rögzítése, rendszerezése, tárolása, megváltoztatása, felhasználása, továbbítása, nyilvánosságra hozatala, összehangolása vagy összekapcsolása, zárolása, törlése és

megsemmisítése, valamint az adatok további felhasználásának megakadályozása. Adatkezelésnek számít a fénykép-, hang- vagy képfelvétel készítése, valamint a személy azonosítására alkalmas fizikai jellemzők (pl. ujj- vagy tenyérynymat, DNS-minta, íriszkép) rögzítése is. Az *adatfeldolgozás* pedig az adatkezelési műveletekhez kapcsolódó technikai feladatok elvégzése, függetlenül a műveletek végrehajtásához alkalmazott módszertől és eszköztől, valamint az alkalmazás helyétől.

A fentieknél fogva a tudományos kutatók adatkezelőnek minősülnek, az adatok kódolását, digitalizálását, katalogizálását, a felvételekről átiratot készítőket, és más, az anyag tartalmi részét nem érintő feladatot végzők adatfeldolgozók.

Az Avtv. 3. § (1) bekezdése, valamint 8. § (1) bekezdése szerint személyes adat akkor kezelhető, illetve akkor továbbítható, ha ahhoz az érintett hozzájárul, vagy azt törvény elrendeli. Különleges adat akkor kezelhető, ha az adatkezeléshez az érintett írásban hozzájárul.

Ezen rendelkezés alkalmazására vonatkozó kötelezettség független attól, hogy az adatkezelés jogilag adattovábbításnak (amikor az adatokat csak meghatározott személyi kör számára teszik hozzáférhetővé) vagy nyilvánosságra hozatalnak (amikor a személyes adatokat bárki megismerheti) minősül. A nyilvánosságra hozatal, illetve az adattovábbítás akkor is megvalósul, ha az adatok csak egy meghatározott kör számára érhetőek el, jelen esetben magyarországi és külföldi számítógépekről bejelentkező nyelvészek, szociológusok és más társadalomkutatók számára. Az Avtv. alapján mindkét esetben az adatkezeléshez megfelelő törvényi felhatalmazás, illetőleg az érintettek új, „kibővített” hozzájárulása szükséges.

A *hozzájárulás* az érintett kívánságának önkéntes és határozott kinyilvánítása, amely megfelelő tájékoztatáson alapul, és amellyel félreérthetetlen beleegyezését adja a rá vonatkozó személyes adatok – teljes körű vagy egyes műveletekre kiterjedő – kezeléséhez.

A fentiekre tekintettel az Intézetnek az alábbi lehetőségek állnak rendelkezésére:

1. Újabb – önkéntes, tájékozott, határozott – hozzájárulást kérnek az érintettektől a jelenlegi adatkezeléshez, tájékoztatva őket az adatok kezelésével kapcsolatos minden tényről, így különösen az adatkezelés céljáról és jogalapjáról, az adatkezelésre és az adatfeldolgozásra jogosult személyéről, az adatkezelés időtartamáról, illetve arról, hogy kik ismerhetik meg az adatokat. A tájékoztatásnak ki kell terjednie az érintett adatkezeléssel kapcsolatos jogaira és jogorvoslati lehetőségeire is.

A felvételek készítésének időpontját tekintve ez lehetetlennek tűnik.

2. A felvételeket és az átiratokat olyan módon alakítják át, hogy azokból ne lehessen semmilyen módon következtetni az érintetteknek. Ez a hangfelvételek esetében az azonosításhoz szükséges adatok felismerhetetlenné tételével, kispóolásával, valamint az egész hangfelvétel torzításával, míg az átiratoknál anonimizálással valósítható meg. Az anonimizálás olyan technikai eljárás, amely biztosítja az érintett és az adat közötti kapcsolat helyreállítása lehetőségének végleges kizárását.

Tájékoztatom továbbá, hogy az adatkezelő, illetőleg tevékenységi körében az adatfeldolgozó köteles gondoskodni az adatok biztonságáról, köteles továbbá megtenni azokat a technikai és szervezési intézkedéseket és kialakítani azokat az eljárási szabályokat, amelyek e törvény,

valamint az egyéb adat- és titokvédelmi szabályok érvényre juttatásához szükségesek. /Avtv. 10. § (1)/

Ehhez kapcsolódóan a kutatás és a közvetlen üzletszerzés célját szolgáló név- és lakcímadatok kezeléséről szóló 1995. évi CXIX. törvény a következőket tartalmazza:

„7. § (1) A tudományos kutatónak az e törvény hatálya alá tartozó kutatás megkezdése előtt kutatási adatkezelési tervet kell készítenie. A tervet módosítani kell, ha az adatkezelés célja a kutatás folyamata alatt megváltozik. A kutatási adatkezelési tervnek tartalmaznia kell:

- a) a kutatási jogosultságot,
- b) a kutatás célját,
- c) a kezelendő személyes adatok körét és azok forrását,
- d) az adatkezelés folyamatát,
- e) az érintett jogai gyakorlati érvényesíthetőségének biztosítékait, valamint
- f) az adatvédelmet biztosító technikai és szervezési intézkedéseket.

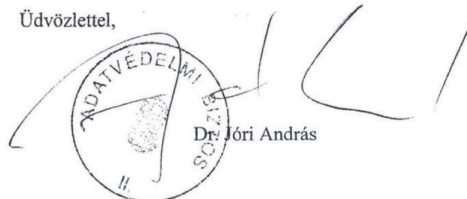
(2) A kutatási adatkezelési tervet az adatkezelés jogszerűségének bizonyíthatósága és az ellenőrzés lehetőségének biztosítása céljából az adatok kezelésének megszüntetéséig meg kell őrizni.

(3) Intézeti tudományos kutatás esetén a tudományos kutató jogait és kötelezettségeit a kutatási tevékenységet végző szervezet illetik meg, illetőleg terhelik.”

A személyes adatok védelmével és a közérdekű adatok nyilvánosságával kapcsolatos kérdésekben forduljon hozzám továbbra is bizalommal.

Budapest, 2010. május 12.

Üdvözlettel,

Dr. Jóri András

E két levél másolatát átadtam az igazgatóságnak. 2010. július 20-án kelt levelében az igazgató egyebek mellett azt is kifejtette, hogy szerinte mi következik az Adatvédelmi Biztos állásfoglalásából a BUSZI-ra nézve. Egy ilyen következtetését idézem:

„Az Adatvédelmi Biztos ugyanis felhívja arra is a figyelmet, hogy a hatályos jogszabály szerint »Különleges adat akkor kezelhető, ha az adatkezeléshez az érintett írásban hozzájárul«. Megállapította, hogy a BUSZI-2 különleges adatokat tartalmaz. Tény viszont, hogy az adatközlőktől írásbeli hozzájárulás nem áll rendelkezésre.”

Nos, ami a tényeket illeti, az 50 interjúalany közül 10-től már 2002 december végéig beszereztük az írásbeli hozzájárulásokat. Tudhatta volna ezt az igazgató is, 2010-ben is, hiszen a 2003-ban jóvá hagyott BUSZI emlékeztető és használati szabályzatban (lásd 45. oldal) azt is olvasta, hogy

„A 10 multimédiás CD (hang + átirat) az említett módon nyelvész kutatók számára hozzáférhető és elemezhető. E 10 CD anonimizálva van, vagyis az adatközlők írásban hozzájárultak a CD-ken hallható és látható szövegeknek és adatoknak kutatási célokra való felhasználásához.”

Mondanom se kell, hogy e 10 anonimizált interjú hangfájljai nem torzított, hanem eredeti, jó minőségű felvételeket tartalmaznak.

Összefoglalva a következő történetet láhattuk: 2003-tól nyolc éven át 10 interjú általunk anonimizált eredeti hangfelvételének és átiratának kutatási célra való felhasználásához írásbeli hozzájárulásunk volt. Ezeket az interjúkat – a szükséges szabályok betartásával – külső kutatók is használhatták az Intézetben. 2003-as szabályzatunk jobb volt, mint amit Kenesei István és Váradi Tamás kierőszakolt, mert az eredeti hangfelvételek elemzését tette lehetővé törvényesen, kutatók nagyobb köre számára. 2011–12-ben az igazgató intencióinak megfelelően anonimizálták az 50 interjút, úgy, hogy a 86 órányi hangfelvételt a beszélők felismerhetetlensége érdekében eltorzították, amivel a felvételek nyelvészeti kutathatóságát sok szempontból lenullázták. A torzítás az internetes közlés előfeltétele lett volna, de internetes közlésre nem került sor. Ha legalább a 10, törvény szerint is bizonyosan kutatható interjút torzítatlan hanggal tették volna kutatók számára hozzáférhetővé, akkor a kártételt 20%-kal csökkenthették volna. A könyvünkhöz tartozó DVD-n meghallgatható két anonimizált interjú az eredeti, nem torzított hangot tartalmazza, közlésükhöz adatközlőink írásban újból hozzájárultak 2020-ban, illetve 2021-ben.

Szellemi tulajdon

A 2003-as BUSZI emlékeztető és felhasználási szabályzatban kimondtuk, hogy

„A tervezésben, a terepmunkában, majd a lejegyzésben/ellenőrzésben és az adatbázis létrehozásában végig képzett nyelvészek vettek részt, akiknek a szellemi munkája másfél évtizede épül be a BUSZI-ba. Az 50 interjú ezért a következő bekezdésben név szerint említett nyelvészek közös szellemi tulajdona.

A BUSZI létrehozásában kiemelkedő szerepe volt a kutatásvezető Kontra Miklósnak, Váradi Tamásnak, Borbély Annának, Bartha Csillának és Kassai Ilonának. Az előbbieknél kisebb, de lényeges szerepe volt még többek között Horváth Verának, Reményi Andrea Ágnesnek, Laczkó Máriának, Beran Eszternek, Hatyár Helgának és Beregszászi Anikónak.”

Ez a szabályzat, az igazgatóság jóváhagyásával, bizonyosan érvényben volt 2010 utolsó napjáig – legalább is visszavonásáról vagy módosításáról addig az igazgatóság nem értesítette az érintett kutatókat.

Eltérően az előzőektől, 2009. december 17-i nekem írt levelében Kenesei István igazgató többek közt kifejtette, hogy „A BUSZI mindvégig közpénzből (OTKA támogatásból, annak hiányában és a mellett Intézeti keretből) finanszírozott kutatás. Hasonlóan az Intézetben fejlesztett nagy adatbázisokhoz, az Intézet rendelkezik felette [...]”⁴ Ennél is határozottabban fogalmazott a 2012. október 2-tól a BUSZI honlapján olvasható Hozzáférési kérelem,⁵ melynek aláírója a 2. pontban elfogadja, hogy „A BUSZI-2 szerzői jogainak tulajdonosa az MTA Nyelvtudományi Intézete.”

Így vált a BUSZI-t létrehozó kutatók közös szellemi tulajdona az MTA Nyelvtudományi Intézetének tulajdonává.

Az MTA Tudományetikai Kódexében,⁶ ami nem törvény, nem jogi norma, hanem a tudományos kutatói világ erkölcsi önszabályozásának eszköze, nem fordul elő se a *közpénz*, se a *szellemi tulajdon*, de persze az *adatbázis* meghatározása sem. Sőt, e három szó egyáltalán nem fordul elő a 2010-ben életbe léptetett, 55 oldalas Kódexben.

⁴ Ez szelektív állítás. Például nem tartozik az ilyen, „az Intézetben fejlesztett nagy adatbázisok” közé a 2003-ban nyomtatásban megjelent *Magyar Értelmező Kéziszótár* 2. kiadásának elektronikus adatbázisa, annak ellenére, hogy készítése éveiben az igazgatóság tudván tudta, hogy az elektronikus adatbázist szerzői jogi védelem illeti meg. Az Intézet a papírkiadás megjelenése óta nem „rendelkezik az adatbázis felett”. Sem az adatbázist megalkotó nyelvészek, sem munkahelyük, az Intézet. Ezért aztán az ÉKsz² adatbázisa még intézeti kutatók számára sem hozzáférhető, nincs is feltüntetve az Intézet honlapján az adatbázisok között. A BUSZI fel van tüntetve.

⁵ http://buszi.nytud.hu/kutatni-szeretnem-a-buszi-t/buszi_hozzaferesi_kerelem.pdf (2021-03-01)

⁶ http://old.mta.hu/data/cikk/11/97/91/cikk_119791/etikai_kodex_net.pdf (2021-03-01)

BEVEZETŐ TANULMÁNYOK

4. Budapesti élőnyelvi kutatások*

KONTRA MIKLÓS

A hazai nyelvtudomány új, formálódó ágát képviselik az élőnyelvi kutatások. Az eddigi nyelvészeti kutatásoktól tárgyukban és módszereikben több ponton jelentősen eltérő munkálatokról van szó, melyektől nyelvünknek s főleg a magyar beszédnek a korábbiaknál teljesebb és árnyaltabb leírását várhatjuk.

Értelmező kéziszótárunk az *élőnyelv*-et beszélt nyelvként, a mindennapi élet (kevésbé választékos) nyelveként határozza meg. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratának *élő nyelv* rovata 1984-ben indult, benne dialektológiai és szociolingvisztikai tanulmányok jelennek meg. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében a korábbi regionális köznyelvi kutatások és a modern szociolingvisztikai vizsgálatok összevonásának igénye teremtette meg az *élőnyelvi kutatócsoportot*, ugyancsak a 80-as évek közepén. Az *élőnyelv* fölérendelt fogalom a *beszélt nyelv*-hez képest. Az *élőnyelv* részének tekintjük többek között a beszélt nyelvet, az írott sajtó nyelvét, a tudományos prózát, a szépirodalmat stb. A *beszélt nyelv* is heterogén tartalmú fogalom, hiszen a fesztelen társalgás éppúgy beletartozik mint például egy előre megírt szöveg felolvasása. A hazai nyelvtudomány új, formálódó ágát képviselik az élőnyelvi kutatások – az eddigi nyelvészeti kutatásoktól tárgyukban és módszereikben több ponton jelentősen eltérő munkálatokról van szó.

A magyar nyelvészetben a *magnetofonnal rögzíthető beszédváltozatok* kutatása a fontosságából következőnél még ma is lényegesen kisebb szerepet játszik. A legutóbbi időkhöz hiányzott a spontán beszéd vizsgálata mint a kutatás kizárólagos programja. Spontán beszéden itt olyan beszédet értek, amelynek létrejöttét semmilyen módon nem befolyásolja a kutató jelenléte. A nyelvészek többféle, egyaránt fontos adatot elemeznek. Leíró nyelvtanaink mindenekelőtt írott forrásokból merítették adataikat. Dialektológusaink többnyire nem a fenti értelemben vett spontán, hanem irányított beszédet vizsgáltak. A generatív nyelvészek pedig nem a mindennapi kommunikációban megfigyelhető adatokra, hanem főleg gondolatkísérletekre (intuíciónkra) alapozzák elemzéseiket.

* Eredetileg megjelent: *Magyar Tudomány* 1990/5. szám: 512–520.

Célok és várható eredmények

A Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi kutatócsoportját egy, a korábbiaknál teljesebb nyelvleírás megteremtésének igénye hozta létre. A kutatócsoport fő céljai a következők:

1. Az eddigi írott korpuszokon avagy nyelvészek intuícióin alapuló leírások módosítása és kiegészítése jelentős mennyiségű beszélt nyelvi korpusz elemzése, valamint a nyelvhasználat kísérletes vizsgálata révén.
2. A szociológiailag minél pontosabban leírt, különböző budapesti¹ társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálata.
3. A stílusok vizsgálata, vagyis a beszélőknek saját beszédüket kísérő figyelmük nagyságától függő változatok leírása.
4. Olyan adatok felvétele, amelyek lehetővé teszik bizonyos nyelvi változások vizsgálatát, ha hasonló adatfelvételek készülnek 10–20–30 év múlva.

E kutatástól nyelvünknek s főleg a magyar beszédnek a korábbiaknál teljesebb és árnyaltabb leírását várhatjuk. A magnetofonnal gyűjtött és számítógéppel rögzített nyelvi korpusz létrehozása (lásd lentebb) egyazon anyag sokirányú elemzéseit teszi majd lehetővé: készülhetnek majd szövegtani vizsgálatok, intonációs elemzések, megírhatjuk majd a beszélt nyelv mondattanát, elkészíthetünk egy beszélt nyelvi gyakorisági szótárat stb. Az alábbi beszámoló a Nyelvtudományi Intézetben folyó budapesti élőnyelvi kutatások főbb vonásairól tájékoztat.

Szociológiailag értelmezhető vizsgálat

Az empirikus nyelvészeti vizsgálatok céljai meghatározzák a gyűjtendő adatok körét. A budapesti szociolingvisztikai vizsgálatok egyik deklarált célja a szociológiailag minél pontosabban leírt, különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálata. Kutatásunk célja tehát radikálisan eltér például a Magyar Nyelvjárások Atlaszát gyűjtött kutatók céljától. A nyelvátlasz munkálatok célja Lőrincze Lajos (1975: 178–9) megfogalmazásában „Egy-egy település *nyelvjárási átlagának* a megragadása volt”. E cél megvalósításához olyan adatközlőket kerestek, akik „természetes beszédűek” voltak, „értelmesek” voltak, nem voltak „nagyon olvasottak” stb. (Lőrincze i. m. 174). Az adatközlők ilyen meghatározása a nyelvátlasz céljainak megfelelt, szociolingvisztikai vizsgálatokban azonban ezek a kritériumok

¹ Noha a budapesti nyelv vizsgálatának jelentőségére Bárczi Géza már 1932-ben fölhívta a figyelmet, az első s mindmáig egyetlen jelentős elemzés csak 36 évvel később készült el (G. Varga 1968).

nem használhatók, mivel az „értelmes”, „természetes beszédű” és hasonló fogalmak pontatlanok, nem explicitek, s így a precíz definíciók hiánya megalapozatlanná teszi a kvantitatív vizsgálatokat.

A nyelv és a beszéd szociokulturális rétegződéséből következően a budapesti köznyelv vizsgálatában döntő kérdéssé vált a *mintavétel mikéntje*. Ha a minta nem tükrözi valóságként, a tényleges arányoknak megfelelően a legfontosabb fővárosi szociokulturális rétegeket, csoportokat, típusokat, akkor számos, a vizsgálat hitelességét, érvényességét megkérdőjelező veszély merülhet föl. Például: alulreprezentálódhatnak olyan rétegek, csoportok, típusok, amelyek jelentős, a nyelv és a beszéd alakulása szempontjából fontos változatokat beszélnek. Felülreprezentálódhatnak olyan rétegek, csoportok vagy típusok, amelyeknek nyelvi változatai a fővárosi nyelvközösség egészében csekély szerepet játszanak. Megtörténhet, hogy egy-egy, mennyiségileg sokak által beszélt változat teljesen kívül marad a vizsgálat körén (vö. Terestyéni 1987). És így tovább. A mintavételnek egyéb fogas kérdései is vannak: a különféle beszédhelyzetek eltérő beszédstílusokat írnak elő; kérdéses, hogy egy-egy beszélőtől mekkora terjedelmű beszédet kell rögzíteni stb. Mindenesetre adatközlőinket sikerült úgy kiválasztanunk, hogy vizsgálatunk szociológiailag értelmezhető legyen. Nyelvészeti vizsgálatunk ugyanis hozzákapcsolódott Angelusz Róbert és Tardos Róbert „Kulturális-kommunikációs rétegződés” című szociológiai kutatásához (1987), s ezzel a rétegzett reprezentatív mintavétel kérdése megoldódott.

A mintavétel részleteiben itt nincs terünk elmélyülni. Röviden szólva: a budapesti beszélt nyelvi vizsgálat (és a háttérül szolgáló országos kérdőíves vizsgálat) mintavételében a *véletlenszerűség* a legfontosabb új vonás – adott nyelvközösség minden egyes felnőtt tagjának, jelen esetben a Budapesten élő minden egyes felnőttnek, egyforma esélye volt a mintába való bekerülésre. A közel két évtizedes múltra visszatekintő regionális köznyelvi kutatások mintavételében (vö. Imre 1973) ez a szempont még nem játszott szerepet.

1988 tavaszán az MTA Nyelvtudományi Intézete és az akkori Tömegkommunikációs Kutatóközpont a 18 éven felüli magyar lakosság 850 fős, a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerint reprezentatív, országos mintáján kérdőíves adatgyűjtést végzett a nyelvhasználat néhány aspektusáról. Ezt követően az országos minta budapesti almintájával magnetofonos interjúk készítését kezdtük meg. 1989 őszére elkészült a 200, egyenként két-, két és félórás budapesti szociolingvisztikai interjú, amelyben tesztfeladatok és irányított beszélgetések szerepelnek. A kérdőíves vizsgálat a budapesti magnetofonos vizsgálatához szolgál háttérül. Együttműködésünk a szociológusokkal két haszonnal kecsegtet. Egyrészt lehetővé válik, hogy Angelusz és Tardos szociológiai hipotézisei nyelvi/nyelvhasználati adatokkal is szembesüljenek. Másrészt, az a tény, hogy Angeluszék ezernél több szociológiai adatot vettek föl a minta minden egyes tagjáról, a két intézet közös vállalkozását a szociológiai háttéradatok gazdagsága folytán ismereteim szerint világviszonylatban is egyedülállónak avatja. Profán példát említve: ha netán van va-

lamilyen korreláció egyes csoportok bizonyos nyelvhasználati jegye (pl. „suk-sük” ragozás) és aközött, hogy a csoport tagjai szerint 1990-ben 100 000-nél is több munkanélküli lesz-e Magyarországon, akkor ezt a korrelációt szociolingvisztikailag (statistikailag) hiteles módon tudjuk majd megállapítani. Ez a példa szántszándékkal erőltetett, de nem teljesen abszurd. Az, hogy valaki mekkora munkanélküliséget vár 1990-re, mutatója lehet az illető optimizmusának vagy pesszimizmusának. Az optimizmus/pesszimizmus pedig összefügghet az emberek normatudatával, normakövető viselkedésével, s így nyelvhasználatával is.

Adattárolás és -feldolgozás

Az említett országos kérdőíves szociolingvisztikai adatfelvétel eredményeit természetesen mágnesszalag tárolja és az elemző munka is számítógépek segítségével folyik. Az azonban nem magától értődő (legalábbis hazánkban), hogy a beszéd vizsgálatából is nagyrészt kirekesztettük a papírt és a ceruzát. A felvételek lejegyzéséhez lábbal irányítható Sony BM-80 típusú magnetofonokat használunk, melyekkel tizedmásodpercre pontosan lehet kijelölni visszajátszás és/vagy lassítás céljára a felvétel bármely részletét. A szövegek lejegyzése és kódolása IBM-kompatibilis személyi számítógépekkel történik. Lejegyzőink tehát lábbal irányítják a magnetofont, fülhallgatón át hallgatják a felvételt és számítógépbe írják a transzkriptet. Ez a munka szerfelett időigényes. Egy órányi felvétel (tehát durván egy fél budapesti interjú) lejegyzése és kódolása átlagosan 50 munkaórába kerül. Az ily módon lejegyzett és kódolt szöveg még nem tartalmazza a beszélt nyelvi kutatásokhoz elengedhetetlen prozódiai jeleket, vagyis a beszéddallam, a hangsúlyok és a szünetek jelölését. A prozódiai jegyek átírása is költséges munka, hiszen nemcsak kiválóan képzett nyelvészek szükségesek hozzá, hanem sok-sok munkaidő is: tapasztalataink szerint egy egyórás beszéd felvétel egyébként korrekt transzkriptjére a prozódiai jegyek felvitele (vagyis a prozódia lejegyzése) 18–20 munkaórába telik. Az elkészített átiratokat ellenőrizni kell – ennek a munkaidőigénye vetekszik az első lejegyzésével.

De hagyjuk ezeket a kevésbé lelkesítő, száraz részleteket! A beszélt nyelvi kutatások nálunk viszonylag későn kezdődtek el, ebből azonban előnyünk is származott. A „Survey of English Usage” (University College London) kutatói 1959-ben kezdték a brit angol beszéd kutatását, és két évtizeden át papírcédulák tömegeire jegyezték az elemzett szövegeket. A számítógépre-vitel jórészt csak a személyi számítógépek megjelenése után kezdődhetett el, és még évekig el fog tartani. Mi, későnjövőként, „megúsztuk” a cédulázást, és ezzel munkaidőt nyerünk, nem beszélve a számítógép garantálta előnyökről, például a másolásokkal (céduláról gépre vitellel) járó elkerülhetetlen hibák kiküszöböléséről.

A számítógép korábban elképzelhetetlen vizsgálatokat tesz lehetővé. Vegyünk egy példát ennek illusztrálására! A *Valószínűleg Szigetváron fog élni* mondat és a

Valószínű, hogy Szigetváron fog élni mondat szerkezetkeveredésével magyarázott *Valószínűleg, hogy Szigetváron fog élni*-típusú mondatokról jószerivel csak annyit tudunk, hogy főleg az élőbeszédben fordulnak elő és az igényes nyelvhasználatban kerülendők (*Nyelvművelő kézikönyv* II: 802–3). Országos reprezentatív felmérésünk azt mutatja, hogy az ilyen mondatokat a felnőtt lakosság 41,5%-a *ítéli* nyelvtanilag helytelennek, 52,1%-a viszont helyesnek fogadja el a szerkezetet. (A válaszok néhány százalékban értékelhetetlenek voltak.) Amikor teszthelyzetben alkalmuk volt az adatközlőknek ilyen szerkezetvegyüléssel mondatokat *produkálniuk*, akkor 22,8%-uk mondott ilyen mondatokat.

A nyelvi változás, például egy új mondattani szerkezet elterjedése, sok-sok beszélő nyelvtani rendszerének a változása. Egy új formának a nyelvközösségen belüli elterjedése elsősorban szociológiai és társadalomlélektani folyamat. A nyelvtörténeti kutatásokhoz használt nyelvemlékek, bármily becsesek is, ritkán nyújtanak annyi adatot, amennyi elegendő lehet ahhoz, hogy egy-egy változás útját, lefolyását a társadalmi térben (a nyelvközösségben) végigkövethessük. Mai kutatási módszereink azonban már lehetővé teszik a nyelvi változások, például az imént említett szerkezetkeveredés *in vivo* vizsgálatát a magyarországi felnőtt nyelvközösségben.

A kérdőíves felméréskor nyert adatokhoz hasonló adatokat a magnetofonos interjú során is gyűjtünk. Ezek, miként a grammatikai helyességről alkotott ítéletek is, fontos adatok a szerkezetvegyülés társadalmi disztribúciójának és esetleges mozgásának megállapításához. Felmerül azonban, joggal, az az agyály, hogy a tesztadatok nem azonosak az élőbeszédből nyerhető adatokkal. Ez az a pont, ahol a számítógép új távlatokat nyit a nyelvész számára. Ugyanis az összefüggő beszédrészeket tartalmazó adatállományból, más szóval beszédkorpuszból a gép könnyedén készít majd konkordanciát, olyan rendezést, amelyben minden szövegszó környezetével együtt fordul elő. Képzeljük csak el! Húsz, negyven vagy kétszáz órányi beszédből (attól függően, hogy mekkora már a géprevitt beszédkorpuszunk) tudjuk majd kiírni az összes *hogy* szót és szövegkörnyezetét. Triviális feladat lesz megállapítani, hogy a korpuszban a lehetséges szerkezetvegyülések közül hány van jelen, ezek kiknek a beszédében, mely beszédhelyzetekben és milyen gyakran fordulnak elő, kik ingadoznak a „helyes” és a „kerülendő” szerkezetek között stb. stb. Az a nyelvész/nyelvművelő, aki a szerkezetvegyülés újabb észlelhető terjedését vélte megállapítani, személyes tapasztalataira hagyatkozott: többször hallott ilyen szerkezetet a rádióban, esetleg olvasott ilyeneket napilapban stb. Ezek a benyomások azonban sokszor megbízhatatlanok, csalókák (bár nem haszontalanok). Számítógépes korpuszunk lehetővé teszi majd, hogy a vizsgált jelenségnek minden egyes korpuszbeli előfordulásáról számot adjunk. Visszatérve a szerkezetvegyüléshez, azt, hogy Csokonai drámáiban még nem fordult elő egyetlen minket érdeklő mondat sem, Jakab László és Bölcskei András (1981) számítógépes korpuszából tudhatjuk. Még elképzelni is riasztó, hogy egy ilyen megállapításhoz a számítógépet nélkülöző nyelvész csak Csokonai összes drámájának elolvasása, sőt, az *-an/-en hogy-ra* „kihegyezett”

szemmel való elolvasása árán juthatna el. Amint azt a magyar nyelvtörténet kutatásában számítógépet is használó Jakab László 1988 szeptemberében egy kongresszuson mondta: „A tallózás ideje lejárt.” Persze nemcsak a nyelvtörténeti kutatásokban, hanem a szinkrón nyelvleírásban is.

A megfigyelői paradoxon

Általános vélekedés szerint a nyelvészetileg legfontosabb adatokat a baráti vagy családi körben folyó fesztelen beszélgetések nyújtják. A modern szociolingvisztika megalapítója, William Labov ezt a stílust alapnyelvnek (*vernacular style*-nak) nevezi. Axióma a nyelvészetben, hogy nincs egyetlen stílusban beszélő ember, mindenki váltogatja beszédmódját (kiejtését, szavait, mondatfűzését) a beszédhelyzettől, a partnertől és a témától függően. A fesztelen beszédet vizsgálni kívánó nyelvész egy megfigyelői paradoxon „áldozata”: azt a beszédet kell rögzítenie, majd elemeznie, amelyet akkor használnak az emberek, amikor nem figyelik őket. A megfigyelői paradoxon leküzdésére többé-kevésbé sikeres módszerek léteznek, egyedül üdvözítő módszer azonban nincs. Londonban a „Survey of English Usage” kutatói félmillió szövegszó terjedelmű beszélt nyelvi korpuszuk jelentős részét rejtett mikrofonnal gyűjtötték: egyetemi kollégáik társalgásait vették föl, majd utólag kérték a lehallgatottak beleegyezését a felvételek tudományos célra történő felhasználásához. Az ilyen eljárás persze kockázatos. „Néhány nagyon jó barátomat hajszál híján elvesztettem” – mesélte nemrég Robert Ison, a Survey igazgatóhelyettese.

A rejtett felvételek tudományos haszna vitathatatlan, készítésük etikusságáról azonban megoszlanak a vélemények. Labov (1984) például egyenesen megengedhetetlennek tartja a „poloskát”. Felfogása szerint a jó terepnyelvésznek a szociolingvisztikai interjú során is képesnek kell lennie a fesztelen beszédstílus kicsalogatására. A szociolingvisztikai interjú szigorúan kötött metodikával készül: a nyelvész különféle feladatokon (pl. szövegek és izolált szavak felolvastatása) és gondosan megtervezett beszéd témákon kalauzolja végig az adatközlőt.

A *budapesti köznyelv* vizsgálatának első szakaszában (1987–1990) az adatgyűjtés fő eszköze egy szociolingvisztikai interjú volt. Az interjú során minden adatközlőtől sok száz adatot rögzítettünk magnetofonszalagra, s ugyanakkor az irányított beszélgetés révén személyenként minimum fél óra összefüggő beszédet is gyűjtöttünk. Ahhoz, hogy 200-as mintánk minden egyes tagjától összehasonlítható adatokat nyerjünk, elengedhetetlen volt az interjú használata.

A beszélők saját beszédüket kísérő figyelmének nagysága (a menetközbeni önellenőrzés foka) befolyásolja beszédstílusukat. A szociolingvisztikai interjú általunk használt változata – legjobb igyekezetünk ellenére is – zömmel a fesztelen, otthoni beszédnél jóval „elegánsabb” beszédstílusokat eredményezett. Előfordult, hogy az interjú során valaki egyetlen suksükölő formát sem használt, s amint elkezdte terep-

munkásunk elcsomagolni a magnetofont, az illető rögtön suksükölt. (Terepmunkásunk ezt persze a lakásról távozva azonnal följegyezte az interjúfüzetbe, a lehető legnagyobb részletességgel.)

A megfigyelői paradoxon leküzdésére több módszerrel kísérletezünk. Például megnyerünk egy vagy több embert vizsgálatunk céljaihoz, és megkérjük őket, hogy viseljenek mikrofont a zsebükben kazettás magnót. Ily módon sikerült egy hetente kártyázó társaság mind a négy tagját rávennünk, hogy szokásos kártyapartijaikat ingükon egy-egy mikrofonnal játsszák le. Máskor egy főorvos akasztotta köpenyére a mikrofont, s ily módon fölszerelve kezelte betegeit a műtőben. A fölvetélből nyilvánvaló, hogy noha az orvos és asszisztensei az első percekben tudatában voltak a mikrofon jelenlétének, felelősségteljes munkájuk hamar elfeledtette velük a szokatlan eszközt.

A szociolingvisztikai interjú során és az orvosi műtőben a mikrofon egyaránt a beszélők szeme előtt van, és azt is tudják, hogy miért. Vannak azonban olyan esetek, amikor emberek mikrofonba beszélnek és egyáltalán nem figyelnek beszédükre, nem okoz a mikrofon lényeges „felfelé beszélést”. Bizonyos fokig tudatos kellett legyen a nyelvhasználata például azoknak a tanácsi tisztviselőknak, akik a gazdagréti kábeltvé élv adásában válaszoltak a lakók kérdéseire, az azonban bizonyos, hogy nem sejtették, hogy egyszer az adás 20 percnyi részletéről nyelvészeti és a nemverbális viselkedést (gesztusokat, öltözetet stb.) is elemző tanulmánykötet íródik majd (Kontra szerk. 1988). Továbbhaladva a fesztelen stílus keresésének útján: vizsgáljuk azokat a felvételeket is, amelyeket a FŐTAXI készít a sofőrök és a diszpécserek beszélgetéséről. A FŐTAXI minden ilyen beszélgetést rögzít és a szalagokat 30 napig megőrzi. Minden sofőr és diszpécser tudja, hogy a magnetofonok állandóan forognak. Nyilvánvaló tehát, hogy beszédstílusukat a rögzítés ténye nem befolyásolja: egyrészt nem lehet könnyű egy 8 órás műszak során állandóan „viselkedve” beszélni, másrészt – s ez a fontosabb tényező – ebben a beszédhelyzetben nincs semmiféle olyan körülmény, amely előírná a választékos beszédet. E felvételek vállalati célra készülnek, a nyelvész csupán másodlagos felhasználó s ily módon viszonylagos sikerrel birkózik a megfigyelői paradoxonnal.

Elicitáció

Vannak olyan, nyelvészetiileg fontos adatok, amelyekhez természetes írott vagy beszélt nyelvi korpuszok elemzésével nemigen lehet hozzájutni. Azt a kísérleti módszert, amellyel ilyen adatokat lehet gyűjteni, angolul *elicitation*-nek hívják. A szó a latin *ēlicitus* múlt idejű participiumból származik. Mivel se Országh László szótáraiban, se Györkösy Alajos Latin–magyar szótárában nincs olyan magyar megfelelő, amely a fogalmat jól fedné, magam – jobb híján – az angolból visszalatinosított *elicitáció*-t fogom használni. (Az ilyen vizsgálatok az angol leíró nyelvészetnek jó két

évtizede szerves részét képezik.) Lássunk egy példát a magyar hangtan és alaktan határterületének elicitációs vizsgálatára!

Ingadozó toldalékolású szavainkról (pl. *férfivel/férfival*, *slágerek/slágerok*, *karakterben/karakterban*) a nyelvészek a legutóbbi időkig azt állították, hogy a toldalék választásban *szabad váltakozás* történik. Ez a terminus technicus a nyelvészetben régóta használatos, de elég semmitmondó. Az a nyelvész, aki egy bizonyos ingadozást szabad váltakozásként ír le, csupán megnevezi a jelenséget (inadekvát módon), de *nem magyarázza* a váltakozást.

Hipotézisünk szerint a toldalékválasztást befolyásolhatja az a kontextus, amelyben az ingadozó végződésű szó előfordul. Ha például azt a feladatot adjuk kísérleti személyeknek, hogy írják be a szótári alakjában megadott szót egy mondat megfelelő helyére a mondatba illő alakban, akkor a tesztszót megelőző palatális (magashangú) toldalékú szó hatására a tesztszó is palatális toldalékot kaphat, például:

férfivel

(1) Ezzel a szeretnék házasságot kötni.

Azonos toldalék veláris (mélyhangú) változata pedig a veláris ragalternáns használatát valószínűsíti, például:

slágerban

(2) Abban a van egy érdekes szó.

Hipotézisünk szerint semleges kontextusban (tehát olyan mondatban, ahol a tesztszó előtt annak ingadozó toldalékával azonos toldalék nem fordul elő) a ragválasztás viszonylag szabadon történik, például:

karakternek/nak

(3) Valaha lenni dicsőség volt, ma inkább szégyen.

Kísérletekkel bizonyítottuk, hogy az ingadozás nem ad hoc jellegű, hanem valóban a kontextus befolyása alatt áll. Az adatok varianciaanalízisének részleteitől itt eltekintek (vö. Kontra-Ringen-Stemberger 1989), ehelyt inkább csak a konklúziókat mutatom be: 1. nincs szignifikáns eltérés a férfiak és a nők ragválasztása között, 2. a palatális kontextusban szignifikánsan több palatális végződést írtak a kísérleti személyek, mint a semleges kontextusban, 3. a semleges kontextusban szignifikánsan több palatális végződést használtak, mint a veláris kontextusban és 4. az egyes vizsgált toldalékok viselkedése között nincs szignifikáns különbség.

A kontextus ilyen hatását a pszicholingvisztikai irodalomban jól ismerik, a jelenség neve *előfeszítés* (angolul: *priming*). Az angolban néhány betűkombináció több lehetséges hangsornak is megfelel, például az *ouch* betűsor az [auč] hangsornak felel

meg a *couch* szóban, de az [ʌč] hangsornak a *touch* szóban. Kay és Marcel (1981) bemutatták, hogy mesterséges szavak kiolvasását befolyásolhatja az, ha előttük valódi szó az előfeszítő elem, például a *bouch* mesterséges szót a *couch* szó után [bauč]-nak, a *touch* után [bʌč]-nak olvassák inkább. Azt, hogy az előfeszítés a nyelv morfológiai szintjén is szerepet játszik, nekünk sikerült először demonstrálnunk, éppen a *sláger*-féle szavakkal.

A kontextus toldalékválasztást befolyásoló szerepéről alkotott hipotézisünket reménytelen lett volna írott vagy beszélt korpusz elemzésével megvizsgálnunk. Az Akadémiai Nagyszótár cédulái között például 342 vonatkozik a *férfi* szóra, de közülük csupán egyetlen cédulán fordul elő a szó számunkra releváns környezetben.

Normák, stigma, hiperkorrekció

Ma már közhely, hogy az írásbeliséggel rendelkező nyelveknek írott, és ettől eltérő beszélt nyelvi normái vannak. Így van ez a magyarban is, de az írás és beszéd normáinak tüzetes számbavétele, a normák eltéréseinek bemutatása nyelvtudományunk adósságai közé tartozik. Amikor normát említek, nem arra az eszményi, kitüntetett nyelvváltozatra gondolok, amelyet a nyelvünkért aggódók, nyelvészek és nem-nyelvészek, követendőnek tartanak, s amelyhez képest a valóságos nyelvhasználat majdnem mindig tévelyeg. Normán különböző csoportok, esetleg egy egész nyelvközösség sztenderd nyelvhasználatát értem. Aki *Tudnák én így is érvelni, ha akarnák*-ot mond (mint például egy egyetemi tanár a TMB ideológiai tanfolyamán néhány éve), megsérti a *köznyelvi normát*, de nem sérti meg a saját *nyelvjárási normáját*.

Kutatásunk – a reprezentatív szociológiai mintavétel következtében – nemcsak a beszélt köznyelvi norma leírásához járul hozzá, hanem a köznyelvi normától eltérő változatokat beszélő fővárosiak normáit is vizsgálja.

A normától eltérő nyelvi alakoknak konnotatív jelentése alakul ki: minősíthetjük őket vulgárisnak, kaphatnak stigmát, ítélnéjük őket mesterkéltnek stb. A különböző beszédnormák eltérő presztízssűek. Egy ember beszéde, az általa követett norma, megmutatja társadalmi helyét is. Szélsőséges esetben, mint a *sibboleth* helyett *szibboleth*-et ejtő Efraimbeliéknél, ez öldökléshez is vezethet. A magyarul beszélők jelentős része nem tesz különbséget bizonyos igék kijelentő és felszólító módú alakja között, a köznyelvet beszélők azonban igen. A suksük-norma alacsony presztízssű és a suksükölő embert gyakran meg is bélyegzik. Érdekes azonban, hogy a nyelvészeti szempontból analóg szuksükölés (pl. *halassza halasztja* helyett) sokkal kevésbé stigmatizált a mai magyar társadalomban, mint a suksükölés.

Az alacsony presztízssű formák kerülésének igénye, a magas presztízssű formák használatára való törekvés szüli a hiperkorrekt alakokat, vagyis egyes szabályok túlzott alkalmazását. *Szélesre tárjuk a kapukat a hazánkban érkezők előtt* – mondja, aki bizonytalan a *-ba* és a *-ban* rag köznyelvi használati szabályaiban. *Kádár János azt*

kérte, hogy a jelölő bizottság tekintszen el attól, hogy öt főtikárrá jelölje és megválassza – mondja, aki fél a szukszükölestől és ezért ott sem mond megválassza-t, ahol a köznyelv szerint ez a helyes. Felfokozott érzelmi állapotban, amint az például egy parlamenti képviselőnkkel történt egy kényes ügyrendi kérdés feszegetése közben nemrég az Országházban, a hiperkorrekció olyan formát is eredményezhet, amilyen nem is létezik: *Az országgyűlés nem tekinthet el attól, hogy a saját maga hozta rendelkezéseit felfüggesztje.*

A hiperkorrekció elsősorban a társadalmilag mobilis csoportokra, rétegekre, a valahonnan valahová tartókra jellemző. Egy-egy hiperkorrekt jelenség társadalmi disztribúciójának leírása tehát fontos szociolingvisztikai feladat. Országos felmérésünk szerint a hiperkorrekt *-ban*-t a 8 osztályt végzettek 33%-a tartja elfogadhatónak (nyelvtanilag helyesnek), de az egyetemet, főiskolát végzettek közül is elfogadja 22%. Vagyis a felsőfokú végzettség egyáltalán nem garancia a hiperkorrekt alakok elfogadása ellen. Durván szólva: minden ötödik magyar diplomás még nem sajátította el a köznyelvi *-ba* és *-ban* használati szabályait.

Ez a kis beteketés a normák, stigmák és hiperkorrekciók világába talán érzékelteti kutatásunk egyes irányait. Az angolszász társadalomban a *sztenderd angol* meghatározása így szól: az a nyelvváltozat, amelyet a gazdasági és politikai hatalommal bíró művelt emberek beszélnek. Mindennapi tapasztalatunk azt súgja, hogy a sztenderd magyar meghatározásához ez a három kritérium nem alkalmas. A sztenderd magyart nem lehetséges olyan nyelvváltozatként meghatározni, amelyet a gazdasági és politikai hatalmat birtokló művelt magyarok beszélnek. (Nyilvánvaló, hogy a magyar társadalom rétegződése lényegesen eltér az angolszász társadalmakétól – innen e kategóriák alkalmazhatatlansága.) A magyar szociolingvisztika egyik izgalmas feladata éppen az, hogy definiálja a sztenderd magyart és az azt beszélők körét, tekintetbe véve társadalmunk történetének minden releváns mozzanatát, úgy, hogy eredményei a világ más tájain folyó szociolingvisztikai kutatásokhoz is viszonyíthatók legyenek.

Irodalom

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert: Kulturális-kommunikációs rétegződés (kutatási tervezet). *Szociológia* 1987/2: 209–231.
- Bárczi Géza: A „pesti nyelv”. Legutolsó kiadása *A magyar nyelv múltja és jelene (Válogatott írások)* c. kötetben. Gondolat, 1980.
- Imre Samu: A regionális köznyelvi kutatásokról. *Magyar Nyelv* LXIX(1973): 257–260.
- Jakab László–Bölcskei András, *Csokonai Vitéz Mihály szókincsének konkordanciája – Színművek 1–2.* 1783–1799. Debrecen, KLTE, 1981. 1543 lap. Kéziratban levő önálló mű.
- Kay, J.–A. J. Marcel: One process, not two, in reading aloud: lexical analogies to the work of non-lexical rules. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 1981. 33A: 397–413.

- Kontra Miklós szerk.: *Beszélt nyelvi tanulmányok*. (= *Linguistica, Series A, 1.*) Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1988.
- Kontra Miklós–Catherine O. Ringen–Joseph P. Stemberger: Kontextushatások a magyar magánhangzóharmóniában. *Nyelvtudományi Közlemények* 90(1989): 128–142.
- Labov, William: Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In: John Baugh–Joel Sherzer, szerk., *Language in Use: Readings in Sociolinguistics*. 1984. 28–53. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall. (Magyarul megjelent a *Szociológiai Figyelő* 1988/4. számában.)
- Lőrincze Lajos: Az anyaggyűjtés módszere. In: Deme László–Imre Samu, szerk., *A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*, 167–203. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- Terestyéni Tamás: Kutatási javaslat, 1987. Gépirat, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- G. Varga Györgyi: *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.

5. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszeréről*

REMÉNYI ANDREA ÁGNES

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) második változata ötven, öt foglalkozási csoportba tartozó felnőtt budapesti beszélővel 1987–88-ban készített 2–2,5 órás magnetofonos interjút tartalmaz. Az interjúk kódolása és transzkripciója most folyik a Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi csoportjában.

Az interjú a következő részekből áll:¹

1. Az interjú „megfejelését” és az adatközlő (a továbbiakban: AK) tájékoztatását 10-15 percnyi irányított beszélgetés² követi, melynek során a terepmunkás (a továbbiakban: TM) igyekszik minél több, szociológiai-szociolingvisztikai szempontból releváns információt megtudni az AK-ról.
2. Ezt követik a tesztfeladatok: mondatkiegészítés megadott szótári alakkal, ill. anélkül; minimális párok felolvastatása; szócsoportok felolvastatása; kérdező-mondatok (a nyelvatlaszokból ismert módszerekkel); „riporter”-teszt; hallás után szópárok megkülönböztetése („Azonos vagy különböző?”), ill. ítéletalkotás („Melyik a helyes?”, „Ön hogyan szokta ejteni?”) egy második magnetofon segítségével; hét, 2-10 mondat hosszúságú szöveg normál tempójú, majd gyors felolvastatása (a magasabb iskolázottságúak egy nyolcadik szöveget is felolvasztak, de csak normál tempóban); szódefiníció kiválasztása; egy ismeretlen tárgy megnevezése.

* Eredetileg megjelent: *Hungarológiai Közlemények*, 21/3(80), (1989): 405–416. *** A szerkesztők felhívják az Olvasó figyelmét arra, hogy 1989 után az itt bemutatott kódolási rendszeren kisebb változtatások váltak szükségessé.

¹ Az interjút Kassai Ilona, Balogh Lajos, Szende Tamás, Wacha Imre és mások javaslatai, valamint a próbainterjúk (BUSZI-1) alapján Kontra Miklós állította össze.

² A definíciót ld. Kontra Miklós „Rövid beszámoló a budapesti köznyelvi kutatásokról” című tanulmányában (1989: 394–395).

3. A tesztek legalább 30 percnyi, modulokra épülő (ld. Labov 1988: 27) irányított beszélgetés követi. A kötelező témákon (nyelvi-nyelvhasználati kérdések; az AK cigányokról alkotott véleménye; félelem – halálveszedelem) kívül a TM ajánlott és szabadon választott témákról beszélgeti az AK-t az ún. modulháló alkalmazásával (Labov 1988: 28), tehát lehetőleg durva témaváltások nélkül. Természetesen a beszélgetés-modulok a tesztek közé is beépíthetők, bár a TM-ok nemigen alkalmazták ezt a módszert.

A vizsgálat célja az interjúk alapján a budapesti nyelvhasználat minél teljesebb, nagy terjedelmű adatbázison alapuló leírása. Nyelvhasználati reprezentativitásra a BUSZI két okból nem törekedhet:

1. Nem tudjuk, milyen *mennyiségű* adat reprezentálná a teljes nyelvhasználatot, de azt tudjuk, hogy egy-egy összetettebb nyelvi jelenség teljes körű vizsgálatához „a releváns adatok százait-ezreit kellene egy-egy adatközlőtől felvennünk – és persze változatos kommunikatív helyzetekben” (Kontra 1987: 3). Gondoljunk csak arra a nézetre, mely szerint már nincs rendszerszerű ikes ragozás, csak egyes ikes igék, hogy az egyes ikes igéknél eltérő azon igealakok köre, melyeket valóban ikesen ragozunk. Hány ikes igét kellene változatos teszthelyzetekben, ill. minden egyes ikesen ragozható alakban tesztelnünk ahhoz, hogy teljes képet kapjunk? Ugyanilyen nehéz helyzetben lennénk, ha azt vizsgálnánk, hogy mely lexémákban, ill. morféimákban eshet ki az *l* hang posztvokális helyzetben, és milyen stílusrétegekben. Az egy ülésben levezetett interjú annak is határt szab, hogy *összesen* hány nyelvi változót vizsgálhatunk.
2. Nem tudjuk tehát, hogy milyen *mennyiségű* adat reprezentálná a teljes nyelvhasználatot, de azt sejtjük, hogy egy idegen TM-sal való beszélgetés, tehát az interjúhelyzet *minőségileg* leszűkíti, nem reprezentálja az AK minden stílusrétegét. Nem egy példa volt már arra a TM-ok elbeszélése szerint, hogy az interjú közben a normatív változatot használó AK a mikrofon kikapcsolása után elkezdett suksükölni. És azzal is tisztában kell lennünk, hogy az AK még ekkor sem alapnyelvét, legfesztelenebb stílusát használta a TM-sal szemben, tehát nem azt a stílusréteget, amellyel például a gyereket leküldi a közértbe.

A BUSZI nyelvhasználati reprezentativitásra nem törekedhet, ugyanakkor szociológiai reprezentativitásra igen; a most ismertetett, kvótamintán alapuló második változat nem törekszik erre, a 200 fős véletlen rétegzett mintán alapuló harmadik változat azonban ilyen igénnyel lép fel.

Nézzük tehát azokat a nyelvi változókat, melyek vizsgálatára – ha a fent említett korlátozásokkal is – vállalkozik kutatócsoportunk!

Az 5.1. táblázatban a vízszintes fejléc a már ismertetett tesztek, a függőleges fejléc az egész interjún végigvonuló nyelvi változókat tartalmazza.³ A számok azt mutatják, hogy az adott nyelvi változó hányszor fordul elő az egyes tesztekben. A táblázat jobb szélső oszlopa az irányított beszélgetésben előforduló változók kódolásáról közöl információt.

Példák a táblázatban előforduló egyes nyelvi változókra:

1. Affrikálódás: szón belül, szóhatáron, ellentéti hangsúly esetén (*hatszoros órabér, hat szoros csavar, Hat csavart bárki meglazít, még hat szoros csavart is*)
2. Ha két érdes mássalhangzó (*s/zs, sz/z, cs/dzs, c/dz*) áll egymás mellett, az első a képzés helye szerint hasonulhat a másodikhoz (*kis szoba kisszoba, Rácz-család ráccsalád*).
3. Palatális asszimiláció, ennek elmaradása, ill. betűejtés (*adja, atyja*).
4. Hangkiesés – jelentéselkülönítés (*lombtalanít/lomtalanít, bontsd fel azt/bonts fel valamit*). A tesztkészítő hipotézise az volt, hogy a legformálisabb teszthelyzetben (minimális párok) nem lesz hangkiesés, fesztelenebb teszthelyzetben (kérdőmondatok) viszont a jelentéselkülönítő hang kiesik.
5. A *t/d*-kiesés; ide soroltuk a *bólingat/tekinget*, ill. a *bólintgat/tekinget* változatok elterjedtségének vizsgálatát is.
6. A zárt *ë*; azt jelöli, hogy az adott tesztben előfordul-e legalább egy olyan lexéma, melyben az *e* betű hangzó beszédben zárt *ë*-ként realizálódhat.
7. Idegen szavak alakváltozatai (*software, grapefruit, juice, nejlon, stressz*); rövid-hosszú mássalhangzóváltozatok (*konkurál, ventilátor, klozet*); stigmatizált alakban is használt idegen szavak (*injekció, Sopianae, röntgen, Victor Hugó*).
8. Ingadozó magánhangzó-hosszúság (*bölcsőde, óvoda, körút, posta*); az íráskép hatása a kiejtésre felolvasás közben (*i/í, u/ú, ü/ű, pl. állít ~ állit, hosszúszőrű ~ hosszuszőrű*). Ez utóbbi jelenséget Kassai Ilona (1989) vizsgálta nemrég.
9. Mind a hangtanhoz, mind az alaktanhoz besorolható az inessivusi funkciójú *-ba/be* rag használatának vizsgálata (pl. *Ebbe a szobába állandóan hideg van*). E jelenség hiperkorrekcióját is vizsgáljuk (pl. *Képzeld, megyek az iskolába(n), és útközben meglátom, hogy ég az épület*). E témával Horváth Veronika (1989) tanulmánya foglalkozik.
10. A *t*-végű igék tárgyias kijelentő alakjának változatai (*felgyűjtja ~ felgyűjtsa, felakasztja ~ felakassza*), és felszólító alakjának hiperkorrekciója (*Azt akarom, hogy ő nyissa ~ nyítja ki az ajtót*).

³ Vizsgáljuk ezenkívül a *jöttök ~ jösztök, se ~ sem, ami ~ amely* váltakozást, a *természetesen, hogy* típusú szerkezetvegyülést, az igealak alanyi vagy tárgyias ragozását birtokos személyragos tárgy mellett, az egyes szám 2. személyű felszólító módú igealak rövid vagy hosszú használatát, a toldalék hangrendjét vegyes hangrendű szavakban, az *-e* kérdőszócska helyét, az *e ~ ö* váltakozást (az utóbbi kettőt az irányított beszélgetés lejegyzésekor is kódoljuk), stb.

	mondati-egészítés	minimális párok	szócsoportok	kérdőmondatok	rporter-teszt	hallástervezetek					felolvasott szövegek							ZSSQ	Irányított beszélgetés kódolása
						A-K	He-lyes	Ön	1	2	3	4	5	6	7				
H	10	2	4	1		2	2	2	2	2	2	2	3	5	1	39	<t-sz>, <t-s> ha elmarad (szóhatáron belül)		
A	3	3	3	4				1	1	1						13	pl. <s-sz> ha elmarad (szóhatáron belül)		
N	6	5	6	4		1	1	3	2	1	1	1	1	1	1	32	pl. <t-j> ha elmarad (szóhatáron belül)		
G	3	3	3	4				1	8	6						25	csak a l, t, d-kiesést jelöljük		
T	44	4	4	1		1	1	4	6	7	9	4	8	8	93	<l>			
A	4	4	3	2		1	2	2	4	2	1	5	5	1	25	<t>, <d>			
N	1	4	3	3		2	2	2							16	nem kódoljuk (ill. ált. információként elől)			
N	5	13	13	4		2	2	2	1	2					11	kiejtés szerint kódoljuk és magyarázzuk			
A	12	1	11	3		8	6	6	12	4	4	1	19	2	98	normálizáljuk (ki-vételek)			
L	16	3	2			2			1	2	3	2	1	1	36	<n>			
A	7	2	2												10	<ban>			
K	1+2				4	2									9	<s>, <z> + magyarázat			
T	1														1	<suk>, <szuk> + magyarázat			
A	3					1							1		5	<nék>			
N	14						2	2							18				
N	1														1	<ik>			

5.1. táblázat: A vizsgált változók gyakorisága (az üresen hagyott cellák nulla előfordulást vagy eredetileg elemezni nem tervezett előfordulást jelentenek)

11. Az igék feltételes módú, egyes szám 1. személyű alakváltozatai (*Ha a szülem akarnák, tudnék ~ tudnák én jobban is dolgozni*). Erről ld. Laczkó Mária (1990) cikkét.
12. Néhány ikesen is ragozható ige alakváltozatai (*Virágozzék ~ Virágozzon a tanári munka!*), ill. egy nem ikes ige esetleges ikes ragozása (*Versenyűző vagyok, naponta kétszer edzek ~ edzem*). (E témáról ld. Horváth–Reményi (1990).)

A lejegyzéshez és kódoláshoz lábpedállal irányítható Sony BM-80 típusú lejegyző-magnetofonokat használunk, az eredményeket papír és ceruza használata nélkül rögtön IBM kompatibilis XT számítógépbe írjuk. Más-más módszerrel rögzítjük a teszteredményeket és az irányított beszélgetést. A tesztek közben elhangzó, nem a feladathoz kapcsolódó megjegyzéseket is folyamatos beszédként kódoljuk, a tesztfeladatok eredményei közül azonban csak a kitüntetett változatok variánsait rögzítjük.

A teszteredmények kódolása

Váradi Tamás készített könnyen kezelhető számítógépes programot dBASE III+ adatbáziskezelő rendszerre. A gép bekapcsolásakor ki kell választanunk, hogy folyamatos beszédet vagy tesztet akarunk-e kódolni. Ha ez utóbbit választjuk, beírjuk az AK azonosító számát, és hozzá is kezdetünk a munkához. Mivel a tesztek, és azon belül a kérdések sorrendje kötött, a program egymás után kérdez rá arra, hogy az AK a sorban következő változó melyik alakját használta. Minden képernyőkép egy vagy két változót vizsgál (ld. 5.1. ábra).

5.1. ábra: Az adatrögzítés képernyőképe

Azonosító szám: B606		kártyaszám: 17/01		számlálóállás: 1a3220	
Ebben a jól nézel ki.					
3	farmerben				
4	farmerbe				
5	farmerban				
6	farmerba				
válasz: 5		megjegyzés: n		Folytatjuk? i	

A képernyő felső részén a tesztmondat látható. Alatta a program felkínálja az adott változó(k) lehetséges alakjait, így a kódolónak nincs más dolga, mint hogy az elhangzott alak számát kiválasztva a *válasz* nevű mezőbe beírja. Az 5.1. ábrán látható képernyőkép egyszerre két változót vizsgál: a *-ban/-ben* inessivusi rag *-ban/ben*-ként vagy *-ba/-be*-ként realizálódhat, a vegyes hangrendű *farmer* toldalékének magánhangzója akár magas, akár mély hangrendű lehet. Jelen esetben a következő mondat hangzott el: *Ebben a farmerBAN jól nézel ki*. A megjegyzés-rovatba az AK hezitálása, önjavítása, rövidebb kommentárja kerülhet. Ha a kódolást folytatni akarjuk, a program a következő képernyőképre „lapoz”, ahol a következő változóra, a *jól* szóban meglevő vagy kieső *l*-re kérdez rá.

A számítógép takarékos, az itt látható képernyőképet nem ugyanott tárolja, mint a begéptelt eredményeket. A válaszmezőbe írt számot és a megjegyzést az AK és a kártya azonosító számával máshova küldi. Az 5.2. táblázatban látható, hogyan jegyzi meg a számítógép a teszteredményeket. Itt egy-egy sor egy bizonyos változóra adott választ jelent. A második rekordsor tárolja az 5.1. ábrába beírt válaszokat.

5.2. táblázat: Részlet az adatbázisból

Record#	ADAT KÖZLŐ	KÁRTYA- SZÁM	SZÁM- LÁLÓ	V.LEJ	V.EL1	V.EL2	VANMEGJ
1	B7606	1701	la3217	2	2		I
2	B7606	1701		5	5		
3	B7606	1802		0	0		1
4	B7606	1903		2	0		I
5	B7606	2004		1	1		
6	B7606	2105		1	1		
7	B7606	2206		1	1		
8	B7606	2307		2	2		
9	B7606	2408		2	2		
10	B7606	2509		2	2		I
11	B7606	2509		4	3		I
12	B7606	2610		1	1		
13	B7606	2610		3	3		
14	B7606	2711		2	2		
15	B7606	2812		1	1		
16	B7606	2812		4	4		
17	B7606	2913		1	1		
18	B7606	3014		2	1		I
19	B7606	3014		5	5		
20	B7606	3014		8	8		
21	B7606	3115		1			

A teszteredmények elemzése

Így kódoljuk az ötven AK minden egyes változóra adott választát. Az 5.1. táblázatból kiszámítható, hogy ez AK-nként körülbelül 500 adatot jelent. Ennek a 25 000 adatnak a gyors feldolgozása csak számítógéppel lehetséges. A számítógépes adatbázis-kezelők, így az általunk használt dBASE-rendszer is éppen erre a célra készült, így a nyelvész-felhasználónak csak annyi a dolga, hogy az általa vizsgált nyelvi változóval kapcsolatban kérdéseket tegyen fel a számítógépnek.

Az inessivusi funkciójú illativusi rag (46 adat AK-nként) példájával szeretném megvilágítani, hogy e jelenség nyelvi és társadalmi disztribúciójának milyen összefüggéseire kérdezhetünk rá a számítógép segítségével:

1. Mely AK-k és hányan használták a *-ba/-be* ragot inessivusi funkcióban a tesztek során? Volt-e olyan AK, aki minden esetben vagy gyakrabban az egyik vagy a másik változatot választotta? Összefügg-e ez az AK nemével, korával, társadalmi hovatartozásával, iskolázottságával?
2. Ugyanez a kérdés feltehető az egyes tesztekre lebontva is: az AK-k milyen arányban használták a két variánst a minimális párok, a szócsoportok, a mondatkiegészítések és a felolvasott szövegek (s az utóbbin belül a lassú és a gyors felolvasás) során? Vagyis összefügg-e ez a változó a stílussal, a beszélőknek saját beszédüket kísérő figyelmük nagyságával?
3. Befolyásolja-e a fonetikai kontextus a két variáns közötti választást?
4. Befolyásolja-e a tesztszót megelőző mutató névmás todalékolása a tesztszó todalékválasztását? Melyik megoldás lesz gyakoribb: *Abban a szobában ~ Abba a szobába ~ Abban a szobába ~ Abba a szobában állandóan hideg van. ?*
5. Mennyiben függ össze az egyes AK-k hiperkorrekciója (*elvitte az antikváriumban*) és a két változat közti választás? Összefügg-e a hiperkorrekció az AK nemével vagy iskolázottságával?
6. Összefügg-e ez más változók variánsainak választásával? Például az az AK, aki mindig az írott normának megfelelő *-ban/-ben* alakot választja, gyakrabban fog-e ikesen ragozni minden igemódban?
7. E változó hiperkorrekciója összefügg-e más változók hiperkorrekciójával?

A vizsgálható kérdések továbbsorolása helyett hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy a tesztekben nyert adatok összevethetők a más stílusréteget képviselő irányított beszélgetésből nyert adatokkal is. Az így kapott strukturált adatbázison számítógépes statisztikai vizsgálatokat végzünk.

Az irányított beszélgetés lejegyzése és kódolása

A fent ismertetett teszteketszámítva mindent szó szerint leírunk, ami az interjúban elhangzik. A következő szabályokat alkalmazzuk:

1. A szöveget szó szerint, javítások nélkül írjuk le.
2. A fonetikai hűségre és precízióra való törekvést elvetettük, nemcsak munkaigényessége miatt, hanem azért is, mert így elvesztenénk azt az előnyt, melyet a helyesírás szerinti lejegyzés összevethetősége nyújt a morfológiai, szintaktikai, lexikai stb. elemzés szintjén: a fonetikailag különbözőképpen realizálódó változatok betűsorai (pl. *nyúlkál* → *nyúlkál* ~ *nyúkál* ~ *nyúká*) a fonetikai átírássorán számítógépes szempontból „elvesztenék egymást”, egymáshoz és a szöveg egészéhez képest nem lennének elemezhetőek. Ugyanakkor maga a szöveg is nehezebben lenne olvasható. Ha azonban a helyesírás szerinti transzkripcióban speciális jelek közé tett kódokkal jelöljük meg a vizsgálat szempontjából kitüntetett változatokat, a szöveg olvasható lesz, a vizsgált változók realizációjának fonetikai hűségét megtartjuk, és a szöveg is elemezhető, akár a morfémák-lexémák, akár a változók szintjén.
3. A helyesírási alaknak megfelelően normalizáljuk az időtartamvariánsokat, pl. magánhangzó- és mássalhangzó-rövidülés (kivéve *ovoda*, *bölcsöde*, *körút*, *pósta*, *uti* és származékaik), mássalhangzónyúlás (kivéve a variánsan hosszsan ejtett *ss*: *természetesen*). Jelöljük viszont a magánhangzók pótlónyúlását. A szövegben nem jelöljük a zárt *ë*-zést, az alveopalatális laterális *ly* használatát és más nyelvjárási jelenségeket (kivéve az *i*-zést); ha az AK él ezekkel a változatokkal, azt az AK általános jellemzésénél, az adatállomány elején megjegyzésként jelöljük. Az *e* ~ *ö* változatokat szövegűen jelöljük. Az idegen szavakat a kiejtésnek megfelelően írjuk át, és ha a helyesírási alak ettől eltér, kódjelek között magyarázzuk. Néhány gyakran lerövidülő kifejezést is a kiejtésnek megfelelően írunk át (pl. *mit tom én*, *asszem*, *szal* ~ *szoval*).
4. A nyelvbtlásokat a kiejtésnek megfelelően írjuk át, kódjellel látjuk el, és amennyiben az AK nem javít, kódjelek között magyarázzuk. Minden más hibát is (pl. egyeztetési hibák) szövegűen írunk át.
5. Az intonációt, tehát a dallamot és a mondathangsúlyt egyelőre nem jelöljük, az akusztikai jelkimaradásban realizálódó szünetet azonban igen. Jelöljük a „hangos” hezitációs szünetet is.
6. A szöveget a magyar helyesírás szabályai szerinti központosással tagoljuk és tesszük olvashatóbbá.

Az 5.1. táblázatból leolvasható a kódolt változók köre. Ezenkívül kódjelet kap még a hiányzó, de a köznyelvi normában kötelező névelő (<*a0*>), valamint a nem illeszkedő rag (pl. *gyíknék* <*H*>). A vizsgált, de nem kódolt jelenségek kódjelek nélkül is

egyszerűen visszakereshetők, pl. az *ami* ~ (*a*)*mely* vonatkozó névmás disztribúciójáról világos képet kap a kutató, ha a számítógéppel kikeresteti mindazon mondatokat, melyekben megtalálható az *ami*, ill. (*a*)*mely* betűsor.

Egy számítógépes állomány egy interjúnak felel meg: az összefüggő beszéd kódokkal ellátott teljes transzkripcióját tartalmazza, és információt közöl arról, hogy a tesztek mikor kerültek sorra az interjúban belül.

Egy bekezdés egy beszélgetési modulnak felel meg. A bekezdés első sora azonosítja a modult (pl. *B7003bio* = a B7003 kódjelű AK életrajzi modulja), a számlálóállást, a leíró és a leírás idejét. A program az azonosító modulszámot és a sorszámot a későbbi keresés megkönnyítése érdekében minden sorba automatikusan beírja. Maga a transzkripció a beszélő azonosítása után (*a* = AK, *t* = TM) minden sorban a 17. karakterhelynél kezdődik. Az itt bemutatott átiratban a már ismertetett kódjeleken kívül a *...* az egy időben elhangzó beszédet, a (...) a leíró bizonytalanságát, a • a néma szünetet jelzi. A szöveg jobb szélén húsz másodpercenként feltüntetjük a számlálóállást. A bekezdés utolsó sora azonosítja a következő tesztet, ill. beszélgetési modult (*B7003vl1* = a B7003 kódjelű AK első mondatkiegészítéses tesztje).

Két részlet egy átiratból:

B7003bio la0042 RA 1988.07.18.

B7003bio 0001 a: Ott volt mint • ö ált = állattenyésztési vezető, • *s*

B7003bio 0002 t: *Igen.*

B7003bio 0003 a >aaa édesanyám pedig háztartásbeli volt. • Ööö (a)

B7003bio 0004 a édesanyámnak a szakmája tanítónő volt • valamikor, de

B7003bio 0005 a <0a> háború előtt tanított, • <0a> háború után már nem

B7003bio 0006 a tanított.

B7003bio 0007 t: Igen, • igen, • értem. • Namost, • egészen tizennégy

B7003bio 0008 t éves koráig tehát akkor ott élt, ott lakott, ott járt

B7003bio 0009 t iskolába *•*

B7003bio 0010 a: *Igen, igen.*

B7003bio 0011 t >a Nyírségbe<n>, *ugye*?

la0300

B7003bio 0012 a: *Igen.*

B7003vl1 la0305 RA 1988.07.18.

B7003cmö la1529 RA 1988.07.19.

B7003cmö 0151 t: <0a> szomszédasszonyomnak már • kinyitotta a táskáját.

B7003cmö 0152 a: Hát nekünk is • az vo<l>t a szerencsénk, mer<t> a

B7003cmö 0153 a kolleganónkkal mentünk az utcán, és • aszondja nekem

B7003cmö 0154 a az Erika, hogy • turkálnak a táskámba<n>. És

B7003cmö 0155 a hátranézek, és • egy cigány férfi fogja a gyereke

B7003cmö 0156 a kézit, a másik kézzel az Erika táskájába nyú<l>ká<l>,

B7003cmö 0157 a a cigány nő az ölébe<n> tartsa <s> <=tartja> a

B7003cmö 0158 a gyereket, és az én táskámba<n> *turká<l>*.

B7003cmö 0159 t: *őrület*.

B7003V12 la1548 RA 1988.07.19.

Az irányított beszélgetések elemzése

A BUSZI második változata kódolásának befejeztével körülbelül 50-100 órányi kódolt folyamatos szöveg áll majd rendelkezésünkre. Ezen a rögzített korpuszon számítógépes keresőprogramokat, gyakorisági szolistákat és konkordanciákat generáló programokat futtathatunk.

A keresőprogramok megadják a kért betű vagy karakterlánc (pl. *l* – <l>, *ba/be* – *ba<n>/be<n>* – *ban/ben*, *an/en*, *hogy*, *a/az* – <0a>, *azt mondja* – *aszondja* stb.) minden előfordulását szöveggörnyezettel együtt. A gyakorisági programok felsorolják a korpuszban előforduló összes szövegszót a gyakoriság vagy az első előfordulás sorrendjében, vagy ABC szerint. A konkordanciaprogramok pedig a korpuszban található összes szövegszót és nyelvi változót sorolják fel ABC-rendben.

Nézzük meg tehát, milyen jelenségeket vizsgálhatunk a bemutatott szövegrészleten belül!

1. Minden kódolt változót vizsgálhatunk szöveggörnyezetével együtt, és összehasonlíthatjuk a variánsok előfordulásának gyakoriságát. Például a határozott névelő kiesése összevethető mindazon helyekkel, ahol a névelő nem esett ki. A szöveggörnyezet rávilágít arra, hogy a névelőkiesés csak bizonyos fonémák vagy lexémák előtt következik-e be. Ugyanígy az inessivusi funkció mindkét típusú realizációja is teljes körben vizsgálható: a program szöveggörnyezettel együtt kiírja a korpuszban előforduló összes *-ba/-be*, ill. *-ban/-ben* megvalósítást. A fent bemutatott átiratrészletben a GREP keresőprogram az illativusi és inessivusi *ba/be*, *ba<n>/be<n>*, *ban/ben* rag következő előfordulásait találta:

B7003bio >0009 t iskolába *.*

B7003bio >0011 t>a Nyírségbe<n>, *ugye*?

la0300

B7003cmö 0154 a az Erika, hogy • turkálnak a táskámba<n>. És

B7003cmö 0156 a kézit, a másik kézivel az Erika táskájába nyú<l>ká<l>,

B7003cmö 0157 a a cigány nő az ölébe<n> tartsa <s> <=tartja> a

B7003cmö 0158 a gyereket, és az én táskámba<n> *turká<l>*.

A szöveggörnyezet jelzésének haszna jól látható: a tesztekhez hasonlóan (és a tesztek eredményeivel összehasonlítva) itt is vizsgálható, hogy a következő fonéma vagy más nyelvi jelenség befolyásolja-e a todalékválasztást.

A keresőprogramokkal a két említett változó mellett a kitüntetett változók teljes köre vizsgálható.

2. A keresőprogramokkal természetesen nemcsak a kódolt változókat vizsgálhatjuk, hanem az alaktani és mondattani változatok széles körét is. Ha például a *természetes(en), hogy, nyilván(valóan), hogy, valószínű(leg), hogy* típusú szerkezetvegyülést vizsgáljuk, a program kikeresi számunkra az *en, hogy ~ an, hogy ~ án, hogy* stb. alakok minden előfordulását a nagy korpuszból, amit aztán összehasonlíthatunk egyrészt az összefüggő szövegben előforduló nem vegyült formákkal, másrészt a tesztfeladatokból nyert adatokkal.
3. Szintaktikai, szemantikai és szövegnyelvészeti vizsgálatoknál kiemelhetjük a kódjeleket, hogy az alakváltozatokat az írott normának megfelelő alakra változtassuk, és a szöveget ebben a formában vizsgálhassuk. A bemutatott átiratrészletből az AK cigány-modulban elhangzott megnyilatkozásai ekkor a következő formában kerülnének elénk:

Hát nekünk is • az volt a szerencsénk, mert a kolleganőnkkel mentünk az utcán, és • aszondja nekem az Erika, hogy • turkálnak a táskámban. És hát-ranézek, és • egy cigány férfi fogja a gyereke kezit, a másik kézzel az Erika táskájába nyúlkál, a cigány nő az ölében tartja a gyereket, és az én táskámban *turkál*.

A kódrendszer szünetjelölése a megnyilatkozáshatárok vizsgálatát, az egyidejű beszéd jelölése az ún. „turntaking” jelenségének vizsgálatát teszi lehetővé.

5.3. táblázat: A bemutatott átiratrészletben előforduló szövegszók gyakorisága (a gyakorisági listát generáló programot Váradi Tamás készítette)

12	a	2	már
1	aaa	1	másik
1	akkor	1	mentünk
1	aszondja	2	mert
6	az	1	mint
1	állattenyésztési	1	Namost
1	ált=	1	nekem
2	cigány	1	nekünk
1	de	1	nem
1	egészen	1	nő
1	egy	1	Nyírségben
1	előtt	1	nyúlkál

2	Erika	4	ott
1	édesanyám	1	ö
1	édesanyámnak	1	ölében
1	élt	1	Ööö
1	én	1	őrület
1	értem	1	pedig
4	és	1	szakmája
1	éves	1	szerencsénk
1	férfi	1	szomszédasszonyomnak
1	fogja	1	tanított
1	gyereke	1	tanítónő
1	gyerekét	1	tartja
2	háború	1	táskájába
1	Hát	1	táskáját
1	hátranézek	2	táskámban
1	háztartásbeli	1	tehát
1	hogya	1	tizennégy
6	igen	1	turkál
1	is	1	turkálnak
1	iskolába	1	ugye
1	járt	1	után
1	kézit	1	utcán
1	kézivel	1	valamikor
1	kinyitotta	1	vezető
1	kolleganónkkal	4	volt
1	koráig	14	• [szünetkód]
1	lakott		

A gyakorisági listák lexikológiai szempontú vizsgálatokat tesznek lehetővé. Segítségükkel megtudhatjuk, hogy az egyes AK-k és TM-ok, ill. az összes beszélő mely szavakat milyen gyakorisággal használt. A bemutatott átiratrészletben az 5.3. táblázatban szereplő szövegszók fordultak elő.

Úgy vélem, nyelvünk törvényszerűségeinek egzakt megismeréséhez feltétlenül szükséges a beszélt nyelv kvantitatív vizsgálata. A BUSZI második változatának kódolt adatkorpusza az ilyen irányú elemzéseknek teremt majd lehetőséget.

Hivatkozások

- Horváth Veronika 1989. A *-ban/-ba* nyelvi változóról. *Hungarológiai Közlemények*, 21/3(80), (1989): 417–427.
- Horváth Vera–Reményi Andrea Ágnes 1990. Az ikes ragozásról. In: Balogh Lajos – Kontra Miklós szerk. *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest (Linguistica, Series A, 3.). Pp. 9–19.
- Kassai Ilona 1989. On vowel length variability in Hungarian. In: Szende, Tamás ed., *Proceedings of the Speech Research International Conference '89*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest (Magyar Fonetikai Füzetek 21.). Pp. 96–99.
- Kontra Miklós 1987. *Budapesti Szociolingvisztikai Interjú – második változat*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. Kézirat.
- Kontra Miklós 1989. Rövid beszámoló a budapesti köznyelvi kutatásokról. *Hungarológiai Közlemények*, 21/3(80), (1989): 391–397.
- Kovalovszky Miklós 1980. Ikes és iktelen ragozás In: Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk., *Nyelvművelő kézikönyv I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Pp. 1008–1014.
- Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok (egy kutatási program terepmunkamódszerei). *Szociológiai figyelő* IV/4: 22–48.
- Laczkó Mária 1990. Az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakjának (*én tudnék/tudnék*) használata különböző társadalmi csoportokban. In: Balogh Lajos–Kontra Miklós szerk., *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest (Linguistica, Series A, 3.). Pp. 20–31.

6. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*

VÁRADI TAMÁS

1. Bevezetés

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályán folyó nagyszabású szociolingvisztikai felmérés, amely megbízható adatokat szolgáltat a magyar nyelv Budapesten beszélt változatáról. Ennek érdekében magnetofonos interjú készült 250 adatközlővel, akik a budapesti lakosság statisztikailag reprezentatív mintáját alkotják. A szociolingvisztikai interjú (lásd 4.1.) módszerével történt adatgyűjtés kiterjedt az élő nyelvhasználat számos olyan, a szakirodalomban vitatott, fontosnak tartott kérdésére, amely az interjú keretei között vizsgálható volt. Az adatok felvétele 1987–89 között történt, a rendkívül munkaigényes feldolgozás jelenleg is folyik. 1998-ban megkezdődött a hangfelvételek digitális változatának elkészítése, és az interjúk anyagának közzététele CDROM-on, illetve az Interneten.

2. A BUSZI céljai

Kontra (1990) az alábbiakban határozta meg a BUSZI részletes céljait:

1. Az eddigi, írott korpuszokon, avagy nyelvészek intuícióin alapuló leírások módosítása és kiegészítése jelentős mennyiségű beszélt nyelvi korpusz elemzése, valamint a nyelvhasználat kísérletes vizsgálata révén.
2. A szociológiailag minél pontosabban leírt, különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálata.

* Eredetileg megjelent: Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk., 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 339–359. A fejezetet a szerző 1999 tavaszán készítette.

3. A stílusok vizsgálata, vagyis a beszélőknek a saját beszédüket kísérő figyelmük nagyságától függő változatok leírása.
4. Olyan adatok vizsgálata, amelyek lehetővé teszik bizonyos nyelvi változások vizsgálatát, ha hasonló felvételek készülnek 10–20–30 év múlva.

3. Előmunkálatok

A BUSZI munkálatainak tervezése 1985-re nyúlik vissza. Ekkor a majdani terepmunka előkészületeként az MTA Nyelvtudományi Intézet munkatársai és felkért nyelvész kollégák elhatározták, hogy több szempontból elemzés alá vesznek egy spontán beszédmintát. A kísérlet célja az volt, hogy az így szerzett tapasztalatok alapján módszertani útmutatókat fogalmazzanak meg a későbbi munkához.

3.1. A gazdagréti anyag vizsgálata

A közös elemzés céljára a gazdagréti lakóközösség kábeltelevíziója által felvett anyagot használták, mely egy tanácsstagi jelölőgyűlésen, illetve egy lakossági fórumon készült. Ebből egy kb. harminc perces részt mindenki megkapott kazettán, és erről készültek elemzések. Az elkészült tanulmányok között (Kontra szerk. 1988) két téma központi figyelmet kapott: az intonáció és a szünet kezelése.

3.2. Az intonáció jelölése

Varga László elkészítette a gazdagréti felvételek intonációs átíratát, mely az általa kidolgozott, hanglejtést, hangsúlyt és a szünetet is jelölő rendszer (Varga 1987) első gyakorlati alkalmazása. A 6.1. ábra részletet közöl a javasolt átírási rendszerből. Bármennyire is alapos, átfogó és egységes az átírási rendszer, gyakorlati számítások arra vezettek, hogy túlságosan költséges lenne alkalmazása olyan tömegű beszéd lejegyzésében, amelyet a BUSZI projektum tervezett feldolgozni.

Hát ↑'mindenekelőtt éni|§ 'őszinte ↑'szeretettel és
 = 'tisztelettel 'köszöntöm a 'gazdagréti 'lakótelep 'ré-
 gi és 'új|§ 'lakóit.|§ Hát 'tényleg|§ 'körülbelül tán
 'háromnegyed évvel|¹⁵⁰§ 'ezelőtt voltunk 'itt,| 'akkor is
 5 nagyon sok 'kérdést kaptunk,|⁷⁵⁵§ hát 'reméljük, hogy a
 'mai 'kérdések 'közül|¹⁷⁰§ már 'sokat 'nem kell, hogy
 'föltegyen a § 'kedves 'lakosság,| mert § 'azért ↑'néhány
 'kérdés azt hiszem 'azóta|⁹⁵§ 'megoldást nyert,| 'lehet,
 hogy nem 'teljeskörűen,| és nem § 'teljes 'mélységé-
 10 be,| hogy ↑'minden szempontból 'megnyugtatóan,| de §
 'biztos, hogy ez a 'lakótelep az 'elmúlt 'háromnegyed
 évbe|⁵⁹⁰§ 'nagyon sokat 'fejlődött,| amibe § 'rendkívül
 nagy 'szerepe van a 'gazdagréti 'lakóközösségnek is|⁴⁵§
 a 'parképítésbe,| a 'házak 'csinosításába,|⁷⁷⁰§ és hát
 15 ↑'mindenképpen 'azoknak a 'tanácsstagoknak 'is,| akik

6.1. ábra: Varga László intonációs átírási javaslata

Jelmagyarázat: Az alábbiakban minden dallamhordozó szótagfüzért s betűvel jelölünk, az egyedi szótagokat pedig x betűvel. § szünet (hossza msec-ban); | dallamhídhatar; ↑ emelőjel; = a lesodródás megtörésének a jele; / s emelkedő karakterdallam és az azt indító főhangsúlyos szótag egyesített jele; ,x a skáladallam és az azt indító főhangsúlyos szótag egyesített jele; · x mellékhangsúlyos szótag; \ s ereszkedő karakterdallam és az azt indító főhangsúlyos szótag egyesített jele

3.3. A szünet kérdése

A szünet lejegyzésének mikéntje is egyike volt azon problémáknak, amelyekben döntést kellett hozni a munkálatok megkezdése előtt. A beszédszünet komplex fonetikai-fonológiai jelenség, amely általában akusztikai jelkimaradásban nyilvánul meg. Emellett azonban számos olyan jelenség is okozhat szünet érzetet, amely akusztikai jelként regisztrálható. Ilyen például a hangnyújtás, az egymás utáni hangok közötti természetes alkalmazkodás (igazodás, hasonulás, összeolvadás) elmaradása, az erős nyomatékú hangsúly stb. Fontos eldöntendő kérdés volt tehát, hogy a szünet lejegyzése az észleltre vagy az akusztikai jel mérésére alapuljon. A mért és észlelt szünetek összevetését Várad Tamás végezte el, saját mérései ill. a Varga László által készített intonációs átírat alapján (Várad 1988). Kassai Ilona tanulmánya (Kassai 1988) a nyelvészek és a nem-nyelvészek által érzékelt szünetek viszonyát vizsgálta. A két tanulmány közös konklúziója az volt, hogy a beszédszünetek helyes lejegyzéséhez célszerű az észleltre támaszkodni (különös tekintettel a tervezett

nagy mennyiségű szöveg által felvetett gyakorlati korlátokra), de a lejegyzést lehetőleg képzett nyelvész végezze. A jelölés elsősorban a fonetikai tények regisztrálására irányuljon, azok funkcióit későbbi elemzések feladata feltárni.

A kísérleti tanulmányok ajánlásai és a gyakorlati szempontok megfontolásai alapján a BUSZI az alábbi elveket követi a szünetek lejegyzésében: a jelkimaradásos szüneteket észlelet alapján jelzi, a szünet hosszának becsült fokozatai (rövid, hosszú) feltüntetése nélkül. A szünet érzetet előidéző jelenségek közül a hangnyújtás és a betűejtés szerepel az átiratban.

4. Módszertani kérdések

4.1. A szociolingvisztikai interjú fogalma

A szociolingvisztikai interjú módszertanát William Labov dolgozta ki (lásd Labov 1984; magyar fordításban Labov 1988). A magnetofonnal készített 1-2 órás beszélgetés meghatározott forgatókönyv szerint, a társalgási témakörök előre összeállított készletéből az adatközlő érdeklődése szerint választott témák körül folyik. Az interjú úgy van megszerkesztve, hogy olyan beszédhelyzeteket teremtsen, amelyek az interjúhelyzet kötöttségei ellenére is képesek előcsalni az adatközlő által használt stílusváltozatokat. Labov szociolingvisztikai elméletének központi tétele ugyanis, hogy az emberek beszédében megfigyelhető variabilitás stílusváltás eredményeképp jön létre. A beszélők saját beszédükre irányuló figyelmük mértékében változtatják beszédstílusukat. A legstabilabb, legkövetkezetesebb beszédstílus az ún. alapnyelv, melyet a legoldottabb helyzetekben használnak az emberek.

A szociolingvisztikai interjú alapvető célja a stílusváltozatok széles skáláját rögzíteni, ezen belül is a lehető legközelebb jutni a beszélők alapnyelvéhez. E törekvés ellenében hat az ún. megfigyelői paradoxon (lásd 4.5.). A stílusváltozatok skáláját az interjúban alkalmazott nyelvi feladatok (szövegek, szólisták felolvasása stb.) széles körével lehet átfogni. A társalgási modulok, vagyis az egy adott témára (például halálveszedelem, gyerekkori emlékek, cigánykérdés) irányuló kérdésnyalábok összeállításának egyik fő szempontja az, hogy lekössék a beszélő figyelmét, vagyis eltereljék azt saját beszédtevékenységéről.

4.2. A vizsgálati kérdések kiválasztása

A BUSZI munkatársai törekedtek az élő nyelvhasználat vitatott, illetve alig, vagy csak hiányosan vizsgált jelenségeinek széles körét bevonni a vizsgálatba. A vizsgálati kérdéseket a nyelvész kollegák javaslati, a külföldi társ-projektumok tapasztalatai, valamint külön e célból megrendelt javaslattevő tanulmányok alapján

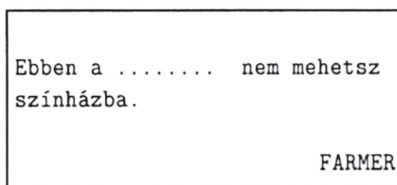
Kontra Miklós állította össze. A fontosnak ítélt kérdések közül azonban csak azok kerülhettek be a BUSZI-ba, amelyek vizsgálatára a szociolingvisztikai interjú alkalmas eszköz lehet.

4.3. A vizsgálati eszközök megválasztása

A vizsgálati eszközök, azaz az interjú egyes feladattípusai meghatározásakor figyelembe kellett venni a (rendszerint valamilyen ingadozást mutató) vizsgálandó nyelvi jelenséget, műszóval a nyelvi változót, valamint azt a beszédhelyzetet, melyben a nyelvi változót meg akarjuk figyelni. Ez utóbbi tényező az adatközlők saját beszédükre irányuló figyelmét kívánta szabályozni (lásd erről 4.5.). E többféle szempont is megkívánta a vizsgálati eszközök széles körének használatát.

A BUSZI-ban az alábbi feladattípusok szerepeltek:

1. Mondatkiegészítés. Az adatközlő kap egy kártyát, melyen egy olyan mondat olvasható, melynek egyik szava helyett pontok állnak. Az egyik változatban a kártya alsó sarkában a beillesztendő szó szótári alakja áll, a másik változatban nem szerepel a beillesztendő szó (vagyis azt az adatközlőnek kell kitalálnia). Például:

A feladat mindkét esetben az, hogy az adatközlő illessze be a mondatba az odaillő szóalakot, majd olvassa fel az egész mondatot.

2. Olvasás. Az adatközlő egy kártyára gépelt rövid szöveget kapott azzal a kéréssel, hogy magában olvassa gondosan át, majd olvassa fel, mintha csak egy barátjának olvasná, akinek most operálták a szemét, és ezért nem tud olvasni. Ezután a terepmunkás megkérte, hogy olvassa fel megint a szöveget, ezúttal azonban olyan gyorsan, ahogyan csak lehet. A normál és gyors tempóban olvasás egyrészt lehetővé teszi bizonyos, feltételezhetően beszédtempótól függő fonológiai jelenségek vizsgálatát, másrészt eltérő mértékű önellenőrzést enged meg a beszélőnek. Összesen hét felolvasandó szöveg volt, melyek úgy lettek összeállítva, hogy minél sűrűbben tartalmazzák a vizsgált jelenségeket. Az alább közreadott példa kivételesen nem tartalmaz *í*, *ú* és *ű* betűket, mintha csak régi írógéppel készült volna. Ez a fogás szolgált arra, hogy a régi magyar írógép-klaviatúrának a feltételezett hatását vizsgálja a magánhangzó-hosszúságra (lásd a 7.1. rész 8. pontját).

Jóska barátom, akinek a kabátján két lyuk is van, fölbiztatta a vele hasonszőrű srácokat, hogy irjanak hosszú dolgozatokat - hadd kinlódjanak a tanárok a javitással! Mikor már a sokadik nagyon hosszú dolgozatot javították, a tanárokból fölmerült a gyanu, hogy az újabban írt dolgozatok nem véletlenül ilyen hosszúak.

3. Minimális párok, szólisták. Mindkét feladatnál az adatközlőnek a kártyára gépelt szavakat kellett hangosan felolvasnia, párosával (pl. *bontsd föl - bonts föl*) vagy ötös-hatos csoportban (pl. *injekció, ember, erdőbe, bontsd föl, egyszer*).
4. Megítélési feladatok. Ezekben a feladatokban az adatközlő Walkman magnóval lejátszott hangfelvételeket hallgatott meg, melyeken minimális párok szerepelnek (pl. *akassza - akasztja, dicsér - dicsér, értem - érttem, kint - kint, kertbe - kertben*), és egy úrlapon a megfelelő szám vagy betű megjelölésével kellett megválaszolnia az alábbi három kérdést:
 - Azonos vagy különböző?
 - Melyik a helyes?
 - ÖN hogyan szokta ejteni?
5. Riporter-teszt. A terepmunkás eljátszik egy kis jelenetet, melyben *felakasztja* a kabátját, *kinyitja* az ablakot stb., miközben az adatközlő hangosan meséli, mit csinál a terepmunkás, mintha csak riporterként közvetítené.
6. A „demográfia” teszt. A *demográfia* szónak a BUSZI felvétele idejében terjedőben lévőnek látszó, új jelentését (‘családtervezés’) vizsgáló modul.
7. A kapcsolkiszedő-teszt. Ebben a részben a terepmunkás egy addig Magyarországon jórészt ismeretlennek számító eszköz, a kapcsolkiszedő megnevezését „provokálja” ki (műszóval elicitálja) az adatközlőből az alábbi forgatókönyv szerint:
 - a) A terepmunkás megmutat egy tűzőkapocskiszedőt az adatközlőnek, s megkérdezi: „Látott valaha ilyen tárgyat?”
 - b) A terepmunkás megkérdezi az adatközlőt: „Mi ez?”
 - c) Ha a válasz ez: „Nem tudom, mi ez”, a terepmunkás ezt mondja: „Jó, megmutatom, mire használják”. Ekkor bemutatja a kiszedő használatát.
 - d) A terepmunkás: „Na, mi ez?”
 - e) A terepmunkás felmutatja a tűzőkapcsolót, és azt kérdezi: „Ez mi?”
 - f) A terepmunkás felmutatja a tűzőkapcsokat, és megkérdezi: „Ezek mik?”
 - g) Végül a terepmunkás felmutatja a tűzőkapocskiszedőt, és ismét megkérdezi a nevét.
8. Irányított társalgás. Az interjú gerincét - az előírások szerint legalább fél óra terjedelemben - az irányított társalgás tette ki. Ennek témái a társalgási modulok egy előre megszabott repertoárjából kerültek ki. Ezek között voltak úgynevezett kötelező modulok, melyeket minden adatközlővel szóba kellett hozni, sőt ezeken belül néhányat még a megadott bevezető szöveg szó szerinti elmondásával. Az

azonban a terepmunkás belátására volt bízva, hogy milyen sorrendben vezeti fel a társalgási modulokat, és hogy a kötelezőeken kívül milyen egyéb témákról beszélget az adatközlővel.

4.4. Az adatközlők kiválasztása

Az adatközlők kiválasztása döntő szerepet játszik az adatok hitelessége szempontjából. A budapesti nyelvhasználat szerteágazó változatait ugyanis csak úgy lehetséges valóságként rögzíteni, ha a vizsgálatba bevont adatközlők reprezentatív mintáját alkotják a budapesti összlakosságnak. Ez azt jelenti, hogy főbb szociokulturális jellemzőiket tekintve az egyes csoportokhoz tartozó beszélők ugyanolyan arányban szerepelnek a mintában, mint amilyen arányban előfordulnak a budapesti összlakosságon belül. Ezt véletlenszerű mintavétellel lehet elérni, amely biztosítja azt, hogy egy adott szociokulturális réteghez tartozó minden felnőtt Budapesten élők egyének azonos esélye legyen a mintába kerülésre.

A reprezentatív mintavételt azzal sikerült biztosítani, hogy a BUSZI előmunkálatai során (1987–88) az MTA Nyelvtudományi Intézete együttműködést alakított ki az egykori Tömegkommunikációs Kutatóközponttal, ahol Angelusz Róbert és Tardos Róbert „Kulturális-kommunikációs rétegződés” címmel folytatott szociológiai kutatásokat. Ezen együttműködés keretében a két intézet 1988 tavaszán kérdőíves adatgyűjtést végzett a nyelvhasználat egyes kérdéseiről. A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat néven ismert felmérést (lásd Kontra 1994) 832 fővel végeztették el, akik a 18 éven felüli magyar lakosság reprezentatív mintáját alkották a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerint. Ennek a rétegzett véletlenszerű mintavétellel összeállított országos mintának a budapesti almintája adta azt a 200 főt, akikkel a BUSZI-3 és BUSZI-4 magnetofonos felvételei készültek 1988-ban és 1989-ben. Az elővizsgálat 1987-ben folyt. Ennek neve BUSZI-2; adatközlői különféle iskolázottságú és életkorú csoportokból összetevődő kvótamintát alkotnak: 10-10 tanárral, egyetemi hallgatóval, bolti eladóval, fizikai munkással és szakmunkástanulóval készültek interjúk.

A szociológiai felmérés nemcsak a statisztikailag reprezentatív mintát biztosította a BUSZI számára, hanem a szociológiai háttéradatokat gazdag tárát is, melyben minden egyes adatközlőről ezernél több adat szerepel. A BUSZI tehát a budapesti nyelvhasználat vizsgált kérdéseire szociológiailag értelmezhető adatokat nyújt, és ezen túlmenően lehetőséget ad a nyelvhasználat és a beszélők szociológiai jellemzői közötti összefüggések vizsgálatára is.

4.5. A megfigyelői paradoxon

A megfigyelői paradoxon lényege, hogy az adatközlőktől olyan beszédstílust akarunk rögzíteni, melyet akkor használnak, amikor nem figyelik őket, és ezért ők sem figyelik saját beszédüket. A BUSZI kutatói számos apró fogással igyekeztek enyhíteni e paradoxon hatását: az interjú az adatközlő által választott helyszínen, általában az otthonában történt. Maga az interjú hossza is segített elfeledtetni az adatközlő ruhájára csíptetett parányi mikrofon jelenlétét. Alkalmanként akkor is sikerült beszédet rögzíteni, amikor az adatközlő nem volt tudatában annak, hogy továbbra is folyik a felvétel. Például az interjú végen a terepmunkás úgy tesz, mintha kikapcsolta volna a magnetofont, de még járhatja a szalagot, vagy bejön valaki a szobába, és az adatközlő vele beszél, esetleg telefonhívásra válaszol stb. A döntő tényező azonban a megfigyelői paradoxon leküzdésében a beszélgetést irányító terepmunkás hozzáállása.

4.6. A terepmunkások kiképzése

Egykori munkajogi és egyéb, nem szakmai okokból kifolyólag az interjúk készítését nem a BUSZI nyelvész kollektívája végezte, hanem tapasztalt szociológiai kérdezőbiztosok. A terepmunkások kiválasztása, kiképzése és tesztelése nagy gondossággal történt. Az interjú céljainak, elemeinek, vizsgalati eszközeinek aprólékos ismerete, a magnetofon és egyéb eszközök rutinos használata mellett alapvető követelmény volt velük szemben az adatközlő iránti nagyfokú empátia. Gondosan ügyelniük kellett arra, hogy kerüljék a fellengzősöset, őszinte érdeklődéssel beszéltesék az adatközlőt az általa fontosnak, érdekesnek tartott témákról, ugyanakkor azonban észrevétlenül, hajlékonyan, de hiánytalanul tereljék a szót azokra az ún. „kötelező” témákra, melyekről mindenkit meg kellett kérdezni. (A képzés során sok gyakorlás árán sajátítottak el azt, hogyan lehet elkerülni a drasztikus témaváltásokat.) Jól kellett ismerniük, hogy az egyes feladatok milyen nyelvi jelenségre irányulnak. Ügyelniük kellett arra, hogy maguk ne használják a vizsgált nyelvi elemet közvetlenül az adott feladatban, másrészt nem mehettek tovább az interjúban, amíg az adatközlő nem ejtette ki a vizsgált nyelvi változat valamelyik változatát.

5. A BUSZI szerkezete

A BUSZI interjúk előre meghatározott, gondosan felépített forgatókönyv szerint készültek. Az interjú alkotóegységei, az ún. modulok részei külön számozott kártyákra lettek gépelve. Külön kártyakészlet készült az adatközlőnek, amely a nyelvi anyagot tartalmazta a megoldandó feladathoz, és egy másik a terepmunkásnak, amely ezen

felül instrukciókat is adott számára. Az ún. kártyás feladatok sorrendje kötött volt, ezt tükrözte a kártyák folyamatos számozása is. Ezek előtt, esetleg közben, de leginkább után szerepeltek az irányított társalgás moduljai. Bár ideális esetben mind az adatközlő, mind egy külső megfigyelő számára a társalgás teljesen kötetlen, spontán módon folyik az adatközlő érdeklődésének megfelelően, valójában a társalgási modulok kérdései is gondosan meg voltak tervezve, bizonyos esetekben ezeket a terepmunkásnak szó szerint kellett elmondania (felolvasnia). A társalgási modulok azonban egy repertoárt alkottak, melyből bizonyos elemeket a terepmunkásnak feltétlen be kellett vetnie, másokat viszont jó érzékkel, az adatközlőhöz maximálisan igazodva kellett bevezetnie. A társalgási modulok sorrendjére vonatkozólag a terepmunkásnak szinte szabad keze volt.

Egy-egy interjú tartalma tehát teljes egészében nem volt előre meghatározható. Általában egy bevezető, ismerkedő beszélgetés után (ami egyben a BIO modul volt) a kártyás feladatok (mondatkiegészítés, olvasás stb.) következtek, majd az interjú legálább harminc perc társalgás (irányított beszélgetés) zárta.

6. A BUSZI változatai

Az interjú forgatókönyvének véglegesítése, tesztinterjúk készítése, majd a terepmunkások kiképzése után a végleges interjúk készítése 1987-ben kezdődött meg. Az ún. BUSZI-2 változat 5 különböző szociokulturális réteghez tartozó 50 adatközlővel készült. Tartalmilag ugyanez az interjú alkotta a BUSZI-3 változatot, amelynek felvételei 1988-ban készültek. A BUSZI-3 kismérvű tartalmi módosítása vezetett el a BUSZI-4 változathoz, amelynek interjúi 1989-ben készültek. A BUSZI-2 és a BUSZI későbbi változatai között a lényeges különbség az adatközlők kiválasztásának módjában volt: a BUSZI-2-ben szereplő 50 adatközlő 10-10 fős kvótamintát alkotott, a BUSZI-3 és BUSZI-4 200 adatközlője az ún. rétegzett véletlenszerű mintavétellel lett kiválasztva (Az adatközlők kiválasztásáról részletesebben lásd a 4.4. részt.)

7. A BUSZI vizsgálati kérdései

A jelen fejezet csupán rövid, leltárszerű ismertetését adja a BUSZI-ban vizsgált kérdéseknek. A vizsgálati kérdések részletes ismertetését, a szakirodalmi hivatkozásokkal alátámasztott indoklását Kontra-Váradi (1997) tartalmazza.

7.1. Hangtani rész

A vizsgálatok célja az, hogy kiderítsék, mi az (1) társadalmi helyzettől, (2) beszédsebességtől, és (3) stílustól függő disztribúciója egyes fakultatív fonológiai és/vagy fonetikai szabályoknak, szón belül és szóhatáron keresztül. Vagyis milyen különbségek vannak a beszédsebességtől függő változatok, és a beszélőknek a saját beszédüket kísérő figyelmük nagyságától függő változatok között?

1. *Affrikálódás*. A *ját+szik* → *jáccik* típusú affrikálódás egyesek szerint csak szón belül játszódik le, szóhatáron keresztül nem. Ha ez igaz, akkor a *hatszoros* affrikálódik, a *hat szoros* nem, ellentéti hangsúly esetén *ez nem hat völgy, hanem hat szoros* pedig különösen nem.
2. *Szibiláns-hasonulások*, pl. *kis szoba* → *kisz szoba*, *rácsszerű* → *rácszerű*.
3. *Palatális asszimiláció*, pl. *látja* → *láttya*.
4. *Hogyan érvényesül a beszélők jelentéskülönítő törekvése?* Mikor homofon a *bontsd fel* – *bonts fel* pár (ellentétben a *rántsd le* – *ránts le* párral)? Mikor különböztetődik meg a *lombtalanít* a *lomtalanít*-tól.
5. Az *l kiesése*, pl. *tanútam*.
6. A *t kiesése*, pl. *jelentkezik* → *jelenkezik*, továbbá *bólintgat* → *bólingat*.
7. Van-e Budapesten zárt *ë*? Ha igen, mi a disztribúciója?
8. *Hogyan befolyásolja az íráskép az adatközlők felolvasás közbeni kiejtését?* Másképp olvasnak-e egyes szavakat az adatközlők, ha azokat régi és új írógépen írtuk (pl. *hosszu* – *hosszú*) vagy ha a Helyesírási Szabályzat 10. és 11. kiadása szerint írtuk őket (pl. *zsüri* – *zsúri*)? Hogyan viszonyulnak az így kapott adatok a spontánabb beszédbeli adatokhoz?
9. *Morfonológia*: *-ba* és *-ban*. Mi a *-ban* funkciójú *-ba* disztribúciója a beszédsebesség, a beszédstílusok és a beszélők társadalmi helye szempontjából?
10. *Morfonológia*: *A kontextus hatása a magánhangzó-harmóniára*. Befolyásolja-e az ingadozó toldalékolású idegen szavak toldalékainak hangrendjét a megelőző szavak azonos toldalékainak hangrendje? Egy hipotézis szerint *farmerben* vagy *farmerban*, de *ebben a farmerben* és *abban a farmerban*.
11. *Milyen a társadalmi disztribúciója egyes stigmatizált kiejtési változatoknak*, mint pl. *inekció*, *szofiáne*? Milyen kiejtési változatai vannak egyes régebbi jövevényszavaknak, mint a *nylon* – *nejlon* és néhány újabbnak, mint pl. *spray* – *szpré*, *dzsúz* – *dzsúsúz*?
12. Mi a helyzet egyes ingadozó kiejtésű, de szabályosan hosszú magánhangzóval írt szavak kiejtésének terén, mint pl. *színház*, *útiköltség*, *háború*, *fésű*, *hűvös*, *bölcsőde*?

7.2. Morfológiai kérdések

1. *A suksük- és a szukszük-ragozás társadalmi megoszlása.*
2. Az igék feltételes módú egyes szám első személyű stigmatizált alakjának (*én tudnák*) társadalmi disztribúciója.
3. *Néhány -ik-esen is ragozható ige ingadozása* a beszélők társadalmi helye és a beszélők kontextusérzékenysége szerint. Az *-ik-es* ragozás a „művelt köznyelv” avagy a választékos stílus jellemzője elsősorban, legkevésbé a felszólító és feltételes módban tartja magát, tehát itt várható a legnagyobb ingadozás. Föltehető, hogy a műveltebbek kontextusérzékenyebbek a műveletlenebbeknél, vagyis a beszédhelyzet függvényében más-más nyelvi formákat használnak.
4. *Jöttök és jösztek.* Az utóbbi a Nyelvművelő Kézikönyv (NyKk.) szerint a „bizalmas” forma. Nem biztos, hogy csupán az, lehet regionális vagy társadalmi összefüggése is e forma használatának.
5. *Szabadott.* A NyKk. (II: 730) szerint a választékosabb nyelvhasználat a „szebb, igényesebb” *szabad volt* szerkezethez ragaszkodik.
6. *Miér – miért.* A *t* a beszédben sokszor kiesik.
7. *Birtokjel*, pl. *Péter-é.* A birtoklott tárgyak többes számát jelölő toldalék sokszor kiesik, „nyelvtanilag helytelenül”, beszéd közben (pl. *Ezek a gyerekek Péteré*). Észrevehető-e vajon itt az egyszerűsödés folyamata a mai beszélt magyar nyelvben?

7.3. Szintaktikai kérdések

1. Az *-e* kérdőszócska. „A köznyelvben kirívó hiba... ige kötőhöz, a tagadószóhoz, a névszói-igei állítmány névszói részéhez, összetett igealakban a főigéhez fűzni” (NyKk. I: 458.). Kérdés, mi ennek a stigmatizált mondattani jelenségnek a társadalmi disztribúciója?
2. *természetesen, hogy.* A NyKk. szerint az ilyen típusú szerkezetvegyülések nem nagyon durva hibák. Informális megfigyelések azonban valószínűsítik, hogy itt egy nyelvi változás zajlik napjainkban.
3. *ami* vagy *amely.* A vizsgálatot két dolog indokolja: (1) a *Van valami ebben a dologban, amely nem világos* típusú hiperkorrekció, és (2) az „egyre gyakoribbá váló”, *ami* (NyKk. I: 203 és 206), pl. ilyen mondatokban: *Megérkeztek a könyvek, amiket/amelyeket megrendeltünk.*
4. *Birtokos személyragos tárgy és az ige.* Az említett tárgy mellett az ige ingadozhat határozott (tárgyas) és határozatlan (alanyi) ragozás között. Ingadozás van pl. (a) a partitívusi tárgy mellett: *Mari kimosott/kimosta egy ingemet*, (NyKk. II: 960), és (b) a jelzőként használt *minden* + birtokos személyragos tárgy mellett, pl. *Pista minden könyvem elvitt/elvitte.*

7.4. Három lexikai kérdés

1. *felolt és felgyújt*. A *felolt* alak „kétségkívül helytelen” (NyKk I: 606).
2. *Mit jelent a demográfia szó?* A többé-kevésbé műveletlenek beszédében gyakori jelenségnek tűnik egyes felkapott szavak jelentésváltozásos használata, pl. *Nincs egyetértés a politika és az írók között*, értsd: a politikusok és az írók között. *Demográfiát akarunk?* [értsd: népességgpolitikát] *Meg kell adóztatni a gyerektelenekeket*. Feltételezhető, hogy az ilyen pontatlanságok elterjedtsége korrelál a beszélők műveltségével, és/vagy szocio-ökonómiai státusával, úgy, hogy a műveltebbek csak a szótári jelentést tulajdonítják a szónak, a kevésbé műveltek nem (csak) azt.
3. *Tűzőkapocskiszedő*. Azt az irodaeszközt, amivel két vagy több papírlapot össze lehet kapcsolni, *fűzőgép*-nek vagy *tűzőgép*-nek is nevezik. A bele való kis fém-szálakat *fűző(gép)-kapocs*-nak, *papírfűző/könyvfűző drótkapocs*-nak, vagy egyszerűen *kapocs*-nak nevezik. Magyarországon 1986-ban még ismeretlen volt az a kis eszköz, amelynek segítségével a tűzőkapocsokat könnyedén, és a kéz vagy a lap megsértése nélkül ki lehet szedni az összefűzött lapokból. 1987 első felében megjelentek ezek a kis eszközök az ÁPISZ boltokban. A BUSZI felvételek idején egy új használati eszköz elterjedésének elején tartunk, amikor az eszköznek még gyakorlatilag nincs neve. A hivatalos nómenklatúrától eltekintve azt mondhatjuk, hogy 1987-ben a szóban forgó tárgynak nincs magyar neve. A BUSZI kapocskiszedő tesztje tehát megpróbálta egy név kialakulásának pillanatát tetten érni *in statu nascendi*.

7.5. Irányított társalgás

Helyhiány miatt az egyes társalgási modulok keretében feltett kérdések közül itt csak egyet-kettőt idézhetünk. A társalgási modulok neve mellett zárójelben hárombetűs kódjuk szerepel. XX jelöli a kötelező modulokat. Az idézőjelek között szereplő kérdéseket szó szerint abban a formában kellett feltenni.

1. Életrajz (BIO)

Hol született? Mindig itt élt? (Ha nem, meg kell tudni, hogy mikor hol élt az illető.)

Hol születtek a szülei? Mindig ott éltek? Ha nem, mikor, hol?

2. Játék (JÁT)

Gyerekkorában mi volt a kedvenc játéka? Hogy kell ezt játszani? Mik a szabályok?

A mai gyerekek mit játszanak?

3. Gyerekkor (GYE)

Milyen volt a gyerekkora?

4. Verekedések (VER)

Gyerekkorában biztos előfordult, hogy verekedett. El tudna mondani egy olyan esetet, amikor valamiért verekednie kellett?

5. Udvarlás (SZE)

Hogy udvarolt annak idején? Hogy udvarol ma? Hogy udvarolnak a mai fiatalok egymásnak? Egyáltalán udvarolnak?

6. Házasság (HÁZ)

Hogyan ismerte meg a házastársát? Mi kell a jó házassághoz?

7. Halálveszedelem (HAL) XX

„Előfordult-e életében az, hogy úgy tűnt, komoly veszélyben forog az élete, vagy hogy súlyosan megsérülhet? Amikor úgy gondolta, hogy »Na, eddig éltem«?”
[Igenlő válasz esetén:] „Mi történt?”

8. Félelem (FÉL)

„Biztos volt olyan, hogy valami/valaki nagyon megijesztette. Mi történt?”

9. Álmodni (ÁLM)

Szokott-e álmodni? Színes képekben? El tudná mondani egy nagyon szép álmát? És egy lidérces álmát?

10. Család (CSA)

Meséljen a családjáról! És a családnak, amelyben felnőtt?

11. Vallás (VAL) XX

„Mikor kérdezték meg öntől utoljára, hogy milyen vallású? Mit válaszolt? Fontos az, hogy valaki vallásos vagy nem vallásos? Miért?”

12. Barátok (BAR)

Meséljen a barátairól! Mi kell a jó barátsághoz? Mitől romlik meg egy barátság? Volt olyan, hogy egy látszólag jó barátjáról kiderült, hogy nem az?

13. Utcai bűnözés (BŰN)

A közbiztonság folyamatosan romlik Budapesten. Mi lehet ennek az oka? Ön mit tenne a rendőrség helyében?

Magyarországon nincsenek bordélyházak, de van utcai és szállodai prostitúció. Jó, hogy így van? Miért?

14. Iskola (ISK)

Szeretett iskolába járni? Miért? Sokan állítják, hogy az iskolában írni-olvasni sem tanulnak meg rendesen a mai gyerekek. Miért?

15. Munka, foglalkoztatottság (MUN)

Manapság sok vállalat csődbe jut. A csődöt a rossz vezetők okozzák, mégis a munkásokat bocsátják el. Igazságos ez így?

Azonos munkakörben, azonos munkáért a nők gyakran kisebb fizetést kapnak, mint a férfiak. Miért van ez így?

16. Abortusz (ABO) XX

„Csehszlovákiában nem kell engedély ahhoz, hogy egy nőnek abortusz műtété legyen, ha nem akar gyereket. Magyarországon ezt engedélyhez kötik, tehát egy nő nem döntheti el szabadon, hogy szüljön-e gyereket. Önnek melyik megoldás a szimpatikusabb, a csehszlovák vagy a magyar? Miért?”

17. Atomerőművek (ATO)

Szükség van atomerőművekre? Miért?

18. Szabadidő (SZI) XX

Mit szokott csinálni szabadidejében? Tíz évvel ezelőtt több vagy kevesebb szabadideje volt? Akkor mit csinált?

19. Vicc (HUM)

Szereti a vicceket? (Ha a válasz: igen) Elmesélne egyet, amit mostanában hallott, amit jónak tart?

20. Etnikai kisebbségek (ETN) XX

Nagyon sokan úgy tartják, hogy a cigányoknak túl jó dolga van Magyarországon. Igazuk van?

Ha ön segéd munkást akarna alkalmazni, s két azonos iskolát elvégzett jelentkező közül az egyik cigány lenne, a másik sváb, melyiket venné fel?

21. Nyelv (NYE)

Az iskolában a tanárai fontosnak tartották a szép magyar beszédet?

Hol beszélnek szépen magyarul az emberek? Miért?

XX Mit gondol, az alábbiak közül kik beszélnek szépen magyarul? a) a vezető politikusok, b) az általános iskolai tanárok, c) a bolti eladók, d) a tizenéves fiatalok, e) a rádió és tévé bemondói, i) a papok? Válasszon ki kettőt!

XX Előfordult-e, hogy valaki önt tegezte, s ez helytelen volt? Mi történt? Miért volt helytelen? Mesélje el! Előfordult-e, hogy valaki önt magázta, s ez helytelen volt? Mi történt? Miért volt helytelen? Mesélje el!

Van-e nyelvi/nyelvészeti könyve? Egynyelvű szótára? Kétnyelvű szótára? Milyen? Szokta használni/olvasgatni őket? Szokta-e hallgatni a rádió és nézni a tévé nyelvművelő műsorait?

22. Az adatközlő választása

Van-e valami, amiről nem kérdeztem, de amiről szívesen beszélt/mesélt volna?

8. Az adatok feldolgozása

Az átlagosan mintegy két óráig tartó interjúk lejegyzése, adatainak feldolgozása tekintélyes mennyiségű munkát jelent, még ha nem tekintjük is azt, hogy mindez helyenként igen finom különbségek pontos azonosítását kívánja meg. Kezdetből fogva nyilvánvaló volt, hogy a magnófelvételek adatait csakis számítógéppel lehet kezelni. A magnetofonfelvételek UHER magnetofonnal, orsós magnetofonszalagra készültek. Az eredeti szalagokról két jó minőségű kazettás másolat készült a lejegyzés céljaira.

A BUSZI kazetták lejegyzését az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztályának nyelvész munkatársai végzik, akik külön kiképzést kaptak erre a feladatra. A tervek szerint minden lejegyzett interjú két ellenőrzésen esik át. A lejegyzést vég-

ző munkatársak egymás munkáját ellenőrzik. Technikailag az adatok rögzítése egy SONY BM 88 típusú professzionális diktafonból és egy számítógépből kialakított munkaállomáson közvetlenül elektronikus közegre történt.

8.1. Az adatok tárolása

A BUSZI interjúban felvett anyag az adatok jellege szerint két markánsan eltérő típusra oszlik. Az ún. kártyás feladatok (pl. mondatkiegészítés, szólisták) közös jellemzője, hogy egy-egy meghatározott nyelvi változó elicitálására szolgálnak. Kézenfekvő hát, hogy csak a vizsgált nyelvi változó megfelelő alakja kerüljön rögzítésre. Az ilyen feladatok során kapott válaszok lejegyzésére egy adatbázis-rendszer a legmegfelelőbb.

Az irányított társalgás rögzítése más eljárást igényelt, mivel annak tartalma gyakorlatilag előre megjósolhatatlan, és ezért az adatok nem táplálhatók egy olyan azonos struktúrájú keretbe, mint amelyet egy adatbázis megkövetel. Az interjúk ezen részét szövegszerkesztő programmal rögzítik a 8.1.2. pontban leírtak szerint.

8.1.1. Az adatbázis

A BUSZI „kártyás” feladataiból nyert adatok egy relációs adatbázis-rendszerbe kerültek. A rendszer megtervezésénél először is itemekre kellett bontani a magnetonon rögzített válaszokat. Minden egyes item egy-egy nyelvi változó változatait tartalmazza. Egy tesztmondat egyszerre több nyelvi változó vizsgálatára is szolgálthat adatot. Például a 4.3. részben bemutatott példamondat kiegészítése (*farmerben/farmerban/farmerbe/farmerba*) alkalmas a magánhangzóharmónia, illetve a (bVn) változó (a toldalékvegi nazális elem megléte vagy hiánya) vizsgálatára. Az itemekre bontás mellett meg kellett határozni az illető nyelvi változó alakváltozatait, melyeknek numerikus kódja került az adatbázisba a válasz értékeként. (Természetesen mindig van lehetőség egy előre meg nem jósolt alakváltozat rögzítésére megjegyzés formájában.)

Az olvasási feladatok feldolgozása is hasonló módon történt, mivel az összefüggő szövegek tulajdonképpen olyan összeállítások, amelyek gyakran tartalmazzák a vizsgált változókat. Az adatbázisba tehát csak azok a nyelvi változók kerültek, amelyek kedvéért az egész narratív szöveg keletkezett.

Minden interjú összesen 692 itemet tartalmazott. Ez természetesen nem 692 különböző nyelvi változót jelent, hiszen a BUSZI célja egy-egy nyelvi változó vizsgálata különböző beszédstílusokban és beszédtempóban. Az adatbázis kiépítése egyelőre az elemi adatok rögzítésének a szintjénél tart, azaz 692 önálló megfigyelést tartalmaz az adatközlő nyelvhasználatáról. Későbbi feladat az azonos nyelvi jelenségek (pl. ikes igeragozás), vagy nyelvi változók vizsgálatára szolgáló itemek összekapcsolása.

8.1.2. A lejegyzés

A BUSZI irányított társalgásának szövegét nagyrészt szabványos helyesírás szerint rögzítik. Mint láttuk (3.1.1.) a kemény gyakorlati korlátok miatt még a prozódiai jegyek nagy részének lejegyzéséről is le kellett mondani, a fonetikai leírásra ilyen tömegű anyagnál gondolni sem lehetett. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a BUSZI-átirat néhol nem rögzít egészen finom fonetikai distinkciókat. A szokásos írásképet sűrűn gazdagítják a szövegbe illesztett speciális kódok, jelek. Ezek néha a szöveg tényleges elhangzásának egyes jegyeit (hangnyújtást, hangkiesést, hezitációt, önkorrektíót) illetve a beszédhelyzet kísérőjelenségeit (az adatközlő nevet, köhög stb.) örökítik meg, vagy például a lejegyző bizonytalanságát rögzítik. Szintén külön kódok jelölnek meg minden olyan alakot, melynek a sztenderdtől eltérő használatát csak az adott kontextus ismeretében lehet eldönteni, pl. a *-ban* helyett használt *-ba* alak.

A lejegyzés általában megkülönböztetett figyelemmel kezeli azokat a hangtani jelenségeket, melyekre a kártyás feladatok irányultak, ezeken túlmenően azonban a kiejtési változatokat (ideértve a nyelvjárási alakok használatát is) a köznyelvi norma szerinti alakban tartalmazza.

A majdani automatikus feldolgozás érdekében a szövegátirat szigorú alaki előírások szerint készült. Minden sor bal oldalán az adatközlő és a társalgási modul kódja szerepel, mellette a sor száma az illető modulban. Ezt követi a beszélő (a = adatközlő, t = terepmunkás) azonosítója, majd annak jelölése, hogy a sorban szereplő beszéd új megnyilatkozás kezdete, folytatás vagy párhuzamos beszéd. A lejegyzési szabályzat részletesen megtalálható (Váradí 1998a) 47–55. oldalán, illetve a www.nytud.hu/buszi/ címen. Az alábbi rövid részlet egy átíratból talán elegendő minta a szövegjegyzés illusztrálására.

B7206tem 2a1407 LM 1989.03.08.

B7206tem 001 t: Előfordult-e, hogy önt (ma) valaki tegezte, és

B7206tem 002 t: ez helytelen volt.

B7206tem 003 a: Hogyhogy helytelen volt?

B7206tem 004 t: Hát hogy valaki tegezte,

B7206tem 005 a: Ja.

B7206tem 006 t: magát valaki hogy úgy mondjam letegezte esetleg.

B7206tem 007 a: Persze. Igen.

- B7206tem 008 t: És ez és ez helytelen volt. *Mer<t> mondjuk a *
- B7206tem 009 a: *Hát szerintem*
- B7206tem 010 t> Igen. Na ezt fejtse ki, *hogymint*
- B7206tem 011 a: *Ja, hogy mikor volt.*
- B7206tem 012 t: mondja el, hogy mi vo:<l>t ez az eset, és hogy *mi
- B7206tem 013 t (erről a véleménye)*
- B7206tem 014 a: *Ja, hogy mondjak* egy esetet. Hú. Ühüm. Mikor úgy \ 2a1425
- B7206tem 015 a éreztem, hogy letegeznek, ugye. Ühüm. Phú. Hú, az
- B7206tem 016 a nehéz lesz földézni. De biztos, hogy volt már ilyen,
- B7206tem 017 a tudom, mer<t> emlékszem rá, csak most a szitura nem
- B7206tem 018 a emlékszem.
- B7206tem 019 t: Há<t> mondjuk, mi ez a z= ö mi ennek a letegezésnek a
- B7206tem 020 t tipikus formája, és hogy mi az amit maga határozottan
- B7206tem 021 t elutasít esetleg. 2a1509
- B7206tem 022 a: Hát azért mer<t> én mondjuk fiatalabb vagyok és akkor
- B7206tem 023 a egy akárcsak pár évvel idősebb is vagy mit tom
- B7206tem 024 a nagyobb termet vagy valami odajön hozzám és akkor
- B7206tem 025 a há<t> nem kell azt mondani, hogy haver vagy valami,
- B7206tem 026 a csak éppen én mindenkit magázok, szova<l> én
- B7206tem 027 a szigorúan betartom ezt a izét.
- B7206tem 028 t: Igen.
- B7206tem 029 a: És én ezt kellemetlennek érzem, hogyha megkérdés
- B7206tem 030 a nélkül azt mondja, hogy „te”.
- B7206tem 031 t: Ühüm.
- B7206tem 032 a: Én mindenkihez úgy fordulok akármilyen lennék, magamZ
- B7206tem 033 a először lema= magázom s utána
- B7206tem 034 t: Igen. igen.
- B7206tem 035 a> ha megengedi.
- B7206tem 036 t: Igen.
- B7206tem 037 a> Mondjuk ez kellemetlen is egy idő után, mer<t> mer<t>
- B7206tem 038 a nem tudja, mit csináljon, de hát ezzel nem én 2a1536
- B7206tem 039 a talá<l>tam ki, ez így van.

Jelmagyarázat: szünet; <l> l-kihagyás (7.1. 5. pont); () a leíró bizonytalan abban, mit hall; ö rövid hezitáció; * egyidejű beszéd; <Z> azonosíthatatlan beszéd; <t> t-kihagyás (7.1. 6. pont); <=> félbehagyott szó kiegészítése.

8.2. A digitalizálás

A BUSZI hangarchívuma kb. 500 órányi hangfelvételt tartalmaz. A magnetofon-szalagok állapota idővel óhatatlanul romlik. Az archiválás kezdettől fogva súlyos gondként és felelősségként merült fel. Az utóbbi évek technológiai fejlődését kihasználva 1998-ban megkezdődött a hangfelvételek elektronikus közegre vitele. Ez azt jelenti, hogy az eredeti analóg hanganyagról digitális felvételek készülnek, melyek CDROM-ra kerülnek. A CDROM a magnetofonszalagnál sokkal tartósabb, ellenállóbb hordozó közeg, amely ráadásul minőségcsökkenés nélkül sokszorosítható.

A digitalizálás nemcsak a hanganyag archiválását szolgálja. A hangfelvételek nyers tömbmáslása mellett beindult a már lejegyzett interjúk hypertextes, multi-

médiás változatának a kidolgozása. Ez lehetővé teszi, hogy az interjú szövevényes szerkezetében menük segítségével eligazodjunk, és a kívánt helyre ugorjunk, másrészt a lejegyzett részt meg is hallgassuk. Ezzel közkinccsé válhat a BUSZI értékes anyaga. További részletek a www.nytud.hu/buszi/ Internet címen találhatóak.

9. Előzetes eredmények

A BUSZI-interjúk lejegyzése a jelenlegi körülmények között még hosszú éveket vesz igénybe. Az Élőnyelvi Osztály feladata egyelőre elsősorban a felvett hanganyag gondos megörökítése, lejegyzése. Az ebben a részben említett kutatások csupán alkalmi, előzetes vizsgálatoknak tekinthetők, melyek egy-egy kérdést ragadtak ki a BUSZI által figyelt jelenségek széles köréből. Szükségszerűen részeredmények abban a tekintetben is, hogy csak azokra az adatokra támaszkodhatnak, melyek a jelen fejezet készületekor (1999 tavaszán) rendelkezésre álltak. Ezek azonban csupán töredékét képezik a felvett anyagnak.

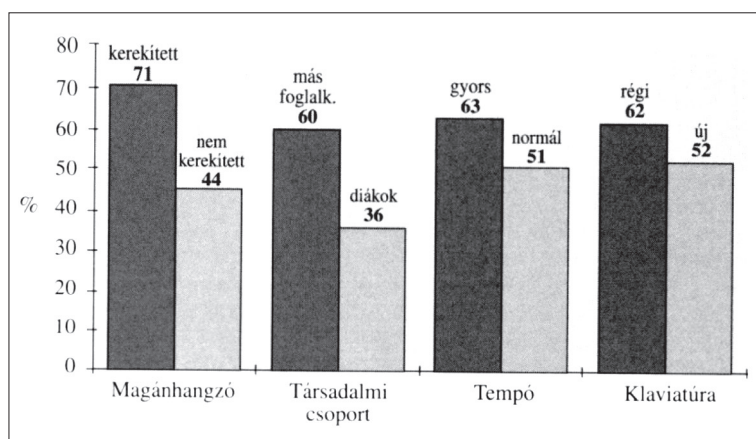
9.1. Az írógép hatása a magánhangzó hosszúságra

A szakirodalomban több évtizednyi hagyománya van annak a feltételezésnek, hogy a hiányos írógép-klaviatúra kihatással van az érintett magánhangzók rövidülésére (1. Juhász 1940; Pásztor 1967), de empirikus adatokkal senki nem vizsgálta a kérdést; vö. azonban Kassai Ilona átfogó tanulmányát a magánhangzó-hosszúság ingadozásáról (Kassai 1991).

Susan Pintzuk és munkatársai (1995) szigorú statisztikai vizsgálatnak vetették alá a BUSZI-ban gyűjtött anyagot az írógép hatásáról a magánhangzók hosszúságára (lásd a 7.1. rész 8. pontját). Összesen nyolc tényező hatását vizsgálták a VARBRUL programcsomag (Sankoff 1988) segítségével. Ezekből négy nyelvi (a magánhangzó típusa, a beszédtempó, a vizsgált magánhangzót követő hang és a szón belüli helyzet), négy pedig külső faktor volt (az íráskép, a beszélő, társadalmi csoport, és nem). A 6.2. ábrán látható az a négy tényező, amely a nyolc közül statisztikailag szignifikáns módon hatással volt az érintett magánhangzók hosszúságára. Ebből kiténik, hogy az írógép-klaviatúra hatása valóban összefüggést mutat a tesztben szereplő magánhangzók rövid ejtésével – igaz ugyan, hogy ez volt a négy közül a leggyengébb tényező.⁴

⁴ Ehhez a szerkesztő Kontra Miklós 2021-ben hozzáfűzi, hogy „a magyar írógép-billentyűzet kiejtést befolyásoló hatására vonatkozó elővizsgálat (Pintzuk és mtsai 1995) eredményeit célszerű fenntartással kezelni”. Hogy miért, azt a 15–16. oldalon lehet olvasni.

Ebből azonban „nyelvromlásra” következtetni azt jelentené, hogy túl szoros kauzális viszonyt tételezünk fel a helyesírás és a nyelv fonológiai rendszere között. Az elemzések alapján a szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy a „magyar írógépek hiányos billentyűzete elvileg legalábbis kiválthat magánhangzó-rövidülést. De számos egyéb tényezőt meg kellene vizsgálni, mielőtt az írógépet lehetne okolni a magyar magánhangzórendszer változásáért.” Nem volt ismeretes ugyanis, hogy a magyar lakosság mekkora hányada s milyen mértékben olvas írógéppel írt szöveget szemben a nyomtatott szöveggel. Azt sem tudjuk, hogy milyen mennyiségű régi írógép-klaviatúrával írt szöveget kell a beszélőknek olvasniuk ahhoz, hogy fonológiai rendszerük megváltozzék (Pintzuk és mtsai 1995, 24).

6.2. ábra: Szignifikáns magánhangzó-rövidülést okozó változók hangos szövegolvasáskor (Pintzuk és munkatársai 1995 nyomán)

9.2. A stílusváltozatok szerepe a BUSZI-ban

Amint láttuk, a BUSZI a vizsgálati eszközök egész sorának bevetésével az adatközlők beszédét a lehető legtöbb stílusváltozatban igyekezett rögzíteni. Várad (1995/96) azt a kérdést vizsgálta meg, hogy milyen összefüggés mutatkozik a különböző feladatokban feltételezett önmegfigyelés mértéke és a nyelvi teljesítmény között. Más szóval, milyen eredményes volt az a törekvés, hogy az interjú keretei között különböző figyelemszintet kívánó beszédstílusokat „hívjanak elő” az adatközlőkből.

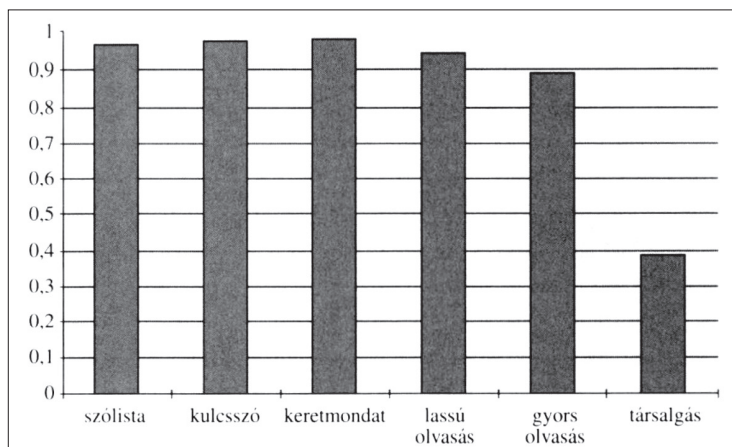
A 6.1. táblázat a BUSZI feladatait a feltételezett önfegyelem mértéke szerint csökkenő rangsorban mutatja be.

6.1. táblázat: BUSZI-feladatok a feltételezett önellenőrzés csökkenő mértéke szerint

Feladat	Önellenőrzés
minimális párok	1
szólista	1
mondatkiegészítés (kulcsszó)	2
szóra kérdezés	2
mondatkiegészítés (keretmondat)	3
lassú olvasás	4
riporter-teszt	4
gyors olvasás	5
kapocskiszedő-teszt	5

A megfigyelt nyelvi változó a (bVn) volt (1. Kontra 1998), amely több szempontból is rendkívül alkalmasnak mutatkozott. A (bVn) változó használata élesen elkülönül az írott és beszélt nyelvhasználatban. Az a tény, hogy írásban szinte semmi ingadozást nem mutat, azt jelzi, hogy a beszélők mentális grammatikájában a *-ban/-ben* alak szilárdan az inessivusi funkcióhoz kötődik. Feltételezhetjük tehát, hogy a *-ba/-be* alakot inessivusi funkcióban használó beszélők *-ban/-ben* alakot szándékoznak használni, de ténylegesen mégis *-ba/-be* alakot ejtenek ki. Ez különösen relevánsá teszi a tudatosság és az önfigyelem kérdését. További kedvező körülmény, hogy nem stigmatizált használatról van szó, és viszonylag sűrűn fordul elő a spontán beszédben.

A 6.3. ábra a (bVn) változó standard változatának használatát mutatja be a vizsgált kontextuális stílusokban. Azonnal kitűnik, hogy élesen elválik az irányított társalgás a tesztfeladatoktól, amennyiben társalgás közben statisztikailag szignifikánsan kevesebbszer fordult elő a standard *-ban/-ben* alak. Ugyanakkor – ellentétben a feltételezésekkel – a tesztfeladatok gyakorlatilag nem mutatnak különbséget a (bVn) változó standard használatát tekintetében.

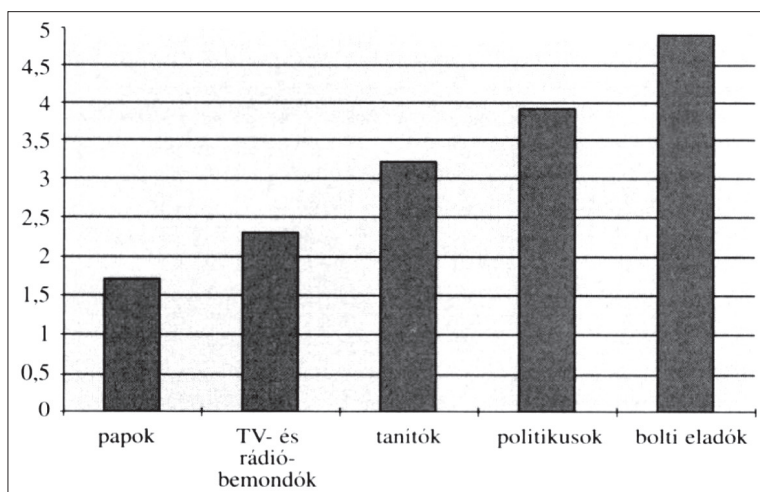
6.3. ábra. A (bVn) változó standard használatának aránya a beszélők önellenőrzésének függvényében (1 = standard használat)

9.3. A nyelvről szóló vélekedések („folk linguistics”)

A BUSZI társalgási moduljai között kiemelt szerepet kapott a nyelvi modul, amelynek célja többek között az, hogy feltérképezze az adatközlőknek a nyelvről vallott nézeteit. Ennek keretében arról kérdezték őket, hogy szerintük kik beszélnek szépen magyarul. (A kérdés pontos szövegét lásd a 21. pont alatt a 7.5. részben.)

Bartha-Borbély (1998) 27 adatközlőnek az erre a kérdésre adott válaszait elemezte statisztikailag és tartalomelemzéssel. A 6.4. ábra mutatja a válaszokból megrajzolható rangsort a kérdezett foglalkozású csoportok megítélése között. Az adatközlők foglalkozása, azaz a BUSZI-2 öt foglalkozási kategóriája (lásd 4.4.), nem mutatott statisztikailag szignifikáns korrelációt a válaszokkal, míg az adatközlők neme egy esetben mutatott gyenge statisztikai összefüggést az adott válasszal: a férfi adatközlők a politikusokat némileg magasabbra értékelték, mint a nők.

A válaszok szövegének vizsgálatából kiderül, hogy a papok beszédét választékos szókincsük, a képes kifejezések, metaforák miatt értékelik nagyra, a rádióbemondók beszédét ugyan magasra helyezték, de bizonyos kritikai megjegyzésekkel is illették: beszédhibásak, selypítenek, raccsolnak, közhelyeket használnak. Hasonló megjegyzéseket találhatunk a politikusok beszédével kapcsolatban: dagályos, közhelyes, értelmetlen, fantáziátlan stb.

6.4. ábra: A „Kik beszélnek szépen magyarul?” kérdésre adott válaszok rangátlagai (N = 29, alacsony érték = szép beszéd)

A nyelvi modul egyéb kérdéseire adott válaszokból a szerzők leszűrrik továbbá, hogy a nyelvművelés, az iskolai anyanyelvi oktatás kevés hatást mutat az adatközlők

nyelvhasználatára és a nyelvvel kapcsolatos nézeteikre. Az adatközlők iskolázottsági szintje pozitív korrelációban áll az adatközlők nyelvi tudatosságával, de egyben a nyelvváltozás iránti toleranciájukkal is.

*

A BUSZI-ra vonatkozó ismeretek a „Working Papers in Hungarian Sociolinguistics” sorozat 2-4. köteteiben található. A második kötet (Kontra-Váradi 1997) a BUSZI céljainak, módszertanának és tartalmának áttekintő ismertetését nyújtja. A harmadik kötetben (Váradi 1998a) található az adatok feldolgozásának részletes ismertetése. A negyedik kötet (Váradi 1998b) tételesen felsorolja a BUSZI összes itemét és az alkalmazott feladatokat, társalgási modulokat. A sorozat elektronikus kiadása a BUSZI honlapon, www.nytud.hu/buszi/ is megtalálható.

A BUSZI anyagának felhasználásával, illetve a BUSZI-ról írt tanulmányok listája megtalálható a Kontra Miklós (1997) által összeállított bibliográfiában, amely szintén olvasható elektronikus alakban az Élőnyelvi Osztály honlapján <http://www.nytud.hu/buszi/ril/socio/osztbib3.htm> (2021-03-01). A BUSZI keletkezésének tudománytörténeti hátterét Kontra (1995) írta meg.

Irodalom

- Bartha Csilla-Borbély Anna 1998. Ongoing folklinguistic research based on the Survey of Spoken Hungarian. Kézirat. A 12. Szociolingvisztikai Szimpóziumon (London, 1998) tartott előadás szövege.
- Juhász Zoltán 1940. Rontja-e a gépirás a magyar nyelvet? *Magyarosan* 9: 59–61.
- Kassai Ilona 1988. A szünet kérdésköre a szöveglejegyzésben. In: Kontra Miklós (szerk.) *Beszélt nyelvi tanulmányok* (Linguistica, Series A, 1.). Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 22–44.
- Kassai Ilona 1991. Hol tart a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása? Szociolingvisztikai próbainterjúk tanulságai. *Magyar Nyelvőr* 115: 69–80.
- Kontra Miklós szerk. 1988. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. (Linguistica, Series A, 1.), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kontra Miklós 1990. Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány*, 1990/5: 512–520.
*A jelen kötetben az 59–69. oldalon.
- Kontra Miklós 1994. Milyen hatása van a mai magyar nyelvművelésnek? *Magyar Nyelv* 90: 333–345.
- Kontra Miklós 1995. “No CARE-packages, please – We’re Hungarians”: The climate before, during and after the birth of the Budapest Sociolinguistic Interview. In: Jeffrey Harlig – Csaba Pléh eds., *When East Met West: Sociolinguistics in the Former Socialist Bloc* (Contributions to the Sociology of Language 68). Berlin – New York, Mouton de Gruyter, 143–164.

- Kontra Miklós 1997. *Az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának válogatott bibliográfiája 1987–1997*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály. <http://www.nytud.hu/buszi/ril/socio/osztbib3.htm> (2021-03-01)
- Kontra Miklós 1998. Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról. In: Sándor Klára szerk. *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged, JGYF Kiadó, 9–22.
- Kontra Miklós–Várad Tamás 1997. *The Budapest Sociolinguistic Interview, Version 3*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 2.) Budapest, Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences. <http://www.nytud.hu/buszi/wp2/index.html> (2021-03-01)
- Labov, William 1984. Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In: John Baugh–Joel Sherzer eds. *Language in Use: Readings in Sociolinguistics*. Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 28–53.
- Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunkamódszerei. *Szociológiai Figyelő* IV (4): 22–48. (Labov 1984 fordítása)
- Pásztor Emil 1967. Az írógépek és a helyes kiejtés. In: Grétsy László–Szathmári István szerk. *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Budapest, Tankönyvkiadó, 172–173.
- Pintzuk, Susan–Kontra Miklós–Sándor Klára–Borbély Anna 1995. *The Effect of the Typewriter on Hungarian Reading Style*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 1.) Budapest, Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences. <http://real.mtak.hu/28424/1/1995b.pdf> (2021-03-01)
- Sankoff, David 1988. Variable rules. In: Ulrich Ammon – Norbert Dittmar – Klaus J. Mattheier eds. *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*. Berlin, Walter de Gruyter, 2. kötet, 984–997.
- Várad Tamás 1988. A beszédszünet szubjektív és objektív regisztrálásának összevetéséről. In: Kontra Miklós szerk. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. (Linguistica, Series A, 1.), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 44–59.
- Várad Tamás 1995/96. Stylistic variation and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview. *Acta Linguistica Hungarica* 43: 295–309.
- Várad Tamás 1998a. *From Cards to Computer Files: Processing the Data of the Budapest Sociolinguistic Interview*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 3.) Budapest, Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences. <http://www.nytud.hu/buszi/wp3/index.html> (2021-03-01)
- Várad Tamás 1998b. *Manual of the Budapest Sociolinguistic Interview Data*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 4.) Budapest, Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences. <http://www.nytud.hu/buszi/wp4/index.html> (2021-03-01)
- Varga László 1987. Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átiratban. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből, III*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 91–119.

7. Átlagos mondathossz a BUSZI-2-ben?*

KONTRA MIKLÓS

1. „A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú lexikai és szintaktikai jellemzői” című cikkben Váradi–Oravecz–Peredy (2012) néhány olyan állítást publikált, amely alap-talan. Cikkük 208. oldalán a szerzők ezt írják:

„A BUSZI-korpusz tagolásánál a szöveget annotáló személyek anyanyelvi intu-
íciójuk, illetve a Németh T. (1991) által megfogalmazott elvek alapján állapították
meg a mondathatárokat.”

Ezt követően közlik, hogy a BUSZI-2 és a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSz) vett minta összehasonlítása azt mutatja, hogy a BUSZI terepmunkások átlagos mon-dathossza 4,6, az adatközlőké 8,5 szó, viszont a kizárólag írott szövegeket tartalmazó MNSz-ben az átlagos mondathossz 17,1 szó.

2. Az 1. pontban összefoglalt megállapításokhoz a következő pontosításokat fon-tosnak tartom közzétenni. Mivel a BUSZI munkálatait 25 éven át (1985-től 2010-ig) irányítottam, fölhívom az Olvasók figyelmét arra, hogy a BUSZI-2 korpusz le-jegyzését és ellenőrzését végző nyelvészek a megnyilatkozás-határok jelölésekor semmilyen explicit szabályt, utasítást nem követtek¹. Ennek gyakorlati okai voltak: jól tudtuk ugyanis, hogy a megnyilatkozás-határok felelős jelöléséhez se időnk, se munkaerőnk nem lesz elégséges. Ez már akkor nyilvánvalóvá vált, amikor Varga László elkészítette a gazdagréti felvételek intonációs átíratát. Erről Varga (1988: 5) joggal közölte, hogy „Az átírat [...] feltünteti a mondathatárokat.” Az átírat elkészí-tésének munkaignyét jól mutatja, hogy a felvétel átíratában az intonáció bejelölése Vargának hat órájába került. Ez azt jelenti, hogy az egyébként korrekten lejegyzett

* Eredetileg megjelent: *Magyar Nyelv* 109(2013): 342–343.

¹ A szerkesztők kiegészítése 2020-ban: A lejegyzők jelezték ugyan a mondathatárokat, de saját belátásuk szerint tették, és az ellenőr sosem változtatta meg őket.

20 percnyi gazdagréti felvételt tartalmazó átiratban a dallam-, hangsúly- és szünet-prozodémák bejelölése hat óráig tartott (l. Kontra 1988: 73–74).

Ha a Varga-átirat tapasztalatai nem lettek volna elegendők ahhoz, hogy lemondjunk a BUSZI szövegek lejegyzésekor a megnyilatkozás-határok jelöléséről, akkor bizonyosan meggyőztek volna Wacha (1988), Németh T. (1991) és Auer (1992) tanulmányai. De elegendők voltak.

Az MNSz és a BUSZI-2 összehasonlításakor jó tudnunk, hogy – egy, a fenti cikk szerzőitől vett példával – az

Előtte Zuglóban laktunk a nagymamáméknál. Aki most ott lakik szintén egyedül.

szöveg két mondatra tagolása írott korpuszban nem okoz fejfájást, de beszédkorpuszban okozhat, mivel a szünet, a dallam s más tényezők összjátéka indokolhatja az egy, de a két megnyilatkozásra tagolást is.

Az itt említett Váradi–Oravecz–Peredy közleményt megelőzte Váradi Tamás „A BUSZI társalgási modulok lexikai és szintaktikai jellegzetességei” című előadása a Nyelvtudományi Intézetben 2009. október 20-án. Ennek vitájában a BUSZI korpusz lejegyzésében és ellenőrzésében oroszánrészt vállaló nyelvészek (vagyis nem az idézetben említett „BUSZI-korpusz tagolásánál a szöveget annotáló személyek”) fölhívták az előadó figyelmét arra, hogy a BUSZI-ban – az ismert okok miatt – nem célszerű mondathosszokat számolni.

A hivatkozott irodalom

- Auer, Peter 1992. The Neverending Sentence: Rightward Expansion in Spoken Language. In: Kontra and Váradi eds. 1992: 41–59.
- Kontra Miklós 1988. Szöveglejegyzési és elemzési kérdésekről a gazdagréti felvételek kapcsán. In: Kontra szerk. 1988: 59–75.
- Kontra Miklós szerk., 1988. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp.
- Kontra Miklós and Tamás Váradi, eds. 1992. *Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric*. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Bp.
- Németh T. Enikő 1991. *A megnyilatkozás-típus elméleti kérdései és a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolása*. Kandidátusi értekezés, Szeged.
- Váradi Tamás–Oravecz Csaba–Peredy Márta 2012. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú lexikai és szintaktikai jellemzői. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*: 199–222.
- Varga László 1988. A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átirata. In: Kontra szerk. 1988: 5–21. * A jelen kötethez tartozó DVD-n is.
- Wacha Imre 1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In: Kontra szerk. 1988: 102–158.

8. Interjúzás, lejegyzés és kódolás a BUSZI-2-ben*

BORBÉLY ANNA–BARTHA CSILLA

In memoriam Kassai Ilona
(1945–2020)

1. **Bevezetés.** – Jelen tanulmánykötet több fejezetében történik utalás a BUSZI kutatás részfeladataira: a tartalmi és a formai/technikai előkészítésre; a terepmunkára: a próbainterjúkra (BUSZI-1) és az (éles) interjúkra (BUSZI-2, BUSZI-3 és BUSZI-4); a lejegyzésre és kódolásra; az anonimizálásra; a számítógépes tárolásra; valamint az előkészített anyag feldolgozására (lásd még Kontra 1987; Kontra–Váradi 1997; Váradi 2003). Ebben az írásban a munkafázisok közül csupán kettőről, a BUSZI-2 változat interjúinak készítéséről, valamint a hanganyag számítógépes lejegyzéséről és kódolásáról olvashatnak, melyekről a kötet egyéb fejezetei érintőlegesen vagy más aspektusból informálnak.

2. **Labov és a szociolingvisztikai interjú.** – Labov egyedülálló módszereket dolgozott ki a beszédbeli variabilitás és a stílusváltozatok kísérletes¹ vizsgálatára. A BUSZI módszertani alapját Labov szociolingvisztikai interjú módszere adja (lásd Labov 1984, 1988), de a hipotézistesztelés innovatív módjaként a szociolingvisztikai szakirodalomban „negyedik emelet módszerként” (ang. *fourth floor method*)² számontartott gyors és anonim vizsgálata is ide kapcsolható.

* Ez a fejezet 2021 januárjában készült.

¹ Labov úttörőnek számító stíluselőhívó módszereit (szociolingvisztikai interjú, negyedik emelet módszer) kísérletes, ha úgy tetszik, laboratóriumi eljárásnak tekintjük, szemben a beszédstílus vizsgálatában később megjelenő más, antropológiai, etnográfiai, interakcionális stb. módszertani megközelítésekkel.

² Labov a szociolingvisztikai kutatásába bevonandó egyik nyelvi változónak, a New Yorkban élők (r) hangjának a realizációját (változatait: [r] vagy [0]) vizsgálta előzetes hipotézisei tesztelésékként általa fesztelennek (ang. *casual*) és gondosnak (ang. *careful*) címkézett stílusban. A hipotézistesztelésre olyan gyors és innovatív eljárást dolgozott ki, amelyet kutatók más jelenségek esetében, például a kódváltások megfigyelésére később is sikeresen alkalmaztak (vö. Gardner-Chloros 1991, 1997; magyarul lásd Bartha 1999: 113–115). Egy áruházfolyosóján, ahol a negyedik emeleten éppen a női cipőosztály volt, a terepmunkás az eladók-

Labov mind elméleti, mind módszertani tekintetben képes volt pályára állítani a nyelvészet számára egy gyökeresen új szemléletet és megközelítésmódot a nyelvhasználat társas beágyazottságáról, a nyelvi és a társadalmi heterogenitás mibenlétéről és kapcsolatáról, a nyelvi változás és a variabilitás vizsgálhatóságáról, a nem sztenderd címkével jelölt és társadalmilag megbélyegzett változatok szisztematikus voltáról, nyelvelsajátításban, tanulásban valamint a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének csökkentésében betöltött szerepéről, a beszédstílusról, a narratívákról, az olvasáselsajátításról stb. Munkássága megkerülhetetlen, hiszen elvitathatatlanul távlatokat nyitott és nyit ma is mind az őt követő, általa inspirálódó, mind pedig az ellenében létrejövő, kritikai megközelítések számára. Szerepe és hatása máig meghatározó a szociolingvisztikában, a nyelvtudomány egészében és azon kívül is (lásd például Bell et al 2016; Kiparsky 2016; Tagliamonte 2016; Chambers 2017; Kontra 2018).

2016-ban a variációs szociolingvisztika alapművének és az irányzat mérföldkövének számító³ „The Social Stratification of English in New York City” című doktori disszertációja (Labov 1966) megjelenésének ötvenedik évfordulóján a Journal of Sociolinguistics szerkesztősége egy figyelemre méltó különszámot hozott létre, melynek tanulmányai a szociolingvisztika, illetőleg a nyelvészet eltérő irányzatainak meghatározó képviselői saját területük nézőpontjából tekintették át és értékelték Labov New York-i vizsgálatának és fél évszázados munkásságának innovatív hozzájárulását a nyelvtudomány, különösen pedig a szociolingvisztika különféle te-

nek egy kérdést tett fel. *Elnézést kérek, hol találom a női cipőosztályt?* Ha a válasz *fourth floor* volt, a terepmunkás újabb kérdést tett fel. *Bocsánat, hol?* Míg a vásárló első válasza fesztelen stílusban, a második válasza immár gondos stílusban, tagolt kiejtéssel (ang. careful style under emphatic stress) hangzott el (Labov 1972a: 49; a vizsgálat leírása 43–54). New York City (Manhattan) három, vevőkörét tekintve társadalmilag jól elkülönülő, egy magas, közepes és egy alacsony árfekvésű és választékú áruházának bevonása s annak az előzetes hipotézisnek az empirikus igazolása, miszerint az eladók nyelvhasználata bizonyos mértékben tükrözni fogja az adott áruház által reprezentált társadalmi rétegek nyelvi jegyeit, más vonatkozásokban is innovációkat hozott. Labov ezen vizsgálatának erre vonatkozó fontos megállapításai gyakran kívül esnek későbbi kritikussai és értelmezői látókörén. Az eladók és vásárlók nyelvhasználata között fentebb tételezett alkalmazkodó kapcsolatnak a felismerése és korai tematizálása valószínűleg több új szociolingvisztikai fogalom és jelenség kidolgozásánál, ilyen például az éppen a labovi stílusmegközelítés ellenében megszülető beszédalkalmazkodás-elmélet (Giles et al. 1973, 1991) vagy az ugyancsak a társas indexikalitás aktusát előtérbe állító beállítottság/beállítódság szociolingvisztikai-pragmatikai értelmezései (ang. stance, stancetaking; Jaffe szerk. 2009), finomíthatná a kritikát (erre lásd Kiesling 2009).

³ Kontra Miklós (2018: 4) Labov munkásságáról és a nyelvtudomány egészét formáló hatásáról szóló átfogó tanulmányában e műről így fogalmaz: „ma már jól látszik, hogy a nyelvészeti irányultságú kvantitatív kutatásoknak, vagy ahogy ma nevezzük: a nyelvi variabilitás és változás kutatásának alapművévé vált”.

rületeihez (Bell et al. 2016). Gál Zsuzsa (Susan Gal) az e számban olvasható tanulmányában (Gal 2016a), valamint ugyancsak 2016-ban a Nyelvtudományi Intézetben tartott előadásában (Gal 2016b) és több más írásában is fontos megállapításokat tesz a labovi munkásság szélesebb körű tudományos szerepével és mai hatásával kapcsolatban. Gal (2016a: 454) kiemeli, hogy Labov korai művei számos területen jelöltek ki empirikusan meghatározó irányokat. Három olyan egymáshoz is kapcsolódó kérdéskörre mutat rá, amelyeken Labov szerepe – részint az általa inspirált, részint pedig épp az ellenében születő kutatásokban – jóval túlmutattak a kvantitatív variacionizmuson. Ezek 1. a nyelvi gyakorlatban és a társadalomban meglévő heterogenitás jellege; 2. a nyelv szerepe a társadalmi egyenlőtlenség (újra)termelődésében; valamint 3. a nyelvi stílus jelentősége.⁴ A magát Bahtyin, Peirce teóriái alapján újragondoló szociolingvisztikai megközelítések számára, melyek a nyelvi változást az értékrendszer, a sztereotípa és a regiszterrendszer (regiszterképzés) közvetítésével a beszélő és a szociokulturálisan beágyazott társas (multimodális és -szenzorális szemiotikai) tevékenységeik folyamata felől ragadják meg, a nyelvi megkülönböztetés és az ideológiák helyi működési mechanizmusainak értelmezéséhez is fontos alapokat adott Labov New York-i vizsgálata, benne a szoros kontaktusban élő csoportok gyors nyelvi változásainak eredményeképpen létre jövő diverzitás (az egységesüléssel szemben) feltárása. S még inkább a marker, az indikátor, a sztereotípa fogalmait is bevezető, a variabilitás és a nyelvi értékelés különböző tényezőinek (perspektíváinak) kapcsolatát is elemző magiszteri disszertációja (Gal 2016a: 457), a Martha's Vineyard tanulmány⁵ (a dolgozat tudománytörténeti szerepének és főbb eredményeinek magyar nyelvű bemutatására lásd Kontra 2018: 3–4).

A tanulmányban a továbbiakban nem az a célunk, hogy kritikailag reflektálva állást foglaljunk a variációs paradigmában született kutatások elméleti és módszertani

⁴ Labov határozottan lépett fel a korszakot erőteljesen meghatározó nézetek, mint az elemzések előfeltételének tételezett nyelvi homogenitás vagy a szinkrón és diakrón struktúrák tanulmányozásának különválasztása és a nyelven kívüli tényezők figyelmen kívül hagyása ellen. „Híressé vált érvelése szerint a fonológiai heterogenitás rendezett; a szisztematikusság nem bármely idealizált nyelvi rendszerben, nem is az egyes beszélők intuícióiban, hanem a társadalmilag strukturált beszélőközösség beszédében található. A cél a folyamatok, nem pedig társadalmilag dekontextualizált egységek, fonémakészlet, hanem sokkal inkább egy-egy változó megvalósításaiban a beszélői alternáció azonosítása; a cél nem is a grammatikalitási ítéletek, hanem a beszélői variánsok használatának feltárása az ellenőrzött interjúkban. Ennek a megközelítésnek a kiterjesztése mindenki projektjévé vált” (Gal 2016a: 454).

⁵ „Az értékelendő tényezők (ítéletek a beszédről), a társadalmi tényezők (az értékelő pozíciója) és a variábilis nyelvi jellemzők finom kölcsönhatását mint a nyelvi változás mechanizmusa Labov általi feltárásának döntő és felbecsülhetetlen hozzájárulását széles körben elismerték. Az értékelés, a beszélői pozíció és a nyelvi forma közötti kapcsolatok mélyebb jelentősége tovább finomodott, amikor is Labov eredményeit egy olyan szemiotikai keretbe integrálták, amely már a metakommunikációt helyezte középpontba” (Gal 2016a: 457).

posztulátumai, kidolgozott vagy újragondolható fogalmai, elméleti megállapításai mellett vagy ellen. A BUSZI kutatásban évtizedeket különböző szerepekben eltöltő nyelvészek perspektívájából a terepmunkát, a beszédkorpuszt és létrejöttének körülményeit, gyakorlatát, valamint eljárásait kívánjuk bemutatni olyan szempontokra és lehetőségekre is felhívva a figyelmet, amelyek e korpusz későbbi elemzőinek körét tágíthatják, értelmezési lehetőségeiket pedig árnyalhatják.

3. Az interjúzás mesterfogásai. – Mielőtt rátérnénk egy interjú segítségével annak illusztrálására, hogy a BUSZI terepmunka hogyan is zajlott, felidézzük Bartha Csilla és Hámori Ágnes (2010, továbbá 2012) tanulmányát, mely a szociolingvisztikai stílusmegközelítések⁶ közül mutat be néhányat, elsősorban a szociolingvisztika társas konstruktivista (ún. „harmadik hullámának”) irányzatához kapcsolódó, interakcionális stílus kutatásokra koncentrálva. A szerzők 14 BUSZI-2 interjú beszélt nyelvi társalgásrészletét elemzik a bennük megfigyelhető stilisztikai variabilitás és a társas jelentések létrehozása szempontjából, egyszersmind illusztrálva a BUSZI-2 interjúk lejegyzett interakcióiban rejlő további elemzési lehetőségeket. Bartha–Hámori (2010: 305, a jelen kötetben: 267.) a stílusnak az interakcionális stílusvizsgálatokra jellemző, tág értelmezéséből indulnak ki, stíluson a nyelvhasználati módot értve, mely a társas jelentés létrehozásában szerepet kap (vö. Coupland 2007; Rickford–Eckert 2001: 1; Selting 2008: 1039). Elemzésük az arcvédő és arcmegjelenítő stratégiák, az önjellemzés és a résztvevői viszonyok terén tárták fel a stílus szerepét; emellett rámutattak a stílusnak az involvál/ód/ással (az interakcióbeli és érzelmi bevonódással), a partnerre való fókuszálás és az interaktivitás mértékével, a spontaneitással/kidolgozottsággal, valamint a beszédműfajokkal való szoros kapcsolatára is (Bartha–Hámori 2010: 317, a jelen kötetben: 288.). Elemzésükből kiderült, hogy a BUSZI-2 korpusz nem csupán azoknak a nyelvi változóknak és jelenségeknek az elemzésére alkalmas, amelyeket tervezésekor megfogalmaztak, hanem a szociolingvisztika társas konstruktivista elméleti keretéhez is hasznos nyelvi adatbázist szolgáltat. E fejezetben a B7313 BUSZI interjú lejegyzéséből kiindulva a terepmunkás (t = TM) interjúzási stratégiáinak egyes vonásait és kommunikatív eszközeit vázoljuk fel. A jelen tanulmányban tehát nem célunk TM interjúbeli nyelvi, interakcionális szerepeinek és gyakorlatainak, sem pedig társalgási hozzájárulásának mélyreható vizsgálata egy adott gyakorlóközösség⁷

⁶ A stílus kognitív stilisztikai megközelítéseire lásd Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor (2012) által szerkesztett kötet tanulmányait.

⁷ A gyakorlóközösség (vö. pl. Eckert–Wenger 1994; Eckert–McConnell-Ginet 1995; Langman 2002; Eitler 2008) elméletéből kiinduló megközelítés olyan kérdésre is választ adhat, hogy az interjúzás során az egyébként eltérő diskurzusközösségekből (pl. munkahelyek, szakterületek, foglalkozások) jövő TM-ek tipikus és/vagy visszatérő diskurzusmintázatokat mutatva létrehoznak-e a BUSZI TM közösségére jellemző „egyedi” diskurzusgyakorlatokat

(terepkutatók), a hallgatóságra tervezés⁸ (feldolgozó nyelvészek) stb. viszonyrendszerében. Hasonlóképpen az illusztrációként közölt beszélgetésrészletekkel annak is csupán a felvillantására van mód, hogy az interjúk egyúttal nézeteket, értékeket, ideológiákat és beállítódásokat tükröző kortörténeti gyűjteménynek is tekinthetők, ahol az interjú helyszínére reflektáló beszélgetésekkel képek és videófelvetelek nélkül is nyelvitájkép-adatokhoz⁹ jutunk.

TM feladata egy-egy szociolingvisztikai interjú elkészítésekor igen sokrétű volt. Ismernie és rutinosan alkalmaznia kellett az interjú protokollját (mikor, melyik beszélgetési modul vagy tesztfeladat következik), valamint a technikai és kutatási eszközöket (szalagos, illetve fülhallgató magnó működése; interjúfüzet használata; adatlapok, feladatlapok, kártyák, bemutatandó tárgy felhasználása stb.). Irányítania kellett a megadott témák (modulok) szerint felépülő társalgást; az összes kötelező kérdést fel kellett tennie; a nyelvi adatokat a tesztfeladatok minden itemére be kellett gyűjtenie és mindezeket nagyon jó hangminőséggel magnószalagra rögzítenie. TM további feladata egy olyan beszédhelyzet kialakítása volt, hogy AK az alapnyelvéhez minél közelebbi fesztelen stílusban (is) beszéljen. Annak elérése, hogy az interjúban AK repertoárjának legfesztelenebb „stílusrétegét” használja, például „amellyel a gyermekét leküldi a közértbe” (vö. Reményi 1989), valójában megvalósíthatatlan elvárás, hiszen a leggyakorlottabb és legérzékenyebb, reflexív és empatikus TM sem képes a beszélgetés időintervalluma alatt olyan közelséget, kontextuális viszonyokat kialakítani a diskurzus menetében, mint ami a családtagok informális interakcióit tipikusan jellemzi. Erről számos nemzetközi és hazai tanulmány is beszámolt.¹⁰ Az

és stílusváltozatokat. Több száz órányi dialektológiai és szociolingvisztikai interjúzással a hátunk mögött, lejegyzés közben TM tevékenységét és megoldásait olykor fociarajongói hevülettel figyeltük, szurkolva, hogy TM az adott beszélői témához és kontextushoz illő kérdését valóban feltegye („berúgja a gólt”).

⁸ A hallgatóságra tervezés (Bell 1984), valamint a szerző stílusmegközelítését tovább árnyaló, 2001-es művében bevezetett referenciatervezés (ang. referee design) bevonását arra a tényre alapozzuk, miszerint az interjúk a kutató-nyelvészeknek készültek, akik nem a terepmunka valós idejében, hanem a későbbiekben jelentik a felvételek biztos hallgatóságát. S minthogy TM ennek első perctől tudatában van (más szóval e referenciacsoport mentálisan aktíválódott), sőt a szociolingvisztikai interjúk kötelező, minden TM által elmondandó felvezető szövege explicit módon is utal erre, stilisztikai választásaival és stratégiáival rájuk is tervez (vö. pl. Bell 1984, 2001; Bell idézett munkái és a két fogalom magyar nyelvű áttekintésére lásd Simon 2012: 30–33; a hallgatóság fogalmának beszélés-etnográfiai értelmezésére lásd Hymes 1974: 53–62).

⁹ A 8. beszélgetésrészlet (spontán, nem tervezett) forráshoz juttat minket a nyelvitájkép-kutatás szemiotikai értelmezéséhez is (vö. pl. Bartha et al. 2013; Holecz et al. 2016; Borbély szerk. 2020).

¹⁰ Ezt maga Labov az irányított beszélgetések módszereinek értelmezése kapcsán (vö. pl. 1972a: 85) is kiemeli, s alátámasztotta például a labovi szociolingvisztikai interjú módszeré-

interjúban résztvevők kölcsönös ismeretlensége és a magnószalagra rögzítés helyzete olyan tényezők, amelyek TM-et már önmagukban is nagy kihívások elé állították. Mindehhez tartozik egy igen nehéz szalagos magnó és más interjúkellékek cipelése, a folyamatos adminisztráció és nem mellesleg az állandó koncentráció is.

A továbbiakban, TM interjúkészítésének folyamatát követve néhány, az interjúzásra jellemző diskurzuszstratégia és kapcsolódó stílusalakítás bemutatása következik. A bemutatandó B7313 kódszámú interjú egy húszas éveiben járó, bolti eladó nővel 1987. 11. 26-án készült. A TM Kassai Ilona nyelvész és egyetemi oktató volt, aki összesen 10 interjút készített (4 bolti eladóval, 1 gyári munkással és 5 szakmunkástanulóval).¹¹ A lejegyzést Borbély Anna készítette 1998. 11. 11-től 1998. 12. 08-ig; az első ellenőrzést Bartha Csilla 1998. 12. 15-én, a második ellenőrzést Borbély Anna 2007. 02. 27-én fejezte be.¹² A BUSZI terepmunka során az interjú készítése az elejétől a végéig alkotó tevékenység (Briggs 1986), olyan összetett, AK-val közösen végrehajtott projekt aktivitásainak (Bangerter–Clark 2003) sorozata, különböző műfajokat, szövegeket dinamikusan egymásba ágyazó és kontextualizáló¹³ gyakorlat (műveletek sora), amelynek folyamatát a felek ugyan tipikusan nem szimmetrikusan (Briggs 1999), mégis kölcsönösen, valamint dinamikusan alakítják. Az interjú sikeres megvalósításához TM számos társas viselkedési, konverzációs és metapragmatikai stratégiát alkalmaz, melyek jellegzetes stílusalakítási megoldásokkal járnak. A szociolingvisztikai interjú beszélgetéseinek fő kutatási célja, melynek eléréséhez TM a formális interjúkénál jóval szabadabb és szélesebb „interakciós repertoárt” mozgósíthat (vö. Briggs 1999), ismert: minden annak érdekében történik, hogy AK-val közösen egy olyan diskurzust hozzanak létre, melyben AK stílusváltozatainak minél szélesebb spektruma aktiválódik. Noha a labovi vizsgálatok erre az aspektusra kevésbé fókuszáltak,¹⁴ a BUSZI munkálataiban az interjú műfaji keretének

vel végzett kétegyházi román–magyar kétnyelvű kutatás is. Egy beszélő két magnófelvételét: a saját maga által rögzített, barátnőjével készült beszélgetést, valamint a TM által készített interjú beszélgetést összevetve kiderült, hogy interjúhelyzetben a megkérdezett 224 esetben alapnyelve (vernakuláris, területi változat) jelenségein túlmenően a román nyelv sztenderd változatának (pl. hangtani, lexikai változók) elemeit is felhasználta, viszont barátnőjével beszélgetve ez csak egy esetben történt meg (Borbély 2001: 80–83).

¹¹ Molnár Gyula 30 (5 tanár, 10 egyetemista, 5 bolti eladó, 5 gyári munkás és 5 szakmunkástanuló), Törzsök Erika 7 (4 tanár és 3 gyári munkás) és Galántai Vera 3 (1 tanár, 1 bolti eladó és 1 gyári munkás) interjút készített.

¹² A részfeladatok dátumaival illusztrációt kaptunk arról, hogy az interjú elkészültétől számítógépes lejegyzéséig, kódolásáig és ezek kétszeres ellenőrzéséig két évtizedre volt szükség (lásd 3. szakasz és 8.1. táblázat).

¹³ A fogalom és a folyamat értelmezéseire és változatos elemzési lehetőségeire legújabbán magyarul lásd Laczkó–Tátrai szerk. 2019 írásait.

¹⁴ Noha Labov többször is kiemelte (Labov–Waletzky 1967: 13; Labov 1972a) az interjúban szereplő narratívák referenciális funkciói mellett azok értékelő, interakciós és attitűdbeli

kontinuumán természetesen e kölcsönösségre épülő egyezkedő társas cselekvés inherens részeként kezelendő TM interjúbeli aktív diskurzusszervező és stílusalakító tevékenysége is. Az interjú transzkripciója alapján az interjúkészítés módszereit ismertette tehát abból indulunk ki, hogy stílusmunka¹⁵ minden, ami egy adott beszélgetésben elhangzik, ahogyan elhangzik, illetve ahogyan a társas jelentés konstruálódik. Irányadónak tartjuk Bartha–Hámori BUSZI-elemzésének egyik következtetését is: a stílust és annak változását nem eleve adott társadalmi tényezők vagy a diskurzus egyes témái határozzák meg önmagukban, hanem a beszélőnek az adott helyzetben, az adott téma kapcsán választott önmegjelenítési, a diskurzusbeli identitását és a beszélőpartnerrel való viszonyát alakító, aktív stratégiája (Bartha–Hámori 2010: 316–317, a jelen kötetben: 288.; lásd még Hámori 2012). Az interjúzás mesterfogásait néhány főbb stratégiát és ezek stilisztikai jellegzetességeit felvillantva mutatjuk be.

3.1. A partner interakcionális bevonása az interjúkészítés technikájába (vö. 1–4. beszélgetésrészlet). TM „kiinduló stílusa”¹⁶ az interperszonális távolság, az ismeretlenség feloldására, valamint a beszélgetést az interjú műfajába belehelyező, forgatókönyvének lényeges elemeit (szerepek, felvétel, magnetofon) előhívó, körülményeinek biztosítására és értékelésére irányuló

dimenzióit, „az interjúalanyok leginkább vernakuláris beszédének azonosítására tett kísérlet során a rendkívül intenzív személyes élményekről szóló történeteket azzal a céllal hívta elő, hogy az interjúalany oly mértékben az elbeszélte tapasztalatok átélésére koncentráljon, hogy figyelmen kívül hagyja a kérdezőt. Az interjúztató szerepét tehát inkább leküzdendő hatásként kezelte, mint együttműködő résztvevőként. Mivel az elbeszélés újraélése csak hallgató-ságorientált interakcióban történhet [...] Labovot kritikával illették az interjúk megkerülhetetlenül interakciós jellegének lebecsülése miatt” (Koven 2014: 510).

¹⁵ A stílusváltás tipikus jelzései az interjúkban a mennyiségi és minőségi mutatók változásával érhetők tetten. Ilyenek lehetnek például a beszédtempó, hangerő, ritmus változása; a szünetek (az akusztikai jelkimaradások) száma, hossza; a hezitáció (kitöltött szünetek, valamint az ún. hangzónyújtásos hezitációk); a javítások, rossz kezdések; bizonyos fonetikai jellegzetességek (pl. hangzókiecsései) mennyisége; a diskurzusjelölők (száma és típusai); a szerep- és aktivitási viszonyok (pl. fordulók hossza, típusai, kérdés- és választípusok); a háttér-csatorna-jelzések különböző típusainak előfordulása és funkcionális megoszlása (nevetés, sóhajlás, mhm); az átfedő beszéd; a felek interakcionális viselkedésének, beszédaktusainak, az érzelemkifejezési módoknak a mennyiségi és minőségi változása (pl. felkiáltások, kérdések); szintaktikai (mondatszerkezet, szubjektivizáció), illetve lexikai jellegzetességek stb. is.

¹⁶ Bartha–Hámori kiinduló stílusnak tekinti: „e stílus által a beszélők alapvetően meghatározták a közös kontextus kereteit, definiálták viszonyaikat, valamint pozícionálták és legfontosabb vonásaikban megjelenítették önmagukat” (2010: 307, a jelen kötetben: 274.).

stratégiát takar. A viszonyok definiálását, pozicionálását és önmaga megjelenítését úgy alakítja, hogy AK javára önmagát igyekszik háttérbe helyezni. A kiinduló rész 19 beszélőváltásból áll és három témát ölel fel (az interjú technikai előkészítése, a lakás komfortja és a kávéfőzés). Stílusát az interaktivitás, dialogikus beszédmód és ennek a személyességet előtérbe helyező metadiskurzív-metapragmatikai szerveződése¹⁷ alakítja. Először az interakció fizikai tere dolgozódik ki a berendezésre való reflektálással, amellyel informális beszédhelyzetet teremt, és eközben már („kvázi” spontán) felvételt készít (lásd 1–3. beszélgetésrészlet). Köztudottan TM az interjú helyszínének fizikai/valós berendezésekor első lépésben a konnektorra/dugaszóaló aljzatra fog rákérdezni, – amit az interjúhelyzet fizikai elrendezése fog követni (hova helyezik a magnót, ki, hova fog ülni). Ez a momentum az interperszonális beszédhelyzetben azonnal egy TM dominanciájú alá-fölrendeződést alakít ki, mivel a társas viselkedés szabálya nem azt diktálja, hogy a vendég mondja meg a házigazdának, hogy ki hova üljön. Választott társalgási stílusa és stratégiája ezért AK interakcionális bevonása az interjú technikai előkészületeibe (1. beszélgetésrészlet). Ellenőrzi a mikrofon működését, az elemet (1. sor/forduló¹⁸), elmondja, hogy mit kell tennie, ezáltal AK-t indirekt módon bevonja a helyzetbe, érdeklődését a kiinduló stílusban eltereli önmagáról. AK interakcionális bevonását a harmadik forduló (5.) kérdésével direkt módon folytatja. AK választát pontosítja, de a korrekció nyomtatékát enyhítendő megengedő stílusban kiegészíti egy bizonytalanságot is felvető megjegyzéssel (7.), további információkkal folytatja az indirekt bevonást (9. és 11.), majd az általánosító gyakorlatlan személy, önmaga (13. és 15.) megjelenítésével zárja le a kiinduló, bevezető stílust és stratégiát.

¹⁷ Vö. Laczkó–Tátrai szerk. 2019.

¹⁸ A továbbiakban csak a lejegyzett fordulók sorszámára utalunk, ha a nyelvi adat a beszélgetésrészletekben megtalálható. Helyhiány miatt, a nyelvi adatot olykor a tanulmány szövegében és a forduló sorszámát követően adjuk meg (pl. 554. *És mi baja van szegénynek?*). Pusztán a forduló sorszámára is utalhatunk, például, ha arról írunk, hogy AK a 291. fordulótól egészen a 330. fordulóig hosszan beszélt.

1. beszélgetésrészlet¹⁹

A partner interakcionális bevonása: az interjú technikai előkészítése

-
1. t:	... kiderítettem, hogy mi a ő baj. ■ Ö Ki kellett cserélni a ■ az elemet a
2. a:	*Ja.*
3. t:	*eb*ben a mikrofonban. Ezt a pi*ci*...
4. a:	*Ja.* Értem.
5. t:	Hogy hívják ezt?
6. a:	Ceruza*elem?*
7. t:	*Pont*elem, vagy mi a csoda.
8. a:	Ja, *(ilyen nagyobb), igen, igen, igen*
9. t:	*Amit a kvarcórába is*
10. a>	igen.
11. t:	tesznek, ■ és az volt a baj, hogy kimerült. De hát hordunk magunknál pótele-
meket [nevetve] *pont er*re az
12. a:	*Szerencsére*.
13. t>	esetre. ■ Csak éppen az embernek még nincs gyakorlata abban, hogy
14. a:	*Igen*.
15. t:	*most* éppen mi lehet a *baj*.
16. a:	*Igen*.
-

AK interakcionális bevonásának következő mozzanata a helyszín, a lakás komfortjának felderítése, pozitív minősítése (2. beszélgetésrészlet). A technikai háttér biztosítása után a humán háttér beállítása következik. TM úgy irányítja a beszélgetést, hogy miközben (feltehetően) a kardigánját leveszi (17.), utal a helyszín melegére (19.). Ez AK-ból kérdést vált ki, amire TM gyorsan „korrigál”, önmagára utalva válaszol (22.), s ezt tovább fokozza a távfűtés (27.) felvezetésével, amire AK interakcionális aktivitása is felélénkül (28.). Ezt a szakaszt TM további támogató kijelentéseivel zárja (29., 31., 33. és 35.).

¹⁹ A lejegyzés jelmagyarázata: t: terepmunkás, a: adatközlő; ■ szünet; *Ja.* átfedő beszéd/együttbeszélés; Z érthetetlen szövegrész; (ilyen nagyobb) a lejegyző-nyelvész bizonytalan abban, amit hallott; <l> hangzókiesés; <0A> hiányzó névelő; [zaj] a lejegyző-nyelvész megjegyzése; ö rövid, öö hosszú hezitáció stb. A harmadik oszlop az interjú kazettáinak a sorszámát (1, 2, maximum 3.), oldalát (a, b) és az interjú kezdetétől eltelt idő állását percben és másodpercben mutatja (pl. 1a0208). A lejegyzés második ellenőrzését követően, a transzkripció anonimizálásakor, törölve lettek a személyes adatok, így például AK utóneve is, e törlés jele: [#szemelynev]. Az interjú átíratában a fordulókat az elsőtől az utolsóig folyamatos, 1–1160. sorszámmal láttuk el a tanulmány szövegbeli utalásainak azonosíthatósága érdekében. Ez tehát nem a lejegyzési szabályzat része.

2. beszélgetésrészlet

A partner interakcionális bevonása: helyszín, lakás komfortja

-
17. t: Naaa, ezt én leveszem, [#szemelynev], mer<t>
18. a: Nyugodtan.
19. t: olyan jó kellemess meleg van itt.
20. a: Meleg?
21. t: *Háttt szoval*
22. a: *Én meg egész* végig az úton fázni szoktam.
23. t: Tényleg?
24. a: Igen, (pedig nagyon) pedig nagyon nagyra van véve
25. t: Itt gázfűtés van? (Aha?)
26. a: Az, persze.
27. t: Nem távfűtés.
28. a: Nem, háttt az olyan rossz szerintem.
29. t: Igen, mer<t> az ember ki van szolgál*tatva*
30. a: *Igen*.
31. t: a *Távfűtő*
32. a: *Teljesen*.
33. t> Műveknek, ■ és ■ [zaj] hátha hátha valaki például az<t> szereti, hogyha ■ Z
van
34. a: *így* van.
35. t: ülhet és olvashat.
36. a: Mhm.
-

Az interjú gondos előkészítéséhez tartozik még, hogy TM kontroll alatt tartja az interjú előre látható zavaró tényezőit is (37.), erre egy perccel később is visszatér (50.).

3. beszélgetésrészlet

A partner interakcionális bevonása: kávéfőzés

-
37. t: Naaa, [#szemelynev], akkor ■ még kell majd a kávéér<t> mennie? ■ *Vagy ö■
38. a: *Tehát* mikor majd lefolyik. *Hát mindegy*.
39. t: *Ja jó*, ■ jó, rendbe<n> van.
40. a: Mindegy.
-

A kiinduló stílusban (lásd 1–3. beszélgetésrészlet), az interakcionális közeledés sikerességét olyan konverzációs jelenségek igazolják, mint a gyakori szóátadás, a közbevágás és az átfedő beszéd. A 20 szóátadásban (40 fordulóban) például 13 átfedő beszélés van, és AK-t utónevén történő megszólítása²⁰ kétszer (17. és 37.) is szerepel.

Az interjú címkézését/megfejelését bizonyos adatok bemondása jelenti, ami a következőkből áll: AK kódja, interjú ideje, bemutatkozás stb. Az interjúk többsége ezzel a formális résszel veszi kezdetét (vö. kiinduló stílus). TM explicit metadiskurzív utalással (*beleszólhat nyugodtan*) a címkézés monologikus stílusát megakasztja, bevonja AK-t a dátum kiegészítésébe (41.). A monologikusról a bevonó stílusra történő váltás sikerrel jár, ezt igazolja AK fesztelenebb (*nevetve*):²¹ konverzációs stílusú válasza (42.). Itt TM kreatívan rákérdez az interjú helyére (43.), a kerület sorszámára (45.), ez utóbbi egyben egy vizsgált nyelvi változó (*húsz/huszdik kerület*) is. Végül visszatér az involváló stílushoz: AK-t bevonja az interjúkészítés részleteibe (49.), ami előbukkan még párszor az interjúban (pl. 511. t: *Igen ezt ideteszem, hogy ne keveredjen, majd ezt is összegumizom*; 513. t: *Mert ezeket könnyen össze lehet keverni*).²²

4. beszélgetésrészlet

A partner interakcionális bevonása: az interjú megfejelése

-
41. t: Na akkor addig én bemondom azt, hogy ő ■ ő Budapesti kvótainterjú készül a ■ bé hétezer-háromszáztizenhárom adatközlővel, ■ ezerkilencszáznolcvanhét november ■ huszon= ■ Ö beleszólhat nyugodtan.
42. a: [nevetve:] Huszon*hat.*
43. t: *huszon*hatodikán, igen. ■ És hol is vagyunk pontosan?
44. a: Pesterzsébeten.
45. t: Ezzz melyik kerü*let Z*?
46. a: *<0A> huszadik*.
47. t: Ez a huszadik kerülete Budapestnek. Jó. ■ Na, ■ akkor ennyi elég is. Ja, még anynyit, hogy az *interjút [#terepmunkas_2]*

²⁰ AK-t az interjúban összesen 16-szor szólítják utónevén. Megfigyelhetően ez egy társalgásbeli új téma (modul) kezdő stílusjegye, és az összpontosításra történő rávezetés társas jelentésével bír (vö. 50. TEM=tegezés-magázás modul). Ezt támasztják alá az utónév előtt elhangzott diskurzusjelölők (17., 37. *Naaa*; 50. *Nahát*) is. Az interjú címkézésekor TM rákérdez arra, hogy AK-t hogyan szólítsa: utónevének anyakönyvezett, vagy egyik becézett változatával. Mivel AK az előbbi választja, TM az interjúban szigorúan ehhez tartja magát.

²¹ A beszélgetést kísérő nevetés mint stílusalakító jegy az interjú különböző pontjain és a formalitás eltérő fokozataiban a társalgás szervezésében, a jelentéskonstruálásban és a kontextualizációban különféle funkciókat tölt be (pl. 101. kinos vs. 362. felhőtlen stb.).

²² Az utalás a feladatkártyákra vonatkozott és a 2. kazetta b oldalán hangzott el, tehát az interjú kezdetétől számított másfél óra után.

48. a: *Tessék (leülni)*.
49. t> készíti. ■ Ezek mind ilyen szalagazonosítási ■ ö célból kell, hogy fölkerüljenek a ■ szalagra, ■ nehogy aztán el■vesszenek a do<l>gok.
Nahát akkor én addig is, [#szemelynev], ö míg ö ■ öö ■ leült, tehát amíg újra
50. t>¹ ki nem kell menni, ■ megkérdezem, hogy ■ ö hogyan szólítsam, van-e valami kívánsága.

¹ Két társalgási modul közötti váltás az interjúban egy fordulón belül is megvalósulhatott. A lejegyzésben azonban a modulok szerinti visszakereshetőség és a különböző AK-k azonos moduljainak összevethetősége érdekében az új modul kezdetét jelezni kellett, ez a magyarázata annak, hogy a 49. és az 50. is TM fordulója.

3.2. A résztvevők közötti viszony formálása (vö. 5–7. beszélgetésrészlet). TM ebben a stílusváltozatában különféle módokon reflektál: dicsér, empatizál, tapintatos, vissza/rákérdez, személyes élményeivel támogatja AK megállapításait. A sikeresen alakult iratkapocs-kiszedő teszt befejeztével TM egyszerűs mind az interjúkészítő és az interjúalany szerepeit is impliciten megerősítő funkcióban, később pedig a társalgáshárast előkészítve, bátorítón és udvariasan megdicséri AK-t (541. *Nagyon ügyes volt. Köszönöm szépen.*), és hasonlóképpen az interjú végén – pontosabban a vége felé, miközben a magnót bekapcsolva hagyja az elpakoláskor (1057. *Hát akkor én nagyon szépen köszönöm a segítségét, nagyon ügyes volt.*). A dicsérő megerősítés komolyságát az is nyomatékosítja, hogy TM ezt a megoldást az interjú során csupán kétszer alkalmazza. A bevonódás jelzése, ahogyan kifejezi együttérzését, AK családtagjának betegségéről hallva (554. *És mi baja van szegénynek?*), de innen tapintatosan azonnal visszalép, amint a diskurzus menete úgy hozza (558. **Nem kell megmondani*, ha nem haaa *nem gondolja*). TM együttérző, bevonódó attitűdjének stílusjegyei más pontokon is azonosíthatók, például amikor AK munkahelyi ártalmaira terelődik a szó (690., 698).

5. beszélgetésrészlet

A partnerhez való közelítő viszony: együttérzés

-
687. a> a másikkal a husza= vagy a százásokat *ütöm*,
688. t: *Igen*.
689. a> mer<t> ■ sza ezen csak egy ulla<l> <=ujjal> és az van a legjobban igénybe véve és akkor inhüvely*gyulladás*.
690. t: *Pedig az nagyon veszedelmes*. Az inhüvelygyulladás, abból ■ egyszerűen nem lehet meggyógyulni. *Z Z*
691. a: *Hát nemigen*, mert ■ hát ö most jó, most elég régen volt nekem már olyan ■ négy-öt hónapja körübe<l>ü<l>, hogy inhüvelygyulladásom volt. ■ Azóta hál' isten, éppen tegnap gondoltam rá, hogy mostanában nem is volt *olyan*
692. t: *Mhm*.

693. a> sűrűn, szá nem jött elő az ínhüvelygyul*ladá*=
 694. t: *Igen*.
 695. a: =som. T <=hát> elég egy ■ fájdalmas dolog, szova<l> (ilyen) *szá
 mmminnn*denki
 696. t: *Z*.
 697. a> nem tudják átérezni szerintem, akinek nem volt.
 698. t: Hát bizony, saj*nos*.
 699. a: *Hogy* milyen milyen fájdalmas az az ínhüvelygyulladás.

TM egy további stratégiája a fesztelenebb beszédhelyzet kialakítására az AK kijelentésére való visszakerdezés, amellyel egyértelműsíti, hogy az elhangzottakkal egyetért, AK állítását támogatja. E stratégiája sikeresnek bizonyul, a 6. beszélgetésrészlet kérdése (290.) ugyanis képes kiváltani, hogy AK a 330. fordulóiig folytassa elbeszélését. TM megtalálta az AK-t foglalkoztató, a társalgás folyamat fenntartó témát. Ez egy olyan á t b e s z é l t t é m a , amelynek AK esetében voltak diskurzuselőzményei: feltehetőleg korábban már másokkal többször is kidolgozta e történetet életében. Hogy valóban korábban kialakított véleményét prezentálja, mutatja interakciós aktivitása és fesztelenebbé váló stílusa: fordulóinak hosszúsága, lendületes beszéde, hangkieséseinek gyakorisága, a diskurzusjelölők magas előfordulása, javításai stb. Ezek TM számára olyan nyilvánvaló kontextualizációs utasítások (ang. *c o n t e x t u a l i z a t i o n c u e s*, Gumperz 1982; Tátrai 2004: 492), amelyek hatására szerepet vált, aktivitása gyengül, háttérbe vonul, így interakciós részvétele passzívabbá válik, amit a háttér csatorna-jelzések (ang. *b a c k c h a n n e l s*, vö. Yngve 1970; Sacks et al. 1974; Ford–Thompson 1996; Bartha–Hámori 2010; Hámori–Horváth 2019) különböző funkciókban való megjelenésének növekvő előfordulása is jelez: megerősítésként válaszol, egyetértve, semlegesén (*igen*, 15-ször; *mhm*, *persze*, *tényleg*), újabb érzelmileg is bevonódó kérdéssel lép előre: *Na, i*lyen fiatalon? (317.). AK nevetése is jelzi, hogy TM kérdésével célba talált, elnyerte AK bizalmát: [*Nevet.*] *Ilyen fiatalon*, ■ *és és egyszerűen* (318.), majd TM fokozottabb érdeklődést és érzelmet kifejezve reflektál: 327. *Fantaszti*kus*!*, 329. **Hát ez örület*!*

6. beszélgetésrészlet

A partnerhez való közelítő viszony: vissza/rákérdezés

289. a: És számolni, hát számolni az<t> meg tudni kell.
 290. t: Ugye, hogy tudni *ke<l>l*?

TM közelítő stratégiáját a személyességet előtérbe helyező reflexiói és interakciós aktivitásának növekedése is jelzik, amikor az elhangzottakat saját tapasztalataival egészíti ki és erősíti meg AK-t stb. (7. beszélgetésrészlet). TM aktivitása nő, kezde-

ményezéseivel és hosszabb fordulóival pedig előtérbe kerül (359., 361., 363.). Családtagja (761. *aaa hatos villamoson megint, anyámtól is ellopták a pénztárcáját**) és ismerőse történetét meséli el (765. *<0a> Szomszédasszonyomnak már ■ kinyitotta a táskáját**). Olvasmányait említi (906. *Eegyszer olvastam, nem olyannn régen néhány évvel ezelőtt az Új Tükörben egy cikket ■ ilyen szektákról*).

7. beszélgetésrészlet

A partnerhez való közelítő viszony: megerősítés saját tapasztalattal

359.	t:	Szoval ez egy alapvető baj. Tudom nekem isss ö voltak ilyen élményeim, mert valaha én ■ tanár voltam és aztán ■ hát öö nekem is voltak öö ééérettségiző parasztlánykakkal ilyen tapasztalataim, hogy nem voltak hajlandók szüretelni, mert hát ő érettségivel, nem is volt még meg az é*rett*=	1a2600
360.	a:	*Igen*.	
361.	t:	=ségije. ■ Közölte, hogy „ő, hát csak nem fog szüretelni?!”	
362.	a:	Igen. *Szova [nevet]*	
363.	t:	*Én szüre*teltem nyugodtan mellette, mint a tanár, öö ő azonban ■ nem. Na, ezt nem nekem mondta, *mert*	

3.3. Társadalmi tényezők képisége, sztereotípiák megjelenése a beszédstílusban (vö. 8. beszélgetésrészlet). A diskurzusokra irányuló interakcionális szociolingvisztikai, pragmatikai stb. kutatásokból régóta nyilvánvaló, hogy a felek a személyes, társadalmi és társas szerepeikhez, beállítódásaikhoz stb. kapcsolódó tényezőket interjúhelyzetben is megjelenítik, így AK és TM a beszélgetésben folyamatos és egyezkedő identitásgyakorlatokat is végez (Bucholtz–Hall 2005), melynek komponensei a társalgás különböző pontjain előtérbe vagy háttérbe kerülhetnek. Két nő²³ beszélget, akik között egy generációnyi (20 év) az életkori különbség. Iskolázottságuk foka között is jelentős eltérés van, amihez az is hozzátartozik, hogy TM nem csupán nyelvész, tehát a kutatás (ezen belül a kuta-

²³ A biológiai nem (ang. sex) fogalmával szemben bevezetett társadalmi nem (ang. gender) koncepciója arra az értékelésekben és gyakorlatokban megnyilvánuló társadalmi konstrukcióra utal, amely adott időben és társadalmi elrendezésekben tipikus női és férfi szerepviselkedést vár el. Ez nem zárja ki azt, hogy az adatok értelmezésekor ne játszana együttesen szerepet a biológia és a kulturális nem (Meyerhoff 2006/2008: 201–202). A társadalmi nemek közötti különbségeknek pszichológiai, társadalmi, anyagi konzekvenciáik mellett rendkívül fontos nyelvi és metadiskurzívák is vannak. Ez utóbbiak nemegyszer sztereotipizálók és diszkriminatívák (vö. McCormick 2001: 345). A témával kapcsolatban magyarul lásd például Reményi 1991 és Kegyesné 2006–2007 munkáit, bővebben pedig Huszár Ágnes (2009) gendernyelvészetről szóló könyvét (vö. Borbély 2014: 228).

tási interjú) fogalmához tipikusan kapcsolódó szociokulturális elképzelések alapján is a vizsgálat „autentikus” szakértője, hanem (kezdetben középiskolai, majd egyetemi) tanár is. Gyakorlott, metanyelviileg-pragmatikailag tudatos és érzékeny, pedagógiailag is rutinos nyelvhasználó, aki a partner válaszára folyamatosan figyel és reflektál. Ezek a szociokulturális tényezők befolyásolják – de nem merítik ki – AK és TM nyelvhasználatának, stílusalakításának (nyelvi, társas-kognitív) forrásait és rétegeit. A továbbiakban is TM szerepére vonatkozóan hozunk fel ezek alátámasztására interjúrészleteket. TM a nőkhöz kötött gendersztereotípiára reflektál és dolgozza ki egyet nem értését fordulójában, amikor a műszaki, technikai szakértelmét előtérbe hozza (9. „kvarcóra”; 27., 29., 31., 33. „távfűtés”). A női és az értelmiségi társadalmi szerepét konstruálja meg, amikor a melegben AK – TM „szavaival/szavaiban” – *ülhet és olvashat* (35.) hangzik el a sztereotipikus *ülhet és* (például) *kötögethet* helyett. Miközben TM a materiális kontextusra, a lakás jellemzőire való reflektálással AK-t egy bizonyos társadalmi csoportba és téridőbe pozicionálja, ez a megoldás egy elemző számára funkcionálisan több módon is értelmezhető (ilyen például a hallgatóságra tervezés, de mindez beágyazható egy komplexebb kulturális antropológiai, szemiotikai elemzésbe is). A 8. beszélgetésrészletből látszik, ahogyan TM nyilvánvalóvá teszi a lakás dekorációján (tárgyaira való reflektálás) keresztül AK (voltaképpen szülei) egy bizonyos társadalmi csoportba helyezését. A mini üvegek gyűjtése az interjú korszakára jellemző szokás (585. szerint: az 1970-es évekre), mely egy bizonyos réteghez, semmiképpen nem a társadalom teljes spektrumához vagy bizonyos műveltségi szinthez köthető. TM a lakás e jellegzetességéről beszélgetést kezdeményezve, a diskurzusban nyelviileg kidolgozva „láttatja” AK (általa megkonstruált) társadalmi rétegét: egy társadalmi réteg, csoport a tárgyak által,²⁴ azokra *m u t a t v a* reprezentálódnak. Ma már megfejthetetlen, s az így kibővíthető elemzési dimenziók szempontjából talán nem is elsődleges, vajon mennyire volt mindez tudatos stratégia TM részéről, vagy csupán egy „lakásban heverő témát” vett fel, aminek célja és eredménye AK saját beszédére fordított figyelmének elterelése. A rövid kérdésre (584.) AK belekezd a mini üvegekről szóló narratívába, stílust vált. TM bevezetett témája AK oldalán a kutatási cél szempontjából is eredménnyel járt: közlékeny, fesztelenebb stílusát olyan hangtani jelenségek igazolják, mint hangkiesések (585., 587. etc.), az *asziszi*, *asszem* diskurzusjelölő (589., 593), nevetés (583.,

²⁴ Egyik kollégánk egy informális beszélgetésünkben a következőképpen kapcsolta össze a gyermek nyelvfejlődését a tárgyakkal: nem mindegy, hogy a gyermek fejére egy könyv vagy egy fedő esik le a polcra. Ebben a kontextusban a mini üveg, a tárgyak „társadalmi” (társas jelentésbeli) sztereotipikus sorrendjében a fedő és a könyv közé kerül. (A minket körülvevő dolgok, a tárgyi környezet, árucikkek társadalmi, kulturális és pszichológiai szerepével és jelentéseivel kapcsolatos elméleti megközelítésekre és elemzésekre lásd pl. Csikszentmihályi–Rochberg-Halton 1981; Appadurai szerk. 1986; legújabban pedig Gal 2017 elemzését a porcelánról az indexikalitás, regiszterképzés és a különbségtétel viszonyrendszerében.)

589), átfedő beszéd (590–592., 596–600 és 602–607). A mini alkoholos üveg témája ugyanakkor a TM és az AK között meglévő társadalmi különbségek két beszédforduló alatt zajló (604–607.) megkonstruálásában is szerepet játszik: a mini alkoholos üveget TM külföldre (604.) viszi (azaz jár külföldre), AK-nak (és családjának) külföldről (607.) hozzák (azaz nem jár/járnak külföldre). Az iménti különbségek lexikai/szemantikai/szemiotikai szinten is tetten érhetők: *szimbólum* vs. *Cézár* (604. és 609.), az alkohol mennyiségi és minőségi mutatóihoz való eltérő viszonylással. TM-nél az alkohol csak szimbólum, mivel társadalmilag elítélendő az alkohol nagy mennyisége. A *Cézár konyak*²⁵ viszont éppen ellenkezőleg, egy áhított minőségi terméket szimbolizál, még ha egy mini üvegnyi mennyiségben is.

8. beszélgetésrészlet

A partner társadalmi csoportba történő behelyezése: nyelvi tájkép

-
582. t: És ez az italgyűjtemény, amit én közbe<n> néztem, miközben maga do<:><l>gozott a ■ *tesztekkel*.
583. a: *[nevet]*
584. t: Ez kié?
585. a: Hát ez egy olyan... Anyu kezdte e<l> gyűjteni má legalább o<l>>an tizenvalahány tizenhárom, tizennégy éve körülbelü<l>. ■ Szova ez senkié lényegébe<n>, mert senki nem issza meg,
586. t: Mhm.
587. a: ■ ezeket csak anyu gyűjtötte hobbiból, mer<t> úgy tetsze<t>tek neki ezek a kis üvegek. Szova senkié.
588. t: Mhm.
589. a: Csak csaló, mert ő szerintem [nevetve] mindenki aszisi, hogy tttöbb üveg van, duplája, de ■ egy üvegfal van. 2b1600
590. t: Igen? Aha? *Tényleg Z Z*.
591. a: *És és így, így so=* nagyon soknak tűnik, *úgy az*
592. t: *Igen*.
593. a: üvegfal kétszeresét mutatja. ■ Elég sok van, deee ■ az üvegfal asszem még kétszer annyi.
594. t: És öö került a munkahelyéről is ide, ilyen apró üveg?

²⁵ A legvágyottabb „nyugati” fogyasztási cikkek között szerepelt a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben a jugoszláv Cézár konyak, továbbá a Coca-Cola, a Fa szappan és a Levi's farmer (vö. László 2011). E kérdésre is és az államszocializmus korszakait jellemző materiális környezet attribútumai, jelentései és azok változásai átfogó antropológiai elemzésére lásd Fehérvári (2013) monográfiáját.

595. a: Nem. Nem, mostanába<n> nemigen lehet kapni. Nagyon ritka, ■ szova amit lehet kapni, az nekünk má nagyon régóta itt van.
596. t: De tényleg, miért is szüntették *meg Z*?
Nem tudom. Nem tudom és nem nem tom mér<t> szüntették
597. a: meg, szerintem nagyon drága, ahhoz képest, mer<t> egy ilyen tizenkilenc-húsz forintok. Szova *annyit*
598. t: *Igen*.
599. a: nem ér *meg*.
600. t: *Nem* ér meg. Nem.
601. a: Régen meg ezek pár forintos dolgok voltak, és nagyon sokféle volt. Most má nincsen,
602. t: *Én úgy*
603. a: *szerintem*.
604. t: külföldre vittem ajándékba, mutatóba, ésss ööö azzal adtam át, hogy ez inkább szimbólum, mint ital, *mert*
605. a: *Mhm*.
606. t: alig van benne valami, tényleg *csak hát Z*.
607. a: *Nekünk is ■ inkább kül*földről jöttek sok
608. t: Mhm.
609. a: ilyen. ■ Az a Cézár is, az a kisüveg. 2b1700
610. t: Igen.
611. a: Szova ami szép, tényleg, *nem az a ■ ja Z*.

3.4. A tanári, magyarázó, valamint a nyelvész, érdeklődő stílusalakítás (vö. 9–13. beszélgetésrészlet). TM e két stílusváltozata és stílusalakító stratégiája a két társadalmi szerepéhez kapcsolódó identitásának megkonstruálásával van összefüggésben. A tanári magyarázó stratégia az autenticitás növelésére szolgál, hogy AK-t állításaiban megerősítse. A monologizáló, tanári magyarázó beszédmódot alapvető társas témákról, például a tegezésről (71.), a kávézásról (94.), a dohányzásról²⁶ (98., 100. és 104.) beszélve alkalmazza.

9. beszélgetésrészlet

A tanári, magyarázó beszédstílus: tegezés

71. t: Én azt hiszem, hogy itt nem ö nem az a ■ ööö lényeg, hogy öregek, hanem ők ehhez szoktak hozzá, én ezt tudom, mert ööö a nagymamám vidéki volt és én gyerekkoromban gyakran ö mentem ki hozzá nyaralni, ■ és egész egyszerűen ■ ööö azt vettem észre, hogy a boltban is tegeznek az eladót, mert hiszen falubéli *volt*.

²⁶ TM dohányzásról alkotott véleményében az 1980-as évek szemlélete érhető tetten.

10. beszélgetésrészlet

A tanári, magyarázó beszédstílus: kávézás

-
94. t: Hát ez az, itt az egyéni szokások tényleg nagyon eltérnek, én meg nem tudom ■ cukorral inni.
95. a: Ühü, dohányzik?
96. t: Nem, köszönöm szépen. Hál' istennek, már nem.
97. a: Már nem? Remélem én is hamarosan ezt mondom. Nem t<d>om.
98. t: Hát nagy elhatározás kell hozzá, azt biztos. Attó<l> függ hogy mennyit szív.
99. a: Nagyon keveset.
100. t: Hát akkor meg nem érdemes leszok*ni*.
Ha nekem ■ ezt a cigit megveszem, akko nekem három napig
101. a: elég, úgy hogy nem kérnek belőle, mindig kérnek, [nevet] szóva két nap *múlva*
102. t: *Igen*.
103. a: vehetem újra a cigit. ■ De ha nem kérnek belőle, nekem három na- 1a0700
pig bőven elég.
104. t: Akkor nem érdemes leszokni *(igazán)*.
-

TM kutató-nyelvész szerepe és érdeklődése is kidolgozódott az interjú keretében AK metanyelvi reflexióinak előhívásával. Kassai Ilona a fonetikának a kutatója volt, ezért amikor AK az *Azonos vagy különböző* fülhallgató tesztben ejtett/hallott *értém* – *értem* feladatnál a különbözőt (K-t) karikázta be, rákérdezett, majd visszakérdezett (11. beszélgetésrészlet).

11. beszélgetésrészlet

A nyelvész-kutató érdeklődő beszédstílus: hangsúly

-
429. t> például ott öö a kilencediknél, mondjuk szűrőpróbaszerűen megkérdezem, hogy a kilencediknél mért jelölt különbözőt, az az *volt*,
430. a: *Z*.
431. t: hogy öö „értem”, ■ „értem”. 2a0900
432. a: Ja, azért<t>, mert hogy „én értem-e, és hogy értem csinálnak valamit”. *Szova*
433. t: (*És ez*...)
434. a: azért<t> különbözőnek.
435. t: Igen. És ezzz, ezt öö miből tudja, hogy ezek különbözők? Mért gondolta, *hogy*
436. a: *A hang*súlyból.
437. t: A hangsúlyból?
438. a: A hangsúlyból.
-

TM számára hasonlóképpen fontos volt AK vidéki nagyszülei tájszólásáról kialakult véleménye (455.) is. Ezáltal egy későbbi elemzés számára is hasznos adalékokat kaphattunk AK szocializációs háttéréről és nyelvideológiáiról (hogyan jól ismeri a kutatásban célzottan is vizsgált egyes nyelvi változókat, valamint hogyan viszonyul ahhoz, hogy kik, miért használják ezek változatait). Történet-elbeszélésének kidolgozott stílusát feltehetőleg az életében többször átbeszélte téma (lásd fent is) hívja elő. A 462. fordulóban a diskurzuselőzmény is explicitté válik, amikor is kiderül, hogy az átbeszélés előzőleg kivel történt.

12. beszélgetésrészlet

A nyelvész-kutató érdeklődő beszédstílus: nyelvi variabilitás

-
455. t: Mhm. És ő gyerekként nem ő nem ööö ■ gondolta azt, hogy a mit tudom én a szüleinek nem olyan a kiejtésük, mint itt a...
456. a: Dehogynem. [nevet]
457. t: Na?
458. a: Még most *is. Szova<l>*
459. t: (*Meséld el*.)
460. a: szova<l> nem az hogy ö ■ tájszólással beszélnek,
461. t: Igen.
hanem szerintem az iskolai, ■ hiányosságok, szóval, hogy hogy ott nem lehetett, sza nem lehetett normálisan iskolába járni. Pont akko volt a háború, meg szova má anyuék elég idősek, ■ s akkor vo<l>t a háború, és ■ s nem is nem aszondják, hogy „láttyuk”, hanem „lás-suk”. Sza ezzz ez minket zavar a nővéremme<l>, mer<t> van egy nővérem, ■ és azza<l> za= azokkal szoktuk ki= vele szoktam kijavítani a■z anyuékát. De hát mos<t> má asziszem, hogy kicsit késő [nevet] őket javítgatni.
462. a: Mhm. 2a1100
463. t: Mhm.
464. a: Szova ez zavar, de ■ úgy tájszólás nincsen rajtuk. Szova me<t> <=mert> elég hamar fe<l>jöttek Pestre.
465. t: Igen, hány ő hány éves korukba<n>, ez<t> nem tudja?
466. a: Hát én nem tudom, (ha<t> má) biztos, hogy itt vannak harminccc-négy, harmincöt éve.
Mhm. És ő nem hallott tőlük olyan szavakat, amelyeket itt, ööö a környezetben nem használnak, tehát amelyek úgy föltűntek, olyan fur*csák*?
467. t: Mhm. És ő nem hallott tőlük olyan szavakat, amelyeket itt, ööö a környezetben nem használnak, tehát amelyek úgy föltűntek, olyan fur*csák*?
468. a: *Nem*.
-

A jelenségre vonatkozóan megfogalmazott kutatási célokkal összhangban az interjúzó nyelvész-terepmunkást érdekelte egy a nyelvi változás áldozatául esett jelenség sorsa is, ezért tesztelte, AK ismeri-e az igeidők közül a régmúltat.²⁷ A 13. beszélgetésrészlet abból a szempontból is tanulságos, hogy mi történik az interakcióban akkor, ha AK egy számára érthetetlen kérdést kap, ugyanis azonnal kiderült, hogy AK a régmúltat nem ismeri (863.). TM-nek a kutatásban elvárt résztvevői szerepe e ponton, hogy nem értelmez/magyaráz, hanem kérdez, majd újra kérdez (864) és kivár. AK a 865. fordulóban megismétli TM kérdését, s egy sor olyan jelenséget produkál (hangzónyújtás 2-szer, diskurzusjelölő 3-szor, javított kezdés, hangkiesés 2-szer, szünet etc.), melyekkel időt nyer, s végül „megtalálja” válaszát (865., 867.).

13. beszélgetésrészlet

A nyelvész-terepmunkás érdeklődő-előhívó stratégiája: nyelvi változás

862.	t:	És szokott volt magnózni?	
863.	a:	Tessék?	
864.	t:	Szokott volt magnózni?	
865.	a:	Szokott volt magnózni? Neee, hát ab= attól függ mer<t> ■ mmmagnózni magnóztam, de ■ az se érdekel(<t>) különösebbképpen. Ha nincs bekapcsolva engem nem zavar. *Sza*	
866.	t:	*Mhm*.	
867.	a>	nekem nincs olyan hiányom, hogy namost szóljon az a magnó.	3b2100
868.	t:	Igen.	
869.	a:	Szo soha nem volt ■ az a hiányom.	

3.5. Az érintőleges témaváltás (vö. 14. beszélgetésrészlet). Az egyik kötelező modulról a következő modulra való minél spontánabbnak tűnő (természetes és zökkenőmentes) áttérésnek, az érintőleges témaváltásnak a felek tematikus egyezkedésén alapuló interakció-vezérelt stratégiája TM számára is kihívást jelentett, amit gondosan kezelt. Olykor azonban éppen ennek fenntartása érdekében feladta, hogy feltegye a kutatási protokoll szerinti kérdését. Ez történt az etnikum modul egyik kötelező kérdésénél,²⁸ amikor helyette a beszélgetés adott pontjának témájához igazodott. Ennek következtében (ez a költség?) a svábokról nem szerezhattünk információkat, ám nem is ez volt a kutatás célja. Ezzel szemben egyértelmű

²⁷ A TM-ek számára készült instrukciók tartalmazták, hogy a *szokott volt* „spontán” TM általi használatával lehetőség szerint próbálják előhívni AK erre való nyelvi reakcióját, ám ezt a stratégiát valóban következetesen két TM alkalmazta.

²⁸ „Ha ön segédmunkást akarna alkalmazni, s két azonos iskolát elvégzett jelentkező közül az egyik cigány lenne, a másik sváb, melyiket venné fel?” (vö. 722.).

haszonnak tekinthető, hogy AK saját beszédére fordított figyelme csökkent, ami pedig szoros összhangban állt a kutatás elsődleges céljával: hogy AK az interjúban stílusváltozatainak minél szélesebb spektrumát produkálja (722.).

14. beszélgetésrészlet

Az érintőleges témaváltás: árus vs. etnikum

-
719. a:	ezeket a virágokat, meg az órákat, hát hát teli van vele a Rákóczi út ilyenekke<l> ilyen er= cigányokka<l>, akik ott állnak sorba<n> és órákat áru<l>nak. ■ S valahol az emberek a hibásak, igaz, hogy olcsón adják, de megveszik tőlük.	
720. t:	Namost, hogyha öö magának például ■ tát öö árulnak öreg nénik is virágot.	
721. a:	Igen.	
722. t:	Haaa mmmagaaa választ■hat vagy választ, ■ hogy mondjuk egy öreg nénitől vegyen-e virágot vagy egy cigánytól, akkor melyiktől *veszi meg*?	
723. a:	*Hát tttermészetesen* az öreg nénitő<l>. [nevetve] Sza ■ én nem tudom, nem vagyok fajgyű<l>ö<l>ő, ¹ vannak nagyon rendes cigányok. Sza ismerek olyan cigányokat, akik tényleg dolgoznak és ■ ésss semmi olyat nem csinál, (ahol más) Z. De nagyon sokan vannak, akik ilyen agresszív, kötekedő cigányok. Szoa ■ el= szerintem ez jellemzi a többségét, szerintem a cigányoknak. És	3b1300
724. t:	Mhm.	
725. a:	■ és sze= szerintem inkább az öreg nénitő<l> vennék (sőt) ezzz biztos, hogy attól vennék *virá*got.	
726. t:	*Igen*.	
-

¹ Bartha–Hámori (2010: 311, a jelen kötetben: 280.) értelmezése szerint a beszélő arcának stílus által történő védelme az identitás explicit bemutatásával (és védelmével) is együtt járt: *én nem tudom, nem vagyok fajgyű<l>ö<l>ő*.

Végül, de nem utolsó sorban, TM interjúbeli együttműködő és egyezkedő stílusalkítását és -váltásait jellemző néhány diskurzusjelenséget ismertetünk. Köztük szerepel különféle háttéracsatorna-jelzésekre vonatkozó statisztikai adat is. Ezek interjúbeli összes előfordulását, valamint a két résztvevőre vonatkozó előfordulási arányukat is megnézzük. Az interjúban az *igen* 301-szer, ebből TM-nél 226-szor (3-szor kérdésként), AK-nál pedig 75-ször fordult elő. Az *mhm* különböző funkciókban összesen 86-szor hangzott el, TM 76-szor és AK 10-szer produkálta. Az interjúban 208 kérdés hangzik el.²⁹ Ezek többsége TM kezdeményező, interjúirányító és folytonosságot

²⁹ A kérdés- és felelettipusokról a spontán beszédben lásd például Keszler Borbála (2009) tanulmányát.

fenntartó eszközei, de AK is feltesz 24 kérdést. A rövid és hosszú hezitáció is jellemzően TM stílusalakító készletének eszköze. Rövid hezitáció összesen 119-szer hangzott el, ebből TM-nél 70-szer. Hosszabb hezitáció összesen 100-szor lett lejegyezve, ezt legtöbbször (80-szor) TM produkálta.³⁰ Az irányított interjúk aligha prototipikus vonása az érzelemkifejezés, (pl. felkiáltások) mindkét fél oldalán jellemzi a beszélgetést: 30-szor fordul elő, mégpedig AK-nál gyakrabban, ami narratíváinak átélését és a személyes bevonódás magasabb fokát mutatja, tehát egyértelműen TM munkáját dicséri (AK-nál: 18 és TM-nél: 12). Az interjú lejegyzésében 45 alkalommal szerepel a *nevet* vagy *nevetve* kontextualizációs bejegyzés, AK-nál 42-szer, TM-nél 3-szor. TM interjúbeli gyakorlatára a nevetés voltaképpen nem volt jellemző.³¹ Összességében megállapítható, hogy TM és AK mint az interjú résztvevői/megvalósítói együttműködésük, egyezkedő és dinamikus változó interakciós és kontextuális szerepeik, diskurzusalakító tevékenységük során együttesen teremtik meg azt a szociolingvisztikai interjút, amelyben ugyanakkor a felek jól beazonosítható és minőségi és mennyiségi tekintetben elkülöníthető stilisztikai mintázatokat is mutatnak (*igen, mhm, kérdések, rövid/hosszú hezitáció vs. nevetés, felkiáltás*).

4. A lejegyzés és kódolás kutatói feladatairól. – A terepmunka befejeztével elkezdődhetett az adatok számítógépes rögzítése. Az 1990-es évektől az éppen aktuális pályázatok rendszere nem kedvezett a korpuszalapú kutatásoknak, főleg azért, mert a nyelvészeti korpuszépítés fogalma – különösen a beszélt nyelvre vonatkozóan – akkoriban még nem volt ismert és elismert. Ennélfogva legalább öt pályázatot kellett benyújtani és elnyerni ahhoz, hogy 50 interjú lejegyzése, kódolása és első ellenőrzése elkészüljön (vö. Kontra–Borbély 2010: 89). Továbbá, miközben az interjúk lejegyzése folyt, el kellett kezdeni néhány előzetes elemzés eredményeinek publikálását is (lásd pl. Horváth–Reményi 1990; Laczkó 1990). A publikálásra sarkallt lejegyző-nyelvészek így a BUSZI-2 korpusz lejegyzésének kezdetekor egy a terepmunka során AK-tól nyert nyelvi adatoknak nem a teljes körét, hanem csupán egy kis részét jegyezték le (pl. VL1 és VL2 tesztek), ezek az általuk aktuálisan feldolgozott nyelvi jelenségekre vonatkoztak. Ezeknek a részleges tesztadatoknak a beemelése a lejegyzésre váró további adatok közé bonyolult volt. Így miközben a publikációs kényszer miatt 50 AK 19–19 tesztjéből 2–2 tesztnek az adatai számítógépen rögzítve lettek, ugyanezeket az adatokat később újra rögzíteni kellett, hogy az AK-k összes nyelvi adata egységesen legyen tárolva.

³⁰ A regisztrált hezitációknak az ebben az interjúban megjelenő változatos produkciós, tervezési, diskurzusszervezői és jelentésalakító szerepeit e tanulmányban nincs módunk külön vizsgálni.

³¹ Hámori Ágnes (2017) egyik előadásában a nevetést kognitív pragmatikai keretben vizsgálva három fő funkcionális szerepe mentén mutatja be – BUSZI-interjúkból is példákat hozva – annak háttéracsatorna-jelzéseként, kontextualizációs utasításként, valamint a perspektivizáció eszközeként azonosított típusait.

4.1. A lejegyzés és kódolás menete. E munkafázis folyamatos irányítása, menedzselése rendszeres értekezleteken történt, melyekről emlékeztető készült (lábjegyzetben idézünk ezekből kisebb részleteket). Ezek az emlékeztetők jól mutatják azt a szerteágazó kiegészítő munkát, amit a lejegyző-nyelvészeknek el kellett végezniük, rendkívül sok idejüket és energiájukat lekötve.³² Ezek a járulékos munkálatok mind gyakorlati, mind elméleti tekintetben lényegesek voltak. Egyfelől precízen össze kellett fogni a feladatokat, állandóan követni a logikus változásokat és a gördülékeny előrehaladást segíteni.³³ Másfelől fontos azt is kiemelni, hogy az előzetesen kialakított, elsődlegesen a beszédbeli variabilitásra és a stílusváltozatokra fókuszáló lejegyzési konvenció finomítása és véglegesítése közösen, a lejegyzést végző nyelvészek reflexióinak, a próbaverziók készítése során szerzett tapasztalatainak, a diskurzus- és konverzáció-elemzés szakirodalmában való tájékozódásuk eredményeinek és a közben felmerülő, magára a diskurzusra is egyre jobban kiterjedő kutatási kérdéseknek a folyamatos egyeztetésével és konszenzusos beépítésével történt.

A terepmunka alatt orsós magnószalagra rögzített interjúk első lépésben 2 (A és B)³⁴ példányban magnókazettákra lettek másolva. Egy AK interjúja általában 2 magnókazettára fért rá, a hosszabb interjúk – ezekből kevesebb volt – 3-ra. Minden interjúhoz tartozik egy interjúfüzet,³⁵ és ebben van AK kártyája (ami tartalmazza AK nevét, címét), benne vannak TM esetleges megjegyzései, valamint három válaszlap.³⁶ A magnókazetták szolgálták a lejegyzés alapjául.³⁷ A számítógépes lejegyzés pedálos magnóval, ún. irodai géppel (ang. *business machine*) történt, kezdetben Sony BM-80, később Sony BM-89 típusúval. A lábpedál lehetővé tette a magnó kezelését: elindítását, megállítását és a lejátszott rész visszatekerését a beállított időhossz szerint. A lejegyzett interjú, más szóval transzkripció archiválása

³² Emlékeztető-részlet (1995. január 7.): Néha *_2.txt áll az *ell.txt helyén. BA és BC ezt a heterogenitást meg fogják szüntetni oly módon, hogy minden ellenőrzött file neve ell-re végződjön.

³³ Stílusos emlékeztető-részlet (1995. január 7.): KM csodálkozik azon, hogy valaki le tud jegyezni vagy ellenőrizni tud olyan interjút, amelyhez nincs füzet. Ha csodálkozását BA és BC egy idő után meg tudja szüntetni, az jó hír lesz.

³⁴ Emlékeztető-részlet (1995. január 7.): B-2 (értsd BUSZI-2, a szerzők) kazetták a lézergép melletti kis fiókos szekrényben vannak. Az A és a B változat nincs rendben. Fölül zömmel A kazetták, lejjebb zömmel B kazetták vannak. Úgy tűnik, az lenne a „rendszer”, hogy fölül B kazetta csak akkor van, ha A kazetta nem létezik.

³⁵ TM az interjúfüzetbe az interjúval összefüggő megfigyeléseit jegyezhetette be. A lejegyzéskor ezeknek a füzeteknek a bejegyzései nem kerültek rögzítésre. A bejegyzések zömmel elenyészőek voltak.

³⁶ Ezek az ún. fülhallgatók tesztek (*Azonos vagy különböző?, Melyik a helyes? és Ön hogyan szokta ejteni?*) válaszait tartalmazzák.

³⁷ Az interjúk szalagjai, a kazetták és a füzetek a Nyelvtudományi Intézet Könyvtárához tartozó Hangarchívumban találhatóak.

több példányban történt. A számítógépen kívül nagy, majd kicsi floppy lemezen,³⁸ ezután CD-n, végül egy nagy kapacitású intézeti szerveren. Az 1990-es évek elején rendelkezésre álló számítógépek³⁹ és számítógépes programok, felhasználása és kezelése nem volt zökkenőmentes.⁴⁰ A rögzítéshez felhasznált számítógépes programok a számítástechnikai változásokkal lépést tartva idővel cserélődtek. Ez a lejegyzés elengedhetetlen velejárója volt, de nem volt zavartalan a régi számítógépes lejegyző programról átállni az újra sem. A lejegyző-nyelvész aspektusából ez azzal járt, hogy a rutinszerűen használt régi lejegyző program helyett egy újnak a működését kellett megtanulni, valamint a már lejegyzett adatokat át kellett konvertálni, ami adatok elvesztésével és egyéb előre nem látott problémák megjelenésével járt együtt. A modulokra épülő irányított beszélgetésekhez a Kedit, majd a Word,⁴¹ a tesztekhez a dBase, majd a FoxPro⁴² adatrögzítő programok kerültek felhasználásra (vö. Váradi 2003).

4.2. A lejegyzési folyamat adminisztrálása. Egy csoportos kutatás sikeres megvalósításának nélkülözhetetlen feltétele a részfeladatok kivitelezésének precíz leírása és nyomon-követhetősége. A hanganyag tárolásán és a transzkripció archiválásán túlmenően a lejegyzés menetének az adminisztrálása egy harmadik feladat volt. El kellett készíteni egy olyan rendszert,⁴³ amely segített nyomon követni, mely interjúk tesztjei, illetve irányított beszélgetései vannak lejegyezve, s melyek vannak

³⁸ Emlékeztető-részlet (1995. január 7.): Az interjúkról létezik egy harddisk-változat, egy 5.25"-es változat és készült még egy 3.5"-es változat. A floppykon foglalkozások szerinti bontásban található az interjúk, de ugyanúgy alkönyvtárakban, mint a harddisken.

³⁹ A „lefagyott a gépem” felkiáltás abban az időben megszokott volt, ma már történelem.

⁴⁰ Levélrészlet: „1994 május 20-án 8 óra 30 perctől 10 óra 5 percig a B7213-as interjú tesztjeit írtam be a WIN-es tesztleíró segítségével, amikor egy program error-t jelzett. A program semmilyen utasítást nem fogadott el, ezért a gépet kikapcsoltam, majd újraindítással próbáltam folytatni a lejegyzést. Sikerült bemennem a tesztleíróba, de megdöbbenéssel vettem tudomásul, hogy a másfél óra alatt kódolt anyag nincs benne a memóriában.”

⁴¹ Emlékeztető-részlet (2006. október 17.): VT megnézi, hogy a BUSZI folyamatos szövegei második ellenőrzéséhez használt Word-ös felületen hogyan lehet a táblázatba beszúrni új sorokat, valamint hogyan lehet átemelni szövegrészeket anélkül, hogy a táblázat keretét vinné magával a szöveg.

⁴² Emlékeztető-részlet (1997. január 9.): BA megállapítja, hogy a FoxPro-ban megírt teszt-lejegyző program tesztelését egyedül végzi. A program lassúsága miatt más kolléga ezt a tesztlejegyzőt nem használja. Így tehát a tesztadatok két tesztleíró programmal vannak számítógéphez rögzítve. Ebből az következik, hogy a dBase-es adatokat át kell konvertálni FoxPro-ba. Emlékeztető-részlet (2006. október 17.): VT és BS elkészítette a dBase és a FoxPro file-ok összevetéséhez szükséges programokat, megtörtént az adattisztítás és az adatkorrekció.

⁴³ Ez az adminisztrációs rendszer tapasztalatok híján nem a lejegyzés munkálatainak kezdetekor, hanem csak később, ám még mindig jó időben lett kialakítva. Következésképpen az 50 interjú irányított beszélgetéseinek és tesztjeinek rögzítése és első ellenőrzése végén az ar-

hátra. Ebből könnyen kiderült a rögzítésre került adatok karakterszáma, hogy melyik AK irányított beszélgetéseit, tesztjeit ki jegyezte le, ki ellenőrizte (először), mely számítógépes programmal és mikor (év). Az interjúk lejegyzése és első ellenőrzése, összesen hat lejegyző-nyelvész munkájaként 2002. december 19-én befejeződött. Az interjúk második ellenőrzését immár két lejegyző-nyelvész végezte 2006-ban és 2007-ben, akik végül együtt a teljes lejegyzésnek a 88%-át készítették el (vö. 8.1. táblázat). Idővel ez a táblázatos rendszer az interjúk CD-másolásának pontos dokumentálásával is kibővült. Készült továbbá egy olyan adminisztráció is, amely nyomon követte a lejegyzést: a kazetták kikölcsönzésének dátumától kezdve, a lejegyzett irányított beszélgetés, illetve teszt karakterszámán át a lejegyzés befejezését jelző dátumig. A legelső kölcsönző füzet egy kisméretű iskolai vonalas füzet volt, amit idővel egy A4-es kézzel spirálozott füzet váltott fel, melyben lehetőség nyílt a lejegyzésről megjegyzéseket is tenni. Ezeket a bejegyzéseket Kontra Miklós, a kutatás vezetője és a kutatócsoport tagjai is tanulmányozhatták és hasznosíthatták. Egy adott probléma megoldásának leírása abban nyújtott fogódzót, hogy egy további interjúnál is ugyanazt a megoldást alkalmazzuk.

8.1. táblázat

A BUSZI-2 lejegyzése a lejegyző-nyelvészek, az időszakok és a részfeladatok felosztásában⁴⁴

Lejegyző-nyelvészek	Lejegyzés időszaka	A	B	C	D	E	Összesen
Bartha Csilla (BC)	1991–2007	21	23	31	18	25	118
Borbély Anna (BA)	1993–2007	20	23	9	28	25	105
Laczkó Mária (LM)	1988–1989	3	0	10	0	0	13
Reményi Andrea Ágnes (RA)	1988–1994	4	3	1	3	0	11
Szabó Dávid (SD)	1991–1992	2	0	0	1	0	3
Thimar Márta (TM)	1995–1996	2	0	1	0	0	3
Összesen	19 év	52 ¹	49 ²	52	50	50	253

¹ A B711 interjút többen is lejegyezték, ez volt a lejegyző-nyelvészek betanítására felhasznált interjú. Ezek közül két transzkripció lett archiválva (B7411_1 és B6411_2 jelzéssel).

² Egy interjúnál (B7307) az első ellenőr neve nem található meg a transzkripcióban.

chívumból csupán 2 interjú irányított beszélgetésének lejegyzése hiányzott, ami nagy gondot nem okozott, mivel a hiányzó transzkripciót az első ellenőrzés tartalmazta.

⁴⁴ Jelmagyarázat: A = irányított beszélgetés lejegyzése; B = irányított beszélgetés első ellenőrzése; C = tesztek lejegyzése; D = tesztek ellenőrzése; E = irányított beszélgetés második ellenőrzése.

4.3. Lejegyzés és kódolás. A lejegyző-nyelvészek magyar és/vagy nyelvszakot végeztek, illetve MTA TMB-ösztöndíjas⁴⁵ kutatók voltak. Az interjúk lejegyzését és kódolását meg kellett tanulniuk, a betanítást egy-egy a lejegyzésben tapasztalt lejegyző-nyelvtanár végezte. A lejegyzés bonyolultságát mutatja, hogy a hat lejegyző-nyelvtanár közül ketten 2–2, további ketten 3, illetve 4 irányított beszélgetést jegyeztek le, ebből 3 lejegyzés ugyanarról az interjúról készült, de előfordult az is, hogy a betanított nyelvész végül egyetlen interjú lejegyzését sem végezte el.⁴⁶ Két lejegyző-nyelvtanár munkájának eredménye 41 irányított beszélgetés transzkripciója.⁴⁷

A transzkripció munkálatok elsődleges szempontja a vizsgált nyelvi jelenségek szakszerű rögzítése, kódolása, vagyis a nyelvészeti minőségbiztosítás, ezért végezték a lejegyzést és kódolást nyelvészek. Egy másik lehetőség lett volna az átiratok elkészítéséhez gépirók alkalmazása. A lejegyzésben járatlan kollégák sokszor javasolták ezt az – elképzelésük szerint – sokkal „gyorsabb”, az akkori nyelvtechnológiai lehetőségek között „automatizáltabb” megoldást. Egy lejegyző-nyelvtanár kísérletképpen megkért egy gyakorlott gépirót, jegyezzen le egy interjút. A tesztelési terv az volt, hogy a gépiró az éppen beszélők váltakozásának (fordulók) sorrendjében jegyzi, tehát szó szerint számítógépbe rögzíti az AK és a TM között zajló irányított beszélgetést, majd a lejegyző-nyelvtanár a számítógépen rögzített átiratot ellenőrizve az interjú újrhallgatásával javítja, a nyelvi jelenségeket pedig a lejegyzés és kódolás szabályzatát követve kódolja. A kísérlet nem támasztotta alá azt a sokszor hallott tanácsot, miszerint célszerűbb lenne a lejegyzés munkafázisát két szakaszra osztani, a gépiró és a lejegyző-nyelvtanár munkájára. A lejegyzés és kódolás rendszere ugyanis – a kódok használata nélkül is – olyan összetett és bonyolult feladat volt, mellyel egy nem-nyelvtanár nem tudott megbirkózni, így a lejegyző-nyelvtanár munkáját nem tudta megkönnyíteni. Nehezen megoldható feladatok voltak: az AK és a TM fordulóinak elkülönítése, átfedő beszéd jelölése, új forduló jelölése, nehezen érthető beszédrészek, újrakezdések, a hezitáció típusainak vagy a releváns kontextuális információknak a meghatározása stb. Mivel a magyar beszélt nyelvi interakciók elemzésre alkalmas korpuszának kialakítását tekintve a BUSZI volt az első, hazai előzmények nélküli vállalkozás, elengedhetetlen volt a nemzetközi diskurzus- és társalgáselem-

⁴⁵ Az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága.

⁴⁶ Emlékeztető-részlet (1997. január 9.): BA felhívja a figyelmet arra, hogy már két olyan személyt tanított be, akik a későbbiekben nem jegyeztek le interjút. A három külföldi doktorandusz BUSZI-lejegyzésbe történő betanítására fordított energia megtérülését ezen korábbi esetek ismeretében nem látja biztosítva. Javasolja, hogy a jövőben inkább olyan személyek betanítására kellene energiát fordítani, akik ezt követően a lejegyzésben hatékonyan részt fognak venni.

⁴⁷ Az irányított beszélgetés lejegyzésének és kódolásának a betanításakor egy módszer volt, hogy a tanuló lejegyző-nyelvtanár egy már lejegyzett irányított beszélgetést jegyzett újra le, így az 50 interjúnak 52 lejegyzése van (B7411 lejegyző-nyelvtanár: LM 1988 és RA 1988; B7206 lejegyző-nyelvtanár: LM 1989 és BA 1999).

zési, valamint etnográfiai, interakcionális szakirodalomban akkor elérhető elméleti és módszertani (lásd például Hymes 1964; Sacks et al. 1974; Ochs 1979; Gumperz 1982; Schiffrin 1987, 1994; Du Bois 1991; Gumperz–Berenz 2002) ismeretek folyamatos tanulmányozása és gyakorlatba történő beépítése is, ami ugyancsak a nyelvész általi lejegyzés mellett szólt. A javításokat a számítógépes lejegyző programok merevsége is nehezítette.

Egy szociolingvisztikai interjú számítógépes rögzítése két részből állt: az irányított beszélgetések lejegyzéséből és kódolásából, valamint a tesztadatok kódolt adatrögzítéséből. Noha az egyes beszélőkkel felvett szociolingvisztikai interjúk egésze a tesztmodulokat az irányított beszélgetésekbe ágyazottan tartalmazta, mivel azonban a két rész külön számítógépes adatrögzítő rendszerben készült, lejegyzésüket egymástól függetlenül lehetett elvégezni. Így az AK-kal készült interjúk irányított beszélgetéseiből és az interjúk tesztjeinek válaszaiból két külön nyelvi alkorpusz került kialakításra. Egy emlékeztető szerint 1991. október 14-től az ellenőrzött irányított beszélgetéseknél egy úgynevezett composit-átiratot fogadunk el: vagyis kétes esetekben, amikor a lejegyző és az ellenőr között nincs konszenzus, mindkettőjük javaslatának szerepelnie kell a végleges transzkripcióban slash-sel (pl. *hát nem/há<t> de m*). Az első ellenőrzés befejezésekor ezért a transzkripció még nem volt végleges. Ezt követően került sor a második ellenőrzésre, amikor a második ellenőr a két javaslat közül egyet választott, ritkán egy harmadik megoldás mellett döntött⁴⁸.

A lejegyző-nyelvészek munkamegosztásának kialakítását kezdetben a fent említett publikációs kényszer diktálta. Így akadt olyan lejegyző-nyelvész, aki 10 AK tesztválaszait rögzítette, de csak 3 AK irányított beszélgetéseit. Később, amikor a kutatócsoportban a hat lejegyző-nyelvszéből csak ketten maradtak, az *ad hoc*-szerű rögzítés menetét újra kellett gondolni, és egy tervszerű munkamegosztást kidolgozni. Mivel a lejegyzés ellenőrzése hátra volt, a két lejegyző-nyelvsznek a munkát úgy kellett felosztania, hogy a lejegyzés ellenőrzését ne ugyanaz, hanem a másik lejegyző-nyelvész végezze. A rájuk háruló munka megosztásának elve volt, hogy a lejegyzést végző végezze a második ellenőrzést is (pl. BA – BC – BA). A lejegyzés második ellenőrzése vezetett a lejegyzés befejezéséhez.

4.4. Transzkripció mint elmélet és gyakorlat – átiratok mint metakorpusz. A nyelvtudomány története során a nyelvészek különböző korszakokban és céllal számtalan eljárást dolgoztak ki és alkalmaztak a nyelvi adatok gyűjtésére, ahol az adatok forrástípusától függően (pl. az anyanyelvi beszélő intuíciói vs. a természetesen előforduló beszédviselkedés) érvényesség, megbízható-

⁴⁸ Esetenként, amikor a két lejegyző-nyelvész percepciós ítéletei továbbra is eltértek egymástól az első ellenőrzés után, akkor a második ellenőrzéskor (2007–2008-ban) a kutatás vezetője, Kontra Miklós volt hivatva dönteni a két változat között.

ság, összemérhetőség vagy a reprezentativitás eltérő módon, jelentésekben és hangsúlyokkal jelent meg (vö. Labov 1972b; Ochs 1979: 43–44). Legalább ilyen fontos kérdésként vetődött és vetődik fel a nyelvi adatok kezelésének, dokumentálásának, reprezentálásának és felhasználásának problémája is.

A BUSZI-2 társalgások átírási munkálatainak kezdetétől fogva az egyik legnagyobb dilemmának számított és voltaképpen több tekintetben számít még ma is, az új nyelvtechnológiai eljárásokra és automatizált, MI megoldásokra épülő korpuszmunkálatok során: visszaadható-e, s ha igen, miként és milyen mértékben a beszéd, a magnetofonra (újabbán a videóra is) rögzített interakció a nyelvészeti átírat segítségével? A transzkripciók – egységesített elveik ellenére – a lejegyzőként és lejegyzők közötti változatos, többszólamú és sokdimenziós viszonyulások és értelmezések diskurzív hálózataiként is jellemezhetők, a felhasználói oldalon pedig még nagyobb és még komplexebb e változatosság. Szemléletes és talán korántsem tűnik távolinak a párhuzam, miszerint a zeneszerző kottába rögzített szimfóniája is számos előadói interpretációt eredményezhet. Miként van ez az átírással? Reprodukálható-e vagy pontosabban miként reprezentálódik a transzkripcióban és általa az elhangzott beszélgetés?

Túllépve az etnometodológia és a korai társalgáselemzés szűkebb, technikai értelmezéseire, a múlt század 70-es éveinek második felétől kezdve e kérdést kutatók sora kísérte meg új nézőpontokból és irányultságokkal megközelíteni (vö. pl. Ochs 1979; Du Bois 1991; Lapadat–Lindsay 1999; Bucholtz 2007; Koven 2014). Az átírás módszertani nehézségeinek általánosan is érvényes problémái (mit, kik, kiknek, hogyan, milyen formában és felhasználói céllal hozzák létre) mellett egyre több figyelem irányult a transzkripció folyamatként, eljárásként és szövegproduktumként való értelmezésére, elméleti és elméletileg beágyazott, szelektív és mindenkor részleges (Ochs 1979), térben és időben de- és újrakontextualizálódó jellegére (Bauman–Briggs 1991), a létrehozói és értelmezői oldalon megjelenő változatosságra (vö. Bucholtz 2007). A lejegyzés legnehezebb része tehát az irányított beszélgetések lejegyzése és kódolása volt.⁴⁹ Nagy meglepődöttséggel járt tehát egy irányított beszélgetés transzkripcióját befejezni. Egy kezdő lejegyző-nyelvész mit sem tudott arról, hogy a lejegyzéskor „mi vár rá”, így a kazetták közül az AK-k foglalkozása és kódja szerint felállított rendből kiemelte a lejegyzésre váró legelsőket. Csakhogy ez volt az 50 interjú közül a leghosszabb. Az irányított beszélgetés lejegyzése után ki-

⁴⁹ A megfeszített figyelmet és igen sok időráfordítást igénylő, egyszersmind fázasztó rutinmunka szünetében önmagunkat ellenőrizendő, de legalább annyira motiválandó – rendszeresen megtettük, hogy el- és felolvastuk AK és TM lejegyzett párbeszédének elkészült, lejegyzett átíratát, majd ezt egészében összevetettük az elhangzott eredetivel. Az eredmény és a kiváltott hatás? Motiváló és rendkívüli!

derült, hogy a lejegyzés ötödik évében a kezdő jegyezte le a legtöbb karaktert,⁵⁰ ezzel átvette a – valójában nem létező⁵¹ – adatrögzítő lista vezetését.

A BUSZI lejegyzést végző munkatársak jól tudják, mekkora kihívás pontosan meghallani, azonosítani és lejegyezni, ami az interjúban elhangzik. Gyötrelmes volt olykor tizenötösör is újrarahallgatni és tizenötödszörre sem meghallani az elhangzottakat. A kezdeti időszakban a lejegyző-nyelvszerek – segítő technológiák hiányában – két stratégiával próbálkoztak: a környezetükben lévő nyelvészek segítségét kérni, olykor nem sok sikerrel; illetve egy későbbi időpontban visszatérni az újrarahallgatáshoz. Ez gyakrabban működött. Lejegyzőként és nyelvészként, lejegyző-nyelvszéként a kudarcot valójában a be nem azonosított nyelvi adatok elvesztése okozta. Ugyanakkor e munka során egy különleges tanulási folyamat részesei is lehettünk, sok-sok más módon aligha megszerezhető tapasztalattal. Egyetérthetünk Du Bois-val (1991: 75), aki kiemeli, hogy a lejegyzést sokan technikai tevékenységnek gondolják, ami nem több, mint szükséges eszköz a valóban értékes végtermékek előállításához. Valójában azonban a lejegyzést végző gyakorlók szakemberek számára a folyamat maga is rendkívüli lehetőségeket kínál. A lejegyző-nyelvsz munkája közben az adatokkal való intenzív és „intim” kapcsolatával olyan tudást és érzékenységet fejleszthet ki, amely új elméleti meglátásokra és új kutatási irányokban új vizsgálati kérdések megfogalmazására sarkallja.

5. Összegzés. – A szociolingvisztikai terepmunka, a lejegyzés és a kódolás ismertetések célunk annak bemutatása volt, hogy a múlt század utolsó két évtizedétől egészen a 21. század első évtizedéig tartó nyelvi adatgyűjtés és -rögzítés milyen kutatói feladatokkal járt és hogy e munka eredményeként létrejött nyelvi korpusz miért minősíthető megbízható – az interjú keretének műfaji lehetőségeit messzemenően és rugalmasan kiaknázó, interakcionális vizsgálatokat lehetővé tevő – beszélt nyelvi forrásnak.

A BUSZI-2 tehát egy olyan magyar nyelvi beszédkorpusz, amely empirikus nyelvi adatok minőségbiztosított⁵² halmaza, ezért a szociolingvisztika széles spektrumában, különböző elméleti keretekben és módszerekkel vizsgálható abban az esetben

⁵⁰ Habár nemcsak a felvételek hosszúsága, hanem számos egyéb tényező befolyásolta a szükséges időráfordítást és munkamennyiséget, ám ezek objektív paraméterekkel nem voltak meghatározhatók, így karakterben volt mérve az irányított beszélgetések lejegyzése. Ez alapján a leghosszabb interjú 145266, a legrövidebb 21093 karakter volt, a különbség közel hétszeres.

⁵¹ Ezt az eredményt a BUSZI adminisztráció egy részét felügyelő Bankó Ágnes hirdette ki, aki alkalom adtán igyekezett színesíteni a lejegyzés részfeladatainak monotonitását – amit Áginak ezúton is köszönünk.

⁵² De semmiképpen sem tökéletes. Az interjú áttanulmányozása után találunk még a lejegyzésben, a második ellenőrzés után is helyesírási hibát, elütést (*kultúrált, pénztár- gépek, alúljárókba<n>*, *aggresszív, igénybeveszi, mingig, végsősoron, kacsolat*), konvertálási hibát (*ő*;

is, ha a nyelvi változás folyamatának és a variabilitás kérdéseinek inkább nyelvi (pl. *van-e Budapesten zárt ě*⁵³) vagy inkább beszélői aspektusaira (pl. *ki milyen sztereotípiákban gondolkodik/beszél*⁵⁴) vagy magára a diskurzus folyamatára fókuszálunk.

Mivel az „irányított beszélgetések” az előre meghatározott, ám csak kisebb részben kötött formában megfogalmazott témák (társalgási modulok) és a felek bevezetett és különböző mértékben kidolgozott beszélői témáinak (vö. érintőleges témaváltás) hálózatából épülnek fel, a BUSZI-2 társalgási korpusza számos további, eltérő diskurzustípusokban, műfajokban és területeken végzett vizsgálatokkal való összehasonlító elemzésre is lehetőséget kínál. Az interjúkészítők egyéni stílusa és változatos stratégiái, másrészt e diskurzus társas interakcióként való elemzésére alkalmas lejegyzése és kódolása⁵⁵ azt is lehetővé teszi, hogy a BUSZI-2 interjúinak átirataira egy komplex, intertextuális szövegfolyam elemzési lehetőségeiként is tekinthessünk.

A BUSZI-2-nek a nyelvészeti elemzések mellett társadalmi, történeti, kulturális ismeretekben⁵⁶ gazdag adatbázisként az oktatásban is létjogosultsága van.

Hivatkozott irodalom

- Appadurai, Arjun szerk., 1986. *The social life of things: Commodities in cultural perspective*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bahtyin, Mihail 2002. *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Osiris, Budapest.
- Bangerter, Adrian–Clark, Herbert H. 2003. Navigating joint projects with dialogue. *Cognitive Science* 27: 195–225.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartha Csilla–Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134/3: 298–321. * A jelen kötetben a 261–296. oldalon.

nagyobb, 3b0656 mint az; pénztárgéptő<l>). Ma valószínűleg az irányított beszélgetések kötelezően kódolandó moduljainak körét is több újjal árnyalhatnánk.

⁵³ Lásd Hattyár–Kontra–Vargha 2009.

⁵⁴ Vö. Gál 2016-os előadásával.

⁵⁵ Értékes további adatok származnak pl. a „kontextuális információk” jelölésének lehetőségéből és gyakorlatából, ahol a lejegyző-nyelvész rögzíthette azokat az információkat is, amelyek a fizikai és a diskurzusban megkonstruált kontextusban valamilyen szempontból relevánsnak vélt, még akkor is, ha ez észlelhető volt ugyan, de egy-egy ilyen momentumhoz a felek explicit metapragmatikai reflexiókat nem fűztek.

⁵⁶ A korpusz mint társadalmi adatbánya: *két hónap alatt 30-40%-kal mentek föl az árak; legyen az bár egy napos ünnep *mint most november hetedikén; Lengyelországba<n> fölment a benzin, ■ de semmit nálunk nem közöl*nek*; a kenyér az tényleg valahol a magyarok számára borzasztóan alapvető; Én kaptam pé<l>dáu<l> háromezervalahány száz forintot.*

- Bartha Csilla–Hámori Ágnes 2012. Stílus – interakció – diskurzus: Szociolingvisztikai szempontok és a beszédalkalmazkodás-elmélet lehetőségei a stílus vizsgálatában. In: Balázs Géza–Veszelszki Ágnes szerk., *Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest. Pp. 191–197.
- Bartha Csilla–Petteri Laihonon–Szabó Tamás Péter 2013. Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben. Egy új kutatási területről. *Pro Minoritate* 22/3: 13–28.
- Bauman, Richard–Briggs Charles L. 1990. Poetics and performance as critical perspectives on language and social life. *Annual Review of Anthropology* 19: 59–88.
- Bell, Allan 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13: 145–204.
- Bell, Allan 2001. Back in style: reworking audience design. In: Eckert, Penelope–Rickford, John R. szerk., *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge University Press, Cambridge. Pp. 139–169.
- Bell, Allan–Sharma, Devyani–David Britain 2016. Labov in sociolinguistics: An introduction. *Journal of Sociolinguistics* 20.4: 399–408.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán, Budapest. http://www.nytud.hu/oszt/tobbnyelvuseg/borbely/nyelvcseré_2001.pdf (2021-02-15)
- Borbély Anna 2014. *Kétnyelvűség*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest.
- Borbély Anna szerk., 2020. *Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon*. Nyelvtudományi Intézet, Budapest. http://www.nytud.hu/publ/nemzetisegi_nyelvi_tajkep/index.html (elektronikus pdf. kiadvány) (2020-12-18)
- Briggs, Charles L. 1986. *Learning how to ask: A sociolinguistic appraisal of the role of the interview in social science research*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Briggs, Charles L. 1999. Interview. *Journal of Linguistic Anthropology* 9/1–2: 137–140.
- Bucholtz, Mary 2007. Variation in transcription. *Discourse Studies* 9/6: 784–808.
- Bucholtz, Mary–Hall, Kira 2005. Identity and interaction: A sociocultural linguistic approach. *Discourse Studies* 7/4–5: 584–614.
- Chambers, Jack 2017. William Labov: An appreciation. *Annual Review of Linguistics* 3/1: 1–23.
- Coupland, Nikolas 2007. *Style*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csikszentmihályi, Mihály–Rochberg-Halton, Eugene 1981. *The meaning of things: Domestic symbols and the self*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Domonkosi Ágnes 2014. A stílus kérdése a szociolingvisztikában. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Linguistica Hungarica (2002-)/Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei Tomus XLI. 77–89*. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/2804/1/77-89_Domonkosi.pdf (2021-01-13)
- Du Bois, John W. 1991. Transcription design principles for spoken discourse research. *Pragmatics* 1/1: 71–106.
- Eckert, Penelope–McConnell, Ginet 1995. Constructing meaning, constructing selves: Snapshots of language, gender and class from Belten High. In: Bucholtz, Mary–Hall, Kira szerk., *Gender articulated. Language and the socially constructed self*. Routledge, New York–London. Pp. 469–507.
- Eckert, Penelope–Wenger, Etienne 1994. *From school to work: An apprenticeship in institutional identity*. Working Papers on Learning and Identity, 1. Institute for Research on Learning, Palo Alto.

- Eitler Tamás 2008. Alkalmazkodás mint identitásjelölés munkahelyi gyakorlatközösségek nyelvhasználatában. In: Zelliger Erzsébet szerk., *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. Pp. 186–197.
- Fehérváry, Krisztina 2013. *Politics in color and concrete: Socialist materialities and the middle class in Hungary*. Indiana University Press, Bloomington.
- Ford, Cecilia E.–Thompson, Sandra A. 1996. Interactional units in conversation: Syntactic, intonational, and pragmatic resources for the management of turns. In: Schegloff, Emanuel A.–Thompson, Sandra A. szerk., *Interaction and grammar*. Cambridge University Press, Cambridge. Pp. 134–184.
- Gal, Susan 2016a. Labov in anthropology. *Journal of Sociolinguistics* 20/4: 453–463.
- Gal Zsuzsa (Susan Gal) 2016b. A nyelvi változás újabb mechanizmusai. MTA NYTI 2016. január 19. <https://www.youtube.com/watch?v=o48c321e6c4> (2020-10-11)
- Gal, Susan 2017. Qualia as value and knowledge: Histories of European porcelain. *Signs and Society* 5(S1): 128–153.
- Gardner-Chloros, Penelope 1991. *Language selection and switching in Strasbourg*. Oxford UP, Oxford.
- Gardner-Chloros, Penelope 1997. Code-switching: Language selection in three Strasbourg department stores. In: Coupland, Nikolas–Jaworski, Adam szerk., *Sociolinguistics. A reader and a coursebook*. Macmillan, London. Pp. 360–375.
- Giles, Howard–Taylor, Donald M.–Bourhis, Richard 1973. Towards a theory of interpersonal accommodation through speech: Some Canadian data. *Language in Society* 2: 177–192.
- Giles, Howard–Coupland, Justine–Coupland, Nikolas szerk., 1991. *Contexts of accommodation*. Cambridge University Press, Cambridge–New York–Melbourne.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gumperz, John J.–Berenz, Norine 2002. Transcribing conversational exchanges. In: Edwards, Jane A.–Lampert, Martin D. szerk., *Transcription and coding methods for language research*. Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Hillsdale, NJ. Pp. 91–121.
- Hall, Kira–Bucholtz, Mary szerk., 1995. *Gender articulated: Language and the socially constructed self*. Routledge, New York.
- Hattyár Helga–Kontra Miklós–Vargha Fruzsina Sára 2009. Van-e Budapesten zárt *é*? *Magyar Nyelv* 105: 453–468. http://epa.oszk.hu/00000/00032/00043/pdf/elonyelv_094.pdf (2020-12-18) * A jelen kötetben a 147–164. oldalon.
- Hámori Ágnes 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni” – Stílus, személyesség és egyezkedés az internetes fórumokon folyó társalgásban. In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor szerk., *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. Pp. 223–261.
- Hámori Ágnes 2017. A nevetés mint háttércsatorna-jelzés, kontextualizációs utasítás és a perspektivizáció eszköze. Előadás. Elhangzott: Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban című konferencián. Szeged. 2017. ápr. 28. <http://ling.bibl.u-szeged.hu/pragmatika/images/konferencia/2017/ppt/HamoriA.pdf> (2020-12-28)
- Hámori Ágnes–Horváth Viktória 2019. Társalgás, beszélőváltás és diskurzusszerveződés új megközelítésben – fonetikai jellemzők és pragmatikai tényezők összefüggései magyar társalgásokban (pilot study). *Beszédkutatás* 2019. Pp. 134–153. <http://real.mtak.hu/93744/1/document4.pdf> (2020-12-15)

- Holecz Margit–Bartha Csilla–Varjasi Szabolcs 2016. Új paradigma vagy térfoglalás? – Nyelvhasználók a periférián és a többnyelvűség kritikai (nyelvi) tájképe. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28: 73–90.
- Horváth Vera–Reményi Andrea Ágnes 1990. Az ikes ragozásról. In: Balogh Lajos–Kontra Miklós szerk., *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. Pp. 9–19.
- Huszár Ágnes 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hymes, Dell 1964. Introduction: toward ethnographies of communication. *American Anthropologist* 66/6: 1–34.
- Hymes, Dell 1974. *Foundations in sociolinguistics: an ethnographic approach*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Jaffe, Alexandra M. szerk., 2009. *Stance: Sociolinguistic perspectives*. Oxford University Press, New York.
- Kegyessné Szekeres Erika 2006–2007. A társadalmi nem (gender) komponensei és nyelvi vetületei. *Publicationes Universitatis Miskolcensis* Tomus XI.: 55–68.
- Keszler Borbála 2009. Kérdés- és felelet típusok a spontán beszédben. In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. Pp. 13–20.
- Kiesling, Scott F. 2009. Style as stance. Stance as the explanation for patterns of sociolinguistic variation. In: Jaffe, Alexandra M. szerk., *Stance: Sociolinguistic perspectives*. Oxford University Press, New York. Pp. 171–194.
- Kiparsky, Paul 2016. Labov, sound change, and phonological theory. *Journal of Sociolinguistics* 20: 464–488.
- Kontra Miklós 1987. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*. MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi kutatócsoport, 1987 július. Sokszorosított anyag, Budapest.
- Kontra Miklós 2018. A 90 éves William Labov, a társadalmilag reális nyelvészet megalkotója. *Magyar Nyelv* 114: 1–22.
- Kontra, Miklós–Váradi, Tamás 1997. *The Budapest Sociolinguistic Interview: Version 3*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics Nr. 2, December 1997). Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Kontra Miklós–Borbély Anna 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Kiadta az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Kutatócsoportja, Budapest. <http://www.nytud.hu/buszi/index.html> (2020-10-12)
- Koven, Michèle 2014. Interviewing: Practice, ideology, genre, and intertextuality. *Annual Review of Anthropology* 43: 499–520.
- Labov, William. 1966. *The social stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics, Washington, DC.
- Labov, William 1972a. *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Labov, William 1972b. Some principles of linguistic methodology. *Language in Society* 1/1: 97–120.
- Labov, William 1984. Field methods of the project on linguistic change and variation. In: Baugh, John–Sherzer, Joel szerk., *Language in use: Readings in sociolinguistics*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J. Pp. 28–53.

- Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő* IV/4: 22–48.
- Labov, William–Waletzky, Joshua 1967. Narrative analysis: oral versions of personal experience. In: Helm, June szerk., *Essays on the verbal and visual arts*. University of Washington Press, Seattle és London. Pp. 12–19.
- Laczkó Krisztina–Tátrai Szilárd szerk., 2019. *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. ELTE Eötvös József Collegium. Budapest.
- Laczkó Mária 1990. Az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakjának (én tudnék/tudnák) használata különböző társadalmi csoportokban. In: Balogh Lajos–Kontra Miklós szerk., *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. Pp. 20–31.
- Langman, Juliet 2002. Language and identity in a Hungarian minority dance group. In: Lansztyák István–Simon Szabolcs szerk., *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. Pp. 57–70.
- Lapadat, Judith C.–Lindsay, Anne C. 1999. Transcription in research and practice: From standardization of technique to interpretive positionings. *Qualitative Inquiry* 5/1: 64–86.
- László Éva Lilla 2011. Cézár konyak, Fa szappan és Levis: amikor ez jelezte a jólétet. *HVG* 2011 július 08. https://hvg.hu/kultura/20110708_vilagmarkak_coca_cola_levis_farmer (2020-12-15)
- McCormick, Kay M. 2001. Gender and language. In: Mesthrie, Rajend szerk., *Concise encyclopedia of sociolinguistics*. Elsevier, Amsterdam–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo. Pp. 336–345.
- Meyerhoff, Miriam 2006/2008. *Introducing sociolinguistics*. London–New York, Routledge.
- Ochs, Elinor 1979. Transcription as theory. In: Ochs, Elinor–Schieffelin, Bambi B. szerk., *Developmental pragmatics*. Academic Press, New York. Pp. 43–72.
- Reményi Andrea Ágnes 1989. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszeréről. *Hungarológiai Közlemények* 21/3(80): 405–416. * A jelen kötetben a 70–82. oldalon.
- Reményi Andrea Ágnes 1991. Nyelv és társadalmi nem. *Replika* 45–46: 153–161.
- Rickford, John R.–Eckert, Penelope 2001. Introduction. In: Eckert, Penelope–Rickford, John R. szerk., 2001. *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge University Press, Cambridge. Pp. 1–18.
- Sacks, Harvey–Schegloff, Emanuel A.–Jefferson, Gail 1974. A simplest systematic for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50: 696–735.
- Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse markers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schiffrin, Deborah 1994. *Approaches to discourse*. Blackwell, Oxford.
- Selting, Margret 2008. Interactional stylistics and style as a contextualization cue. In: Fix, Ulla–Gardt, Andreas–Knape, Joachim szerk., *Rhetorik und Stilistik/Rhetoric and stylistics*. Halbband 1. De Gruyter, Berlin/New York. Pp. 1039–1053.
- Simon Gábor 2012. A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról. *Magyar Nyelv* 108: 18–39.
- Tagliamonte, Sali A. 2016. *Making waves: the story of variationist sociolinguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor szerk., 2012. *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Váradi Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Pp. 339–359. * A jelen kötetben a 83–105. oldalon.

Yngve, V. H. 1970. On getting a word in edgewise. In: Campbell, M. A. et al. szerk., *Papers from the sixth regional meeting, Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society, Chicago, IL. Pp. 567–578.

ELEMZÉSEK

Hangtan

9. Van-e Budapesten zárt *ë*?*

HATTYÁR HELGA – KONTRA MIKLÓS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA

Amikor a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változatának (BUSZI-2) egyik vizsgálati kérdését megfogalmaztuk („Van-e Budapesten zárt *ë*? Ha igen, mi a disztribúciója?”, lásd Kontra 1987, Váradi 2003: 347, a jelen kötetben 92.), csak arra gondoltunk, hogy a szociolingvisztikai interjúkban egy gyors teszttel diagnosztizálnunk kellene az *ë*-zőket és a nem *ë*-zőket, abból a célból, hogy az irányított beszélgetések nyelvi moduljaiban részletesebben rákérdezhessünk az *ë*-zők nyelvi hátterére. E célból az „Azonos vagy különböző?” fejhallgatós tesztben, amelyben egy-egy szópár tagjairól az adatközlőknek meg kellett mondaniuk, hogy azonos jelentésűek-e vagy sem, szerepeltettük ezt a két szópárt is:

2000 ¹	<i>hëgyës – hëgyes</i>
2040	<i>ërtem – értëm</i>

Sajnos az *ërtem – értëm* szópár második magánhangzói a tesztszalagon gyakorlatilag azonos minőségűek (az F1-beli különbség köztük csupán 28 Hz), ezért ezt az adatot nem értékelhetjük.

A különféle produktív tesztekben (minimális párok, szólisták, olvasási szövegek, szóelicitáció) is elhelyeztünk néhány zárt és nyílt *e*-t tartalmazó szót, de ezek szerepeltetése az interjúkban elég esetleges, így produkciós adataink sem elegendőek

* Eredetileg megjelent: *Magyar Nyelv* 105(2009): 453–468. Ez a tanulmány a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú BUSZI-2 adatbázisának felhasználásával készült. Az adatbázist az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának nyelvészei hozták létre 1987 és 2007 között, OTKA (legutóbb K 60403) és AKP támogatással, a kutatásvezető Kontra Miklós volt. A tanulmány korábbi változatát bemutattuk 2008. december 9-én a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú, I. Szimpózium című konferencián.

¹Ezek a számok a BUSZI-2 adatait egyértelműen azonosító itemszámok, lásd Blága és Hattyár 2006.

ahhoz, hogy az adatközlők zárt és nyílt *e*-zéséről részletesebb tanulmányt készíthessünk. Ilyet egyébként Budapest vonatkozásában még senki sem készített, ami valószínűleg nem is véletlen. Megemlíjtük azonban az ÉrtSz. kapcsán Elekfi Lászlót (1966: 237–43), továbbá G. Varga Györgyit (1968: 19–33), aki az *e* – *ë* hangviszonyra vonatkozó vizsgálatainak összefoglalásában ezt írta: „a budapesti köznyelvben az etimologikus zárt *ë*-k helyén a nyílt *e*-k vannak túlsúlyban, az *ë* fonémaérték nélküli variánsként elenyésző számban ugyan, de képviselteti magát a budapestiek kiejtésében, egyetlen adatközlő² beszédében sem jelentkezett szabályosan és következetesen.” (i.m. 32)

Ebben a dolgozatban a következő vizsgálati kérdésekre próbálunk meg válaszolni:

1. Vannak-e olyan BUSZI-2 (továbbá BUSZI-3 és BUSZI-4) adatközlők³, akiket percepciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” lehet nevezni? Vagyis: vannak-e olyanok, akik az „Azonos vagy különböző?” tesztben „különböző”-nek jelölték a válaszlapon a *hëgyës* és a *hëgyes* jelentését?
2. Mik az eltérések a bevándorlók és a budapestiek között nem, életkor és foglalkozás tekintetében?
3. Milyen hatása van a független változóknak az „Azonos vagy különböző?” teszt eredményeire a *hëgyës* – *hëgyes* szópár esetében?
4. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a bevándorlóknál?
5. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a budapestieknél?
6. Vannak-e olyan BUSZI-2 adatközlők, akiket produkciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” lehet nevezni?
7. Mit lehet mondani a BUSZI-2 alapján percepció és produkció viszonyáról?

1. Percepció adatok a BUSZI-2-ben, valamint a BUSZI-3-ban és BUSZI-4-ben – Az „Azonos vagy különböző?” fejhallgatós tesztet Wacha Imre mondta magnetofonszalagra, az instrukció 3 perc 13 másodpercig tart, s így szól:

„Azonos jelentésű szavak-e, vagy sem? Szópárokat fog hallani. Állapítsa meg, hogy egy-egy párban azonos-e a jelentése a szavaknak, vagy sem. Ha a két szó ugyanazt jelenti, például *alma* – *alma*, karikázza be az A betűt. Ha a két szó jelen-

² G. Varga 100 adatközlőt vizsgált meg, akik kétségtelenül magyar anyanyelvűek és budapesti születésűek voltak, huzamosabb ideig nem tartózkodtak sem nyelvjárási, sem idegen nyelvi környezetben, s akik között „magyar szakos tanár vagy magyar szakos egyetemi hallgató természetesen” nem volt (1968: 13–4).

³ A BUSZI 2., 3. és 4. változatához vö. Váradi 2003. A BUSZI-2 kvótamintás, a BUSZI-3 és -4 rétegzett reprezentatív mintás vizsgálat.

tése különbözik, például *alma* – *körte*, a K betűt kell bekarikáznia. Íme két próbafeladat. Kérem, jelölje válaszait a válaszlapon, a megfelelő betű bekarikázásával. Első próbafeladat: *hat* – *hét*. (szünet) A két szó jelentése különbözik. Tehát a helyes válasz K, különböző. Második próbafeladat: *eper* – *eper*. (szünet) A két szó jelentése azonos. Tehát a helyes válasz A, azonos. Amint látható a példákból, azt kell Önnek eldöntenie, hogy a két szónak a jelentése azonos-e. Néha a szavaknak a jelentése azonos, de a kiejtése különböző. Például [kosut] – [kosút]. Itt a helyes válasz A, azonos, mert [kosut] is, [kosút] is ugyanazt jelenti. Íme még három próbafeladat. A harmadik próbafeladat: Azonos-e a jelentése ennek a két szónak? *felmegy* – *fölmegy*. (szünet) A helyes válasz A, azonos, mert mindkét szó ugyanazt jelenti. A negyedik próbafeladat: *ráz* – *réz*. (szünet) A helyes válasz K, különböző, mert *ráz* és *réz* nem ugyanazt jelentik. Ötödik próbafeladat: *papír* – *papír*. (szünet) A helyes válasz A, azonos, mert *papír* ugyanazt jelenti, mint *papír*, noha a kiejtése a két szónak kissé különbözik. (szünet) Kezddhetjük?”

A tesztben 21 szópárt használtunk, az 5. párban a *hëgyës* második magánhangzójának F1-e 462 Hz, F2-je 2175 Hz, a *hëgyes* második magánhangzójának F1-e 574 Hz, F2-je 2085 Hz volt. A BUSZI-2 50 adatközlője közül a *hëgyës* – *hëgyes* szópárt 14-en ítélték különböző jelentésűnek.

Amikor egy adatközlő valamelyik minket érdeklő szópárt „különböző”-nek jelölte, a terepmunkásnak rá kellett kérdeznie a jelentéskülönbségre. Így próbáltunk meggyőződni arról, hogy az adatközlők tényleg tudják-e a különbséget például *hëgyës* ’szúrós’ és *hëgyes* ’hegyvidékes’ között, és hogy úgy tudják-e, ahogy a két *e*-t használó nyelvjárási beszélők tudják. Néhány tipikus válasz: „az egyik hegyes-dombo, a másik lehet hegyes ceruza”, „hát mert lehet hegyes vidék és hegyes ceruza”, „értem, tehát világos, a másik meg valaki tesz valamit értem”.

Percepció adatainkat azonban nem tekinthetjük teljesen megbízhatóknak, mert (1) terepmunkásaink nem minden esetben kérdeztek rá a jelentéskülönbségre⁴, és (2) utóbb rá kellett jönnünk, hogy ha valaki egyetlen *e*-t tartalmazó változatot beszél és azonosnak hallja a hangszalagon lejátszott szópár akusztikailag különböző *e* hangjait, akkor is bejelölheti a „különböző” választ, hisz egyetlen *e*-s beszélőként is eszébe juthat, hogy a ceruza is lehet hegyes, és a vidék is, mely esetben a helyes válasz szerinte: különböző.

Az 1988–89-ben készített BUSZI-3 és BUSZI-4 interjúink (N = 200) lehetőséget nyújtanak arra, hogy ellenőrizzük az 1987-es BUSZI-2 eredményeket. A 9.1. táblázat megmutatja, hogy szinte teljesen azonos arányban válaszoltak így vagy úgy a kvótamintás és a reprezentatív mintás vizsgálat résztvevői.

⁴ A *hëgyës* – *hëgyes* esetében 8 adatközlő tudta jól (magyarázta el jól) a jelentésbeli különbséget.

9.1. táblázat

„Azonos vagy különböző?” a BUSZI-2-ben és a BUSZI-3 és -4-ben

	BUSZI-2 (N = 50)				BUSZI-3 és -4 (N = 200)				
	azonos		különböző		azonos		különböző		egyéb ¹
<i>hëgyës – hëgyes</i>	36	72%	14	28%	142	71%	50	25%	8 = 4%

¹ Az „egyéb” válaszok közé a hiányzó vagy más okból értelmezhetetlen válaszok tartoznak.

Az 1. vizsgálati kérdésre, vagyis hogy vannak-e olyan BUSZI-2 (továbbá BUSZI-3 és BUSZI-4) adatközlők, akiket percepciójuk alapján „zárt és nyílt e-t ismerőknek” lehet nevezni, igenlő választ adhatunk.

2. A független változók – A BUSZI-2 adatközlői (nem), (életkor), (foglalkozás) és (bevándorlás) alapján a következő eloszlásokat mutatják:

9.2. táblázat

Nem	
férfiak	29
nők	21

9.3. táblázat

Életkor	
15–17 évesek	11
18–23 évesek	15
24–50 évesek	10
50+ évesek	12
ismeretlen életkorúak ¹	2

¹ Két bolti eladó (egyik nő, másik férfi) pontos életkorát nem tudjuk.**9.4. táblázat**

Foglalkozás	
tanár	10
egyetemista	10
bolti eladó	10
gyári munkás	10
szakmunkástanuló	10

9.5. táblázat

Bevándorlás		
Budapesten szocializálódott		29
7–14 évesen került Budapestre	3	21
14+ évesen került Budapestre	14	
Budapesten született/szocializálódott, de sokat volt vidéken 14 éves kora előtt	4	

A (nem) változó az egyes kvótákon belül számottevő eltéréseket mutat: a tanárok közül 8-an nők, a gyári munkások közül 8-an férfiak, a szakmunkástanulók mind férfiak. Az egyetemisták között 5-en nők, a bolti eladók között 6-an.

A (bevándorlás)-nak mint független változónak a bevonását vizsgálatunkba magyar és nemzetközi vizsgálatok is jól indokolják. Elekfi (1966: 238) szerint „Igen sok szavunk van [...] melyeket a [zárt ë-t megkülönböztető] nyelvjárásból kiszakadt egyének egy része az irodalmi és a fővárosi köznyelv hatására nyílt e-vel ejt.” G. Varga (1968: 19–20) idézi Bárczit (1943), aki szerint Budapesten „zárt ë-t csak a vidékről beköltözött emberek első és legföljebb második nemzedéke ejt.” A bevándorlók életkorának azonban fontos szerepe van az új nyelvjárás és kiejtés elsajátításban s így a régi felcserelésében is. A nemzetközi szociolingvisztikai szakirodalom tanulságait összefoglaló Chambers (2003: 179) megállapítja, hogy 7 éves vagy fiatalabb korban szinte mindenki tökéletesen meg tud tanulni egy új nyelvjárást, 7 és 14 éves kor között megjósolhatatlan, hogy valaki meg tudja-e tökéletesen tanulni az új nyelvjárást vagy kiejtést, és 14 éves kor után ez már nem lehetséges. Ezt az életkori periodizációt alkalmaztuk a (bevándorlás) változónkban.

A khi-négyzet-próba szerint a (bevánd) és a (nem) között nincs szignifikáns összefüggés ($N = 50$, khi-négyzet [$f=1$] = 1,602, $p = n.sz.$). Ez a próba az (életkor) és a (foglalkozás) esetében nem használható, mert a várt gyakoriság több cellában 5-nél kisebb. A (foglalkozás) a következő megoszlást mutatja:

9.6. táblázat

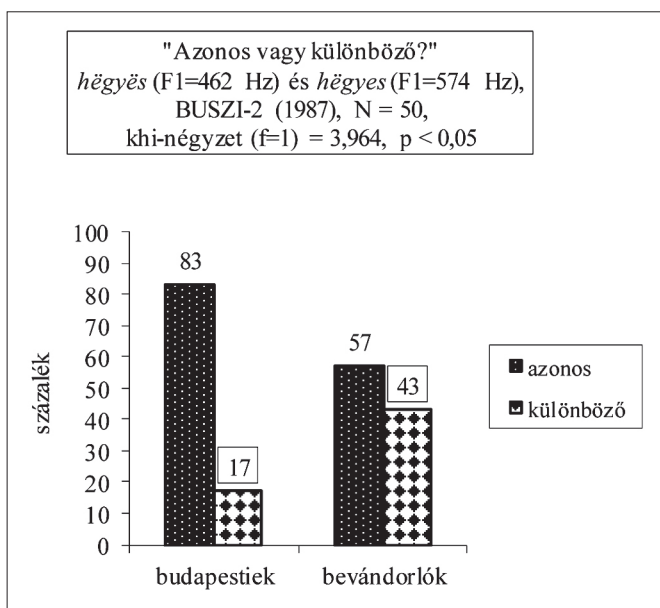
	tanár	egyetemista	bolti eladó	gyári munkás	szakmunkástanuló
budapestiek	5	4	7	3	10
bevándorlók	5	6	3	7	0

3. Milyen hatása van a független változóknak az „Azonos vagy különböző?” teszt eredményeire a *hëgyës – hëgyes* esetében? – Az életkornak nincs hatása a szavak azonos vagy különböző jelentésűnek ítéelésére ($N = 48$, khi-négyzet [$f=3$] = 0,808, $p = n.sz.$). A nemnek szignifikáns hatása van: 21-ből 10 nő (47,6%) ítélte a szavakat különböző jelentésűnek, de 29-ből

csak 4 férfi (13,8%), khi-négyzet ($f=1$) = 6,913, $p < 0,01$. A nem hatásának okát egyelőre nem tudjuk.⁵ A (bevánd) változó a várt szignifikáns hatást mutatja, lásd a 9.1. ábrát.

9.1. ábra

A bevándorlás (bevánd) hatása a *hëgyës* és a *hëgyes* jelentésbeli különbségének megítélésére, BUSZI-2

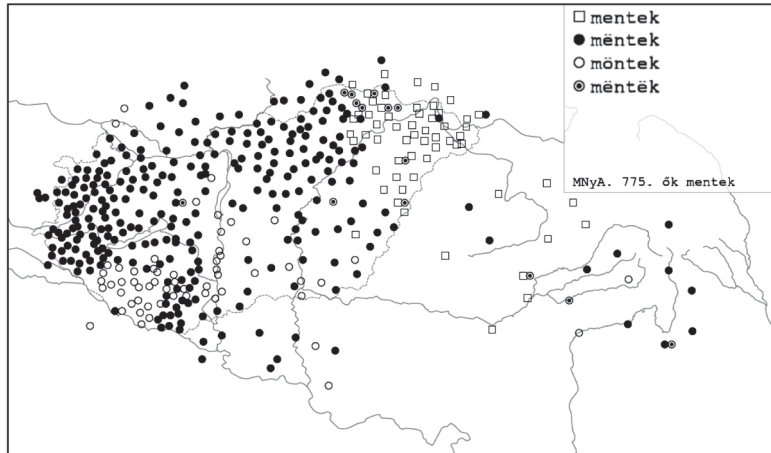

Vagyis kimondhatjuk, hogy a BUSZI-2 adatközlői esetében a fővárosba bevándorlók a budapestieknél jelentősen nagyobb arányban ítélték a *hëgyës* – *hëgyes* szavakat különböző jelentésűnek. Ezt a percepció különbséget bizonyos fokig tekinthetjük a bevándorlók nyelvjárási kompetenciája továbbélésének is.

4. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a bevándorlókknál? – Természetes, hogy nem minden bevándorlótól várjuk, hogy felismerje és/vagy használja a nyílt *e* és zárt *ë* különbségét, csak azoktól várjuk ezt, akik *ë*-ző nyelvjárási területről költöztek Budapestre. A 9.1. térkép ezt illusztrálja. Nagyjából tehát az üres négyzettel (□) jelölt területekről bevándoroltaktól nem várjuk, a teli karikával (●) jelöltekről bevándoroltaktól várjuk.

⁵Érdeemes azonban emlékeznünk arra, hogy a 29 férfi között 10 szakmunkástanuló van, mindegyikük 15–17 éves, és egyikük sem bevándorló. A 21 nő között 8 tanár van.

9.1. térkép
A MNyA. 775. térképe

A bevándorlók megoszlását a *hëgyës – hëgyes* szavak jelentésének megítélése szerint a 9.7. táblázat mutatja.

9.7. táblázat

Budapestiek és bevándorlók a *hëgyës – hëgyes* szavak jelentésének megítélése szerint

	Bevándorlás				Összesen
	Budapesten szocializálódott	7–14 évesen került Budapestre	> 14 évesen került Budapestre	Budapesten szocializálódott, de sokat volt vidéken	
azonos	24 82,8%	1 33,3%	8 57,1%	3 75%	36 72%
különböző	5 17,2%	2 66,7%	6 42,9%	1 25%	14 28%
Összesen	29 100%	3 100%	14 100%	4 100%	50

Látható, hogy a 14 „különböző jelentésűek” választ adó közül 8-an bevándorlók, egy adatközlő pedig 14 éves kora előtt sok időt töltött vidéken. Vizsgáljuk meg, hogy a 17 bevándorló és a 4 Budapesten született, de fiatalon sok időt vidéken töltő adatközlő „azonos”, illetve „különböző” válaszait mennyire magyarázza meg az illetők nyelvi háttere vagy életrajza!

A 7–14 éves korukban Budapestre kerültek egyike 14 éves koráig a nyírségi Kisletán élt, vagyis nem *ë-ző* vidéken. A másik ilyen adatközlőnk 9 éves koráig a Mátravidéki Erőmű környékén és a Csongrád megyei Pusztamérgesen élt, azután került a fővárosba, nála tehát valamennyire feltehetjük az *ë-ző* nyelvjárási ismereteket.

A 14 éves koruk után Budapestre költöző 6 „különböző” választ adó adatközlő egyike Székesfehérváron járt gimnáziumba, egy másik adatközlő 18 éves koráig egri volt, a harmadik 18 éves koráig Mosonmagyaróváron és Győrben élt, a negyedik körmendi és Szombathelyen járt gimnáziumba, az ötödik 26 éves koráig Orosházán élt, és a hatodik 19 éves koráig Komárom megyében élt. Az ő esetükben a nyelvi életrajz jól magyarázza a *hëgyës – hëgyes* jelentésbeli különbségének felismerését.

A „különböző” választ adók között még van egy adatközlőnk, aki Budapesten született, de 2 évet töltött Keszthelyen, 8-at Debrecenben és 5-öt Pécsen. Apja a vajdasági Nagykikindáról származott, anyja budapesti volt. Az *ë-ző* nyelvjárási ismereteket tehát az ő esetében is feltételezhetjük.

A 9.7. táblázat felső sorában a jobb oldali 3 cellában található 12 adatközlő nyelvi háttere elég jól megmagyarázza, hogy – annak ellenére, hogy bevándorlók – miért ítélték „azonos”-nak a két szó jelentését.

Balról jobbra haladva az első cella 1 adatközlője Csegöldön (Szatmár megye) született, de általános iskolába már Budapesten járt, vagyis sosem élt *ë-ző* vidéken.

A második cella 8 adatközlőjének nyelvi életrajza a következőt mutatja: 1) gye-rekkorát Szilvásváradon, Miskolcon és Sárospatakon töltötte, egyetemista Debrecenben volt; 2) Miskolcon született s ott végezte a tanítóképzőt is, azóta Budapesten él; 3) Törökszentmiklósról került Budapestre egyetemista korában; 4) salgótarjáni egyetemista Budapesten; 5) Budapestre ingázó pilisvörösvári ember; 6) Sárrettudvariból (Hajdú–Bihar megye) 20 éves korában költözött a fővárosba; 7) a mai Tiszavasváriban született, nem sokkal 14 éves kora után került onnan Budapestre; 8) Ecsegfalván született, Gyomán járt középiskolába. E 8 adatközlő közül 7 nyelvi életrajza teljesen megfelel várakozásainknak, csupán a Salgótarjában felnőtt egyetemista tér el tőlük.

A jobb felső cellában található 3 adatközlő közül az első Budapesten született, de apja szülővárosában, Nagykőrösön érettségizett. A második adatközlő szintén a fővárosban született, de apja gömöri, palócosan beszél, s ő maga is sokat járt a Felvidéken, ahol „ráragadt ez-az”. Végül a harmadik adatközlő Budapesten született, Monoron járt általános iskolába és gimnáziumba, aztán került vissza a fővárosba. Ezek a nyelvi életrajzok is jól magyarázzák az „azonos” válaszokat.

5. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a budapestiekénél? – A budapesti születésű és itt felnőtt adatközlőkről, ha „különböző” jelentésűnek ítélték a *hëgyës – hëgyes* szavakat, feltételezhetjük esetleg, hogy valami családi vagy egyéb, a nyelvi szocializációt befolyásoló körülmény következtében ítélték különböző jelentésűnek a szavakat, de azt is feltételezhetjük, hogy ők esetleg nem is hallottak semmilyen különbséget az akusztikailag különböző szavak között, de a [hegyes] hangsor két lehetséges, eltérő jelentését felismerték, s e szerint ítélték.

A 7213-as egyetemista adatközlőnk az első esetre példa, amint ezt egy interjú-részlet megmutatja. Az átiratban a t: a terepmunkást, az a: az adatközlőt jelölő beszélőazonosítók. A csillagok közötti szövegrészek átfedő beszédet jelölnek, ■ = szünet, <: > = az előző magánhangzó nyúlása, <l> = l-kiesés, <t> = t-kiesés.

-
- t: Na, ■ hát most mégiscsak meg kellett állnunk, mer<t> ■ azér<t> meg ke<: ><l><l>ett cserélnem a ■ tekerceket. ■ Tehát mi is vo<: ><l>t ott, mit is mondott, hogy ■ aaa ■ kilencsené<l>, tehát, hogy aaaz „e”-ket ne tudja meg*Z*.
- a: *Nem* itt assziszem aaa ö ■ hármasnál volt a „hegyes” ■ kétféleképpen,
- t: Igen?
- a: Csak én azt nem tudtam megkülönböztetni, hogy valószínűleg az két do<: ><l>got jelent, az egyik amikor ilyen „hegyes vidék”, a másik meg valami „hegyes” gondolom*,
- t: *Igen*.
- a: de így ■ elsőre nem tudtam meg*különböztetni*.
- t: *Igen, értem*, nem baj.
- a: Jó. ■ És a ö nem is tudom, szövegben is valószínűleg nem különbözik nálam a kettő csak olyankor, hogyha esetleg indulatos vagyok vagy mérges, akkor esetleg (nagyon) akkor így „á”-zni szoktam egy kicsit.
- t: [nevet] Ez ö ö ö talán * ■ a szüleinek, vagy*...
- a: *Assziszem, hogy ■ aaaz* anyukám ■ veszprémi, és ott
- t: Vesz*prémi*?
- a: *Meg nagy*mamám
- t: A*ha*.
- a: *za*lai, meg veszprémi és assziszem, hogy ott arrafelé
- t: Igen.
- a: legalábbis úgy emlékszem, hogy
-

(Az is előfordul azonban, hogy egy budapesti ember „azonos jelentésűnek” ítéli a két szót, de valójában hallja is és tudja is a különbséget. Például a 7511-es szakmunkástanuló adatközlőnk „azonos” jelentésűnek ítélte a szavakat, de a terepmunkás (Kassai Ilona) feljegyzései szerint „meg tudja különböztetni, sőt ejteni is képes a két e-t, de nem tudja, honnan tudja a megkülönböztetést.” Kassai szerint ez a tudás a zalai nagyszülőknél töltött számos nyaralás következménye.)

A második esetre azonban több példát találunk, vagyis arra, amikor valaki nem tudja a nyelvjárási e – ë különbséget percipiálni és/vagy produkálni, de a hangsúlyról hallott szavak két lehetséges jelentését felismeri. Például a 7105-ös jelű tanár ezt mondta:

-
- t: Igen.
a: *És itt volt még valami*
t: *De látom, ön az ötöst is* megkérdőjelezte.
a: Igen. *Melyik volt az?*
t: *Az ötös volt* a hegyes-hegyes [második nyíltabb e].
a: Igen, mer<t> az egyik lehet, hogy he= hegyes-dombos.
t: Igen.
a: A másik pedig lehet a ceruza he*gyes*.
t: *Igen*. ■ De ön azér<t> *azonost jelölt*.
a: *És azért különbség van*. ■ Igen, mert nemmm hallottam tisztán a kiejtést.
-

Ez az interjúrészlet azt is bemutatja, hogy valaki a teszt megoldásakor nem feltétlenül ad olyan választ, amelyet egy későbbi reflexió után adna.

Konklúzió: a budapestiek esetében a percepció „különböző” válaszokat a beszélők nyelvi háttere jóval kevésbé magyarázza, mint a bevándorlóknál.

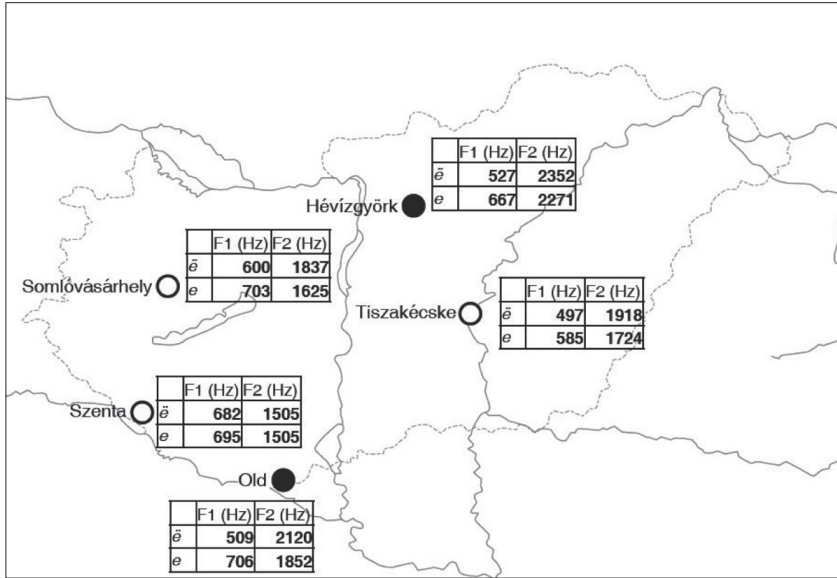
6. Vannak-e olyan BUSZI-2 adatközlők, akiket produkciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” lehet nevezni? – Mielőtt a produkcióbeli adatokra rátérünk, vessünk egy pillantást arra, hogy milyenek a tipikus nyílt *e* – zárt *ë* különbségek magyar nyelvjárási felvételekben.

A 9.2. térkép öt kutatóponton a *lehet* szó első és második magánhangzója F1 és F2 értékeinek átlagait mutatja a MNyA. ellenőrző gyűjtésének a Magyar nyelvjárási hangoskönyvekben (MNyHk.) közreadott szövegfelvételei alapján. Azoknál, akik ejtésben különbséget tesznek a *lehet* első és második magánhangzója között, ez a különbség az F1 és F2 értékekben egyértelműen látható. A szentai adatközlő esetében, aki a *lehet* mindkét *e*-jét eléggé nyíltan ejtette, a formánsértékek a két magánhangzónál szinte azonosak.

9.2. térkép

A *lehet* szó két magánhangzója F1 és F2 értékeinek átlagai MNyA. öt kutatópontján (MNyA. és MNyHk.). Az adatközlők 63–68 évesek, kivéve a szentait, aki 30 éves.

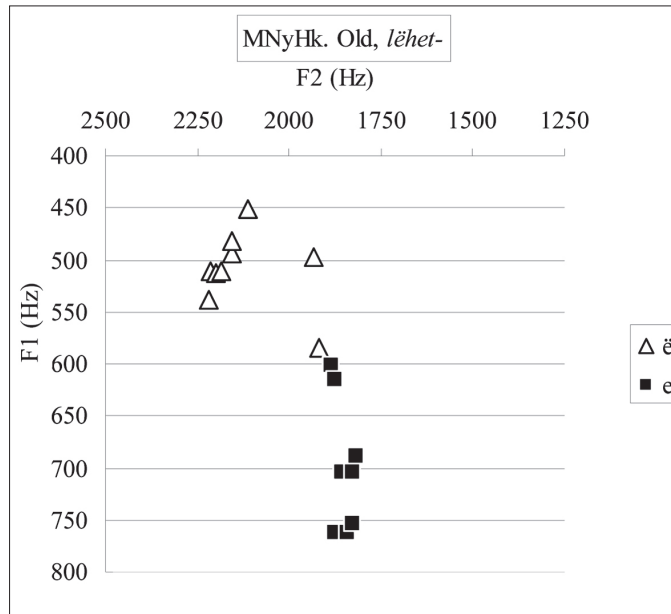
A férfiakat üres karika, a nőket teli karika jelöli.

A BUSZI adatközlőinek hanganyagában akusztikai fonetikai elemzéssel, az első és a második formáns értékének meghatározásával vizsgáltuk az adatközlők beszédprodukciónak a zárt és a nyílt *e* helyén ejtett magánhangzókat. Ahhoz, hogy el tudjuk dönteni, jellemzően milyen értékekkel, különbségekkel számoljunk, előzőleg méréseket végeztünk a MNyA. ellenőrző gyűjtésének a Magyar nyelvjárási hangoskönyv sorozatban közreadott szövegeiben. Támpontnak a BUSZI egyik tesztszavát, a *lehet*-et választottuk, feltételeztük, hogy ez a szó viszonylag gyakran előfordul spon-tán beszédben, és így a hangoskönyv anyagában is könnyen találunk rá példákat. A 9.2. ábra a 9.2. térképen látható oldi adatközlő F1 és F2 értékeit szemlélteti a *lehet* szó első és második magánhangzója esetében. A füllel is jól hallható különbség a két magánhangzó minőségében világosan látszik a mérésekből készített ábrán: a zárt *ë*-t a nyíltabbtól alacsonyabb F1 és magasabb F2 értékek különböztetik meg. Ennek megfelelően az ábrán a bal felső sarokhoz közelebb helyezkednek el a zárt *ë*-k, és a jobb alsó sarokhoz közelebb a nyílt *e* hangok.

9.2. ábra

A *lehet* szó 9 tokenjének magánhangzói egy oldi (Baranya megye) 64 éves nő ejtésében

A 9.2. térképen látható, hogy az F1-beli különbségek – a szentai adatok kivételével – 100 Herz körüli vagy azt meghaladó mértékűek, ezért a továbbiakban mi is ilyen F1 különbségekkel fogunk számolni. GÓSY (1983: 56) egy varsági (Udvarhely megye) férfi 4 perces felvételét elemezve úgy találta, hogy a nyílt [ɛ] „akusztikai szerkezetében az első formáns 700–850 Hz-en, az F2 1600–2000 Hz-en van. [...] A zárt [e] F1-ének értéke: 350–450 Hz, az F2-é: 2000–2200 Hz”.

Arra a kérdésre, hogy vannak-e olyan BUSZI-2 adatközlők, akiket produkciójuk alapján „zárt és nyílt e-t ismerőknek” nevezhetünk, a rövid válasz: vannak. A különféle produktív tesztadatok közül a Praat szoftverrel akusztikailag elemeztük az 5850 és 5920 itemszámú szóelicitációból nyert szavak magánhangzóit. A feladat a következő volt: a terepmunkás felolvasott egy mondatot, melyből hiányzott egy szó, s az adatközlő kimondta a hiányzó szót.

- 5850 Az olyan vidéket, ahol sok a hegy, vidéknek hívják.
(Várt válasz: *hëgyes*)
- 5920 Adj egy kést, amelyiknek nem tompa a vége, hanem ...
(Várt válasz: *hëgyës*)

A *hëgyes* – *hëgyës* szópárt különböző jelentésűnek ítéelő 14 adatközlőnk között ketten vannak, akiknél a szóelicitációs tesztben a *hëgyes* szó magánhangzóinak F1 értékei számottevően eltérnek a várt irányban (tehát akik az első magánhangzót a mérések alapján zártabban ejtették a másodiknál), amint ezt a 9.3. ábra és a 9.8 táblázat megmutatja. Mindketten *ë-ző* vidékről vándoroltak Budapestre: a 7314-es adatközlő 26 éves koráig Orosházán, a 7330-as pedig 19 éves koráig Komárom megyében élt.

9.8. táblázat

A *hëgyes* szó magánhangzói a 7314-es és 7330-as adatközlők szóelicitációs feladatában

adatközlő	5850 <i>hë</i> - F1	5850 <i>hë</i> - F2	5850 -gyes F1	5850 -gyes F2
7314 (nő)	589	2394	684	2180
7330 (ffi)	564	2385	693	2257

Megjegyzendő, hogy azoknál, akik nem különböztetik meg a két *e*-féleséget, az első szótagban – a hangsúlyos helyzetre jellemző markánsabb ejtés miatt – a második szótagbelinél többé-kevésbé magasabb F1 értékek jellemzők. A mért adatok alapján tehát a többi adatközlőről nem mondhatjuk, hogy a *hëgyes* szó első magánhangzóját a másodiknál zártabban ejtette volna.

7. Kontextuális stílusok, produkció és percepció – A kontextuális stílusok esetleges hatását megvizsgálandó, megmértük a „különböző jelentésűek” választ adó 14 adatközlő interjúbeli 5–5 *lehet* tokenjének magánhangzóit, valamint megmértük mind az 50 adatközlő 1740-es itemszámú minimális párját (*lehet* – *lehetett*), a 2490-es itemszámú szólistás adatát (*erdőben, lehet, adja, bonts fel, stress*), és a 3480-as itemszámú lassú olvasásbeli *lehet*-jeit. A 9.9. táblázatban és a 9.3. ábra diagramján e 14 adatközlő F1 különbségei láthatók, a szóelicitációs értékekkel együtt. A labovi audiomonitoros hipotézisnek megfelelően a beszédet kísérő önfigyelés nagysága szerint azt vártuk, hogy a minimális párokban (a legformálisabb, legválasztékosabb beszédstílusban) lesz a legritkább a vernakuláris változat használata és az irányított beszélgetésekben (az interjúkban, tehát a legfesztelenebb stílusban) lesz a leggyakoribb.

9.9. táblázat

F1 különbségek a *lehet* magánhangzói között négy stílusban
és a *hëgyes* magánhangzói között szóelicitációban

adatköz- lők	1740 mini- mális pár	2490 szólista	3480 lassú olvasás	elicitáció: <i>hë- gyes/ës</i>	interjú
103	-12	5	81	73	-42
105	-12	0	21	16	-8
125	-49	0	-102	193	34
202	137	24	94	7	26
203	-24	0	74	-31	46
204	13	0	-21	127	-4
206	-100	0	-2	-7	2
213	13	126	53	-32	-23
303	-37	-27	19	0	..
314	0	0	-1	-95	19
330	-13	-42	-51	-129	4
408	-74	0	-147	18	-10
505	12	40	1	24	7
514	-124	-53	-13	24	-30
411	0	-121	-26	-31	-95

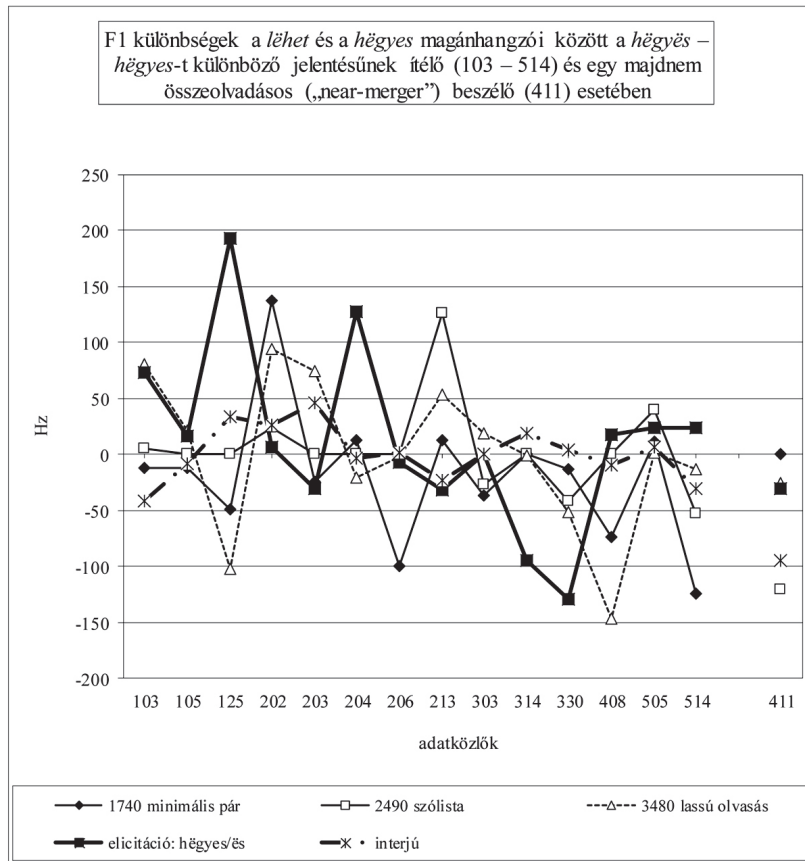
A – értékek várt irányú, a + értékek nem várt irányú eltérést jelölnek. Az interjú adatok 5 token átlagait mutatják, a másik négy stílusban 1-1 adat szerepel. A 9.9. táblázatban és a 9.3. ábrán (a főszövegben viszont nem) az adatközlők azonosító számaiból az első számjegyet (7) elhagytuk. 14-en a *hëgyës* – *hëgyes* szó pár tagjait különböző jelentésűnek ítélték, a 411-es adatközlő azonban „azonos jelentésűek” választ adott.

Az adatok nem igazolják várakozásainkat, vagyis nem azt látjuk, hogy mennél informálisabb a beszéd, annál inkább vernakuláris (itt most: *ë-zõ*).⁶ Az adatok „kautikusága” részben abból is következik, hogy az interjú-stílusban adatközlőnként 5 adatot átlagoltunk, a másik négy stílusban azonban csak 1-1 adatot elemezhattünk.

⁶G. Varga (1968: 29) azt találta, hogy „Folyamatos beszédben 5,29%-kal magasabb arányban jelentkezett a zárt *ë*, mint a kikerdezés útján nyert egyszavas feleletekben.” Bárczi (1943: 18) egyik informális megfigyelése is a labovi audiomonitoros hipotézist támasztja alá: „egy somogyi születésű, paraszti származású, ma középosztálybeli ember, ki egyébként társalgásban kifogástalanul, legfőljebb kissé kevésbé zártan ejti magával hozott *ë*-it, mikor nagyobb nyilvánosság előtt előadást tart, lépten-nyomon *e*-t ejt az *ë*-k helyett, emfatikusabb használatban pedig mindig.”

Ugyanakkor elég jól látszik, hogy a budapestiek (pl. 7105, bizonyos fokig a 7213 és 7408) és a nem *ë-ző* területről bevándorlók (pl. 7303, ő nyírségi) stílusbeli eltérései limitálták az *ë-ző* területről bevándorlókéihoz képest, pl. 7125, 7314, 7330. A 7206-os Körmenten fölnőtt adatközlő a minimális pár első szavában 100 Hz vált irányú különbséggel ejtette a magánhangzókat, viszont a többi stílusban azonos magánhangzókat ejtett.

9.3. ábra

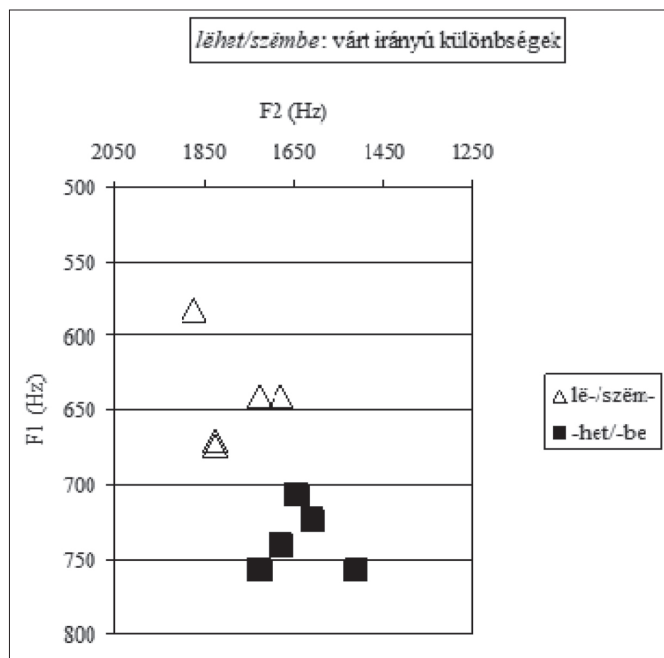
Figyelemre méltó a 7411-es adatközlő, akinek szólistás és interjú adatai, különösen az utóbbiak, *ë-ző* beszélőre utalnak, ő azonban kispesti. Produkál egy különbséget, amint ezt a 9.9. és 9.10. táblázat mutatja, de „azonosnak” jelölte a szavakat az „Azonos vagy különböző?” tesztben. Ilyen beszélőket a „majdnem összeolvadásos” (angolul: „near-merger”, lásd pl. Labov 1994) helyzetekben lehet találni (vö. még Kontra 1993). Ugyanígy beszélő a fentebb (az 5. pontban) említett 7511-es adatközlő is.

9.10. táblázat

A 7411-es kispesti adatközlő első és második szótagi magánhangzói a *lèhet* és a *szèmbè* szavakban, irányított beszélgetésben⁷

adatközlő	„lè-/szèm- F1”	„lè-/szèm- F2”	„-het/-be F1”	„-het/-be F2”
7411	670	1825	724	1608
7411	640	1725	757	1508
7411	582	1871	707	1641
7411	640	1676	740	1676
7411	674	1825	757	1725

9.4. ábra

Amint Labov és mtsai (1991: 37) írják, a kategorikus nyelvészetben azt várják, hogy a 9.11. táblázat a és d celláiban legyenek a beszélők: vagyis hogy a produkció és a jelentés-azonosságra vonatkozó ítélet (percepció) egyforma legyen (azonos – azonos, vagy különböző – különböző). Azt sem nehéz elképzelni, hogy bizonyos beszélők a c cellába kerülhetnek (a helyesírás azt a látszatot keltheti, hogy két egyformán

⁷ Ennek az adatközlőnek az irányított beszélgetéseiben a *lèhet* 5-nél kevesebbszer fordult elő, ezért megmértük a *szèmbè* néhány előfordulását is.

hangzó szó valójában különbözően hangzik, pl. angol *latter* és *ladder*). De mindig azt feltételezték, hogy a b cellába nem kerül senki, nincs olyan ember, aki produkál egy különbséget, de nem tulajdonít neki jelentésbeli eltérést.

9.11. táblázat

A minimális pár teszt eredményeinek négy lehetősége (Labov 1994: 354)

		BESZÉD	
		azonos	különböző
PERCEPCIÓ	azonos	a	b
	különböző	c	d

A kispesti 7411-es adatközlőnk és a korábban említett 7511-es láthatóan a b cellába kerülnek. Ők egy átfogó vizsgálatban, ha az valóban feltárná az *e* és az *ë* összeolvadásának folyamatát Budapesten (vö. G. Varga 1968: 32–3), „jogosan” kerülhetnének a b cellába, mert a folyamatban levő összeolvadásokban a b és a c cellákban is vannak beszélők (l. Labov 1994: 354–6).

A címben olvasható kérdés valószínűleg túl kategorikus. Mindenesetre azt remélhetőleg bemutattuk, hogy a zárt *ë* budapesti használatára, meglétére vonatkozó kérdések megválaszolásához elengedhetetlen a beszélőket jellemző független változók (életkor, nem, a nyelvi szocializáció színhelye stb.) következetes vizsgálata, a percepció és a produkció külön-külön és együttes vizsgálata, és a megfelelő mintavétel. A BUSZI-2-ben a beszélők kvótamintáját használtuk, ami a teljes populációra (a budapesti lakosságra) vonatkozó általánosítások megfogalmazását nem teszi lehetővé, de a társadalmi különbségek meglétét megmutatja. A reprezentatív mintás BUSZI-3 és BUSZI-4 adatok azonban föltehetőleg ez utóbbi problémát is ki fogják küszöbölni.

A hivatkozott irodalom

- Bárczi Géza 1943. Jegyzetek a budapesti népnyelvről. Különlenyomat a Magyar Népnyelv IV. kötetéből. Magyar Népnyelvkutató Intézet, Debrecen.
- Blága Szabolcs – Hattyár Helga 2006. *A BUSZI-2 véglegesített itemlistája*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Osztály, Bp.
- Chambers, J. K. 2003. *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and its Social Significance*. Second edition. Blackwell, Oxford.
- Elekfi László 1966. Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező Szótár. In: Országgh szerk. 1966: 227–78.
- Gósy Mária 1983. Kísérlet nyelvjárási beszédhangok műszeres elemzésére. *Magyar Fonetikai Füzetek* 12: 54–66.
- G. Varga Györgyi. 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó, Bp.

- Kontra Miklós 1987. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú – második változat*. Kézirat. 1987. július 5. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport, Bp.
- Kontra, Miklós 1993. The messy phonology of Hungarians in South Bend: A contribution to the study of near-mergers. *Language Variation and Change* 5: 225–31.
- Labov, William 1994. *Principles of Linguistic Change, Volume 1: Internal Factors*. Blackwell, Oxford.
- Labov, William – Karen, Mark – Miller, Corey 1991. Near-mergers and the suspension of phonemic contrasts. *Language Variation and Change* 3: 33–74.
- MNyHk. = Hajdú Mihály és mtsai. 2005–2008. *Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv I–VII*. CD-ROM. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Bp.
- Országh László szerk. 1966. *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Váradai Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk., 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*, 339–359. Akadémiai Kiadó, Bp. * A jelen kötetben a 83–105. oldalon.

10. Az *l* variabilitása öt foglalkozási csoportban*

Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban¹

BORBÉLY ANNA – VARGHA ANDRÁS

„If structure is at the heart of language,
then variation defines its soul”
(Wolfram 2006: 333)

1. Bevezetés. – Az *l* hang variabilitását, azaz váltakozó realizációját, illetve rövidülését, kiesését vagy megmaradását, mint a magyar nyelv jelenségeinek egyikét, számos nyelvészeti diszciplína módszereivel többek között nyelvtörténészek, dialektológusok, nyelv művelők, nyelvi és nyelvészeti ismereteket terjesztő nyelvészek vizsgálták, kutatták és értékelték. Ennek oka abban keresendő, hogy „legbonyolultabb viselkedésű mássalhangzónk, a szótagzáró *l*” (Kiss 1982: 19). Az (*l*) változóról készült, beszélt nyelvi adatokat feldolgozó tanulmány elején ezekből idézünk fel néhányat röviden.

E. Abaffy (2003) hangtörténeti kutatásai szerint már az ómagyar korban meghatározott fonotaktikai helyzetben a dentalveoláris likvida (*l*) csökkentett nyomatékú felső nyelvállású labiális magánhangzóvá vokalizálódik, a szó hangrendjének megfelelően félhangzós *u*-vá, *ü*-vé válik, s a megelőző magánhangzóval együtt ket-

* Eredetileg megjelent: *Magyar Nyelv* 106(2010): 455-470. Az itteni változatot a szerzők apróbb javításokkal, illetve kiegészítésekkel adják közre.

¹ Ez a tanulmány a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú BUSZI-2 felhasználásával készült. Az adatbázist az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának nyelvészei hozták létre 1987 és 2007 között, OTKA (legutóbb K 60403) és AKP támogatással, a kutatásvezető Kontra Miklós volt. A BUSZI-2 korpuszból az adatok kinyeréséhez Sass Bálint nyújtott segítséget, ezért ezúton is köszönetünket fejezzük ki. A tanulmányban felhasznált adatok gyűjtésének dátuma: 2009. 07. 21. A tanulmány korábbi, rövidebb változatát „Az *l* variabilitása és a foglalkozás – elemzések a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben” címmel a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú II. Szimpóziumán (Budapest, MTA NyTI, 2009. október 20.) az első szerző adta elő. Ezúton köszönjük meg a Magyar Nyelv folyóirat névtelen lektorainak a tanulmány első változatához fűzött hasznos észrevételeit és javaslatait.

tőshangzót, diftongust alkot. Ugyanakkor az *l* vokalizálódása csak szórványosan jelentkezik, és csak szótagzáró helyzetben levő *ol*, *ël* szótagokban érvényesül, ha az *l* után dentális (*t*, *d*) mássalhangzó áll. Ez a változás nagyjából a XIII–XIV. században zajlik, de mindvégig nyelvjárási jelenség marad. Mivel az *l* vokalizációja nem minden nyelvjárásban ment végbe, *volt* ~ *vout*, *feld* ~ *feüd* kettősség keletkezhetett (vö. E. Abaffy 2003: 301–302). Hat-hét évszázadot ugorva az időben, a XX. század második felében azt tapasztaljuk, hogy az *l* variabilitása a magyar nyelvjárásokban továbbra is megmaradt (vö. Juhász 2003). A nyugat-dunántúli nyelvjárási régióban például a szótagzáró *l* kiesése: *vuyot*, *füöd* (pótlónyúlással kísérvé), *emënt*, *régge* (pótlónyúlás nélkül) történik. A dél-alföldi nyelvjárási régióban a szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése *ol*, *öl* hangkapcsolat esetén eléggé gyakori, de az *-l* igeképző és az *-l* igerag nem esik ki, valamint a *-ból/-ből* stb. határozóragok tipikus realizációja *-bú/-bű*, *-rú/-rű*, *-tú/-tű*. Ezzel szemben a Tisza-Körös-vidéki nyelvjárási régióban az *l*-t – ugyanezen fonotaktikai helyzetekben – kiejtik (vö. Juhász 2003: 268, 279, 288–289). Gál Noémi a Vöő István-féle hangoskönyv magyarországi és romániai kutatópontokon gyűjtött hangfelvételek (kb. 70 perc) *l* kieséseit kutatva, abból a premisszából indult ki, hogy „a mai magyar nyelvjárásokban az *l* kiesése egyetemes változónak tekinthető” (2013: 402).

Az *l* évszázadok óta tartó variabilitása fonetikai sajátosságaival függ össze. A magyar köznyelvi rövid mássalhangzók artikulációs jellemzése szerint az *l* alveoláris (dentialveoláris), laterális közelítőhang, amely zöngés (Gósy 2004: 84). A közelítőhangok képzéséről Gósy Mária ezt írja: „A magánhangzók képzéséhez hasonló képzésű mássalhangzók akusztikai szerkezete – várhatóan – hasonló lesz a magánhangzókéhoz” (2004: 142). Azt, hogy az *l* képzési ereje és hallhatósága jelentősen eltér a magyar mássalhangzók zömétől, jól mutatja az a skála, amely a magyar beszédhangokat aszerint rendezi, hogy a beszélő a hangok képzéséhez milyen nagyságú izommunkát fejt ki (vö. Kassai 2003: 535–536). Az általunk vizsgált laterális *e* szerint a skála szerint a mássalhangzók sorában az egyik leggyengébb, közte és a magánhangzók között csak egyetlen hang, az *r* található.

A fonológiai leírás szerint „A likvidák viselkedésének legfontosabb vonása, »ingatagságuk«, tehát az, hogy különféle helyzetekben gyakran kiesnek, mégpedig rendszerint pótlónyúlással (gyors/lezser beszédben akár anélkül is). Ez a tulajdonság leginkább az /l/-re jellemző, de kisebb mértékben az /r/ és /j/ esetében is megtalálható” (Siptár 1994: 201).

A *Nyelvművelő kézikönyv* az *l* ejtésével kapcsolatban tanáccsal látja el a magyar nyelven beszélőket: „Az *l* elhagyása és az előző magánhangzó megnyújtása (*föd*, *vót*) népies; művelt köznyelvben ejtsük ki az *l*-et!” (Grétsy–Kovalovszky főszerk. 1985: 13).

Nádasdy Ádám egyik nyelvi ismeretterjesztő cikkében a vizsgált hang variabilitásáról kialakult nézeteit – többek között – személyes emlékekkel illusztrálva népszerűsíti: „A filozófiaprofesszor ezt mondta előadásában: »olyan dókra irányult a figyelem...«. A [dókra] hangalak a *dolgokra* szó gyorsbeszédi rövidülése, sokan és

sokszor használják. [...] A művelt beszélők csak gyors és/vagy fesztelen beszédben élnek ezzel az *l*-kieséssel, de a műveletlen vagy nyelvjárási beszélők lassú, gondozott beszédükben is alkalmazzák (»Uram, nám vagyok *métó*«, imádkozták a parasztné-nik Fejér megyében gyerekkoromban)» (2008: 258–259).

Az *l* variabilitása a magyar nyelvnek a kezdeteitől napjainkig tartó széleskörűen ismert jellegzetessége, ezért nem csak a különböző nyelvészeti diszciplínák művelőit foglalkoztatta. Arany János még verseiben is megénekelte (vö. Törös 1978; Beke 2005). Egy példát említünk itt meg, melyet Arany tanártársának, Szász Károlynak – a későbbi neves költőnek, műfordítóknak és politikusnak – írt, amikor meglátogatta, de nem találta otthon: „Adatik tudodra, óh Szász/Károly öcsém, innét a/Papírról, hogy míg te kószász,/Keresett egy poéta.” (Látogató-jegy I., Törös 1978: 3; idézi Beke 2005).

Az empirikus adatokat feldolgozó időszakban (2008 novembere) a környezetünkben számos (nem bölcsész) egyetemi hallgatót a nyelvi változóról a következő kérdéssel faggattuk: „Ha egy beszélő azt mondja *ócsó*, mire következtetsz, ki lehet ő?” Az általunk kiválasztott szó szemantikája jócskán befolyásolta a válaszokat: „ezt egy vidéki mondja”; „ezt egy szépen magyarul beszélő nyelvjárási beszélő mondja”; „utcai árus”; „aki valamit rám akar sózni”; „külföldi kereskedő, aki pontosabban így ejti: *oco*”. Kiderült tehát, hogy a nyelvi jelenséget a megkérdezettek jól ismerik, csoportokhoz kötik, valamint még egy relatíve új társadalmi jelenséggel (globalizáció) is összefüggésbe hozzák.

A szociolingvisztikai kutatások eredményei az mutatják, hogy az egyes nyelvi változóknak társadalmi jelentésük is van, ami a nyelvi változás kezdetének/terjedésének kialakulásában szerephez jut (pl. Labov 1980; Downes 1998: 253). Összetett dolog kideríteni, hogy mi alakítja egy-egy nyelvi változó társadalmi jelentését. Az *l* variabilitása esetében ennek megértéséhez – sok egyéb mellett – a fenti idézetekben összefoglalt ismeretek is hozzájárulnak. Emellett az egyéni, aktuális tapasztalatok is formáló erejűek lehetnek. A fentiekben leírtak szerint *l*-kiesés jellemezhet: filozófiaprofesszort, ha gyorsan, illetve fesztelenül beszél; templomba járó idős Fejér megyei nőket; nyelvjárási és vidéki beszélőket, akik akár gyors/fesztelen, akár lassú/gondozott stílusban beszélnek. Másként fogalmazva: többé-kevésbé ismeretes, hogy az *l* variabilitása összefügg a beszédhelyzet formalitásfokával, a különböző társadalmi csoportokkal, a nyelvjárási beszélőkkel. Ezzel együtt mindeddig nem készült szociolingvisztikai módszerrel gyűjtött adatok segítségével leírás az (*l*) változó variabilitásának szabályairól. Arról, hogy ezen variabilitás tekintetében milyen eltéréseket találunk, ha a beszélők különböző csoportjait, vagy a beszélőkön belül a különböző beszédhelyzeteket összehasonlítjuk egymással. Tanulmányunk fő célja, hogy rávilágítsunk egyes szociolingvisztikai ismérvek relevanciájára a beszélt nyelv elemzésében. Ennek keretében megpróbálunk az *l* variabilitásával kapcsolatban – 86 órányi hangfelvétel anyagát elemezve – olyan újszerű eredményeket bemutatni, amelyek a budapesti beszélőket a XX. század végén jellemzik. Nem célunk a szociolingvisz-

tikai változók kizárólagos hatásának bizonyítása (pl. a dialektológiai vagy más hatásokkal szemben), csupán azt szeretnénk érzékeltetni, hogy ez a megközelítés is szolgáltathat új és fontos tudományos adalékokat a beszélt nyelv megértéséhez.

2. Vizsgálati módszerek. – Jelen tanulmányban a BUSZI-2 korpusz irányított beszélgetéseinek adatait dolgozzuk fel (vö. Kontra 1990a; Kontra–Váradí 1997; Váradí 2003). Ahhoz, hogy a Budapesten rögzített 50 szociolingvisztikai interjú nyelvi adatait elemezni tudjuk, egy 1987-től 2008-ig tartó, több munkafázisból álló munkafolyamatot kellett elvégeznünk².

Nyelvi és társadalmi összetételének sokszínűsége miatt a magyar főváros a szociolingvisztikai vizsgálatok kiváló terepe (vö. G. Varga 1968; Kontra szerk. 2003). Budapest lakossága a társadalmi összetétel, az életszínvonal és az életkörülmények tekintetében komoly különbségeket mutat, s ez azonnal szembetűnik kerületeinek összehasonlításakor (Andorka 2003: 210). A vizsgált populáció heterogenitását nemcsak gazdasági, iskolázottsági státuszkülönbségek határozzák meg, hanem többek között négy társadalmi és nyelvi szempontból is igen fontos aspektust kell kiemelni, ami hatott és máig hat nyelvi-nyelvjárási sajátosságaira: (a) A Budapesten élők közül sokan vidéken születtek. (b) Budapesten több nemzetiségi közösség is él. (c) A XX. század politikai, társadalmi és gazdasági változásai következtében Budapest lélekszáma a mai Magyarország határain kívüli területekről (főleg Erdélyből, vö. Bartha 1991) különböző hullámban érkező bevándorlókkal is gyarapodott. (d) Budapest 1950-ben kibővült egy sor környékbeli településsel (Nagy-Budapest megszületése).

A BUSZI-2 50 adatközlője öt különböző társadalmi státuszú beszélőcsoportba sorolható. A kvótamintavétel szempontjai az 5 foglalkozási csoport mellett az életkori eltérések voltak: 10 tanár (50 év feletiek), 10 egyetemi hallgató, 10 bolti eladó, 10 gyári munkás és 10 szakmunkástanuló (15–16 évesek) (vö. Kontra–Váradí 1997: 6). A minta, a foglalkozási csoportokon kívül (és azokon belül), a populáció fent ismertett heterogenitását is tükrözi.

A BUSZI leírása szerint a vizsgálat hangtani részének a „célja az, hogy kiderítsük, mi a 1) társadalmi helyzettől, 2) beszédsebességtől és 3) stílustól függő disztribúciója egyes fakultatív fonológiai és/vagy fonetikai szabályoknak?” (Kontra 1987: 7). A leírás a konkrét vizsgálati kérdések alatt, az ötödik pontban nevezi meg az *l*-kiesést (Kontra 1987: 9). Ebben a tanulmányban az *l* variabilitását az irányított beszélgetések³ anyagán, a társadalmi helyzet összefüggésében, a beszélők közötti különbségekre összpontosítva vizsgáljuk.

² Az adatközlők részvételét a kutatásban és a korpusz építésében részt vevő kollégák munkáját ezúton is megköszönjük.

³ Az irányított beszélgetések számítógépes lejegyzésekor az *l* variabilitásának kódolásához a következő rendszert alkalmaztuk. A lejegyző a rövid és hosszú *l* realizációját konvencio-

Az *l*-kiesés az *l* variabilitásának egyik formája. Empirikus vizsgálatunk első lépéseként – ennek eredményeiről számolunk be a jelen tanulmányban – a teljes *l* variabilitás foglalkozástól való függését vesszük górcső alá. Legegyszerűbb statisztikai mutatóként azt vesszük számba személyenként, hogy az adatközlő rögzített beszédében a magyar helyesírás szabályai szerint leírt szöveg *l* betűinek hány százaléka esetében produkál a szabályos írásos formához képest *l*-kiesést (formális *l*-kiesés). Ez a formális *l*-kiesés hangtanilag rövidülés, ha a személy a hosszú *l* hangot röviden ejti (pl. *kell* helyett *kel*-t mond).

Kutatási tervünk az, hogy amennyiben ezzel a formális *l* variabilitás mutatóval markáns különbségeket kapunk a foglalkozási csoportok között, akkor rátérünk a szabályszerű *l* variabilitások (rövidülés, kiesés; szóvégi toldalékokban, illetve szótagzáró helyzetben stb.) szerinti összehasonlításokra.

Ez a formális *l*-kiesés arány kiküszöböli az interjúk hosszúsági különbségeiből fakadó egyenlenségeket és úgy számolható ki, hogy az összes formális *l*-kieséseket elosztjuk az irányított beszélgetésekben meglévő összes írás szerint kiejtett *l*-ek és a formális *l*-kiesések összegével, majd az eredményt megszorozzuk 100-zal.

Ezzel a mutatóval elemezzük tehát, hogy az 5 foglalkozási csoportba sorolt 50 adatközlő irányított beszélgetésében az *l* formálisan milyen arányban esett ki. A tesztadatok statisztikai elemzését a ROPstat statisztikai programcsomaggal (vö. Vargha 2007; www.ropstat.com) végeztük el. Az (l) nyelvi változó és a foglalkozás változó kapcsolatát három aspektusból vizsgáljuk és a következő kérdésekre keressük a választ:

1. Milyen az *l* variabilitásának nagysága az 5 foglalkozási csoportban egymáshoz viszonyítva?
2. Mennyire viselkednek az *l* variabilitását tekintve hasonlóképpen az ugyanabba a foglalkozási csoportba tartozó adatközlők?
3. Elkülönülnek-e élesen a foglalkozási csoportok (átfedések nélkül) egymástól (diszkrétén elkülönülő halmazokban)?

A szociolingvisztikai kutatások a nyelvi rétegződést különböző nyelvi változók mentén a társadalmi rétegződés modelljének összefüggésében vizsgálják (vö. pl. Labov 1965, 1972; Kontra szerk. 2003). A beszélők nyelvi változatosságát számos földrajzi és demográfiai változó befolyásolhatja, például a beszélők lakhelye, életkora, neme, iskolázottsága, foglalkozása. Az eddig vizsgált BUSZI-2 változók közül például a (nék) változó esetében a gyári munkások szignifikánsan több nemstan-

nálisan rögzítette: *l* – *ll*. A rövid *l* kiesését a következő kóddal jelölte: <*l*>. A hosszú *l* rövidülését, illetve kiesését a hallottakkal összhangban a következőképpen jelölte: *ál*<*l*>*ása*, illetve *ke*<*l*><*l*>. A lejegyző a következő kóddal jelölte az *l* kiesését, ha azt az előtte álló magánhangzó pótlónyúlása kísérte: <:;>, pl. *vo*<:;><*l*>*tak*.

dard [nák] választ adtak (pl. *tudnák, tudnék* helyett), mint a tanárok és az egyetemi hallgatók. Ebből következően tehát a (*nék*) változó jelöli, differenciálja a társadalmi csoportokat (vö. Borbély 2007). Jelen kutatásunk hipotézise: A szellemi foglalkozású adatközlők (tanárok és egyetemi hallgatók) irányított beszélgetéseiben ritkábban fordul elő a formális *l*-kiesés, mint a fizikai foglalkozású adatközlőknél (gyári munkások és szakmunkástanulók). E szempontból a bolti eladók az említett két-két csoport között helyezhetők el. Vagyis legkevesebb lesz a formális *l*-kiesés a tanárok és az egyetemi hallgatók csoportjában; ennél több lesz a formális *l*-kiesés a bolti eladók csoportjában és a legtöbb formális *l*-kiesés a gyári munkások és szakmunkástanulók csoportjában lesz. Mindemellert az eredmények alapján célunk lesz annak a népszerű hiedelemnek – ahogy Wolfram nevezi (1997/2002: 109) – a tesztelése, mely szerint a nyelvi variabilitás szabályszerűsége egyértelmű és egyszerű: egy csoport minden tagja ugyanazt a dialektust használja változatosság nélkül, és a másik csoportba tartozó beszélők egységesen a másik változatot használják.

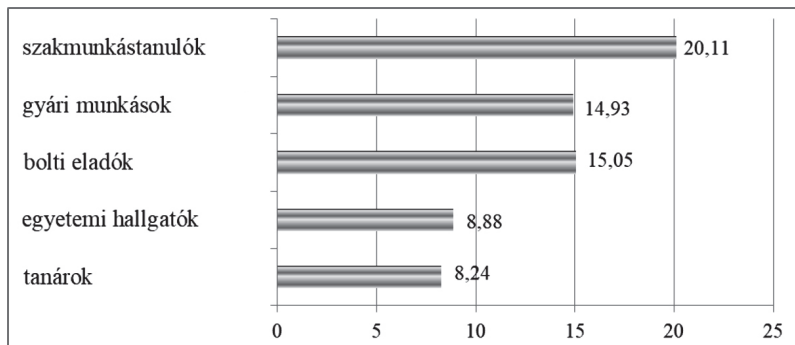
3. E r e d m é n y e k . – A BUSZI-2 50 irányított beszélgetése összesen 268 448 szót foglal magában. Ebből az adatközlők összesen: 173 317 szót mondtak ki, melyek közül az adatközlők adatait tekintve 5 524 szóban 5 737 formális *l*-kiesést kódoltunk. A formális *l*-kiesés százalékos arányának átlaga a mintában 13,44, tehát az 50 adatközlő átlagosan minden 100 *l*-jéből 13,44-et a lejegyző-nyelvészek⁴ *l*-kiesésként kódoltak.

A) Az 5 foglalkozási csoport összehasonlítása a formális *l*-kiesés szerint. – A BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben, az 50 adatközlő megnyilatkozásaiban a formális *l*-kiesés százalékos arányának átlaga foglalkozási csoportonként a következő: tanárok 8,24, egyetemi hallgatók 8,88, gyári munkások 14,93, bolti eladók 15,05 és szakmunkástanulók 20,11 (vö. 10.1. ábra).

⁴ A BUSZI-2 számítógépes lejegyzését és ellenőrzését nagyrészt Bartha Csilla (46%) és Borbély Anna (42%) végezte el.

10.1. ábra

A formális *l*-kiesés százalékos aránya 5 foglalkozási csoportban a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben (n=50, mintaátlag: 13,44%)

Az eredmények nagy megbízhatósággal alátámasztják a hipotézis (vö. 2.) azon részét, hogy a szellemi foglalkozású adatközlők (tanárok és egyetemi hallgatók) irányított beszélgetéseiben ritkábban fordul elő a formális *l*-kiesés, mint a fizikai foglalkozású adatközlőknél (gyári munkások és szakmunkástanulók). Az adatok szerint a legkisebb mértékű a formális *l*-kiesés a tanárok és az egyetemi hallgatók csoportjában, a legnagyobb mértékű pedig a szakmunkástanulók csoportjában. Az eredmények a hipotézis azon részét nem támasztják alá, hogy a bolti eladók a formális *l*-kiesést tekintve az említett két-két csoport között helyezhetők el. A bolti eladók csoportátlagára a tanárok és az egyetemi hallgatók csoportátlagától, illetve a szakmunkástanulók csoportátlagától szignifikánsan eltér (lásd hipotézis), viszont a gyári munkások csoportátlagától – a hipotézissel ellentétben – nem. Leegyszerűsítve, a statisztikai elemzések alapján a formális *l*-kiesés százalékos csoportátlagait páronként összehasonlítva az alábbi diszkriminációs mintázatok rajzolódnak ki (vö. 10.1. táblázat):

- tanárok mintázata (három szignifikáns különbség: két esetben $p < 0,10$; egy esetben $p < 0,01$ szinten);
- egyetemi hallgatók mintázata (egy szignifikáns különbség $p < 0,01$ szinten);
- bolti eladók és a gyári munkások mintázata (egy szignifikáns különbség $p < 0,10$ szinten);
- szakmunkástanulók mintázata (két szignifikáns különbség $p < 0,01$ szinten).

10.1. táblázatAz 5 foglalkozási csoport (n=50) páronkénti összehasonlításainak eredményei⁵

Tanárok	egyetemi hallgatók 0,35	gyári munkások 3,69+	bolti eladók 3,76+	szakmunkás-tanulók 6,55**
Egyetemi hallgatók	tanárok 0,35	gyári munkások 3,34	bolti eladók 3,40	szakmunkás-tanulók 6,20**
Bolti eladók	gyári munkások 0,07	szakmunkás-tanulók 2,79	egyetemi hallgatók 3,40	tanárok 3,76+
Gyári munkások	bolti eladók 0,07	szakmunkás-tanulók 2,86	egyetemi hallgatók 3,34	tanárok 3,69+
Szakmunkás-tanulók	gyári munkások 2,86	bolti eladók 2,79	egyetemi hallgatók 6,20**	tanárok 6,55**

A statisztikai adatok tehát nem pontosan támasztották alá a vizsgálat elején felállított társadalmi rétegződés hatásának hipotézisét, mely három mintázatot feltételezett (1. tanár és egyetemi hallgató; 2. bolti eladó; 3. gyári munkás és szakmunkástanuló). Vagyis sztereotipikus az a megközelítés, amit a vizsgálati hipotézis képvisel. Hasonló következtetésre jutottak egy másik BUSZI-2 változó variabilitását ismertető tanulmány szerzői is, amikor az adatok elemzését követően azt a következtetést vonták le, hogy a tanulmány címében olvasható kérdés „valószínűleg túl kategorikus”, nevezetesen, hogy: van-e Budapesten zárt *ë*? (Hattyár–Kontra–Vargha 2009). A gyári munkások és a bolti eladók nyelvhasználatát sikerült a legkevésbé elhelyezni a többi foglalkozási csoporthoz viszonyítva. Ennek egy magyarázata az lehet, hogy a gyári munkások között nem csak nyolc osztályt végzett adatközlő van, hanem olyan is, aki érettségizett, illetve főiskolai végzettségű, mindemellett biztosan más tényezők is hatással lehetnek a hipotézis és az eredmények közötti különbségre (ilyen az adatközlők anyanyelvének nyelvjárási háttere, de lehetnek egyéb körülmények is). Az egész mintában csupán két tanárnál kódoltunk kevesebb formális *l*-kiesést (2,69% és 3,30%), mint annál a gyári munkásnál, akinél a formális *l*-kiesés százalékos aránya csupán 3,95%. Ez a gyári munkás a foglalkozási csoportjába tartozó adatközlőktől például abban különbözik, hogy német anyanyelvű⁶ többnyelvű, és

⁵ Jelölés: +: $p < 0,10$; **: $p < 0,01$.

⁶ Ennek egy értelmezése lehet, hogy a magyarországi nemzetiségi csoportba tartozó két-nyelvűek közül azok, akik otthon, az elsődleges szocializáció során sajátították el a nemzeti-ségi nyelvet és a másodlagos szocializáció során ismerték meg a magyar nyelvet, az iskolában tanult (standard) magyart beszélnek.

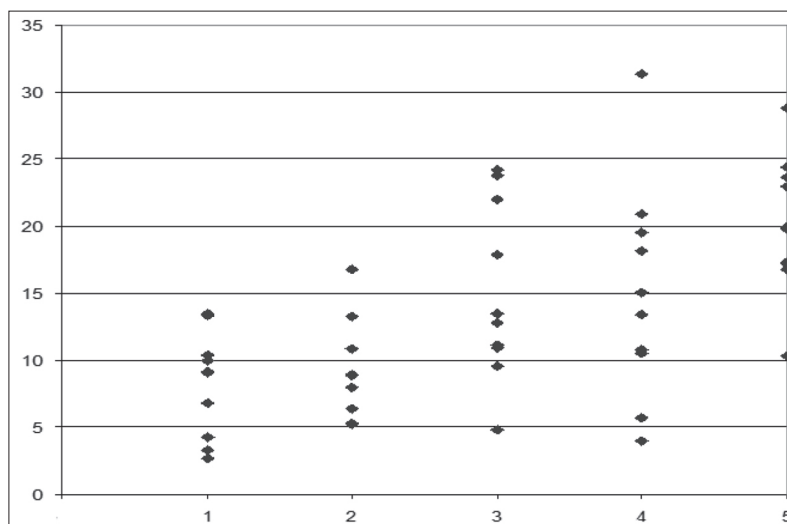
a magyar nyelv mellett beszéli az orosz, valamint a szerbhórvátot (a szóhasználatot az interjú felvételének idejéhez, 1987-hez kell kötni⁷).

B) Az egyének foglalkozási csoportokon belüli eltérései a formális *l*-kiesés szerint. – A foglalkozás és az *l* variabilitás kapcsolatát elemezve most arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyire viselkednek az *l* variabilitását tekintve hasonlóképpen az ugyanabba a foglalkozási csoportba tartozó adatközlők.

A minta egészét tekintve az az adatközlő, akinek a megnyilatkozásaiban a legkevésbé formális *l*-kiesést kódoltuk, tanár volt (2,69%) és gyári munkás volt az, akinél a legtöbb formális *l*-kiesést kódoltuk (31,37%). A foglalkozási csoportokon belül az adatközlők közötti eltérés illusztrálását a 10.2. ábra szolgálja.

10.2. ábra

A formális *l*-kiesés százalékos arányának értékei
5 foglalkozási csoportban (n=50)⁸

⁷Mindemellett megemlítjük, hogy 2017-ben, a volt Jugoszláviából alakult négy ország (Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Montenegró és Szerbia) nyelvészeinek és társadalomtudósainak egy csoportja megalkotta a Közös Nyelv Nyilatkozatát (vö. Bugarski 2020). A nyilatkozat szerint az ezekben az országokban beszélt standard nem négy különálló, hanem egy közös nyelv, amelynek négy központja van.

⁸Jelölés: 1: tanárok; 2: egyetemi hallgatók; 3: bolti eladók; 4: gyári munkások; 5: szakmunkástanulók.

Eszerint, míg a szellemi foglalkozású adatközlőknél a formális *l*-kiesés százalékos arányának legalacsonyabb és legmagasabb értéke közötti különbség a tanároknál: 10,82%, az egyetemi hallgatóknál: 11,59%, addig a bolti eladóknál 19,4% és a szakmunkástanulóknál 18,48%. A legnagyobb különbség a gyári munkások csoportjában van: 27,42%. A formális *l*-kiesés százalékos arányának legalacsonyabb és legmagasabb értéke közötti különbség tekintetében tehát csoporton belüli társaik értékeitől a leginkább a gyári munkások térnek el.

A foglalkozási csoportok heterogenitásának leírását szolgáló kvantitatív módszer a szórás kiszámítása. A szórás lényegében az átlagtól való átlagos eltérést jelenti. A szórást a következőképpen lehet értelmezni: minél nagyobb egy foglalkozási csoportban a formális *l*-kiesés értékeinek a szórása, annál nagyobb a foglalkozási csoport heterogenitása (vö. Vargha 2007: 66–67).

A tanárok csoportjában a formális *l*-kiesés százalékos értékének a szórása: 3,88%; az egyetemi hallgatók csoportjában: 3,84%; a bolti eladók csoportjában: 6,59%; a szakmunkástanuló csoportjában: 5,15%; a gyári munkások csoportjában: 8,04% (vö. 10.2. táblázat). A leíró statisztikai eredményeknek megfelelően, az 5 foglalkozási csoport közül a szórás a bolti eladók és a gyári munkások esetében a legnagyobb. Ez lehet egy magyarázata annak – sok egyéb tényező mellett –, hogy az adatok e két foglalkozási csoportban miért nem igazolták a hipotézisnek megfelelően az *l* variabilitását. Ezt a 10.2. ábra *x* tengelyén elhelyezett 3. (10 bolti eladó) és 4. (10 gyári munkás) oszlop értékei is jól mutatják.

Az elméleti szórások egyenlőségének tesztelésére használt O'Brien-próba: $F(4; 45,0) = 1,615$ ($p = 0,1869$) és Levene-próba: $F(4; 45,0) = 1,923$ ($p = 0,1230$) (vö. Vargha 2007: 343) azt mutatta, hogy a szórások nem különböznek egymástól szignifikánsan ($p > 0,10$). Az eredmények értelmezésekor fontos szem előtt tartanunk Wolfram megállapítását, miszerint az empirikus keretek olykor a szignifikáns és nem szignifikáns eredmények közötti határt tekintve inkább csak emelkedők/ereszkedők és bizonytalanok, mint különállók és tiszták (2006: 333). A jelen esetben a szignifikancia elmaradásának legfőbb oka a minták alacsony elemszáma. Ennek fényében „irányadónak” tekintjük a 10.2. táblázat adatait, vagyis ha nem is igazolhatók az eredmények statisztikai próbával, a csoportok heterogenitása közötti különbségek érzékelhetők: a formális *l*-kiesés százalékos aránya szerint az egyetemi hallgatók és a tanárok viselkednek egymáshoz viszonyítva leginkább hasonlóan, őket e tekintetben a szakmunkástanulók követik.

10.2. táblázat

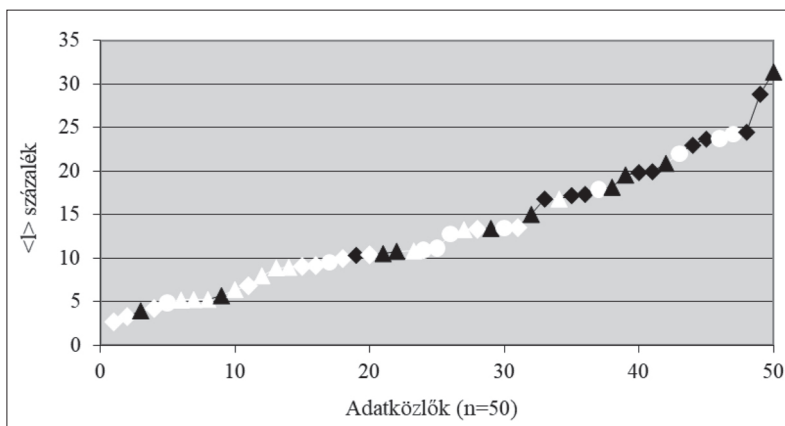
Foglalkozási csoportok heterogenitása a formális *l*-kiesés százalékos értékeinek a szórása szerint

3,84–3,88	5,15	6,59–8,04
Egyetemi hallgatók: 3,84 Tanárok: 3,88	Szakmunkástanulók: 5,15	Bolti eladók: 6,59 Gyári munkások: 8,04

C) Az 5 foglalkozási csoport kvalitatív elkülönítése a formális *l*-kiesés szerint. – A foglalkozási csoportok és a formális *l*-kiesés kapcsolatát elemezve felvetődik egy további kérdés: létezhet-e az 50 adatközlőtől nyert formális *l*-kiesés százalékos értékeinek skáláján olyan övezet, amelybe például bizonyos foglalkozási csoportba tartozó adatközlők értékei nem kerülnek bele? Vagyis vannak-e a formális *l*-kiesés értékskálán olyan övezetek, amelyek például dominánsan csak a tanárookra és az egyetemi hallgatókra érvényesek, és vannak-e olyan értékövezetek, amelyekben többnyire csak a gyári munkások és a szakmunkástanulók találhatók? Ennek kiderítését szolgálja a 10.3. ábra, melyen az 50 adatközlőt a formális *l*-kiesés százalékos értéke szerint emelkedő sorrendbe rendeztük. Az eredmények szerint az 50 adatközlő értéke 2,69%-tól 31,37%-ig terjed. Ha szemügyre vesszük ezen az értékintervallumon belül az alsó, 2,69%–9,95%-ig terjedő formális *l*-kiesés százalékos értékeket, azt tapasztaljuk, hogy az ide eső 18 adatközlő közül 7–7 tanár, illetve egyetemi hallgató, 2–2 bolti eladó, illetve gyári munkás, viszont nincs egyetlen egy szakmunkástanuló sem. Ellenben ha szemügyre vesszük az 50 adatközlő formális *l*-kiesés százalékos értékintervallumán belül a felső, 17,17%–31,37% övezetet, akkor azt tapasztaljuk, hogy az ide eső szintén 18 adatközlő közül 4–4 bolti eladó, illetve gyári munkás és 8 szakmunkástanuló, viszont egyetlen egy tanár vagy egyetemi hallgató értékei sem esnek ide. Az alsó és a felső értékövezet közötti középső értékövezetbe (10,32%–16,79%) 16 adatközlő értékei esnek bele (3–3 tanár és egyetemi hallgató, 4–4 bolti eladó és gyári munkás, valamint 2 szakmunkástanuló).

10.3. ábra

Adatközlők formális *l*-kiesés (százalékos) értékeinek növekvő sorrendje⁹

⁹ Jelölés: tanárok: fehér rombusz; egyetemi hallgatók: fehér háromszög; bolti eladók: fehér kör; gyári munkások: fekete háromszög; szakmunkástanulók: fekete rombusz.

A százalékos formális *l*-kiesés értékskálán belül így kialakított három övezet is igazolja fenti állításunkat, miszerint a foglalkozás összefügg az *l* variabilitásával: a tanárok és az egyetemi hallgatók jól elkülöníthetők a szakmunkástanulóktól (vö. 10.3. táblázat). A bolti eladó és gyári munkás foglalkozási csoportok heterogenitását ez az elemzés is jelzi, hiszen míg a tanárok, egyetemi hallgatók és szakmunkástanulók értékei csak két-két értékövezetbe tartoznak, addig a bolti eladók és a gyári munkások értékei mindhárom övezetben megtalálhatók. A 10.3. táblázat egyben kiváló illusztrációja lehet a szociolingvisztikai kutatások egyik alapproblémájának is, nevezetesen annak, hogy a variabilitás szabályszerűsége leírható, hiszen a benne ismertetett statisztikai eredmények igazolják, hogy az 5 foglalkozási csoportba tartozó beszélők nyelvi produkciója közötti eltérések nem véletlenszerűek. Ez a szabályszerűség a jelen esetben úgy fogalmazható meg, hogy a százalékos formális *l*-kiesés skálát alkalmas osztópontok segítségével fel tudtuk bontani olyan övezetekre, amelyek szerint a vizsgált foglalkozási csoportok élesen elkülöníthetők egymástól (lásd 10.3. táblázat). A kapott eredménnyel kapcsolatban mindamelllett megfogalmazódik az a kérdés, hogy ezek az empirikusan kialakított övezetek matematikai statisztikai szempontból a legjobbak-e? Nagyban növelné a kapott kategóriákba vetett bizalmunkat, ha az 5 foglalkozási csoport diszkriminációjára valamilyen egzakt statisztikai módszer matematikai optimalizációval hasonló osztópontokat, illetve övezeteket tárna fel. Éppen ilyen övezetek azonosítására dolgozta ki Vargha (2005, 2020: 121-131) az osztópontelemzés módszerét, melyet sikeresen alkalmazott pszichológiai csoportok diszkriminációjára kvantitatív változók segítségével (Vargha 2008). Ez a módszer a ROPstat programcsomagba is be van építve (Vargha 2007, 2020) és az a lényege, hogy az elemzés során a függő változó értékskáláján a program megkeresi azokat a pontokat (ezek az ún. osztópontok), amelyek a megadott csoportokat statisztikai kritériumok szerint a legélesebben, leghatékonyabban különítik el. A statisztikai kritérium az, hogy az osztópont egy olyan határvonalat képezzen a függő változó értékskáláján, ami jól diszkriminálja az összehasonlított csoportokat: egyesek dominánsan ez alatt, mások dominánsan e felett helyezkednek el.

10.3. táblázat

A minta formális *l*-kiesés (százalékos) értékintervallumának három övezete és a foglalkozási csoportokba tartozó adatközlők eloszlása

	Övezetek		
	2,69%–9,95%	10,32%–16,79%	17,17%–31,37%
Tanárok	7	3	0
Egyetemi hallgatók	7	3	0
Bolti eladók	2	4	4
Gyári munkások	2	4	4
Szakmunkástanulók	0	2	8
Összesen	18	16	16

A százalékos formális *l*-kiesés függő változó esetében az 5 foglalkozási csoport elkülönítésére elvégzett osztópontelemzés 10 lehetséges osztópontot azonosított a százalékos formális *l*-kiesés skáláján. Ezek közül 5 volt szignifikáns 5%-os szinten. A 3 legmarkánsabb osztópontot a 10.4. táblázatban foglaltuk össze, statisztikai jellemzőikkel együtt. A khi-négyzet statisztika azt méri, hogy az adott osztópont alá eső személyek aránya milyen mértékben tér el egymástól az 5 foglalkozási csoportban. Ezen érték szignifikanciájának mértékét jelzi a mellette lévő oszlopban látható *p*-érték. Az alfa-infláció (a jogtalan szignifikancia) elkerülése érdekében a program ezt a *p*-értéket még a Bonferroni-féle módszerrel (az elvileg szóba jöhető osztópontok számával, esetünkben 10-zel való beszorzással) korrigálja (lásd a 10.4. táblázat utolsó oszlopát).

10.4. táblázat

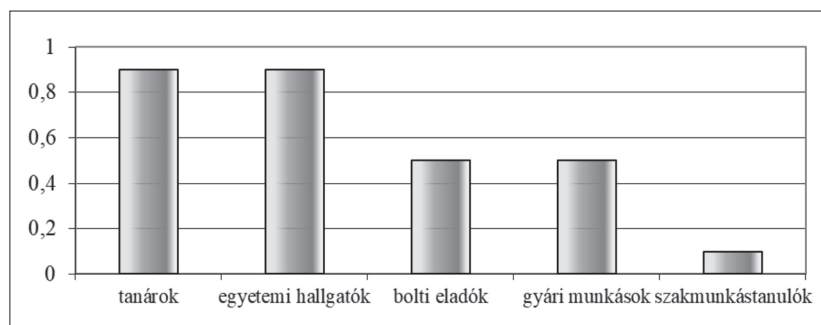
A százalékos formális *l*-kiesés skáláján statisztikai osztópontelemzés segítségével feltárt 3 legmarkánsabb osztópont¹⁰

Osztópont	Khi-négyzet érték	<i>p</i> -érték	Korrigált <i>p</i> -érték
17	20,59	0,0004	0,0038**
13,5	18,39	0,0010	0,0103**
10	17,88	0,0013	0,0130*

Ha összevetjük a 10.4. táblázat osztópontjait a 10.3. táblázatban feltüntetett övezetekkel, akkor azt látjuk, hogy az első osztópont (17) éppen a 10.3. táblázat felső két övezetének (10,32–16,79, illetve 17,17–31,37) markáns elválasztó pontja, a harmadik osztópont (10) pedig az alsó két övezet (2,69–9,95, illetve 10,32–16,79) hasonlóan markáns elválasztó pontja. A középső osztópont (13,5) jelentését a 10.4. ábra segítségével fogalmazhatjuk meg, melyen ezen osztópontra vonatkozóan bemutatjuk az osztópont alá eső személyek arányát az 5 foglalkozási csoportban (a másik két osztópont esetében ezek az arányok a 10.3. táblázat adatai alapján egyszerűen kiszámíthatók). A 10.4. ábráról leolvasható, hogy a középső, 13,5-es osztópont egy olyan határvonal, mely a lehető leghatékonyabban különíti el egymástól a tanárok és egyetemi hallgatók csoportját a szakmunkástanulókétól. Míg előbbieket 90–90%-a produkál 13,5 alatti százalékos formális *l*-kiesés értéket, az utóbbi csoport tagjainak 90%-ára ennél nagyobb százalékos formális *l*-kiesés érték jellemző (azaz 10% esik a 13,5-es szint alá).

¹⁰ Jelölés: * *p* < 0,05; ** *p* < 0,01.

10.4. ábra
Foglalkozási csoportonként a 13,5-es osztópont alatti százalékos formális *l*-kiesés értékű személyek aránya

Az osztópontelemzés tehát egyrészt megerősítette a 10.3. táblázatban látható övezetek relevanciáját, másrészt feltárt még egy olyan osztópontot is (13,5), melynek segítségével 3 foglalkozási csoport (tanárok és egyetemi hallgatók versus szakmunkástanulók) nagy hatékonysággal elkülöníthetők egymástól a százalékos formális *l*-kiesés értéke alapján.

4. D i s z k u s s z i ó. – Hogyan értelmezhetők ezek a kvantitatív eredmények a nyelvi változás szempontjából? A kutatók a kvantitatív szociolingvisztikai vizsgálatokban a nyelvi változás és a variabilitás/váltakozás összefüggésében – a társadalmi és nyelvi kontextussal összefüggő értelmezéskor – általában egy-egy nyelvi változó egyik változatának vagy másik változatának (változatainak) a gyakorisági megoszlásait, azaz a mennyiségi mutatókat veszik alapul. Barbara M. Horvath és Ronald J. Horvath (2002) az *l* vokalizációjának ausztráliai és újzélandi geolingvisztikai kutatásában egy olyan kifejtő (interpretatív) modellt mutat be, amelyben a nyelvi változás dimenzióját a nyelvi változók változatainak több, illetve kevesebb előfordulása adja, amit több/kevesebb modellnek neveztek el (2002: 321–324). A több/kevesebb modell összegzi az eddigi jelentősebb empirikus adatokra épülő kutatási eredményeket, elméleti következtetéseket, amelyeket a változáskutatók a kvantitatív eredmények értelmezéséhez használtak. Mint a legtöbb modell, amely eltérő módszertani háttérű kutatásokat összegez: vázlatos, tehát a legfőbb irányokra mutat rá és csupán egy-egy közösségben folytatott kvantitatív vizsgálatra épül. A szerzők a modelltől – saját kutatásukra vonatkozóan értelemszerűen – a földrajzi elterjedtség dimenziójára összpontosítanak. Horvath és Horvath az idő dimenzióra példának a Bailey-féle hullám modellt említik. Bailey és mások a dialektusok variabilitását formalizáló modelljükkel (a germán $p > f$ hangváltozás példáján keresztül) azt szemléltetik, hogy a változás az időben egy adott pontból kiindulva: hullámokban terjed (vö. Bailey 1973).

Tanulmányunkban az adatainkból kiindulva vizsont elsősorban a társadalmi dimenzióra koncentrálnunk (vö. 10.5. táblázat, a 3. sor kiemelése az első szerzőtől szár-

mazik). A szerzők a modell társadalmi dimenzióját számos kutató (pl. Labov, Milroy, Eckert) vizsgálati eredményeire alapozzák, ezek alapján egységesen kialakult véleményük, hogy a „több” a nyelvi változás kiindulópontját mutatja. Sokkal változatosabb a magyarázata annak, hogy a nyelvi változás a társadalmi rétegek melyik csoportjából indul ki. A változás elindítóiként Milroy (1980) a társadalmi hálózatokat jelöli meg; Eckert (2000) a középiskolásokat célzó etnográfiai kutatásaiban egy csoport hatását emeli ki, amely befolyással lehet a nyelvi változásra; Dubois és Horvath (2000) a Cajun angolban¹¹ tapasztalható változásokat vizsgálva a nyelvi változás elindítójaként a férfiakat jelöli meg. A szerzők Labov (1990) tanulmányáról is említést tesznek, melyben a szerző nagyszámú szociolingvisztikai írás áttekintése után arra a következtetésre jut, hogy a nyelvi változások a munkásosztályból indulnak el és a nők ennek innovátorai, ezzel együtt a változást legkésőbb átvevő beszélők feltehetőleg a középosztálybeli férfiak. A szerzőpáros modelljének ismertetésekor azt a lényeges megállapítást is megemlíti, hogy a „több”-re (vagyis egy-egy változó változatának gyakoribb előfordulására) gyakrabban terelődik a figyelem a vizsgálatokban, mint ellenpólusára, a „kevesebb”-re (vö. Horvath – Horvath 2002: 321–323).

10.5. táblázat

A több/kevesebb modell (Horvath–Horvath 2002: 322)

A változás dimenziói	TÖBB	...	KEVESEBB	Elvárt szabályszerűség/ mintázat	Elméleti értelmezések
Nyelvi	elterjedő	...	GÁTLO	Változatos	Fonetikai/ fonológiai elméletek
Társadalmi	elindító/ innovátor	...	ÁTVEVŐ	Nők: munkásosztály	Társadalmi hálózat elmé- lete; diffúzió elmélet
Földrajzi	kiinduló	...	ELTERJED	A városi társadalmi rétegzettség szerint: felülről vagy alulról veszi kezdetét; gravitációs modell	Területi elmélet
Időbeli	KORAI	...	KÉSŐI	Jelöltség	Bailey-féle hullám modell

¹¹ Az angolnak ezt a változatát a többségében Louisianában (USA) élő franciaajkú Cajun közösségben beszélik (vö. pl. Dubois–Melançon 1997).

A fenti BUSZI-2 eredményeket értelmezve a több/kevesebb modell nyújtotta keret szerint először azt kell értelmeznünk, hogy a nyelvi változás tekintetében mit jelent a több/kevesebb a köznyelvi *l*- és a nyelvjárási *l*-kiesés szerint (lásd a változás földrajzi dimenzióját). „A nyelvjárási alakok, jelenségének visszaszorulása általában a megfelelő köznyelvi alakok, jelenségek javára, illetőleg azok irányába történik. [...] A nyelvjárás háttérbe szorulásának legfőbb tényezője és jellemzője az, hogy a nyelvjárási sajátosságok gyakorisága és a nyelvjárási beszélők száma csökken” (Kiss 1982: 161). Amint már a bevezetésben is említettük a legtöbb magyar nyelvjárásban még napjainkban is ismert fonológiai jelenség az *l*-kiesés, tehát ezekben a nyelvjárásokban a több köznyelvi *l* jelenti a változást. A szótagzáró *l*-kiesésének visszaszorulásáról (a szótagzáró *l* megmaradásáról, vagyis nem esik ki az esetek egy részében) és annak generációk közötti eltéréseiről a nyelvjárási kutatások is számot adnak: „egyre jobban visszaszorul s az idősebbek nyelvére jellemző” (vö. Kiss 1968: 363, 1982: 157). Kiss Jenő mihályi nyelvjárási kutatásában a szociálisan általános érvényű, visszaszorulóban levő változások közül a szótagzáró *l* megmaradását a „legnagyobb hatóerejű változások” között tartja számon (1982: 157). A fővárosi adatok e megállapításokat tekintve is figyelemre méltóak. A BUSZI-2 korpuszban a standardtól való eltérés aspektusából kiindulva az a beszélő, aki kevesebb *l*-kiesést produkál, a standardtól alig tér el, aki pedig több *l*-kiesést produkál jelentősen eltér a standardtól. A köznyelvi *l* elterjedését (a nyelvjárási alak visszaszorulását) a standardizáció eredményezte, ezért a vizsgált foglalkozási csoportokat tekintve ezen forma elterjedésének az elindítói, innovátorai a szellemi foglalkozásúak (vö. 10.6. táblázat). A gyári munkások pedig – a hipotézissel ellentétben – azért nem lettek a BUSZI-2 korpuszban azok, akiknél a legtöbb formális *l*-kiesést kódoltuk, mert közülük néhányan iskolázottabbak (vö. bevezetés), illetve életmódbeli különbségeik is regisztrálhatók voltak.

10.6. táblázat

Az *l* variabilitása a BUSZI-2-ben a több/kevesebb modell szerint
(vö. Horvath – Horvath 2002)

A változás dimenziója (társadalmi)	Több standard változat (elindítók)	Kevesebb nemstandard változat	
A hipotézis mintázata	tanárok egyetemi hallgatók	bolti eladók	gyári munkások szakmunkástanulók
Eredmények mintázata	tanárok egyetemi hallgatók	bolti eladók gyári munkások	szakmunkástanulók

5. Összegzés. – A tanulmány az *l* beszélők közötti variabilitását vizsgálja az ötven budapesti beszélővel 1987-ben rögzített irányított beszélgetés adatait felhasználva. Az *l* variabilitásának bevezető szociolingvisztikai elemzéséhez felhasznált egység a formális *l*-kiesés százalékos aránya volt. A formális *l*-kiesés százalékos arányát az

5 foglalkozási csoport szerint átlagoltuk. Az *l* variabilitását az egyének (az 50 adatközlő), illetve a foglalkozási csoportok formális *l*-kiesésének százalékos arányával mutattuk be.

A vizsgálat hipotézise az volt, hogy a formális *l*-kiesés százalékos értéke eltéréseket mutat a BUSZI-2 korpuszban elemzett 5 foglalkozási csoportban úgy, hogy egyrészt a tanárok és egyetemi hallgatók, másrészt a gyári munkások és a szakmunkástanulók értékei között a bolti eladók értékei lesznek. Az átlagok és a szórások segítségével kimutattuk, hogy a foglalkozási csoportok elkülönítése az *l* variabilitása szerint lehetséges, de nem egészen a hipotézisben megfogalmazott előzetes elvárások szerint. Az *l* variabilitását mutató adatok elemzésekor kiderült, hogy az egy-egy foglalkozási csoporthoz tartozó adatközlők eltéréseket mutatnak. Például attól, hogy egy adatközlő a gyári munkások közé került, lehet többnyelvű, magát autodidakta módon képző személy, aki nyelvi produkciójában emiatt/ezzel együtt nem a gyári munkásokra hasonlít. Annál is inkább, mivel ezen személy százalékos formális *l*-kiesés értékénél – az egész mintából – csak két tanár produkált kevesebbet, így tehát kevesebb formális *l*-kiesést kódoltunk beszédében, mint nyolc tanárnál és az összes egyetemi hallgatónál.

Fontosnak tartottuk az elemzett adatok segítségével bemutatni, hogy (a) a formális *l*-kiesés összefügg a vizsgált foglalkozási csoportokkal; (b) emellett a foglalkozási csoportokon belül az egyének között is jelentős eltérések vannak; (c) a formális *l*-kiesés értékskáláján van két olyan övezet, ahova bizonyos foglalkozási csoportba tartozó adatközlők (tanárok, egyetemi hallgatók, illetve szakmunkástanulók) értékei nem kerülnek. Statisztikai adatokkal igazoltuk, hogy az *l* variabilitása megkülönbözteti a foglalkozási csoportokat (vö. Labov). Egyben az elemzések azt is alátámasztják (vö. Wolfram 2002: 109), hogy nem igaz az a tévhit, hogy a nyelvi variabilitás szabályszerűsége egyértelmű és egyszerű. Így tehát nem is lehet pontos az a megállapítás sem, hogy egy-egy társadalmi (pl. foglalkozási) csoport minden tagja ugyanazt a dialektust használja. Ugyanakkor az is kirajzolódott, hogy az ötből három foglalkozási csoport tagjainak vizsgált nyelvi adatai elkülönülnek a másik két foglalkozási csoportba tartozó beszélők nyelvi adataitól (vö. 10.3. ábra és 10.3. táblázat).

A tanulmányban – a minta nagyságának megfelelően – a foglalkozás változó hatását elemeztük, miközben más változó hatásának jelentőségét nem zártuk ki. Mivel a formális *l* variabilitás mutatóval markáns különbségeket kaptunk a foglalkozási csoportok között, további újszerű eredményekhez jutunk, ha a finomabb, szabályszerű *l* variabilitások (rövidülés, kiesés; szóvégi toldalékokban, illetve szótagzáró helyzetben stb.) szerint is összehasonlításokat végzünk. Más elemzések az *l*-kiesés és a beszédsebesség, valamint a stílus kapcsolatára irányulhatnak. Az *l* variabilitásával tervezhető továbbá a terepmunkások adatközlőkhöz történő alkalmazkodásának a leírása is. A szakirodalom a variabilitást az *l* nyújtó hatásával hozza genetikus kapcsolatba. A korpusz lehetőséget nyújt ezenfelül olyan nyelvi jelenségek elemzésére

is, mint az *l*-kiesés és az előtte álló hang p ó t l ó n y ú l á s ának gyakorisági összefüggése, valamint a nyelvjárási és a történeti adatok vallomásainak további összevetése (lásd pl. Imre 1965; Balogh 1968; Kiss 1982; Németh 2008: 55–67).

Hivatkozott irodalom

- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- Andorka Rudolf 2003. *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bailey, C-J N. 1973. *Variation and linguistic theory*. Center for Applied Linguistics, Washington, D.C.
- Balogh Lajos 1968. A szótagzáró *l* kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 64: 355–361.
- Bartha Csilla 1991. Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai. *Regio* 2/1: 77–87.
- Beke József 2005. Nagykőrös hatása Arany János nyelvére. *Holmi* 2005. december. <http://epa.oszk.hu/01000/01050/00024/08.html> (2021-03-01)
- Borbély Anna 2007. Társadalmi variabilitás és/vagy stílus-variabilitás: a (*nVk*)₂ nyelvi változó a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változatában. In: Guttmann Miklós–Molnár Zoltán szerk., *V. Dialektológiai Szimpozium*, Szombathely, 2007. augusztus 22–24. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 53–58.
- Bugarški, Ranko 2020. “The Declaration on the Common Language”: A View from the Inside. *Aegean Working Papers in Ethnographic Linguistics* 2/2: 23. DOI: 10.12681/awpel.22595.
- Downes, William 1998. *Language and Society*. 2nd edition. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dubois, Sylvie–Horvath, Barbara 2000. When the music changes, you change too: Gender and language change in Cajun English. *Language Variation and Change* 11: 287–313.
- Dubois, Sylvie–Melañçon, Megan 1997. Cajun is dead – Long live Cajun: Shifting from a linguistic to a cultural community. *Journal of Sociolinguistics* 1/1: 63–93.
- Eckert, Penelope 2000. *Linguistic variation as social practice*. Blackwell, Oxford.
- Gál Noémi 2013. Az *l* kiesése mint nyelvi változó a Vöő István-féle hangoskönyvben. In: Kontra Miklós–Németh Miklós–Sinkovics Balázs szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában* (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásaiból). Gondolat Kiadó, Budapest. 402–416.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós 1985. főszerk. *Nyelvművelő kézikönyv. 2.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hattyar Helga–Kontra Miklós–Vargha Fruzsina Sára 2009. Van-e Budapesten zárt *ē*? *Magyar Nyelv* 105: 453–468. *A jelen kötetben a 147–164. oldalon.
- Horvath, Barbara M.–Horvath, Ronald J. 2002. The geolinguistics of /l/ vocalization in Australia and New Zealand. *Journal of Sociolinguistics* 6/3: 319–346.
- Imre Samu 1965. A szótagzáró *l* a felsőöri nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* 61: 368–374.
- Juhász Dezső 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–324.

- Kassai Ilona 2003. Fonetika. In: Kiefer–Siptár szerk. 2003: 507–548.
- Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk. 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1968. A szótagzáró *l* a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelv* 64: 361–364.
- Kiss Jenő 1982. *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 1987. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. MTA Nyelvtudományi Intézet élönyelvi kutatócsoport, Budapest, 1987 július. Sokszorosított anyag.
- Kontra Miklós 1990a. Budapesti élönyelvi kutatások. *Magyar Tudomány* 1990/5: 512–520.
*A jelen kötetben az 59–69. oldalon.
- Kontra Miklós szerk. 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kontra, Miklós–Váradi, Tamás 1997. *The Budapest Sociolinguistic Interview: Version 3*. Working Papers in Hungarian Sociolinguistics Nr. 2, December 1997. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Labov, William 1965. On the mechanism of linguistic change. *Georgetown Monographs on Language and Linguistics* 18: 91–114.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Labov, William 1980. The social origins of sound change. In: William Labov szerk., 1980. *Locating language in time and space*. Quantitative analyses of linguistic structure (No. 1). Academic Press, New York. 251–265.
- Labov, William 1990. The intersection of sex and social class in the course of linguistic change. *Language Variation and Change* 2: 205–254.
- Milroy, Lesley 1980. *Language and social networks*. Basil Blackwell – University Park Press, London–Baltimore.
- Nádasdy Ádám 2008. Könnyű nyári tápsorrend. In: Nádasdy Ádám, *Prédikál és szónokol*. Magvető, Budapest. 258–261.
- Németh Miklós 2008. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Siptár Péter 1994. A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 183–272.
- Törös László 1978. *Arany János Nagykőrösön*. Nagykőrös.
- G. Varga Györgyi 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vargha András 2005. Sokaságok összehasonlítása új módszerekkel. *Statisztikai Szemle* 83: 429–448.
- Vargha András 2007. *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. 2. kiadás. Pólya Kiadó, Budapest.
- Vargha András 2008. Új statisztikai módszerekkel új lehetőségek: a ROPstat a pszichológiai kutatások szolgálatában. *Pszichológia* 28/1: 81–103.
- Vargha András 2020. *Normális vagy? És ha nem? Statisztikai módszerek nem normális eloszlású változókkal pszichológiai kutatásokban*. Pólya Kiadó, Budapest.

- Váradi Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer-Siptár szerk. 2003: 339–359. *A jelen kötetben a 83–105. oldalon.
- Wolfram, Walt 1997/2002. Dialect in Society. In: Florian Coulmas szerk., 2002. *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell Publishing, Oxford. 107–126.
- Wolfram, Walt 2006. Variation and Language: Overview. In: Keith Brown, Editor-in-Chief, *Encyclopedia of Language and Linguistics* 2nd ed. Elsevier, Oxford. Volume 13: 333–341.

Alaktan

11. „Abban a farmerba nem mehetsz színházba”*

A (bVn) variabilitásának vizsgálata a BUSZI tesztfeladataiban¹

MÁTYUS KINGA – BOKOR JULIANNA – TAKÁCS SZABOLCS

1. Bevezetés. Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy mely tényezők befolyásolják a (bVn) változó használatát: milyen hatása van a társadalmi háttérnek, illetve a stílusnak (feladattípusnak) a sztenderd [bVn] és a nem sztenderd [bV] változatok közti választásra. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (a továbbiakban BUSZI) változatai jó teret nyújtanak ennek kutatására, hiszen számos különböző társadalmi háttérű adatközlővel készítették felvételeket több feladattípusban.

Kutatásunkban három nagy kérdéskörre tértünk ki: egyrészt megvizsgáltuk, hogy a társadalmi háttér mely tényezői vannak szignifikáns hatással a változó használatára, másrészt kíváncsiak voltunk arra, hogy milyen sorrend állítható fel a feladattípusok között – melyekben lesznek sztenderdebbek, és melyekben kevésbé sztenderdek az adatközlők? Végül arra is kitértünk, hogy az adatközlők mennyire voltak következetesek a (bVn) változó használatában, s mely tényezők hatnak a következetességre, illetve van-e hatása az előfeszítésnek a változó toldalékolású főnevek esetén.

2. Adatok. A BUSZI felvételeit 1987 és 1989 között készítették az MTA Nyelvtudományi Intézetének kutatói annak érdekében, hogy képet kapjanak a Budapesten beszélt nyelvváltozatokról. 1987-ben elkészült a BUSZI-2 változat, mely a BUSZI-3 és BUSZI-4 változat elővizsgálataként kapott fontos szerepet. A BUSZI-2 felvételeihez 50 interjút készítették öt kvóta alapján, kvótánként 10-10 adatközlővel. A kvóták a következők voltak: egyetemi hallgatók, középiskolai tanárok, bolti eladók, gyári

* Eredetileg megjelent: *IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 2010. Pp. 85–99. <http://www.nytud.hu/alknyelvdok10/proceedings10.pdf> (2021-03-01)

¹ Ez a tanulmány a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú BUSZI-2 adatbázisának felhasználásával készült. Az adatbázist az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának nyelvészei hozták létre 1987 és 2007 között, OTKA (legutóbb K 60403) és AKP támogatással, a kutatásvezető Kontra Miklós volt.

munkások és szakmunkástanulók. A BUSZI-2 esetében az összes interjút kódolták, illetve lejegyezték és kétszer ellenőrizték.

A BUSZI-3 és -4 felvételeit 1988–89-ben készítették 200 adatközlővel, rétegzett reprezentatív minta alapján. A BUSZI-3 és -4 interjúinak feldolgozása 2009-ben, a BUSZI-2 lejegyzése és kódolása után kezdődött el, így azokat még nem ellenőrizték. Az interjúk mind a BUSZI-2, mind a BUSZI-3 és -4 esetében tesztfeladatokból, illetve irányított beszélgetésből állnak.

A BUSZI tesztfeladati közül a jelen kutatásban a következőkkel dolgoztunk: teszt-zavas, illetve keretmondatos mondatkiegészítés, minimális párok, szólista, valamint lassú és gyors olvasási feladat. Az alábbi példákon keresztül illusztráljuk az egyes feladattípusokat:

A feladattípus alatt látható az itemszám (az itemek a mondatokon belül vizsgált konkrét elemek, tokenek, mindegyiket külön szám jelöli a BUSZI-ban). A Mondatkiegészítés feladatban minden mondat egyszer hangzott el (kivéve két esetet, ahol az adatközlőnek gyorsabban is fel kellett olvasnia a mondatokat), de a mondatoknak több részét is hasznosítottuk: egyrészt a tesztszót (az alábbi példában a *farmer* szó), illetve a keretmondat egyes részeit (az alábbi példában az *ebben* szó). Az így egy mondatban kapott két adat között Váradí (1995/1996) szerint lehet különbség. Az adatközlők ehhez a feladattípushoz a következő instrukciót kapták: Ezeknek a kártyáknak a jobb oldalán egy szó olvasható, a bal oldalán pedig egy hiányos mondat. Illessze be a szót a mondatba!

Mondatkiegészítés (tesztszó)

20

Ebben a jól nézel ki.

FARMER

1 farmerben

2 farmerbe

3 farmerban

4 farmerba

Mondatkiegészítés (keretmondat)

10

Ebben a jól nézel ki.

FARMER

1 ebben

2 ebbe

A minimális párok és a szólista feladatoknál az adatközlőknek szavakat kellett felolvasniuk. A minimális párok feladatban a következő instrukciót kapták: Most adok önnek néhány cédulát, mindegyiken két szó lesz, legyen szíves felolvasni őket!

Minimális párok

1650

ember – EMBERBEN

1 emberben

2 emberbe

A szólisták esetében ezt az utasítást kellett követniük: Adok önnek néhány cédulát. Mindegyikén van öt-hat szó, legyen szíves fölolvasni őket!

Szólista

2310

kertben

1 kertben

2 kertbe

Az olvasási feladatoknál (összesen 7 volt egy interjúban) az adatközlők kaptak egy-egy szöveget, amelyeket először magukban kellett elolvasniuk, majd egyszer normál tempóban, egyszer pedig gyorsan felolvasniuk, a következő instrukciók alapján: (lassú olvasás) Itt van egy szöveg, kérem, olvassa el magában! Most pedig olvassa fel úgy, mintha egy barátjának olvasná fel, akinek nemrég operálták a szemét, s ezért nem szabad még olvasnia. (Gyors olvasás) Most pedig legyen szíves ezt gyorsan felolvasni! Képzelve el, hogy sürgősen ki kell mennie a vécére, de addig nem mehet, amíg ezt fel nem olvasta.

Olvasási feladat

“Meghirdettem az újságban a házamat, s mindjárt sokan jelentkeztek, hogy meg szeretnék nézni.”

LASSÚ

1300

újságban

1 újságban

2 újságba

GYORS

1480

újságban

1 újságban

2 újságba

A 11.1. táblázatban összefoglaltuk a feladattípusokhoz tartozó itemek számát, valamint a BUSZI-2 és a BUSZI-3, és -4 tesztfeladatai alapján várható változópéldányok számát.

11.1. táblázat
Itemek és adatok száma feladattípusonként a BUSZI-2-ben
és a BUSZI-3,-4-ben

Feladattípus	Itemek száma	Változópéldányok száma várhatóan	
		BUSZI-2	BUSZI-3, -4
Mondatkiegészítés (tesztzó)	5	250	325
Mondatkiegészítés (keretmondat)	10	500	650
Minimális párok	3	150	195
Szólista	2	100	130
Lassú olvasás	13	650	845
Gyors olvasás	13	650	845
Összesen	46	2300	2990

A táblázatból látható, hogy összesen 46 itemmel dolgoztunk, a változópéldányok várható száma pedig a BUSZI-2 esetében 2300, a BUSZI-3 és -4 esetében pedig 2990 volt.

3. Előzmények. A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat keretein belül Kontra Miklós (2003: 87) a nemnek, a kornak és a foglalkozásnak is szignifikáns hatását állapította meg a (bVn) megítélésére. A társadalmi háttér befolyásoló volt mellett fontos kérdés a stílusok hatása. Ahogy Labov (1988) megfogalmazta: „Nem léteznek csak egy stílusváltozatot használó beszélők”², a beszédhelyzetben tanúsított audiomonitort (önfigyelő) tevékenységek szerint egy formalitási skálát állíthatunk fel, melynek egyik vége a legformálisabb beszédhelyzet, másik pedig a beszélő vernakuláris nyelvváltozata. E skála mentén helyezkednek el a BUSZI feladattípusai is.

Várad Tamás 1995/1996-os tanulmányában felállította a feladattípusok hipotetikus listáját a beszédet kísérő figyelem feltételezett mértéke szerint. Ahogy a 11.2. táblázat mutatja (a táblázat szürkével jelzett sorai részét képezik a BUSZI adatbázisnak, de nem tartalmazzák jelen tanulmányban vizsgálható (bVn) változót), a legmagasabb az önfigyelem mértéke a minimális párok és a szólista esetében, ennél kicsit alacsonyabb a mondatkiegészítési feladatokban, ezt követi a lassú olvasás,

² „There are no single style speakers.” (Labov 1984: 29)

végül pedig a gyors olvasás. Ezzel egyenesen arányos a sztenderd alakok használata: ahol a legmagasabb az önfigyelem mértéke, ott lesz a legmagasabb a sztenderd alakok aránya.

11.2. táblázat

BUSZI-feladattípusok a feltételezett önfigyelem mértéke szerint
(Váradai 2003: 355, a jelen kötetben: 102.)

minimális párok	1
szólista	1
mondatkiegészítés (teszt szó)	2
szóra kérdezés	2
mondatkiegészítés (keretmondat)	3
lassú olvasás	4
riporter teszt	4
gyors olvasás	5
kapocskiszedő teszt	5

Fontos előzményként kiemelni egy másik vizsgálatot is, mely a BUSZI-2 öt interjújának irányított beszélgetésbeli adatait vizsgálva szignifikáns különbséget talált kvóták szerint a (bVn) változataiban (Mátyus 2009).

4. Kutatási kérdések, hipotézisek

1. Van-e a BUSZI-2 tesztfeladataiban kvóták, illetve a BUSZI-3 és -4 tesztfeladataiban nemek, életkor és iskolázottság szerinti különbség a (bVn) változatainak gyakoriságában?
2. Van-e szignifikáns különbség a feladattípusok között a változatok használatában (a BUSZI-2-ben és a BUSZI-3 és -4-ben egyaránt)? Ha igen, az eredmények megfeleltethetők-e Váradai (1995/1996) által felállított hipotetikus listának?
3. A BUSZI-2-ben azt is megvizsgáltuk, hogy az adatközlők mennyire következtetek a (bVn) változó használatában, illetve az előfeszítésnek milyen hatása van a váltakozó todalékolású szavak todalékának magánhangzójára. Arra kerestük a választ, melyik feladattípusban következetesebb a változó használata, melyik nyelvtani szerkezetben következetesebb a változó használata, illetve hogy a különböző kvótákhoz tartozó/különböző korú, nemű, iskolázottságú adatközlők különböznek-e következetesség tekintetében.

A következő hipotéziseket állítottuk fel:

1. Szignifikáns különbség lesz a (bVn) változó használatában kvóták (BUSZI-2), illetve nemek, kor és iskolázottság szerint (BUSZI-3 és -4).
2. A legtöbb feladattípus között kicsi lesz az eltérés, de (Váradi 1995/1996 alapján) feltételezzük, hogy a legalacsonyabb a törlés aránya a minimális párok és a szólista esetében, a legmagasabb pedig a gyors olvasásnál lesz.
3. A tesztfeladatokban a (bVn) változó használatában nagyfokú következetesség lesz tapasztalható. Nagyobb ingadozás lesz tapasztalható az olvasási feladatokban, főként a gyors olvasásban, mivel ott a legalacsonyabb az önfigyelem mértéke.

5. Eredmények

5.1. BUSZI-2. A BUSZI-2 adatbázis anyagát kódolták, lejegyezték és kétszer ellenőrizték. Itt az egész adatbázis említett hat feladattípushoz tartozó adatait feldolgoztuk, összesen 2300 adattal dolgoztunk.

11.3. táblázat

A (bVn) sztenderd változatainak aránya a BUSZI-2 tesztfeladataiban

	Mondat- kiegészítés (kulcsszó)	Mondat- kiegészítés (keretmondat)	Minimális párok	Szólista	Lassú olvasás	Gyors olvasás	Összes
tanárok	98%	99%	100%	100%	97%	88%	97%
egyetemisták	98%	99%	100%	100%	98%	88%	97,1%
bolti eladók	100%	97%	100%	100%	92%	90%	96,5%
gyári munkások	90%	91%	100%	100%	85%	80%	91%
szakmunkás tanulók	94%	96%	100%	100%	92%	85%	94,5%
Összes	96%	96%	100%	100%	91%	86%	94,8%

A BUSZI-2 tesztfeladatait kvótánként vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a tanárok, egyetemisták és bolti eladók csaknem egyforma arányban (97%, 97,1%, 96,5%) használták a rag sztenderd változatát. Ennél kicsit kisebb a sztenderd alakok aránya a szakmunkástanulóknál (94,5%), s a legkisebb a gyári munkások esetében (91%). A feladatokra fókuszálva azt találjuk, hogy mind az öt adatközlőcsoport a [bVn] változatot használta a minimális párok és a szólista feladatokban (100%). Ezt követi a mondatkiegészítés, ahol már kevesebb volt a sztenderd alakok aránya (96%), majd a lassú (91%) és a gyors olvasás (86%).

Megvizsgáltuk, van-e a kvótának szignifikáns hatása a változatok közti választásra. Vagyis függ-e a használt változatok aránya attól, hogy mely foglalkozási (illetve kor-) csoporthoz tartozik az adatközlő. Két módszert alkalmaztunk. Az első módszer a Kruskal-Wallis teszt, ami egy rangANOVA eljárás, melynek keretében a csoportosító változó a kvóta volt, s azt vizsgáltuk, milyen hatása van ennek a különböző itemekre. Ezen elemzés során azt tapasztaltuk, hogy tendenciaszerű különbség volt a 20-as ($khi= 8,167$, $f=4$, $sig.=0,086$) és a 4730-as ($sig.=0,086$) itemeknél, míg szignifikáns eltérés mutatkozott a 6160-as kérdésben ($sig.=0,027$)³. Általában a gyári munkások használták többször a nem sztenderd változatot.

A másik lehetőségünk a keresztábrás elemzés volt. Itt azonban a feltételeket nem tudtuk garantálni, cellánként túl kicsi volt az elemszám – bár a fentiekkel megegyező tendenciózus, illetve szignifikáns különbségeket mutattak a táblák.

Ahogy fent említettük, a sztenderd válaszok arányát összehasonlítva azt tapasztaltuk, hogy a gyári munkások kisebb arányban használták a sztenderd [bVn] változatot, mint a többi kvóta tagjai, azonban ez nem szignifikáns eltérés.

Mivel a fenti módokon nem kaptunk statisztikailag megfelelő eredményeket (túl sok csoportra bontottuk az adatközlőket, illetve adatokat, ezért sok statisztikai próbát nem tudtunk alkalmazni), a kvótákat újrakódoltuk végzettség szerint: felsőfokú végzettséggel rendelkezőkre, illetve nem rendelkezőkre. Így a tanárokat és egyetemistákat egy kategóriába soroltuk, míg a gyári munkások, szakmunkástanulók és bolti eladók egy másik kategóriába kerültek. Így a keresztábrák esetén 2x2-es táblák alakultak ki, ahol a Fisher-egzakt próba volt alkalmazható, melynek nincsen olyan jellegű, cellagyakoriságokat megkövetelő feltétele, mint a khi-négyzet tesztnek. Azonban így sem tudtunk semmilyen különbséget kimutatni.

Azonban az újrakódolt kvóta alapján megállapítható, hogy az egyetemisták és tanárok, illetve a másik három kvótát tartalmazó csoport esetén a különbség szignifikánsan az egyetemisták és tanárok csoport felé mozdul, azaz: ők szignifikánsan több sztenderd alakot használtak. Ezt a t-próba Welch-féle d-teszt (robosztus) változatának szignifikanciájából tudjuk leolvasni ($t=2,137$, $f=41,171$, $p=0,039$). (Megjegyezzük, hogy ha a százalékos megoszlásra nem t-próbát, hanem a rangsorolós Mann-Whitney próbát alkalmazzuk, akkor ez a különbség még nem számottevő, azaz a rangsorolós eljárás nem mutat szignifikáns különbséget e fenti két csoport között).

Második kutatási kérdésünk a BUSZI-2-ben arra irányult, van-e szignifikáns különbség a feladattípusok között a változatok használatában, vagyis a feladattípus befolyásolja-e azt, hogy milyen arányban lesznek sztenderdek a válaszok.

³ 20-as item: Ebben a jól nézel ki. FARMER (mondatkiegészítés); 4730-as item: ... a hosszúszerű kutyák bolhásak az utcánkban... (gyors olvasás); 6160-as item: Hűvös lesz a színházban is... (lassú olvasás) (a vizsgált szavak aláhúzva)

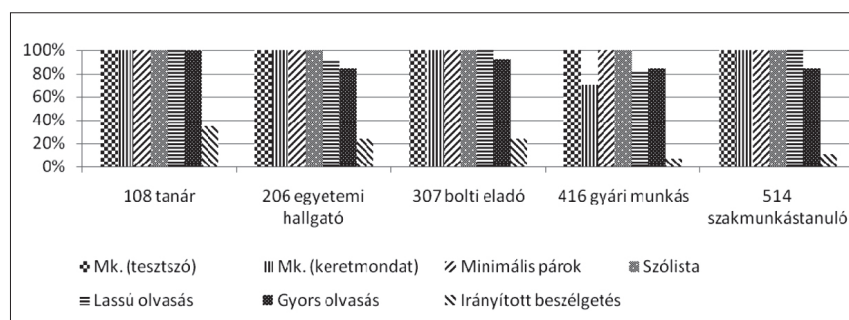
Ennek megállapítására sztochasztikus homogenitás vizsgálatot végeztünk. Ez az eljárás azt vizsgálja, hogy a feladattípusokban kapott sztenderd változatok arányai megegyezők-e. A feladattípusok esetén a lassú és a gyors olvasás feladatokra szignifikánsan kevesebb sztenderd válasz érkezett. Ráadásul ezen két típus között is különbség található, nevezetesen a gyors olvasás esetén érkezik a legkevesebb sztenderd válasz ($p < 0,01$). A többi négy feladattípus között nincsen szignifikáns különbség. Ezt mutatják az 1. Függelék 1. táblázatában látható statisztikák. Az elemzéshez a ROPstat programcsomag összetartozó mintás, rang-ANOVA eljárását alkalmaztuk.

Szignifikánsan nem egyeznek meg egymással az egyes feladattípusok esetén kapott százalékos értékek (ez kiolvasható az átlagok közti különbségből), ezt mutatja a 1. Függelék 1. táblázatának felső, bekeretezett részén látható ANOVA elemzés F értéke.

Az elemenkénti, páronkénti összehasonlításra Tukey-féle eljárást alkalmaztunk, amely kimutatta, hogy a lassú és a gyors olvasás feladattípusok szignifikánsan eltérnek a többi feladattól abban, hogy itt szignifikánsan kevesebb a sztenderd válaszok aránya. Ezt az 1. Függelék 1. táblázatának közepén és alján találjuk.

A BUSZI-2 tesztfeladataiban kapott sztenderd válaszok alapján feladattípusonként pont olyan listát tudtunk felállítani, mely megfelel a Várad (1995/1996) által előrevetített hipotetikus listának, vagyis azt vártuk, hogy a legmagasabb a sztenderd válaszok aránya a minimális párok és a szólista esetén lesz, ezt követik a mondatkiegészítési feladatok, majd a lassú, végül pedig a gyors olvasás.

Egy, a BUSZI-2 adataival végzett korábbi kutatásunkat (Mátyus 2009) felhasználva, öt adatközlőnél összehasonlítottuk a (bVn) változó megjelenését a tesztfeladatokban és az irányított beszélgetésben. Az eredményeket mutatja a 11.1. ábra. Mivel kvótánként csak egy adatközlőnél vizsgáltuk meg eddig a teljes interjút, az adatok csak annak illusztrálását szolgálják, hogy milyen nagy a különbség a tesztfeladatokban és az irányított beszélgetésekben kapott sztenderd alakok aránya közt. Például a gyári munkás a tesztfeladatokban az esetek 70–100%-ában használta a sztenderd változatot, az irányított beszélgetésben azonban csak az esetek 7%-ában volt sztenderd.

11.1. ábra

A sztenderd [bVn] alakok aránya öt BUSZI-2 adatközlőnél tesztfeladatokban (feladattípusonként) és az irányított beszélgetésben

5.2. BUSZI-3, -4. A BUSZI-3,-4 adatbázis feldolgozása még folyamatban van. Itt 65 interjúban vizsgáltuk a hat feladattípusra adott válaszokat, összesen 2990 adattal dolgoztunk. Azt azonban itt is hangsúlyozni szeretnénk, hogy mivel a lejegyzés még folyamatban van, egyrészt ezek az interjúk véletlenszerűen lettek kiválogatva a reprezentatív 200 fős mintából, másrészt pedig az adatok még nincsenek ellenőrizve. Ezért lehetséges, hogy a teljes – a BUSZI-2-höz hasonlóan – kétszer ellenőrzött adatbázis vizsgálatával az itt bemutatottaktól eltérő eredményeket kapunk.

Első kutatási kérdésünk arra irányult, van-e a BUSZI-3, és -4 tesztfeladataiban nemek, életkor és iskolázottság szerinti különbség a (bVn) változatainak gyakoriságában? A nemet tekintve a vizsgált hatvanöt interjú mintában 27 férfi és 38 nő adatközlő volt, s a férfiak 93,27%-ban, a nők pedig 90,42%-ban használták a rag sztenderd változatát. Ez az eredmény azonban nem szignifikáns. A számok meglepőek lehetnek, hiszen azt várjuk, hogy a nők több sztenderd alakot használnak, mint a férfiak (l. pl. Chambers 2003: 126, Kontra 2003: 188–190).

Ezt követően megvizsgáltuk, hogy az életkornak milyen hatása van a (bVn) változó használatára. T-próbát alkalmazva azt találtuk, hogy akik a felvétel idején 44 évesek, vagy annál idősebbek voltak, azok szignifikánsan kevesebbszer használták a sztenderd változatot, mint a fiatalabbak. Az előbbieket (30 adatközlő) 88,51%-ban, míg az utóbbiak (35 adatközlő) 95,1%-ban használták a [bVn] változatot ($t=2,973$, $f=48,482$, $p=0,005$).

Első kutatási kérdéskörünk utolsó részében azt vizsgáltuk meg, van-e az iskolázottságnak szignifikáns hatása a változatok közti választásra? A vizsgálatához négy iskolázottsági csoportot különítettünk el: 1) 8 általánost, vagy annál kevesebbet végzetek (14 adatközlő), 2) szakmunkás végzettségűek (19 adatközlő), 3) érettségivel rendelkezők (11 adatközlő) és 4) felsőfokú végzettségűek (20 adatközlő). A négy csoportnál a tesztfeladatokban használt sztenderd [bVn] változatok aránya a következőképpen alakult: 1) csoport: 83, 51%, 2) csoport: 89,65%, 3) csoport: 96,04%, 4) csoport: 96,45%. Ezzel a négyes felosztással azonban túl kicsi elemszám alakult ki cellánként (khi-négyzet), ezért újrakódoltuk ezt a változót úgy, hogy végül két csoportot kaptunk: 1) rendelkezik érettségivel (érettségizett, felsőfokú végzettségű), 2) nem rendelkezik érettségivel (nyolc általános, szakmunkás végzettségű). Az első csoport 96,31, míg a második 87,04%-ban használta a sztenderd alakot. Az érettségivel rendelkezők szignifikánsan több sztenderd változatot használtak, mint az érettségivel nem rendelkezők (t-próba) ($t=4,178$, $f=37,458$, $p=0,000$).

Az iskolázottságot és a kort összefésülve négy új csoportot alkottunk:

- 1) II. világháború előtt születettek, érettségivel nem rendelkezők (21 adatközlő) náluk a sztenderd alakok aránya: 83,69%,
- 2) II. világháború előtt születettek, érettségivel rendelkezők (14 adatközlő) sztenderd alakok aránya: 95,75%

- 3) II. világháború után születettek, érettségivel nem rendelkezők (12 adatközlő) sztenderd alakok aránya: 92,92%,
- 4) II. világháború után születettek, érettségivel rendelkezők (18 adatközlő) sztenderd alakok aránya: 96,74%.

A Kruskall-Wallis próbák és a Brown-Forsyth eredményei azt mutatják, hogy az így újrakódolt csoportok közt van eltérés. (Kruskall-Wallis: $\chi^2=13,329$, $f=3$, $\text{sig}=0,004$; Brown-Forsyth: $F=11,158$, $f_1=3$, $f_2=37,161$, $\text{sig}=0$).

A II. világháború előtt született, érettségivel nem rendelkező adatközlők szignifikánsan több nem sztenderd alakot használtak, mint a többi részpopuláció tagjai. Bár a II. világháború előtt született, érettségivel nem rendelkező adatközlők és azok közt, akik a II. világháború után születtek, és szintén nincs érettségijük, csak tendenciaszerű a különbség (ezt mutatja a Games-Howell-féle robosztus összehasonlítás, $\text{sig}=0,067$). Azonban a II. világháború előtt született, érettségivel nem rendelkező adatközlők mindkét érettségivel rendelkező csoporttól – világháború előtt és után születettek – szignifikánsan eltérnek, $\text{sig}=0,001$ és $\text{sig}=0,004$.

A BUSZI-3,-4-et érintő második kérdéskörben arra kerestük a választ, van-e statisztikailag szignifikáns hatása a feladattípusoknak a változatok közti választásra.

Az eljárást a BUSZI-2-höz hasonlóan ismételt ROPstatban végeztük. A következő eredményeket kaptuk: leggyakrabban minimális párok feladattípus esetén 98,9%-ban használták a rag sztenderd változatát, szólista esetén az arány 95,4%, lassú olvasásnál 92,9%, mondatkiegészítés (kulcsszó) feladatban 92,6%, mondatkiegészítés (keretmondat) feladatban 92,3%, végül gyors olvasás feladattípusnál volt a legkisebb a sztenderd alakok aránya: 86,8%. Az 1. Függelék 2. táblázatának felső, bekeretezett részén látható az ANOVA elemzés F értéke, amely azt mutatja, hogy szignifikánsan nem egyeznek meg egymással az egyes feladattípusok esetén kapott százalékos értékek (ez kiolvasható a rangátlagok közti különbségből).

Az elemenkénti, páronkénti összehasonlításra itt is Tukey-féle eljárást alkalmaztunk, amely most azt mutatta ki, hogy a gyors olvasás feladattípus szignifikánsan eltér a többi feladattól azzal, hogy itt szignifikánsan alacsonyabb a sztenderd válaszok aránya.

A BUSZI-3,-4 tesztfeladataiban kapott sztenderd válaszok alapján feladattípusonként felállított lista különbözik a BUSZI-2-ben kapottól – mely megfelel a Váradi (1995/1996) által előrevetített hipotetikus listának – de a legmagasabb a sztenderd válaszok aránya itt is a minimális párok és a szólista esetén, a legalacsonyabb pedig a gyors olvasás feladatban volt.

Miután a minimális pár és a szólista feladattípusok nem voltak megbízhatók a cronbach-alfa alapján, vagyis mivel ezeknél a feladatoknál szinte minden adatközlő csak a sztenderd [bVn] alakot használta – azaz ez a két feladat nem diszkriminál – ezért ezeket nem szeretnénk figyelembe venni. Azonban ezek nélkül is megállapítható, hogy a gyors olvasás feladat szignifikánsan eltér a többitől – nevezetesen, ennél használják a legkevesebb sztenderd alakot (l. 1. Függelék 3. táblázat).

5.3. Következetesség vizsgálata a BUSZI-2-ben. BUSZI-2 tesztfeladatait felhasználva azt is megvizsgáltuk, milyen mértékben következetesek az adatközlők a (bVn) változó használatában. Az adatbázisban nyolc olyan mondat van, melyekben két-két (bVn)-ragos item szerepel. Két feladattípusban találunk ilyen mondatpárokat: a mondatkiegészítéses (12 item) és az olvasási feladatokban (2x4 item) – a vizsgált mondatpárok megtalálhatók a 2. Függelékben. A vizsgálatba bekerült minden olyan tesztfeladat-mondat, melyben két (bVn)-ragos elem szerepel, függetlenül az adott elemek távolságától vagy nyelvtani viszonyától. Mivel itt kis számú és meglehetősen sokféle adattal dolgoztunk, nem tudtunk statisztikai számításokat végezni (hasonlóan a 5.4. fejezetben bemutatott előfeszítés vizsgálatához).

Azt vizsgáltuk, hogy egy adatközlő a két (bVn)-os itemet tartalmazó mondatban mely mértékben használta ugyanazt a változatot. Azt is megpróbáltuk felderíteni, milyen tényezők befolyásolják az adatközlők következetességét: kvóták, nemek, feladattípusok, ragok „távolsága”, előfeszítés (priming) van-e hatással az adatközlők következetességére.

A vizsgált 20 item estében mintegy 90%-ban következetesen használták a ragot az adatközlők. A százalékos arányokat mindenhol megvizsgáltuk, azonban az esetek kis száma miatt a következetesség vizsgálatában nem tudtunk statisztikai számításokat végezni.

A kvóták hatását vizsgálva a sztenderdség fokának megfelelően azt kaptuk, hogy a sztenderdebb kvóták a következetesebbek: tanárok (95,9%), egyetemisták (96,9%) és bolti eladók (95,6%); míg a két kevésbé sztenderd kvóta kevésbé következetes: gyári munkások (87,9%), szakmunkástanulók (93%). Látható, hogy a következetességben mutatott különbségek csaknem akkorák, mint a sztenderdség fokában felfedezhetők.

A következetesség nemek szerinti mintázata kvótánként érdekesen alakult. A tanárok és egyetemi hallgatók kvótában a nők használták egy picit többször a sztenderd [bVn] változatot, míg a bolti eladók és gyári munkások kvótákban a férfi adatközlők voltak egy kicsit sztenderdebbek. (A szakmunkástanulók kvótába csak fiúk kerültek.) Összességében a nők mindössze másfél százalékkal használták gyakrabban (96,41%-ban) a sztenderd alakot, mint a férfi adatközlők (94,98%-ban).

A következetességet feladattípusonként vizsgálva ismét a sztenderdséghez hasonló sorrend állítható fel: csaknem egyforma mértékű a következetesség a mondatkiegészítéses (92,9%) és a lassú olvasás feladatokban (91,4%), de alacsonyabb (86,6%) a gyors olvasási feladatokban – hiszen itt találjuk a legtöbb nem sztenderd elemet.

A vizsgált nyolc mondat közül ötben (10-20, 150-160, 320-330, 6620-6630, 3030-3040) kijelölő jelzős szerkezetben áll a két (bVn)-ragos alak, míg a másik háromban ez a kapcsolat – mind nyelvtanilag, mind a két (bVn) ragos alak közti elemek számát tekintve – sokkal távolabbi (l. 2. Függelék) ezért a két csoportot külön vizsgáltuk, de a következetesség mértéke szinte megegyező: a kijelölő jelzős csoportban 96%-ban voltak következetesek az adatközlők, míg a másik csoport-

ban 95,45%-ban. Ez az alig tapasztalható különbség azt valószínűsíti, hogy a ragos alakok közti nyelvtani távolságnak, viszonyoknak nincsen szerepe a ragok használatának következetességében.

5.4 Előfeszítés vizsgálata a BUSZI-2-ben a váltakozó toldalékolású szavaknál.

A BUSZI-2 tesztfeladataiban a *farmer* szót tartalmazó itemekben (lásd alább) vizsgálható, hogy az ingadozó toldalékolású szavak használatában (*farmerban~farmerben*) van-e hatása az előfeszítésnek (priming). Az előfeszítés ebben az esetben azt jelenti, hogy az ingadozó toldalékolású töveknél a megelőző szó toldaléka befolyásolhatja a fő toldalékának magánhangzóját. Kontra-Ringen-Stemberger (1989) középiskolás tanulók körében végzett vizsgálatukban priming hatást mutattak ki a *-ban/-ben* rag használatában. A BUSZI-2-ben összesen három mondatban szerepel a *farmer* szó. 180-200-as itemek mondatában a szó mondatkezdő helyzetben van, így nincs semmilyen előfeszítő hatás. Ekkor 19 adatközlő használta a rag veláris változatát (41,3%), 27 adatközlő pedig a palatális változatát (58,69%) (4 esetben nem volt adat). Ezzel összevetve, a 10-20-as itemeket tartalmazó mondatban, ahol az *ebben* névmás áll a *farmer* szó előtt, 19 (39,58%) adatközlő használta a veláris és 29 (60,42%) a palatális változatot (2 esetben nem volt adat). Ez a szám az előfeszítés nélküli adatokkal összehasonlítva kicsit a palatális alak felé húz. A 320-330-as itemeket tartalmazó mondatban az előfeszítő névmás veláris ragot kap, ebben az esetben 30 adatközlő választotta a veláris alakot (61,22%), 19 pedig a palatális (38,78%). Ez a százalék megfeleltethető az előbb említett palatális előfeszítésnél látottaknak, és csaknem húszszázaléknyi a különbség az előfeszítést nem tartalmazó mondatához képest. Ez azt mutatja, hogy a *farmer* szó esetében a BUSZI-2-ben előfeszítés nélkül nagyobb arányban használták ugyan a rag palatális alakját, de veláris előfeszítésnél ez az arány megfordul.

10, 20	Ebben a jól nézel ki.	FARMER
	[ben]: 60,42%; [ban]: 39,58%	
320, 330	Abban a nem mehetsz színházba.	FARMER
	[ban]: 61,22%; [ben]: 38,78%	
180, 200 járni nem olyan feltűnő, mint szmokingban.	FARMER
	[ban]: 41,3%; [ben]: 58,69%	

6. Összefoglalás. Az első hipotézisünkben azt vártuk, hogy szignifikáns különbség lesz a (bVn) változó használatában kvóták, illetve nemek, kor és iskolázottság szerint. A BUSZI-2 adatbázis mind az ötven interjújának tesztfeladatait feldolgoztuk. Az öt kvótát megvizsgálva azt találtuk, hogy a gyári munkások használják a leggyakrabban a [bV] változatot, de ez az eredmény nem szignifikáns. Ezért a kvótákat újrakódoltuk felsőfokú végzettséggel rendelkezőkre és nem rendelkezőkre. Az újrakódolt kvóták szerint a tanárok és egyetemi hallgatók kvóta szignifikánsan nagyobb

arányban használta a [bVn] változatot, mint a bolti eladók, gyári munkások és szakmunkástanulók kvóta ($p < 0,05$).

A BUSZI-3,-4-ben jelen vizsgálatunk csak tájékoztató jellegű eredményeket ad, mivel egyrészt a reprezentatív mintának csak egy véletlenszerűen kiválasztott része, 65 interjú van eddig kódolva, másrészt pedig a lejegyzett adatok még nincsenek ellenőrizve. Jelen cikkben bemutatott mintában 27 férfi és 38 nő adatközlő szerepel, s közülük a férfiak használták nagyobb arányban a rag sztenderd változatát. Ez az eredmény azonban statisztikailag nem szignifikáns. Az életkor szerinti különbséget vizsgálva azt találtuk, hogy az 1945 előtt születettek szignifikánsan nagyobb arányban használták a [bV] változatot, mint az 1945 után születettek ($p < 0,01$). Iskolázottság tekintetében az érettségivel rendelkezők szignifikánsan nagyobb arányban használták a sztenderd változatot, mint a nem érettségizettek ($p < 0,01$).

Ezután összevontuk a kor és az iskolázottság független változókat, s ez azt az eredményt hozta, hogy a II. világháború előtt született nem érettségizettek szignifikánsan nagyobb arányban használták a nem sztenderd változatot, mint a többi részpopuláció tagjai ($p < 0,01$).

Második hipotézisünkben feltettük, hogy a két adatbázisban a legtöbb feladattípus közt kevés lesz az eltérés, de Váradi (1995/1996) alapján feltételeztük, hogy a lista két végén a minimális párok, szólista (itt lesz a legmagasabb a sztenderd alakok aránya) illetve a gyors olvasás állnak (itt pedig a legalacsonyabb). A BUSZI-2-ben lassú olvasás és gyors olvasás feladatokban szignifikánsan kevesebb a sztenderd változat, mint a többi feladattípusban ($p < 0,01$). Továbbá a lassú olvasás és gyors olvasás feladatok között is szignifikáns a különbség: a gyors olvasás feladatban a legkevesebb a [bVn] ($p < 0,01$). A többi 4 feladattípus között nincsen szignifikáns különbség. A BUSZI-3,-4-ben csak a gyors olvasás tér el szignifikánsan a másik öt feladatcsoporttól: itt volt a legkisebb a [bVn] változatok aránya ($p < 0,05$).

Összevetve ezeket az eredményeket a Váradi felállította hipotetikus listával (1995/1996): a BUSZI-2 adatbázisban ugyanolyan sorrendet kaptunk a feladattípusok között. A két szélső érték a BUSZI-3, -4-ben is ugyanez, ám itt a lassú olvasás megelőzi a mondatkiegészítő feladatokat.

Harmadik hipotézisünkben, mely a BUSZI-2-ben a (bVn) változó használatában megmutatkozó következetességre vonatkozott, feltételeztük, hogy minden feladattípusban nagyfokú következetesség lesz tapasztalható, de a gyors olvasás feladatban talán egy kicsit kisebb lesz a következetesség. Valóban kicsivel nagyobb variabilitás tapasztalható a gyors olvasási feladatokban, de sem az adatközlők neme, foglalkozási csoportja, sem a feladattípus nincs hatással arra, hogy az adatközlők milyen mértékben következetesek. Azonban mindezek mellett úgy tűnik, hogy ingadozó toldalékolású tövek esetén (a BUSZI-ban a *farmer* szó jelenik meg) az előfeszítésnek hatása van a rag magánhangzójára. A vizsgált (bVn) változós tő előtt álló rag magánhangzója befolyásolja azt, hogy mely magánhangzó jelenik meg a vizsgált ragban

Hivatkozott irodalom

- Chambers, Jack K. 2003. *Sociolinguistic Theory*. Oxford, UK and Cambridge, US: Blackwell.
- Kontra Miklós–Ringen, Catherine O.–Stemberger, Joseph P. 1989. Kontextushatások a magyar magánhangzó-harmóniában. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 128–142.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Labov, William 1984. Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In: Baugh, John – Sherzer, Joel (szerk.) *Language in Use*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall. 28–53.
- Labov, William 1988. „A nyelvi változás és változatok”: Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő* 1988/4: 22–48.
- Mátyus Kinga 2009. Az inessivusi (bVn) nyelvtani szerepei. In: *III. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. Pp. 69–86. <https://docplayer.hu/1528088-lII-alkalmazott-nyelvészeti-doktorandusz-konferencia.html> (2021-03-01)
- Várad Tamás 1995/1996. Stylistic Variation and the (bVn) Variable in the Budapest Sociolinguistic Interview. *Acta Linguistica Hungarica* 43: 295–309.
- Várad Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk., 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 339–359. * A jelen kötetben a 83–105. oldalon.

1. Függelék

Statisztikai táblázatok

Jelölés: +: $p < 0,10$ *: $p < 0,05$ **: $p < 0,01$ ***: $p < 0,001$

Sztochasztikus homogenitás tesztelése:

- Friedman-próba: $G(5) = 93,956$ ($p = 0,0000$)***
- Rangszámokon végzett VA: $rF(5,245) = 29,503$ ($p = 0,0000$)***
- Robusztus rang-VA szabadságfok-korrekciónal
- Geisser-Greenhouse (epsilon = 0,665): $rF(3,3; 162,8) = 29,503$ ($p = 0,0000$)***
- Huynh-Feldt (epsilon = 0,719): $rF(3,6; 176,1) = 29,503$ ($p = 0,0000$)***

Index	Változó	Rang- átlag	Sztochasztikus		
			szórás	átlag	dominancia
1.	Mondatkiegészítés (kulcsszó)	0,960	0,121	3,74	0,548
2.	Mondatkiegészítés (keretmondat)	0,967	0,0884	3,70	0,540
3.	Minimális párok	1,000	0	4,17	0,634***
4.	Szólista	1,000	0	4,17	0,634***
5.	Lassú olvasás	0,941	0,113	3,09	0,418+
6.	Gyors olvasás	0,877	0,128	2,13	0,226***

Rangátlagok Tukey-féle páronkénti összehasonlítása ($k = 6$, $df = 245$):

Pl. a $T_{26} = 10,94^{**}$ az első (Mondatkiegészítés (kulcsszó)) és a hatodik (Gyors olvasás) közti összefüggést mutatja. Mivel a szám mellett ** van, a két feladattípus közt a különbség szignifikáns: $p < 0,01$

$T_{12} = 0,28$ $T_{13} = 3,00$ $T_{14} = 3,00$ $T_{15} = 4,53^*$ $T_{16} = 11,21^{**}$ $T_{23} = 3,27$ $T_{24} = 3,27$

$T_{25} = 4,25^*$ $T_{26} = 10,94^{**}$ $T_{34} = 0,00$ $T_{35} = 7,52^{**}$ $T_{36} = 14,21^{**}$ $T_{45} = 7,52^{**}$

$T_{46} = 14,21^{**}$

$T_{56} = 6,69^{**}$

1. táblázat: A BUSZI-2 feladattípusai közötti összefüggések statisztikai vizsgálata (mind a hat feladattípusra)

Összetartozó minták egyszempontos összehasonlítása

A beolvasott összes eset száma: 65

Érvényes esetek száma: 65

Jelölés: +: $p < 0,10$ *: $p < 0,05$ **: $p < 0,01$ ***: $p < 0,001$

Sztochasztikus homogenitás tesztelése:

- Friedman-próba: $G(5) = 69,359$ ($p = 0,0000$)***
- Rangszámokon végzett VA: $rF(5,320) = 17,373$ ($p = 0,0000$)***
- Robusztus rang-VA szabadságfok-korrekciónal
- Geisser-Greenhouse (epszilon = 0,829): $rF(4,1; 265,3) = 17,373$ ($p = 0,0000$)***
- Huynh-Feldt (epszilon = 0,894): $rF(4,5; 286,0) = 17,373$ ($p = 0,0000$)***

Index	Változó	Rang- átlag	Sztochasztikus szórás	átlag	dominancia
1.	Mondatkiegészítés (kulcsszó)	0,925	0,153	3,62	0,523
2.	Mondatkiegészítés (keretmondat)	0,928	0,119	3,28	0,455
3.	Minimális párok	0,990	0,0574	4,30	0,660***
4.	Szólista	0,954	0,146	4,04	0,608*
5.	Lassú olvasás	0,930	0,104	3,25	0,449
6.	Gyors olvasás	0,868	0,168	2,52	0,305***

Rangátlagok Tukey-féle páronkénti összehasonlítása ($k = 6$, $df = 320$):

T12= 2,22 T13= 4,50* T14= 2,78 T15= 2,43 T16= 7,18** T23= 6,72** T24= 5,00**

T25= 0,20 T26= 4,95** T34= 1,72 T35= 6,92** T36= 11,68** T45= 5,21** T46= 9,96**

T56= 4,75*

2. táblázat: A BUSZI-3,-4 feladattípusai közötti összefüggések statisztikai vizsgálat (mind a hat feladattípusra)

Összetartozó minták egyszempontos összehasonlítása

A beolvasott összes eset száma: 65

Érvényes esetek száma: 65

Jelölés: +: $p < 0,10$ *: $p < 0,05$ **: $p < 0,01$ ***: $p < 0,001$

Sztochasztikus homogenitás tesztelése:

- Friedman-próba: $G(3) = 20,991$ ($p = 0,0001$)***
- Rangszámokon végzett VA: $rF(3,192) = 7,789$ ($p = 0,0001$)***
- Robusztus rang-VA szabadságfok-korrekcióval
- Geisser-Greenhouse (epszilon = 0,940): $rF(2,8; 180,5) = 7,789$ ($p = 0,0001$)***
- Huynh-Feldt (epszilon = 0,988): $rF(3,0; 189,6) = 7,789$ ($p = 0,0001$)***

Index	Változó	Rang-		Sztochasztikus	
		átlag	szórás	átlag	dominancia
1.	Mondatkiegészítés (kulcsszó)	0,925	0,153	2,78	0,592+
2.	Mondatkiegészítés (keretmondat)	0,928	0,119	2,58	0,528
3.	Lassú olvasás	0,930	0,104	2,62	0,541
4.	Gyors olvasás	0,868	0,168	2,02	0,338***

Rangátlagok Tukey-féle páronkénti összehasonlítása ($k = 4$, $df = 192$):
$$T_{12} = 1,61 \quad T_{13} = 1,29 \quad T_{14} = 6,37^{**} \quad T_{23} = 0,32 \quad T_{24} = 4,76^{**} \quad T_{34} = 5,08^{**}$$

3. táblázat: A BUSZI-3,-4 feladattípusai közötti összefüggések statisztikai vizsgálata (a minimális párok és szólista feladatok nélkül)

2. Függelék

A következetesség vizsgálatában használt itemek

(a vizsgált szavak aláhúzva)

Mondatkiegészítés

- 10, 20 Ebben a farmerban jól nézel ki.
150,160 Ebben a szobában állandóan hideg van.
180, 200 Farmerban járni nem olyan feltűnő, mint szmokingban.
320, 330 Abban a farmerban nem mehetsz színházba.
640, 650 Történetünk Európában, annak is egy furcsa vidékén, a Tiszántúlon,
 akár Debrecenben is játszódhatna.
6620, 6630 Van valami ebben a dologban, ami nem világos

Olvasás (lassú és gyors)

- 3030, 3040
3410, 3420 Ebben a helyzetben minden ifjú kommunista segítségére szükség van.
4000, 4030
4280, 4310 ...motyogta az öreg csöndben, csak úgy magában.

12. Két morfológiai változó variabilitásának statisztikai és szociokognitív elemzése a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban*

BORBÉLY ANNA

1. Bevezetés. – Egyes nyelvi változóknak társadalmi jelentése van, melyek éppen ezért a szociolingvisztikai kutatások alapvető vizsgálati tárgyainak tekinthetők. Vizsgálatunkban két morfológiai változó társadalmi jelentését vizsgáljuk a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. (BUSZI-2) változatában. A kutatás alapvetően a beszélők státusza és a beszédhelyzet formalitása szerint, a nyelvi változók standard-nemstandard váltakozásának statisztikailag megragadható rendszerszerűségét vizsgálja (vö. pl. Labov 1999; Kontra szerk. 2003). Tanulmányunkban érintjük a szociolingvisztika újabb irányzatának dimenzióját is (vö. pl. Eckert 2012; Jensen 2016; Gal 2018a, 2018b, 2018c).

1.1. A nyelvi változás mechanizmusának kezdeti/korai kutatásairól. – Labov (1965; 1972) a nyelvi változás mechanizmusát vizsgálva rögzítette a nyelvi változók következő három típusát: indikátorok, markerek és sztereotípiák. Az indikátorok a markerektől ugyanannak a nyelvhasználattal összefüggő kontinuumnak a segítségével különíthetők el egymástól, mint a markerek a sztereotípiáktól. Ez a kontinuum a beszélőknek a nyelvi változó variabilitásához fűződő tudatosságának nagyságát jelzi. Az indikátorok azok a nyelvi változók, amelyek esetében a beszélők tudatossága a változatoság iránt nem mutatható ki (nincs tudomásuk róla), ezért minden szituációban a nyelvi változók ugyanazon változatát használják. Ezeknek a változótípusoknak a va-

* A tanulmány a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú BUSZI-2 adatbázisának felhasználásával, két előzetesen megjelent írás (Borbély 2007, 2009) anyagából és további kiegészítésekkel készült. Az adatbázist az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának nyelvészei hozták létre 1987 és 2007 között, OTKA (legutóbb K 60403) és AKP támogatással, a kutatásvezető Kontra Miklós volt. A korpusz építésében kisebb vagy nagyobb mértékben részt vevő kollégák munkáját ezúton is köszönöm, munkájuk nélkül ezt a tanulmányt nem írhattam volna meg. Hálásan köszönöm Kontra Miklósnak a tanulmány előző változatához fűzött megjegyzéseit.

riabilitása tehát csak a különböző (életkori, társadalmi stb.) csoportokhoz köthető. A markerek esetében viszont már kimutatható a beszélőknek a variabilitáshoz való tudatosabb viszonyulása. Ezt az igazolja, hogy a formális beszédstílusokban a nyelvi változók egyik változatát használják többször, az informális beszédstílusokban pedig a nyelvi változók egy másik változatát részesítik előnyben. Ennélfogva – Labov (1994: 78) szerint – a markerek variabilitása következetes stílus és társadalmi rétegzettséget mutat. Ezzel szemben a sztereotípiák széles körben ismert nyelvi változók, és tudatos jellemzői egy speciális csoport beszédének: egy nyelvjárás beszélőinek (vö. Labov 1972, 1999; Trudgill 1997; Meyerhoff 2008). Labov több évtizedes széleskörű kutatásai eredményeként lazított a nyelvi változás fázisait képviselő három típus egymáshoz viszonyított kronológiai sorrendjén (vö. Labov 1999). A nyelvi sokféleséggel, változatossággal foglalkozó szociolingvisztikai vizsgálatok ezért azoknak a nyelvi változóknak a megoszlására összpontosítják a figyelmet, amelyek markerek; megmagyarázhatják, hogyan alakulnak ki a sztereotípiák, de az indikátorokat egyszerűen csak regisztrálják (Wardhaugh 1995: 124).

1.2. A nyelvi változás mechanizmusának mai kutatásairól. – Eckert (2012) szerint a társadalmi jelentésnek a szociolingvisztikai variációban (variabilitásban/változatosságban) történő kezelése az elemző gyakorlatok három hullámában történt. A variációs vizsgálatok első hulláma széles összefüggéseket mutatott ki a nyelvi változók és az olyan makroszociológiai kategóriák között, mint a társadalmi-gazdasági osztály, a nem, az etnikum és az életkor (vö. 1.1.). A második hullám etnográfiai módszereket használt fel, hogy feltárja azokat a helyi kategóriákat és konfigurációkat, amelyek ezekben a tágabb kategóriákban élnek, illetve azokat alkotják. A variáció mindkét hullámban a társadalmi kategóriákat jelölte ki. A harmadik hullám elmélete szerint (a) a variáció robusztus társadalmi szemiotikai rendszert alkot, amely potenciálisan kifejezi az adott közösség társadalmi vonatkozásainak teljes körét; (b) a változók jelentése nincs meghatározva, a stílusok kontextusában/kontextusából nyerhető ki, és (c) a variáció nem egyszerűen tükrözi, hanem felépíti a társadalmi jelentést és ezáltal a társadalmi változások egyik felhajtó ereje (vö. Eckert 2012: 87). Tehát amit Eckert harmadik hullámnak tekint, az *lényegében* (vö. Gal 2018c: 101) az új/kritikai szociolingvisztikai kutatások elméleteit, irányait, terminusait jelöli ki.¹ E keret szerint a variabilitás a nyelv alapvető jellemzője, társadalmi szemiotikai rendszer, amely a közösség társadalmi vonatkozásainak teljes skáláját képes kifejezni. És mivel ezek a társadalmi vonatkozások folyamatosan változnak, a változók nem lehetnek konszenzusos

¹ Az új/kritikai szociolingvisztika hulláma Magyarországot is elérte, ezt az ehhez az elméleti kerethez köthető kutatások és tanulmányok igazolják (pl. Szabó 2012; Heltai 2016; Bodó–Heltai 2018; Szabó 2018).

markerei a rögzített jelentéseknek; éppen ellenkezőleg, legfőbb tulajdonságuk az indexikus változékonyság (mutabilitás)² (vö. Eckert 2012: 94). Susan Gal (Gál Zsuzsa) (2018c: 101–126) további aspektusokat nyújt, amikor tanulmányában átfogó betekintést ad a korai és a mai szociolingvisztikai kutatások különbözőségeiről. Leírja például, hogy újabban a regiszter újrateoretizálódott, kibővült ahhoz képest, ahogy ezt a fogalmat korai munkákban használták. A kutatók figyelme véleménye szerint olyan modellek létrehozásának folyamatára irányult (Silverstein 2003), mint a regiszterképzés: arra a metaszemiotikai eljárásra, amely által egy kulturális modell létrejön, ahogy a nyelvhasználók egyes csoportjai felismerik a tipizált beszélőnek, helyzetnek, beszédváltozatnak és értékeknek az indexikus asszociációit. A nyelvi változásra utalva hozzáteszi: „Állandóan újszerű regiszterek konstruálódnak, míg mások eltűnnek” (Gal 2018c: 106). Felvillantva a szociolingvisztika első, második és harmadik hullámát – *mutatis mutandis* – a variációs szociolingvisztikát, a nyelvi antropológiai kutatásokat, a kritikai szociolingvisztika elméletét, hangsúlyozzuk, hogy az idáig vezető úthoz Labov úttörő munkásságát alapvetőnek tekintjük.

1.3. A szaliens változók fogalmáról. – Jensen (2016) kutatva a teret/térbeliséget mint szociokognitív szempontból szaliens (ang. *salience*)³ faktort, összefoglalja, hogy miként vonult be ez a fogalom a variációs szociolingvisztikai kutatások témái közé.⁴ Jensen (2016: 2) szerint Labov (1972, 1994) és Trudgill (1986) korai munkáin alapszik a szaliens fogalmának a későbbi tanulmányokban megfogalmazott definíciója (vö. pl. Kerswill–Williams 2002⁵;

² Az indexikalitási rend (ang. *indexical order*, Silverstein 2003) kezdeti szakaszában a populáció szalienssé válik: a populáció beszédének egy megkülönböztető vonására (szaliens változójára) felfigyelnek. Miután ez megtörténik, a nyelvi vonás immár ki van emelve nyelvi környezetéből és önmagában a populációhoz való tartozás indexévé válik. Ezután ideológiailag fokozatosan megtörténik a populációra való figyelemfelhívás, vagyis a populációhoz való tartozás módjaira, a kapcsolódó jellemzőkre vagy álláspontokra történnek utalások. Ilyen indexet használhatnak a populáción kívüliek, akik a populációra sztereotípiákat ragasztanak (vö. Eckert 2012: 94).

³ A fogalom (vö. a 2., 4., 5., és 6. lábjegyzetet is) magyar fordítása (pl. szembeötlő jelleg, Kontra 2014: 473) a megértését segíti, a magyarított angol változat (szaliens, Szabó 2018) a fogalom szakirodalmi beazonosítását egyértelműsíti.

⁴ Jensen (2016: 2) kijelenti, hogy Labov (1972, 1994) és Trudgill (1986) egyaránt a beszélőközösségre összpontosítanak, és céljuk annak leírása, hogy a nyelvi formák hogyan váltak (vagy nem váltak) szaliens formákká mind a közösségen (csoporton) belül, mind pedig a csoporton kívüli tagok előtt, és hogy ez miként hozható összefüggésbe a nyelvi változással.

⁵ Kerswill–Williams szerint a szaliens „olyan fogalom, amely a nyelv belső, külső és nyelven kívüli motivációjának csúcán fekszik [...], amelyet ideiglenesen vagy egyszerűen csak

Rácz 2013⁶). Véleménye szerint a társadalmi érték társítása bizonyos helyhez kapcsolt nyelvi formákhoz hozzájárul a helyi beszélők körében ahhoz, hogy ezek a formák számukra szaliens változókká váljanak (Jensen 2016: 3). A Tyneside-i vernakuláris angol nyelvi formáinak szaliens jellegét a regiszterképzés (vö. Agha 2003) és a példányelmélet⁷ keretében kutatva arra a következtetésre jut, hogy a szaliens nyelvi változókról a nyelvi, a térbeli, a társadalmi és a kognitív szintek szerint összefüggések fedezhetők fel (Jensen 2016: 11–12). Megállapítja, hogy a vizsgálati személyektől nyert adatok szerint az általa kutatott öt nyelvi változó a Tyneside-i regiszter egyedi nyelvi változóiként van értékelve (vö. Johnstone 2010; Honeybone–Watson 2013), továbbá ezek a helyi (Tyneside-i angolt) beszélők identitásának az indexei (vö. Silverstein 2003). A példányelméletből kiindulva Jensen azt állítja, hogy a regiszterképzés státusza befolyásolja a példányhálózati felhőben (kognitív felhőben, vö. Pierrehumbert 2001) való tárolást. Az egyedi helyi nyelvi formákat a beszélők különálló esetekként tárolják (eltérően a standard nyelvi formák példányaitól), így feltételezése szerint jobb helyzetbe kerülhetnek abból a szempontból, hogy társadalmilag értékkel töltődjenek fel. Ez azt is jelentené, hogy megszabadulnak az előíró nyelvészeti szabályok nyomása alól, amelyek ezeket a nyelvi változókat nemstandard nyelvi formákként könyvelik el.

1.4. A standard nyelvi ideológia. – „Az európai elit általánosan elfogadott nézete szerint a nyelvek szervezett rendszerek, amelyeknek központilag meghatározott normái vannak, ideális esetben minden nyelv egy nemzet és az általa elfoglalt terület szellemét fejezi ki” (Gal 2018a: 55). Harlig és Pléh (1995) kelet-európai országokra irányuló összehasonlító szociolingvisztikai elemzéséből kiderül, hogy a legtöbb volt szocialista országban a nyelvpolitika közös nevezője volt és maradt a mindenütt jelenlevő központi nyelvművelés. Magyarországon a 20. századi társadalmi változások és a standard magyar terjedése az iskolai oktatásban, a médiában stb. fontos tényező volt a magyar nyelvjárások jelentőségének és presztízsének fokozatos elvesztésében. A standard nyelvi ideológia okozta presztízsvesztés komoly hatással van a nyelvjárások, s ezen belül az egyes nyelvjárási eredetű nyelvi változók sorsára is. Jelen kutatásunkban két nyelvjárási változó budapesti sorsának eredünk

egy nyelvi elem vagy jellemző tulajdonságaként határozhatunk meg, amely valamilyen módon perceptuálisan és kognitívan kiemelkedővé teszi”. Vagyis „az adott szaliens vonásra nem a (belső) nyelvi tényezők, hanem a szociodemográfiai és egyéb nyelven kívüli tényezők vannak hatással” (Kerswill–Williams 2002: 81, idézi Jensen 2016: 2).

⁶ Rácz (2013) szociofonetikai témájú publikációjában különbséget tesz a kognitívan (elsődlegesen) és a társadalmilag (másodlagosan) szaliens vonás között (vö. Jensen 2016: 2).

⁷ Röviden, a példányelmélet (ang. exemplar theory) szerint „az emberek kategóriákat állítanak fel az egyes példányok memóriában való tárolásához, és a dolgokat a tárolt példányokhoz való hasonlóságuk alapján osztályozzák” (Nosofsky–Johansen, 2000: 375, idézi Jensen 2016: 4).

a nyomába. E két nyelvjárási változóról a nyelv művelők eltérő minősítést alakítottak ki. A (nék) nemstandard változatáról nagyon negatívan írnak, ezzel szemben a (jöt-tök) nemstandard változatát nem helytelenítik, megengedőbben viszonyulnak hozzá. Ennek a kétféle véleménynek az eredetét nehéz lenne kideríteni. Lássuk ezeket! „Helytelen, pongyola tehát az illeszkedett toldalék használata: (én) *adnák, tudnák, várnák* stb.” (Grétsy–Kovalovszky főszerk. 1980: 626). „A *-nák* told. (én) *fáznák* stb. igen durva hiba!” (Grétsy–Kemény 1996: 182). Bizalmas nyelvhasználatban: *jösztök* (Grétsy–Kovalovszky főszerk. 1980: 1100).

1.5. A vizsgált morfológiai változók szakirodalmi áttekintése. – **(nék)** Az iktelen igék alanyi ragozása egyes szám első személyű feltételes módú alakjában a hátul képzett magánhangzójú tövek után kétféle realizáció lehet a standard [nék] és a nemstandard [nák]. Ez a (nV_k)₂⁸ nyelvi változó, amely a legismertebb magyar nyelvi változók között előkelő helyet foglal el, ami azzal is magyarázható, hogy a nyelvi jelenségre a szakirodalom komoly figyelmet fordított (vö. pl. Kontra 2003a: 71–73). A Magyar dialektológia (Kiss szerk. 2003) című könyv szerint: a feltételes mód egyes szám első személyű alanyi ragozása alakja a köznyelvben *várnék, néznék*. A veláris hangrendű szavak módjele több nyelvjárásunkban (nyugaton, délen, a palócbán) az illeszkedett *-ná* ([én] *várnák*) (Hegedűs 2003: 356). „Így ejtik pl. Dunán túl a Répcze vidékén, Pest megyében Vác és Tura vidékén, Nógrád megyében Füzesgyarmaton (...), Losoncson, továbbá Bars megyében (...), Gömörben Rozsnyón (...) s a Túrócz völgyében s egyebütt is” (Simonyi 1895: 630). Pléh Csaba szerint az ilyen típusú nyelvi változók „olyan helyeken jelennek meg, ahol valamilyen inherens *b i z o n y t a l a n s á g* van magában a nyelvi rendszerben. Szerkezeti homonímiák lépnek fel például, mert két eltérő nyelvtani művelet azonos felszíni szerkezetekhez is vezethet, ha nem bíráljuk felül a szabályok egy részét (pl. *ők tudnák – én tudnák*, ha nem bíráljuk felül a magánhangzó-illeszkedést)” (Pléh 2003: 259). „Az elegáns, a norma szerinti megoldás: az alapvetőbb, alacsonyabb szinten érvényesülő magánhangzó-harmónia felfüggesztése, leblokkolása, lásd: *lát-NÉK*” (Pléh 2003: 264). A leblokkolás nem történik meg bizonyos nyelvjárási beszélőknél és bizonyos társadalmi csoportokban. A nemstandard [nák] használatában nyelvjárási és kétnyelvűségi körülmények is közreműködnek a felvidéki magyar gimnazisták különböző csoportjaiban. Egy kérdőíves felmérésben a mondatkiegészítő feladat válaszaiban a nemstandard *tudnák* legkevésbé a magyarországi magyar anyanyelvű diákoknál fordult elő (14,68%). Valamivel magasabb volt a százalékos előfordulása a magyar tannyelvű szlovákiai gimnáziumban tanulóknál (25,32%) és a leggyakrabban a szlovák tannyelvű szlovákiai gimnáziumban tanulóknál fordult elő (65,05%) (Lanstyák–Szabó Mihály 1996: 116). Ezzel a nyelvi változóval összefüggésben az MNSZV mintán (N=832) belül a buda-

⁸ A változó elnevezésében használt alsó index indoka az ikes és az iktelen igék megkülönböztetése (vö. Kontra 2003a: 70).

pesti alminta (N=163) elemzése során a következő eredmény született. A független változók páronkénti interakciói közül az ÉLETKOR3 x LAKHELY4 kölcsönhatás azt mutatja, hogy Budapesten az ítéletek standardizálódása zajlik: míg a 61– éveseknek a 63%-a ítélte az NY105-öt helytelennek, s a 31–60 éveseknek a 62%-a, addig a 18–30 éveseknek a 87%-a (N=155, khi-négyzet [$f=2$] = 7,049, $p < 0,05$) (Kontra 2003b: 127).

(jöttök) A *jön* ige tőalakjai: *jön, jöv-, jö-*. A rövid magánhangzóra végződő tőalak a leggyakoribb; érdekes sajátossága, hogy utána a toldalék kezdő mássalhangzója megnyúlik, s ezt a hosszúságot írásban is jelöljük: *jö-ssz, jö-ttök* stb. (Rác szerk. 1976: 102–103). A bábonyi (Kalotaszeg) népnyelv igealakjai között Szabó T. Attila (1939: 16) a *jön* változatai között megemlíti a *jösztök* változatot. A kalotaszegi nyelvjárásról szóló leírásban olvasható, hogy a *jösz-* tőalak egyetlen igealakban, a jelen idő T/2-ben használatos minden kutatópontra: *jösztök* (a *jöttök* csak elvétve fordul elő mellette) (vö. Vámszer 1972: 55). Fontos, hogy többek között ezzel a morfológiai változóval kapcsolatban is megfogalmazódott az a nyelvtervezési igény, amely szerint: a nyelvi hagyomány, a nyelvi környezet, a kétnyelvűség következményeként kialakult nemstandard változatok kapjanak a nyelvjárási besorolás helyett köznyelvi státuszt. „A *jöttök* és a *jösztök* egyaránt köznyelvi szintű, noha ezt kézikönyveink nem mindig ismerik el, alsóbb szintűnek minősítve a *jösztök* formát, talán mert inkább a nyelvterület keleti felében használatos” (Péntek 2008).

2. Módszerek. – A magyar főváros, nyelvi és társadalmi összetételének sokszínűsége miatt, a szociolingvisztikai vizsgálatoknak kiváló terepe (vö. G. Varga 1968; Kontra szerk. 2003). Ezeknek a társadalmi és nyelvi körülményeknek a változatosága egyben arra is figyelmeztet, hogy a Budapest nyelvére irányuló empirikus vizsgálatok összetett módszertani háttérrel igényelnek. Ennek tudatában dolgozták ki az MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Kutatócsoportjában, Labov (1984, 1988) szociolingvisztikai interjújának (terepkísérleteinek) felhasználásával és Kontra Miklós vezetésével, a BUSZI kutatási módszerét (vö. Kontra 1987).

2.1. Nyelvi adatok és vizsgálati kérdések. – A vizsgálatban felhasznált nyelvi adatok budapesti adatközlőktől nyert, magnószalagra felvett, kísérleti beszélt nyelvi adatok, melyek számítógépen rögzített hangadatok és kétszeresen ellenőrzött, kódolt lejegyzett adatok, tehát újrahallgathatók és ellenőrizhetőek. A jelen kutatásban vizsgált két morfológiai változó beszélt nyelvi előfordulásait a BUSZI-2 tesztek (vö. 12.1. táblázat) adataival, a következő három aspektusból elemezzük.

- Jelölik-e a társadalmi rétegződést?
- Jelölik-e a kontextuális stílusokat?
- Mit tudunk meg az adatközlőknek a vizsgált morfológiai változók variabilitásához fűződő tudatosságáról (lásd a standard nyelvi ideológia hatását)?

12.1. táblázat

A két vizsgált morfológiai változóra vonatkozó produkciós és megkülönböztetést vizsgáló tesztek a BUSZI-2-ben

Kontextuális stílusok (vö. Kontra 1987, 2006: 580–581; Váradai 1995/96, 2003: 355–356)	(nék)		(jöttök)	
	[nék]	[nák]	[jöttök]	[jösztök]
(1) szavak listáinak felolvasása	–		1890. item ¹ följössz – FÖLJÖSSZTÖK	
(2) tesztszó kimondása egy mondatkiegészítő feladatban (a beillesztendő szó szótári alakjának megadásával, vagy anélkül)	120. item Ha jobban megfizetnének, én jobban is dolgozni. TUD 440. item én szorgalmasabb is lenni, ha akarnék. TUD 910. item Ha a szüleim akarnák, én szorgalmasabb is lenni. TUD		410. item Mi hatra jövünk, ti hányra? 5880. item Mari nem jön föl ma hozzánk, de ti, ugye,?	
(3) tesztmondat (keretmondat) kimondása	450. item én szorgalmasabb is lenni, ha akarnék. TUD		–	
(4) lassú szövegolvasás	5380. item: kapnék 5400. item: csinálnék		–	
(5) gyors szövegolvasás	5650. item: kapnék 5670. item: csinálnék		–	
(6) irányított beszélgetés (társalgás) – modulok: család, etnikum, humor stb.				
Hallás után szópárok megkülönböztetése				
Nyelvi megkülönböztetést vizsgáló teszt (Kontra 1987: 45–46; Reményi 1989: 405)				
„Azonos vagy különböző?” (=AK) ²	2080. item: csinálnák – csinálnék		–	
Nyelvi megítélést vizsgáló tesztek (Kontra 1987: 52–55; 60–63; Reményi 1989: 405)				
„Melyik a helyes?” (=MH) ³	–		3640. item jöttök – jösztök	
„Ön hogyan szokta ejteni?” (=HE) ⁴	–		4980. item jöttök – jösztök	

¹ A BUSZI-ban az item a tesztfeladatokban a vizsgált nyelvi változókra vonatkozó (pl. kérdésekre adott) válaszok (minden adatközlőnél) egységes sorszáma (lásd Blága–Hattyár 2006).

² Az „Azonos vagy különböző?” fejhallgatós teszt leírása a 1. számú végjegyzetben olvasható.

³ A „Melyik a helyes?” fejhallgatós teszt leírása a 2. számú végjegyzetben olvasható.

⁴ Az „Ön hogyan szokta ejteni?” fejhallgatós teszt leírása a 3. számú végjegyzetben olvasható.

2.2. Vizsgálati személyek (adatközlők). – A BUSZI-2 50 adatközlője 5 különböző társadalmi státuszú beszélőcsoportba sorolható. A kvótamintavétel szempontjai az 5 foglalkozási csoport mellett az életkori eltérések voltak: 10 tanár (50 év feletti), 10 egyetemi hallgató, 10 bolti eladó, 10 gyári munkás és 10 szakmunkástanuló (15–16 évesek) (vö. Kontra–Váradi 1997: 6).

3. Eredmények.⁹ – A vizsgált két változó variabilitását a társadalmi rétegződés, a stílusok, illetve a nyelvi megkülönböztetésük, a megítélésük és a beszélők tudatossága szempontokból elemezzük.

3.1. Társadalmi rétegződés és nyelvi variabilitás. – Az eredmények szerint az 50 adatközlő közül 37-en¹⁰ egyetlen esetben sem adtak [nák] választ (vö. 12.1. ábra). A maradék 13¹¹ adatközlő közül a lehetséges 8 itemből 6 adatközlő 1, 5 adatközlő 2 és 2 adatközlő 4 [nák] választ adott. A 8 item esetében a tanárok átlagosan 0 [nák] választ adtak, az egyetemi hallgatók átlagosan 0,10, a bolti eladók átlagosan 0,30, a szakmunkástanulók átlagosan 0,80, valamint a gyári munkások átlagosan 1,20 [nák] választ adtak. A tanárok a 80 lehetséges tesztválaszból 79 standard [nék] választ adtak és ezen felül 1 esetben nem tudunk értékelhető nyelvi adatot kódolni¹². Az egyetemi hallgatók 78 [nék] választ, 1 [nák] választ és 1 nem értelmezhető nyelvi adatot adtak. A bolti eladók 77 [nék] választ és 3 [nák] választ adtak. A szakmunkástanulók 70 [nék] választ, 8 [nák] választ és 2 nem értékelhető választ adtak. A gyári munkások 65 [nék] választ, 12 [nák] választ és 3 nem értékelhető választ adtak. Az 50 adatközlő a 400-ból tehát összesen 369 [nék] választ, 24 [nák] választ és 7 nem értékelhető nyelvi adatot adott. Ezeket az adatokat a ROPstat statisztikai programcsomag segítségével különböző statisztikai próbákat végrehajtva elemeztük. Az eredmények szerint a fenti nyelvi adatok az öt foglalkozási csoportban szignifikánsan eltérnek egymástól. A varianciaanalízis ($F[4;45]=3,195$; $p=0,0216$) 5%-os szinten szignifikáns eltérést mutatott az öt foglalkozási csoport között. A 12.1. ábrában összefoglaltuk, hogy foglalkozási csoportonként hány adatközlő használta a produkciós tesztekben (vö. 12.2. táblázat: 1–5. stílus) legalább egyszer a két vizsgált morfológiai változó nemstandard változatát. A foglalkozási csoportátlagok Tukey–Kramer-féle páronkénti összehasonlítása szerint a gyári munkások térnek el a [nák] válaszok gyakorisága szerint a tanároktól ($p<0,05$) és az egyetemi hallgatóktól ($p<0,1$), bár ez utóbbi eltérés csak tendencia szinten jelentkezett. A [jösztek] alacsony előfordulása (vö. 12.1. ábra) miatt statisztikai különbség vele kapcsolatban nem volt kimutatható.

⁹ A tesztadatok statisztikai elemzését Vargha András végezte a ROPstat statisztikai programcsomaggal (vö. Vargha 2007, 2016, www.ropstat.com), segítségét ezúton is köszönöm.

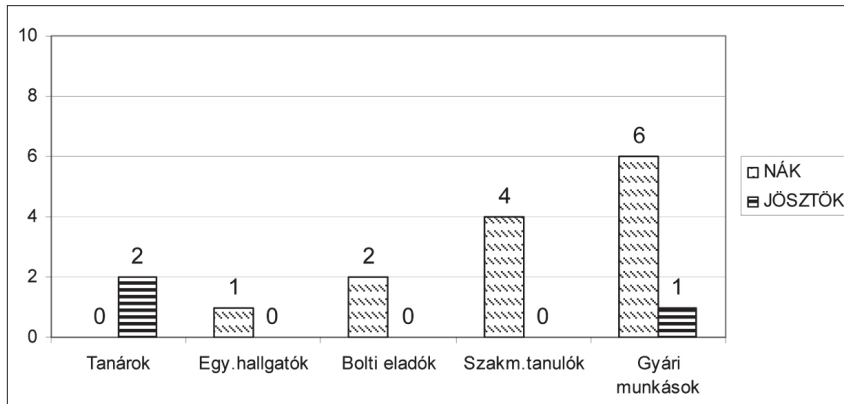
¹⁰ 10 tanár, 9 egyetemi hallgató, 8 bolti eladó, 6 szakmunkástanuló és 4 gyári munkás.

¹¹ 1 egyetemi hallgató, 2 bolti eladó, 4 szakmunkástanuló és 6 gyári munkás.

¹² Pl. nem volt jól hallható vagy értelmezhető a válaszuk.

12.1. ábra

A produkciós tesztekben nemstandard változatokat legalább egyszer használó adatközlők száma foglalkozási csoportonként (n=50)

3.2. Stílusok és nyelvi variabilitás. – A BUSZI kutatói, Labov (1972) módszerét követve, hat¹³ kontextuális stílust vizsgálnak (vö. pl. Váradí 1995/96, 2003: 355–356; Kontra 2006: 580–581; Hattyár é.n.). Mindezekben a kísérleti helyzeteken belül a különböző nyelvi változók váltakozását vizsgálva tehát, már nem csupán a beszélők közötti (lásd foglalkozási csoportok), hanem a beszélőn belüli (lásd beszédváltatok/kontextuális stílusok) eltéréseket is elemezzük. A BUSZI-2 tesztfeladatok és az irányított beszélgetések moduljainak összeállításakor a cél az volt, hogy az adatközlőknek a vizsgált nyelvi változókra fordított figyelme eltérő legyen. A 12.2. táblázatban a Labov nyomán kialakított BUSZI-feladatokat a feltételezett önellenőrzés csökkenő mértéke szerinti sorrendben adtuk meg (vö. Váradí 1995/1996: 296, 2003: 355). A feltételezés az, hogy a legformálisabb stílustól (1) a legközvetlenebb stílusig (6) egy változó standard változatának használati aránya csökken (vö. Kontra 2006: 581).

¹³ A 268 448 szövegszót tartalmazó 50 irányított beszélgetésben (vö. 12.2. táblázat, 6. kontextuális stílus) a vizsgált két morfológiai változó közül a [jösztök] változat egyszer sem fordult elő, a másik változó [nák] változata pedig csupán 6-szor fordult elő. Ennélfogva a 6. kontextuális stílusra csupán a konklúziók 4.2. részében térünk ki.

12.2. táblázat

BUSZI-feladatok a feltételezett önellenőrzés csökkenő mértéke szerint
(vö. Váradi 1995/1996: 296, 2003: 355)

Feladat	Önellenőrzés
minimális párok, szólista	1
mondatkiegészítés (kulcsszó), szóra kérdezés	2
mondatkiegészítés (keretmondat)	3
lassú olvasás, riporter teszt	4
gyors olvasás, kapcsolkiszedő-teszt	5
irányított beszélgetés	6

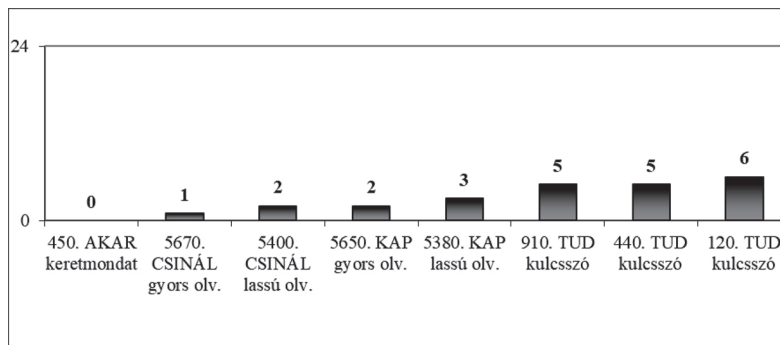
A BUSZI-2 korpuszban Váradi Tamás a *-ba/-be* alakokat inessivusi *-ban/-ben* funkcióban vizsgálta (1995/1996). Az eredmények szerint a társalgásokban statisztikailag szignifikánsan kevesebbszer fordult elő a standard *-ban/-ben* alak, mint a feladatokban; a feladatok egymáshoz képest nem mutatnak különbséget a (bVn) változó standard használata tekintetében. Hattyár Helga a BUSZI-2 feladataiban a (*gysz*) hangkapcsolatot az *egyszer* szóban vizsgálta. A vizsgált hangkapcsolat [tysz] realizációja esetén a kulcsszavas és a keretmondatos mondatkiegészítések között $p < 0,01$ szintű szignifikáns különbség volt; ugyancsak szignifikáns ($p < 0,05$) volt a különbség a keretmondatos mondatkiegészítés és a lassú olvasás között; tendenciaszerű ($p < 0,1$) különbség volt megfigyelhető a lassú és a gyors olvasás között (vö. Hattyár é.n.).

A (*nék*) változóra a 2–5. kontextuális stílusban (vö. 12.2. táblázat), a lehetséges 400 tesztválaszból összesen 24 (6%) [nák] választ kaptunk (vö. 3.1.). A [nák] előfordulása az 50 adatközlőnél itemenként a következő: a 450. itemben: 0; az 5670. itemben: 1; az 5400. és 5650. itemekben 2–2; az 5380. itemben: 3; a 910. és 440. itemekben: 5–5; a 120. itemben: 6 (lásd 12.2. ábra). Az 1. és 2. kontextuális stílusban a [jösztök] a lehetséges 150 tesztválaszból 4 válaszban fordult elő: az 1890. itemben 0-szor, a 410. itemben 2-szer és az 5880. itemben szintén 2-szer.

Az adatok azt mutatják, hogy a kontextuális stílusokban a standard és nemstandard változatok variabilitása tetten érhető. A leggyakoribb [nák] válaszok a mondatkiegészítés feladatban a TUD kulcsszóhoz kapcsolhatók (a 24-ből összesen 16) (lásd 12.2. ábra). Ugyanakkor a kis mintaelemszám miatt a feladatok között nem volt szignifikáns eltérés a [nák] előfordulása szempontjából. Ezzel magyarázható, hogy a vizsgált nyelvi változóval a beszéd közben érvényesülő önellenőrzés csökkenő mértékére vonatkozó feltételezett rangsort (vö. Váradi 1995/1996, 2003) nem tudtuk alátámasztani.

12.2. ábra

A nemstandard [nák] előfordulása az item/ige/feladat szerint

3.3. Nyelvi megkülönböztetés, illetve megítélés és nyelvi variabilitás. – A BUSZI tesztfeladatai között szerepelt olyan feladattípus, amelyben az adatközlőknek bizonyos szópárokkal kapcsolatban feltett kérdéseket kellett megválaszolniuk (lásd a 12.1. táblázatban az AK–MH–HE tesztek). A szópárokat egy nyelvész (Wacha Imre) olvasta fel, ezt magnókazetta rögzítette, és az adatközlők fülhallgatóval magnóval hallgatták meg a felolvasott szópárokat. Az adatközlőknek ezt követően a kérdéseket – az instrukció alapján és a hallott szópárokra vonatkozóan – egy-egy feladatlapon kellett megválaszolniuk. Ezekben a feladatokban az adatközlőknek bizonyos nyelvi változókra irányuló nyelvi tudatosságát elemezzük. Pontosabban azt, hogy az adatközlők miként különböztetik meg a nyelvi változók változatait, illetve milyen ítéleteket alkotnak a nyelvi változók változatairól.

Az „Azonos vagy különböző?” tesztben az adatközlőknek arra kellett válaszolniuk, hogy egy-egy szópár tagjainak azonos-e a jelentése vagy sem. A [csinálnák] – [csinálnék] szópár (2080. item) esetében az 50 adatközlőből 14 (1 tanár, 1 egyetemi hallgató, 2 bolti eladó, 4 szakmunkástanuló és 6 gyári munkás) szerint a szópár tagjai „azonos” jelentésűek, 36 adatközlő szerint „különböző” jelentésűek.

A másik vizsgált morfológiai változó két változatával [jöttök] és [jösztök] kapcsolatban az adatközlőknek két kérdésre is válaszolniuk kellett: „Melyik a helyes?” (3640. item) és „Ön hogyan szokta ejteni?” (4980. item). Az eredmények szerint 1 tanár ítéletalkotása szerint a [jöttök] és a [jösztök] is „helyes” (3640. item)¹⁴. Emellett 1 egyetemi hallgató (kinek apja erdélyi¹⁵ származású), 1 bolti eladó (aki szlovák–magyar kétnyelvű volt gyermekként) és 2 gyári munkás (az egyik német anyanyel-

¹⁴ A terepmunka során azt a választ is elfogadtuk, ha az adatközlő szerint mindkettő helyes, vagyis ha a válaszlapon a szópárnak mind a két tagját bekarikázta.

¹⁵ A Magyarországra települt erdélyiek nyelvi körülményeiről eddig legalaposabban Bartha Csilla (1991) szociolingvisztikai vizsgálata számolt be.

vű, a másik egy Hajdú-Bihar megyei faluban született) szerint a [jösztök] a „helyes”. A maradék 45 adatközlő szerint a standard változat a „helyes”. A másik megítélést vizsgáló tesztkérdésre (4980. item) 1 tanár azt válaszolta, hogy mindkét változatot „szokta ejteni”; 1 egyetemi hallgató és 2 gyári munkás válasza szerint pedig a nemstandard változatot „szokta ejteni”. Az a tanár, aki mindkét változatot „helyes”-nek (3640. item) ítélte, az „Ön hogyan szokta ejteni?” tesztben (4980. item) is mindkét változatot megjelölte. Vagyis válaszai e két kérdésre következetesek és tudatosak voltak. Megjegyezzük, hogy ugyanez a tanár a vele készült irányított beszélgetésben a magyar nyelv változatossága védelmében is felemeli szavát: „kétségsbe vagyok esve, hogy a nyelv mennyire elromlott, elszegényedett”.

3.4. Az adatközlőknek a két változó variabilitásához fűződő tudatossága. – A Labov módszerét követő BUSZI produkciós tesztek adatai az elemzések során a nyelvi változók több oldalról történő szemügyre vételére nyújtanak lehetőséget. Az alábbiakban a Labov által például a hangtani változások vizsgálatára kidolgozott egyik lehetőséget, a minimális párok teszt elemzésénél felkínált kategóriákat vesszük kölcsön (vö. 12.3. táblázat), ahol is két típusú információ, nyelvi adat (a beszédprodukció és a megítélés) összekapcsolására nyílik lehetőség (lásd részletesen Labov 1999: 353–356).

12.3. táblázat

Labov minimális párok tesztjének négycellás táblázata (vö. 1999: 354)

		<i>Beszédprodukció</i>	
		<i>azonos</i>	<i>különböző</i>
<i>Megítélés</i>	<i>azonos</i>	a	b
	<i>különböző</i>	c	d

Vizsgálatunkban ezt az elemzési módszert az adatközlőknek a vizsgált két morfológiai változó variabilitásához fűződő tudatosságának mérésére használjuk fel. A fenti (vö. 3.1–3.) eredményeket a továbbiakban együttesen elemezzük abból a célból, hogy kiderítsük, milyen viszonyulás fűzi az adatközlőket a két morfológiai változó variabilitásához. Az adatközlőknek a nyelvi változók variabilitásához fűződő tudatosságát a következő típusú eredmények jelzik, ezek alapján négy kategória alakítható ki.

- a) Nem kinyilvánított viszonyulás (vagy nincs, vagy teljesen tudatosan elfojtott): akik sem a produkciós tesztekben (vö. 12.2. táblázat, 1–5. kontextuális stílus) nem ejtenek nemstandard változatot, sem a megkülönböztetést vagy megítélést vizsgáló tesztekben (vö. 12.1. táblázat, AK–MH–HE tesztek) nem adnak a nemstandard változatokra utaló válaszokat.

- b) **Tudat alatti viszonyulás** (vagy nem teljesen elfojtott): a produkciós tesztekben ejtenek nemstandard változatokat; de nincs nemstandard válaszuk a megkülönböztetést vagy megítélést vizsgáló tesztekben.
- c) **Burkolt viszonyulás**: nem adnak a produkciós tesztekben nemstandard változatot; de adnak nemstandard válaszokat a megkülönböztetést vagy megítélést vizsgáló tesztekben.
- d) **(Tudatosan) felvállalt viszonyulás**: adnak nemstandard válaszokat a produkciós tesztekben is és a megkülönböztetést vagy megítélést vizsgáló tesztekben is (vö. 12.4. táblázat).

12.4. táblázat

A nyelvi változók variabilitásához fűződő beszélői viszonyulások típusai a BUSZI produkciós tesztekre vonatkozóan

<i>Beszélői viszonyulások</i>		<i>Produkciós tesztekben nemstandard adat</i>	<i>Megkülönböztetést vagy megítélést vizsgáló tesztekben nemstandard válasz</i>
a	<i>nem kinyilvánított</i>	–	–
b	<i>tudat alatti</i>	x	–
c	<i>burkolt</i>	–	x
d	<i>felvállalt</i>	x	x

A (nék) változóhoz köthető elemzések szerint (vö. 12.5. táblázat/AK/2080. item) 14 adatközlőből, akik szerint a [csinálnák] és [csinálnék] szópár jelentése „azonos”; a produkciós tesztekben 7-en adtak nemstandard választ és 7-en pedig kizárólag standard választ adtak. Az eredményekből kiderül tehát, hogy a 14 adatközlő közül 7-en csak **burkolt** (c) fejezik ki viszonyulásukat e változó variabilitásához, 7-en e nyelvi változó variabilitását már nyelvhasználatukban (beszédprodukciójukban) is **felvállalt** (d). További 6-an csak nyelvhasználatukkal jelezték a nyelvi változó variabilitásához kötődő (tudat alatti) viszonyulásukat (b). Összességében tehát az 50 adatközlőből a (nék) morfológiai változó variabilitásához fűződő (b–c–d szintű) tudatosságát 20 adatközlő (40%) nyilvánította ki és 30 adatközlő (60%) **nem nyilvánította ki** (a).

12.5. táblázat

A BUSZI-2 adatközlők beszélői viszonyulásai két nemstandard morfológiai változathoz

Változatok/tesztek /itemek		[csinálnák]	[jöszökök]	
		AK/2080. item	MH/3640. item	HE/4980. item
a	<i>nem kinyilvánított</i>	30	43	44
b	<i>tudat alatti</i>	6	4	3
c	<i>burkolt</i>	7	2	2
d	<i>felvállalt</i>	7	1	1

43 adatközlő nem nyilvánította ki a (jöszökök) változó variabilitásához fűződő semmilyen tudatosságát (vö. 12.5. táblázat/MH/3640. item/a); 4 adatközlő csak a megítélést vizsgáló tesztben mutatta ki a változó variabilitásához fűződő (tudat alatti) viszonyulását (b); 2 adatközlő csak a produkciós tesztekben mutatta ki a variabilitásához fűződő (burkolt) tudatosságát (c); illetve 1 adatközlő mind a megítélést vizsgáló tesztben, mind a produkciós tesztben kimutatta tudatosságát a nemstandard változathoz (felvállalt, d). Ugyancsak a (jöszökök) változó variabilitásához fűződő beszélői tudatosság nagyságát vizsgáltuk a produkciós tesztek, valamint a másik megítélést vizsgáló tesztválaszok összefüggéseit keresve (vö. 12.5. táblázat/HE/4980. item). Az előző teszthez (MH/3640. item) viszonyítva, ebben az esetben egyetlen 1 adatközlő (bolti eladó) módosította viszonyulását ugyanennek a változónak a variabilitásához. A 4 adatközlő közül 1 mindkét változatot szokta ejteni és 3 a nemstandard változatot szokta ejteni. Ez utóbbiak közül csak az egyik gyári munkás válaszolta, hogy „ejteni szokta”, és ezt azzal is bizonyította, hogy a produkciós tesztben adott nemstandard választ (d). A 3640. itemnél és a 4980. itemnél azok közül az adatközlők közül, akik a válaszlapon a nemstandard változatot (5 adatközlő), illetve mindkét változatot bekarikázták (1 adatközlő), hárman ugyanazok az adatközlők. Foglalkozásukat tekintve: 1 tanár, 1 egyetemi hallgató és 1 gyári munkás.

4. Konklúziók. – Mint ahogyan ez a szociolingvisztikai irodalomból is kiderül (vö. pl. Labov: 1972: 247), a beszédben ritkán előforduló (pl. morfológiai) nyelvi változókat kvantitatív módszerekkel nehéz elemezni. A jelen kutatásban vizsgált két morfológiai változó standard–nemstandard váltakozásának statisztikailag megragadható rendszerszerűségét vizsgálva is ezt tapasztaltuk. Ezen okból az elemzést elsősorban a variabilitásukkal kapcsolatban felmerülő összefüggésekre igyekeztünk kiterjeszteni, annál is inkább mivel a BUSZI-2 adatai erre lehetőséget nyújtanak.

4.1. A változók statisztikailag megfogható variabilitásáról és az ehhez fűződő tudatosságról. – A társadalmilag és nyelvileg jelentősen rétegzett Budapesten – a labovi módszerekkel – vizsgált két morfológiai nyelvjárási változóról röviden a következő konklúziók vonhatók le.

A BUSZI-2-ben a $(nV_k)_2$ nyelvi változó variabilitására a foglalkozásnak szignifikáns hatása van. A [nék] helyett a gyári munkások szignifikánsan több nemstandard [nák] választ adtak, mint a tanárok és az egyetemi hallgatók. Ebből következően tehát a (nék) változó realizációi jelölik a társadalmi csoportokat. A [nák] és a [nék] variabilitása a tesztfeladatokban tetten érhető. Tehát a változó a kontextuális stílusokat is jelöli, viszont ezt – vélhetőleg a kis mintaelemszám miatt – a statisztikai elemzés nem tudta alátámasztani.

A vizsgált adatok szerint a *jöttök–jösztök* variabilitása (statisztikailag) a társadalmi csoportok közötti különbségek jelölésére nem volt kimutatható; viszont a kontextuális stílusok közötti különbségek jelölésére egy bizonyos szinten (de szintén nem statisztikailag) kimutatható.

A BUSZI-2 adatok alapján a vizsgált két morfológiai változó társadalmi jelentésének az elemzésekor figyelmet érdemel a *t á r s a d a l m i - f ö l d r a j z i i d e o l ó g i a* (vö. Eckert 2005: 15), hiszen kimutatható a budapesti származású és a nem csak budapesti születésű, illetve szülőkkel rendelkező adatközlők eltérő nyelvi viselkedése; és az ezzel összefüggő eltérő nyelvjárási háttér; valamint a magyar nyelvtudást kiegészítő egyéb, nemzetiségi nyelvi tényező is.

Az adatközlőknek a nyelvi változók variabilitásához fűződő tudatossága eltérő mértékben bár, de mindenképpen tetten érhető. A tudatosság eltérő mértékének egy lehetséges magyarázata lehet a nyelvi változók eltérő területi elterjedtsége. A nagy nyelvterületi elterjedtséggel (nyugaton, délen, a palócban stb.) rendelkező (nék) változó variabilitásához az adatközlők 40%-ánál valamilyen (tudat alatti, burkolt, felvállalt) viszonyulás kimutatható; a kisebb területen (észak-keleti nyelvjárás) ismert (jöttök) morfológiai változónál – ebből fakadóan – ez csak az adatközlők maximum 14%-ánál volt kimutatható.

A nyelvművelők által erősen stigmatizált, „durva hibának” minősített [nák] változat használatát az értelmiségi réteget képviselő tanárok és egyetemi hallgatók kerültek. Náluk a 160 lehetséges produkciós tesztválaszban 1-szer fordult elő (1 egyetemi hallgatónál) a [nák] változat. Ennek az egy esetnek akár „pillanatnyi figyelemlenyhulás” is lehet az oka (vö. Kontra 2003a: 72). Ezzel szemben a nyelvművelők által kevésbé stigmatizált, a „bizalmas stílusban” elfogadhatónak minősített [jösztök] a tanárok és az egyetemi hallgatók közül 2 tanárnál összesen 3-szor fordult elő (a 60 lehetséges produkciós tesztválaszból). Ezen adatok jelentősége megnő, ha megemlítjük, hogy míg a [jösztök] összes előfordulása a minta produkciós tesztválaszaiban 4 (a 150-ből), addig a [nák] összes előfordulása a minta produkciós tesztjeiben 24 (a 160-ből).

A két változó használatának és megítélésének eltérő mintázatát a társadalmi csoportokban és a kontextuális stílusokban két tényező is befolyásolta: a nyelvi változók eltérő területi elterjedtsége és a nyelvművelők eltérő stigmatizációs minősítése.

4.2. A változók variabilitásának szociokognitív értelmezéséről. – Az általunk vizsgált változók szaliens (vö. Jensen 2016), indexikus jellege¹⁶ más-más, így variabilitásuk társadalmi jelentése eltérő, a regiszterképzésben másfajta utakat követhetnek. Az első változó [nák] változata a n á k o l ó személyindexe. Egy beszédaktusban segítségével és felhasználásával a műveletlen, iskolázatlan embertípus regisztere képezhető, ismerhető fel és idézhető (pl. pejoratívan). Ennek illusztrálását szolgálja a következő, interneten olvasható autós vicc.

Csúcsforgalom a Lánchíd körül. A sor csak lépésben halad.
 Egy türelmetlen hölgy így szól a taxisofőrhez:
 – Nem tudna gyorsabban menni?
 – Én tudnák, de a kocsit nem hagyhatom itt.
 (vö. A legjobb autós viccek, internetes forrás)

Az internetes olvasók a vicc jelentését (humorát, a poént) másképpen értelmezhetik. Az eltéréseket befolyásolhatja az olvasók (területi, társadalmi rétegzettség szerinti) identitáskonstrukciója, például fontos lesz, hogy budapestiekről (vö. Lánchíd) vagy Budapesten kívüli olvasókról van-e szó, hogy ismerik-e a nyelvi változó társadalmi jelentését, s hogy mely regiszter szaliens változója, és hogy kik azok a személyek, akikre vonatkozatható stb. A vicc egyik értelmezése szerint: a „türelmetlen hölgy” a helyzetre (budapesti csúcsforgalom) nem adekváтан reagál (tehát az aktuálisan felmerülő helyzetet nem ismeri fel), amit kérdéséből lehet kikövetkeztetni. A sofőr válasza kétszeresen kreatív, nyelvileg és logikailag, tehát a vicc szerzője kétszeresen bebiztosítja, hogy a vicc humora az internetes olvasók széles rétegéhez eljusson. Beazonosítja a „türelmetlen hölgy” regiszterét a *tudnék* szó [*tudnák*] változatával, mely a kevésbé műveltek regiszterének szaliens változója (vö. társadalmi jelentés, indexálás). A logikai humor („a kocsit nem hagyhatom itt”) szólhat a szélesebb olvasói réteghez, akik a szaliens változót nem tudják beazonosítani, de lehet akár még egy tompítása/javítása a „türelmetlen hölgy” regiszterére való (bántó) utalásnak is. Hiszen nem sértheti meg az utast/vendéget, aki végül is a fuvart fizeti. Ennek a logikai érvelésnek az elhagyásával (pl. Én tudnák, de nem birok.) a vicc szerzője azt kockáztatná, hogy a vicc poénját kevesen értik meg. A vicc egy másik értelmezése, hogy: a sofőr nem felidézte, hanem saját regiszterének vonásaként, tehát nem pejoratív jelentéssel alkalmazta a szaliens változót, amit akár alátámaszthat válaszában második része is. A BUSZI-2 interjúk irányított beszélgetéseiben az adatközlők másokra utaló regiszterképzése nem volt tapasztalható. Az interjúk irányított beszélgetéseiben az 50 adatközlő közül 5-en, összesen hatszor ejtették ki a változó [nák]

¹⁶ Gal (2018b: 79) szerint: „A nyelvi ideológiák olyan indexikális kapcsolatot hoznak létre, amelyek a nyelvi formákat a társadalmi élet tipikus személyeihez, tevékenységeihez és értékeihez kötik.”

változatát, akik négy foglalkozási csoportba tartoztak (kivételt csak a tanárok képeztek). A BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben a (nék) változónak csupán 6 [nák] realizációja van, ezek 3 modulhoz (vö. 12.1. táblázat) kötődnek: család (1), etnikum (4) és humor (1), vagyis olyan modulokban, amikor az adatközlő figyelme kevésbé az általa használt regiszterre, sokkal inkább a beszédtemára irányul (vö. első hullám). Tanulmányunk adatai (vö. 12.1. ábra és 12.5. táblázat) alapján, a [nák] kognitív tárolásáról (vö. Jensen 2016) joggal feltételezhető, hogy a nemstandard példányfelhőbe kerül, rögzül. Azt viszont nem zárhatjuk ki, hogy ez a jövőben meg fog változni.

A másik változó [jösztök] változatának használatához nem tapad negatív társadalmi jelentés (lásd az előíró nyelvészeti besorolását is), sokkal inkább egy helyi/területi regiszter vonása, szaliens változója. Használója, nem tartva attól, hogy műveletlennek fogják tartani, egy területi vonást szabadon felvállal, vele azonosítja magát. Egy 'couleur locale' regiszter képzéséhez kapcsolható, és általa egy olyan személy idézhető fel, aki a területiséget pozitívan értékeli. Ennek igazolására két példát hozunk. Ady Endre *A hosszú hársfa-sor* című versében a [jösztök] lelkesítő, friss, könnyed tónusokat hangol be: *Lelem, fiúk, jösztök velem/Régi, poros hársak alája:/ Régi ember mindig megáldja/A régi, boldog sátrakat/És a világ nem változott.* A [jösztök] hangzása, a könnyedség hangulatát idézi fel a következő népi szójátékban, tréfás meghívásban: *Ha jösztök, lesztek, ha hoztok, esztek* (vö. Erdélyi szerk. 1851: 212), mely akár falvédőszöveggként is előfordulhat (vö. Falvédőszövegek. <https://sokszinuvidek.24.hu>). Kognitív tárolásakor feltételezésünk szerint ennél fogva nem a nemstandard példányok felhőjébe kerül (vö. Jensen 2016). Ezt a BUSZI-adatok szintén igazolhatják, hiszen volt olyan tanár, aki kijelentette (szalagra rögzített interjúban elmondta), hogy a (jöttök) mellett a [jösztök] változatot is „helyes”-nek tartja és mindkettőt ejti; továbbá volt 1 egyetemi hallgató, 1 bolti eladó és 2 gyári munkás, akiknél a [jösztök] a „helyes” és 1 egyetemi hallgató és 2 gyári munkás bevallottan ezt a változatot szokta ejteni.

Az, hogy a BUSZI-2 korpusznak köszönhetően két morfológiai változó realizációit együttesen, egymáshoz viszonyítva elemezhettük, arról győződött meg minket, hogy a változók társadalmi jelentése, értékelése, indexálása, regisztrálása, kognitív tárolása stb. mentén minden változónak egyedi *é l e t r a j z* a van, ezért ahhoz, hogy a nyelvi változók életrajzát megismerjük és értelmezzük, nyelvi, társadalmi, politikai, térbeli, kulturális, kognitív stb. szempontú kutatásuk nem lehet sematikus.

Végjegyzetek

1. Az „Azonos vagy különböző?” fejhallgató tesztet Wacha Imre mondta magnetofonszalagra, az instrukció 3 perc 13 másodpercig tart s így szól: Azonos jelentésű szavak-e, vagy sem? Szópárokat fog hallani. Állapítsa meg, hogy egy-egy párban azonos-e a jelentése a szavaknak, vagy sem. Ha a két szó ugyanazt jelenti, például *alma*

– *alma*, karikázza be az A betűt. Ha a két szó jelentése különbözik, például *alma* – *körte*, a K betűt kell bekarikáznia. Íme két próbafeladat. Kérem, jelölje válaszait a válaszlapon, a megfelelő betű bekarikázásával. Első próbafeladat: *hat* – *hét*. (szünet) A két szó jelentése különbözik. Tehát a helyes válasz K, különböző. Második próbafeladat: *eper* – *eper*. (szünet) A két szó jelentése azonos. Tehát a helyes válasz A, azonos. Amint látható a példából, azt kell Önnek eldöntenie, hogy a két szónak a jelentése azonos-e. Néha a szavaknak a jelentése azonos, de a kiejtése különböző. Például [kosut] – [kosút]. Itt a helyes válasz A, azonos, mert [kosut] is, [kosút] is ugyanazt jelenti. Íme még három próbafeladat. A harmadik próbafeladat: Azonos-e a jelentése ennek a két szónak? *felmegy* – *fölmegy*. (szünet) A helyes válasz A, azonos, mert mindkét szó ugyanazt jelenti. A negyedik próbafeladat: *ráz* – *réz*. (szünet) A helyes válasz K, különböző, mert *ráz* és *réz* nem ugyanazt jelentik. Ötödik próbafeladat: *papír* – *papír*. (szünet) A helyes válasz A, azonos, mert *papír* ugyanazt jelenti, mint *papír*, noha a kiejtése két szónak kissé különbözik. (szünet) Kezdhetjük?

2. A „Melyik a helyes?” fehallgató tesztet Wacha Imre mondta magnetofonszalagra, az instrukció 33 másodpercig tart s így szól: *Melyik a helyes?* Bizonyos szavaknak két különböző kiejtését fogja hallani. Az a kérdés, hogy melyik kiejtés a helyes? Ha az első változat a helyes, karikázza be az egyes számot! Ha a második a helyes, a kettes számot karikázza be! Íme egy próbafeladat: *szupermarket* – *supermarket*. Ha az egyes számot karikázta be, helyesen válaszolt: a *szupermarket* kiejtés a helyes. Kezdhetjük?

3. Az „Ön hogyan szokta ejteni?” fehallgató tesztet Wacha Imre mondta magnetofonszalagra, az instrukció 52 másodpercig tart s így szól: Ön hogyan szokta ejteni? Most újra szópárokat fogunk lejátszani. Azt a kiejtésváltozatot legyen szíves megjelölni, amelyiket Ön szokta használni. Ha az első változatot szokta használni, karikázza be az egyest! Ha pedig a másodikat, a kettest karikázza be! Íme egy próbafeladat: *körút* – *kőrut*. Ha ön hosszú *ő*-vel szokta ejteni a szót, tehát *kőrut*, akkor nyilván a kettest karikázta be, mert az hangzott el másodszor. Ha rövid *ö*-vel ejti, tehát *körút*, akkor az egyest kellett bekarikáznia. Kezdhetjük?

Hivatkozott irodalom

- Agha, Asif 2003. The social life of cultural value. *Language & Communication* 23/3–4: 231–273. Doi: 10.1016/S0271-5309(03)00012-0.
- Bartha Csilla 1991. Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai. *Regio* 2/1: 77–87.
- Blága Szabolcs–Hattyár Helga 2006. A *BUSZI-2 véglegesített itemlistája*. MTA Nyelvtudomány Intézet, Élőnyelvi Osztály, Budapest. Kézirat.
- Bodó Csanád–Heltai János Imre 2018. Mi a kritikai szociolingvisztika? Elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 142/4: 505–523.
- <http://real.mtak.hu/93158/1/MagyarNyelvor2018.4.Beliv-505-523.pdf> (2020-11-03)

- Borbély Anna 2007. Társadalmi variabilitás és/vagy stílus-variabilitás. In: Guttmann Miklós–Molnár Zoltán szerk., *V. Dialektológiai Szimpozium, Szombathely, 2007. augusztus 22–24.* Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 53–58.
- Borbély Anna 2009. Nyelvi változók a standard nyelvi ideológia örvényében: Elemzések a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák – 15. Élőnyelvi Konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.* MTA Nyelvtudományi Intézet–Gramma Nyelvi Iroda–Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar, Tinta Könyvkiadó, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 63–74.
- Eckert, Penelope 2005. Variation, convention, and social meaning. Paper Presented at the Annual Meeting of the Linguistic Society of America. Oakland CA. Jan. 7, 2005. <http://www.stanford.edu/~eckert/EckertLSA2005.pdf> (2020-11-03)
- Eckert, Penelope 2012. Three waves of variation study: The emergence of meaning in the study of sociolinguistic variation. *The Annual Review of Anthropology* 41: 87–100. Doi: 10.1146/annurev-anthro-092611-145828
- Erdélyi János szerk., 1851. *Magyar közmondások könyve.* A Kisfaludy Társaság megbízásából. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- Gal, Susan 2018a. [2006] A standard nyelv ellentmondásai Európában: Gyakorlat és nyilvánosság. In: Vančo Ildikó–Kozmács István szerk., 2018: 55–78.
- Gal, Susan 2018b. [2013] A beszéd ízei: kváliák és jelek morális aromája. In: Vančo Ildikó–Kozmács István szerk., 2018: 79–100.
- Gal, Susan 2018c. [2016] Szociolingvisztikai differenciáció. In: Vančo Ildikó–Kozmács István szerk., 2018: 101–126.
- Grétsy László–Kemény Gábor 1996. *Nyelvművelő kézikönyvtár.* Auktor Könyvkiadó, Budapest.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós főszerk., 1980. *Nyelvművelő kézikönyv.* I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Harlig, Jeffrey–Pléh, Csaba szerk., 1995. *When East met West: Sociolinguistics in the former socialist bloc.* Mouton de Gruyter, Berlin.
- Hattyár Helga é.n. Mi befolyásolja a hasonlást és az összeolvadást? – Vizsgálatok a BUSZI II. anyagán. Kézirat.
- Hegedűs Attila 2003. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: Kiss Jenő szerk., 2003: 351–361.
- Heltai János Imre 2016. Heteroglosszia: cigány/roma tanulók beszédmódjai az iskolában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVIII.* (Bartha Csilla szerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 259–278.
- Honeybone, Patrick–Watson, Kevin 2013. Saliency and the sociolinguistics of scouse spelling: Exploring the contemporary, humorous, localised dialect literature of Liverpool. *English World Wide* 34: 305–340. Doi:10.1075/eww.34.3.03hon
- Jensen, Marie M. 2016. Linking place and mind: Localness as a factor in socio-cognitive saliency. *Frontiers in Psychology*, 29 July 2016. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2016.01143/full> (2020-11-03)
- Johnstone, Barbara 2010. Indexing the local. In: Coupland, Nikolas szerk., *Handbook of language and globalization.* Wiley-Blackwell, Chichester. 386–404.
- Kerswill, Paul–Williams, Ann 2002. “Saliency” as an explanatory factor in language change: evidence from dialect levelling in urban England. In: Jones, Mari C.–Esch, Edith szerk.,

- Language change: The interplay of internal, external and extra-linguistic factors.* Mouton de Gruyter, Berlin. 81–110.
- Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk., 2003. *A magyar nyelv kézikönyve.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc főszerk., 2006. *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő szerk., 2003. *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 1987. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi kutatócsoport, 1987 július. Sokszorosított anyag.
- Kontra Miklós 2003a. A vizsgálat keretei. In: Kontra Miklós szerk., 2003: 41–84.
- Kontra Miklós 2003b. A vizsgálati eredmények: a független változók hatásai a nyelvi változókra. In: Kontra Miklós szerk., 2003: 85–168.
- Kontra Miklós 2006. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In: Kiefer Ferenc főszerk., 2006: 577–594.
- Kontra Miklós 2014. Matthew J. Gordon, Labov, A Guide for the Perplexed (London, Bloomsbury, 2013). *Magyar Nyelv* 110: 472–478.
- Kontra Miklós szerk., 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Kontra, Miklós–Váradi, Tamás 1997. *The Budapest Sociolinguistic Interview: Version 3.* (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics Nr. 2, December 1997). Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Labov, William 1965. On the mechanism of linguistic change. *Georgetown Monographs on Language and Linguistics* 18: 91–114.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic patterns.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Labov, William 1984. Field methods of the project on linguistic change and variation. In: Baugh, John–Sherzer, Joel szerk., *Language in use: Readings in sociolinguistics.* Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J. 28–53.
- Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő* IV/4: 22–48.
- Labov, William 1999. [1994] *Principles of linguistic change. Volume 1: Internal factors.* Blackwell, Oxford UK–Cambridge USA.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1996. Contact varieties of Hungarian in Slovakia – a contribution to their description. *International Journal of the Sociology of Language* 120: 111–130.
- Meyerhoff, Miriam 2008 [2006]. *Introducing sociolinguistics.* Routledge, London–New York.
- Nosofsky, Robert M.–Johansen, Mark K. 2000. Exemplar-based accounts of “multiple-system” phenomena in perceptual categorization. *Psychonomic Bulletin & Review* 7: 375–402. http://www.cogs.indiana.edu/nosofsky/pubs/2000_rmn-mkj_pbr_Exemplar.pdf (2020-11-03)
- Péntek János 2008. Nyelvi változók, nyelvváltozatok és a hazai magyar nyelvhasználat. *Krónika, Melléklet – Szempont*, 2008. február 22.
- Pierrehumbert, Janet B. 2001. Exemplar dynamics: word frequency, lenition and contrast. In: Bybee, Joan–Hopper, Paul szerk., *Frequency effects and the emergence of linguistic structure.* John Benjamins, Amsterdam. 137–157.
- Pléh Csaba 2003. Stigmatizáció és nyelvi tudat. In: Kontra Miklós szerk., 2003: 256–277.

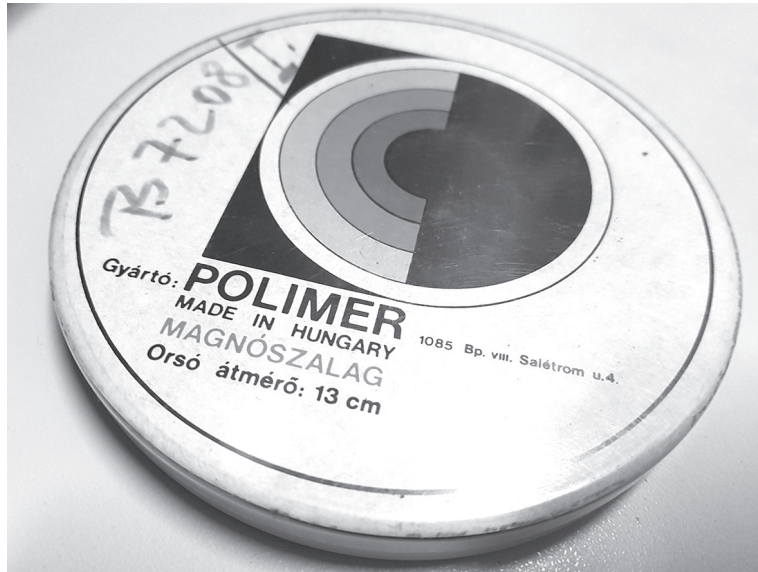
- Rácz Endre szerk., 1976. *A magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz, Péter 2013. *Topics in English Linguistics [TiEL]: Saliency in sociolinguistics: A quantitative approach*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Reményi Andrea Ágnes 1989. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszeréről. *Hungarológiai Közlemények*, 21/3(80): 405–416.
- Silverstein, Michael 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication* 23: 193–229. Doi:10.1016/S0271-5309(03)00013-2
- Simonyi Zsigmond 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. I. köt. Magyar hangtan és alaktan*. (Közreműködött: Balassa József). MTA, Budapest.
- Szabó Gergely 2018. A migráció és a többnyelvűség narratívái amerikai magyarok körében. *Magyar Nyelvőr* 142/1: 1–21.
- Szabó Tamás Péter 2012. „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos” A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében. Gramma, Dunaszerdahely. <http://real.mtak.hu/3047/1/10947.pdf> (2020-11-03)
- Szabó T. Attila 1939. *A bábonyi népnyelv igealakjai*. Különlenyomat. A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvutató Intézetének I. évkönyvéből. Városi Nyomda, Debrecen.
- Trudgill, Peter 1986. *Dialects in contact*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Vančo Ildikó–Kozmács István szerk., 2018. *Susan Gal, A nyelv politikája. Nyelvi antropológiai tanulmányok*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- G. Varga Györgyi 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vargha András 2007. *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Pólya Kiadó, Budapest.
- Vargha András 2016. A ROPstat statisztikai programcsomag. *Statisztikai Szemle* 94/11–12: 1165–1192.
- Vámszer Márta 1972. *A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Várad Tamás 1995/96. Stylistic variation and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview. *Acta Linguistica Hungarica* 43: 295–309.
- Várad Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk., 339–359.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég, Budapest.

Internetes források

- A legjobb autós viccek. www.angelfire.com/wy/drotkefe/SCROLL.html (2007. 08. 20./2020. 10. 30.).
- Falvédőszövegek. <https://sokszinuvidek.24.hu/kertunk-portank/2017/01/27/regi-falvedok-uzenete-ha-jottok-lesztek-ha-hoztok-esztek/> (2020-11-03)
- ROPstat statisztikai programcsomag. www.ropstat.com (2020-11-03)

Mondattan

13. Az *-e* kérdőszó és a budapesti nyelvhasználat

Minta érték nélkül*

KASSAI ILONA

1. A Budaesti Szociolingvisztikai Interjú (bevett betűszóval: BUSZI) kidolgozásának második stációjában ún. kvótainterjúk készültek, azaz öt foglalkozási csoportban (középiskolai tanárok, egyetemi hallgatók, bolti eladók, gyári munkások és szakmunkástanulók) 10–10 adatközlővel próbáltuk ki az interjú nyelvi anyagát (BUSZI-2). Ugyanis a személyenként mintegy 2 óra időtartamú beszédmintát az interjú változatos módszerekkel gyűjti össze: különféle jelenségek vizsgálatára összeállított, eltérő terjedelmű nyelvi anyag (egymástól egyetlen hangban eltérő szópárok, ún. minimális párok, pl. *sor* – *sör*, szócsoportok, bekezdésnyi szövegek) olvastatásával, az adatközlő kikérdezésével, feleletválasztós tesztekkel, mondatkiegészítéssel, felolvasott szöveg emlékezetből történő leírásával és végül irányított beszélgetéssel (vö. Kontra 1990). Az elvárások szerint az ismertetett módszerekkel nyert változatos beszédminta tesztszerű első része – kötöttsége révén – lehetővé teszi az adatközlők teljesítményének közvetlen összehasonlítását, a folyamatos beszédből álló második rész elemzése pedig megerősítheti vagy éppen ellenkezőleg, megcáfolhatja az első részben szisztematikusan vizsgált jelenségeket.

* Eredetileg megjelent: Kozmács István és Vančóné Kremmer Ildikó szerk., *A csitári hegyek alatt: Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra: Arany A. László Polgári Társulás, 2011. Pp. 95–98. *** Köszönettel tartozom Borbély Anna kolléganőmnek, aki az adatbázisból (vö. Kontra–Borbély 2010) kilistázta számomra a vizsgált tételeket és a hozzájuk tartozó nyers adatokat.

A címben foglalt *-e* kérdőszó vonatkozásában a tesztszerű rész a következő három mondatkiegészítésben nyújt lehetőséget vizsgálatra:

140 Nem tudom, hogy már a vendég.

2711

MEGJÖN

adatközlők száma

00 (nincs adat)	1
1 megjött-e	21
2 megjön-e	12
3 meg fog-e jönni	0
4 meg-e jött	1
5 meg-e jön	1
6 meg-e fog jönni	0
7 megjött már	12
8 megjön már	2

890 Nem tudom, hogy vajon már a vendég.

7557

MEGJÖN

adatközlők száma

00 (nincs adat)	3
1 megjött-e	25
2 megjön-e	13
3 meg fog-e jönni	0
4 meg-e jött	0
5 meg-e jön	1
6 meg-e fog jönni	0
7 megjött már	2
8 megjön már	6

6610 Meg kell kérdezni, hogy Vera a lottót tegnap.

13904

KITÖLT

adatközlők száma

00 (nincs adat)	6
1 kitöltötte-e	43
2 ki-e töltötte	1

Mindhárom tétel révén a kérdőszó mondatbeli helyének nem a norma szerinti mondatbeli elmozdulásáról lehet információt nyerni, emellett a 890. tétel révén még azt a kutatói megfigyelést is lehet tesztelni, hogy ha a *vajon* kérdőszó szerepel a kérdésben, az *-e* kérdőszó hajlamos elmaradni.

Alább azt fogom megvizsgálni a BUSZI-2 számítógépre vitt és a kutatási kérdések szerint kódolt anyagában, hogy az öt foglalkozási ágban kik választják, ha választják a Nyelvművelő kézikönyv előírásaitól eltérő helyen szereplő kérdőszós alakokat, valamint hogy akadnak-e példák a kvótamintában a *vajon*-t tartalmazó kérdésben az -e kérdőszó elhagyására. A rendszeres vizsgálat eredményeit szórványos adatokkal fogom kiegészíteni, amelyeket terepmunkásként lejegyeztem, vagy a mások által készített interjúk megfelelőségét hivatalból ellenőrizve találtam, vagy továbbá a magyar nyelvközösség tagjaként offline módon gyűjtöttem a szóban forgó nyelvi jelenségekről.

Ha az adatközlőknek felkínált válaszok esélyeit latolgatjuk a 140. és a 890. tételben, a norma szerinti első háromból a legtöbb esélye az elsőnek van, mivel a *már* határozószó inkább a múlt időt írja elő, mint a jelent vagy a jövőt. A két utolsó, kérdőszó nélküli opció közül is a múlt idejű igének van nagyobb esélye arra, hogy az adatközlők belefoglalják a két mondatba, de az első háromnál kisebb mindkettejük esélye, hiszen a főmondat tartalma nem engedi meg a bizonyosságot jelentő, kérdőszó nélküli igealakot.

A teljes mintát tekintve az elemzésnek a táblázatokba bevitt találati adatai alapján kimondható, hogy az 50 adatközlőből álló kvótamintára nem jellemző a kérdőszó elmozdítása a köznyelvi norma által kijelölt helyről, hiszen a 140. tételben az adatközlők 66%-a választja vagy az 1-es, vagy a 2-es opciót, a 890. tételben 76% teszi ugyanezt, a 6610. tételben pedig 86%-uk dönt az 1-es opció mellett. Az is kiderül, hogy a *vajon* kérdőszót tartalmazó mondatban a várakozással ellentétben kevesebben (16%) hagyják el a kérdőszót, mint az ezt nem tartalmazó 140. tételben (28%). Ami pedig az előre jóslott választási esélyeket illeti, mindkét mondatban valóban többen választották a múlt idejű igealakot, mint a jelen idejűt, akár volt mögötte kérdőszó (1, 2), akár nem (7, 8).

Ahol „nincs adat” szerepel a táblázatokban, ott két eset lehetséges. Vagy tényleg nem válaszolt semmit az adatközlő, vagy nem a felkínált válaszok (a kutatók által előre, lehetségesként feltételezett válaszok) közül választott, hanem mást mondott. Ez utóbbiak között két adatközlőnél fordul elő a *jön-e már*, amelyek közül az egyiket *el-e jön-re* módosította az adatközlő, malmunkra hajtva ezzel a vizet. Egy további esetben *megjött már-e* a válasz, amely számunkra szintén értékes, hiszen azt dokumentálja, ami miatt az -e kérdőszó bekerült a kutatási kérdések közé, ti. a nem normatív helyváltoztatást.

Ha mármost arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen a válaszok megoszlása az öt foglalkozási csoportban, a következő képet kapjuk (13.1. és 13.2. ábra).

13.1. ábra: 140 Nem tudom, hogy már a vendég.

Válaszok	Tanárok	Egyetemisták	Bolti eladók	Gyári munkások	Szaktanulók
1 megjött-e	8	6	5		2
2 megjön-e	1	2	2	4	3
3 meg fog-e jönni					
4 meg-e jött				1	
5 meg-e jön				1	
6 meg-e fog jönni					
7 megjött	1	2	3	3	3
8 megjön					2
nincs adat				1	

13.2. ábra: 890 Nem tudom, hogy vajon már a vendég.

Válaszok	Tanárok	Egyetemisták	Bolti eladók	Gyári munkások	Szaktanulók
1 megjött-e	7	8	5	1	4
2 megjön-e	2	2	2	4	3
3 meg fog-e jönni					
4 meg-e jött					
5 meg-e jön				1	
6 meg-e fog jönni					
7 megjön				1	1
8 megjött	1		2	1	2
nincs adat			1	2	

Jól látszik, hogy balról jobb felé haladva csökken a legesélyesebb 1. opció előfordulása és növekszik a variabilitás, amit az jelez, hogy egyre több opciónál vannak a választását jelző számok. Ezekből az adatokból kiolvasható, hogy az *-e* kérdőszó tekintetében a legbizonytalanabb a gyári munkások nyelvhasználata. Őket követik a szaktanulók, majd a bolti eladók. Az egyetemi hallgatók és a tanárok fej, fej mellett haladnak, de az egyetemi hallgatók választása egységesebb, mint a tanároké.

Lássuk, hogyan árnyalják a képet a rendelkezésre álló szórványos adatok és háttérismeretek! Egy adatközlő a 140. tételt a *megjött* válasszal egészíti ki és hiányolja a kérdőjelet a neki átnyújtott kártyán szereplő, kiegészítendő mondat végéről. Ez pedig azt jelzi, hogy a függő kérdésben az egyenes kérdés dallama irányította az igealak-választást. Egy másik adatközlő a 6610. tételben szereplő mondatot olvasta fel az egyenes kérdés dallamával, a kérdőszót – nagyon helyesen – elhagyva. Egy

további adatközlő a 890. tételben szereplő mondatba először a normatív *megjött-e* opciót illeszti be, de közben habozik, majd elismétli a mondatot a *megjött* igealak-
kal, és hozzáteszi, a terepmunkához intézve a szót: „A *vajon* pótolja az *e* betűcskét,
hogyan *megjött-e*. Érted?” Ebből a metanyelvi említésből arra látunk rá, hogy a kutatói
megfigyelés, amely a *vajon*-t tartalmazó kérdésekben a kérdőszó gyakori elmaradá-
sára vonatkozik, alapvetően helyes, és azzal volna magyarázható, hogy a *vajon* maga
is kérdőszó (vö. Zaicz 2006: 895), amely könnyen belátható módon feleslegessé tesz
egy másik kérdőszót a mondatban. Példaként ide idézem egy idei szakdolgozat első
mondatát, amely a kutatási kérdést fogalmazza meg: *Vajon igaz az a laikus megál-
lapítás, amely a gyermekeket eredményesebb nyelvtanulónak tartja vagy a fejlettebb
kognitív képességekkel bíró serdülő korú, felnőtt tanulók sikeresebbek a nyelvtanulás
terén?*

Végezetül álljon itt néhány, a napi gyakorlatban gyűjtött mondat, amely az -e kér-
dőszó helyzetváltoztatásait demonstrálja, amilyenekhez hasonlókat egy korábbi írá-
somban már elemeztem (vö. Kassai 1994).

*Vajon a társadalom tagjaitól nem követeljük meg-e, hogy [...] (bíró) egy TV
adásban, 2009)*

Vajon ezek a legfontosabb kérdések-e egy ilyen vitában? (Klub Rádió, 2006)

Biztos, hogy az a nyerő-e, amit Gyurcsány mond? (Klub Rádió, 2007)

*Nagyon kíváncsi vagyok, hogy át fogom tudni-e ültetni az autósport nyelvére (MR1,
2010)*

Kérdés, hogy a jóisten tudja ezt-e avagy sem (Katolikus Rádió, 2010)

És sokatmondó a jelenségnek a Rádiókabaréban való megjelenése is, hiszen ott
tematizálják, ami éppen aktuális: „Ez a Zsiga csacsi. Át mersz-e alatta menni-e?” (Rá-
diókabaré, 2009.02.28.)

Felhasznált irodalom

- Kassai Ilona 1994. Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli
helye(i) kapcsán. *Magyar Nyelv* 90: 42–48.
- Kontra Miklós 1990. Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány* 1990/5: 512–520. *
A jelen kötetben az 59–69. oldalon.
- Kontra Miklós–Borbély Anna 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egy-
dimenziós tesztadatai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport.
<http://www.nytud.hu/buszi/index.html> (2021-03-01)
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Buda-
pest: Tinta Kiadó.

14. Loss of Agreement between Hungarian Relative Pronouns and their Antecedents*

DANIEL SZEREDI¹

New York University

1. Introduction. The system of relative pronouns in Hungarian is quite complex, with several nominal, adjectival and adverbial pronouns (Kugler–Laczkó 2000). This paper investigates some questions regarding the use of nominal relative pronouns using the BUSZI-2 corpus of spoken colloquial Hungarian in Budapest (Váradi 1998). Some of these questions have been raised and discussed widely in prescriptivist literature, but the widespread lack of agreement between the antecedent and the relative pronoun has not been noticed so far. This paper provides an insight on this phenomenon as well. Section 2 summarizes the questions investigated in this paper about the use of nominal relative pronouns in Hungarian. The corpus used in this study will be presented in Section 3 and the summary of the variables used will be discussed in Section 4. Finally, variable rule analyses on the relevant variables will be presented in Section 5. The case of the loss of agreement between the antecedent and certain relative pronouns found will be investigated in written web corpora as well in Section 6.

2. Questions. There is uncertainty about the use of nominal relative pronouns in Hungarian leading to variation about the choice of pronoun, the presence of number agreement between the pronoun and its antecedent, and the conjugation of the

* Eredetileg megjelent: *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics*, Volume 18 Issue 2 (Selected Papers from NWAV 40) Article 17, 2012. <https://repository.upenn.edu/pwpl/vol18/iss2/17/> (2021-03-01)

¹ I would like to thank Csilla Bartha, Miklós Kontra, and Gregory Guy for their feedback and support for this project. This paper has been written using the BUSZI-2 database of the Budapesti Szociolingvisztikai Interjú [Budapest Sociolinguistic Interview]. The database was created by the researchers of the MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Osztály [Sociolinguistics Department of the Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences] between 1987 and 2007, funded by OTKA (K 60403) and AKP, led by Miklós Kontra.

verb. In this paper, data will be presented about the effect of certain syntactic and semantic features on the selection of relative pronoun and about the apparent lack of agreement between the pronoun and the antecedent.

There are four nominal relative pronouns in Hungarian. The choice between them in Hungarian is determined using three criteria: whether the antecedent is animate, whether the relative clause is selective and whether the antecedent is specific:

- (1) *aki* – used for [+animate] antecedents
- (2) *amelyik* – used for [-animate] selective relative clauses
- (3) *amely* – used for [-animate] non-selective relative clauses, when the antecedent is specific
- (4) *ami* – used for [-animate] non-selective relative clauses, when the antecedent is not specific

When the antecedent is [+animate], Hungarian uses *aki*. In non-standard Hungarian, groups or institutions of humans can also select this pronoun (Grétsy–Kovalovszky 1980, Pethő 2000). Because of the small sample size of such antecedents in this corpus, this issue cannot be investigated in this paper.

The relative pronoun *amelyik* is used when the relative clause is not only restrictive, but selective as well. This means that it brings forward an alternative set of restrictions for the antecedent and selects the one described by the relative clause. This selectivity is similar to focused constituents (compare (5) to (6) and (7) to (8)):

- (5) Non-focused constituent
Láttam a magas házat
saw-1SG the tall house-ACC
'I saw the tall house'
- (6) Non selective clause
Láttam a házat, **amely** magas
saw-1SG the house-ACC non-selective rel.pr. tall
'I saw the house, which is tall'
- (7) Focused constituent
A magas_{FOC} házat láttam
the tall house-ACC saw-1SG
'I saw the tall_{FOC} house'
- (8) Selective clause
Láttam a házat, **amelyik** magas
saw-1SG the house selective rel.pr tall
'I saw the house, which is tall (and not the others).'

The following observations have been made by the prescriptivist and descriptive literature regarding the use of relative pronouns in the vernacular, which will be discussed in this paper:

- (9) The pronoun *ami* is spreading after specific antecedents in place of *amely* (Grétsy–Kovalovszky 1980, Fogarasi 1993, Tótfalusi 2004)
- (10) There is a hypercorrective use of *amely* in place of *ami* as a backlash to the phenomenon above (Grétsy—Kovalovszky 1980)
- (11) The pronoun *amelyik* appears in non-selective clauses in place of *ami* or *amely* (Kenesei 1992)

An issue, which has not been discussed in the literature, is the lack of agreement between the antecedent and the pronoun. In standard Hungarian, the agreement between the semantic and formal plurality of the antecedent and the relative pronoun is compulsory:

- (12) Singular agreement
 Találkoztam egy fiúval, **aki...**
 met-1SG a boy.SG-INSTR who.SG
 ‘I met a boy, who...’
- (13) Plural semantic agreement
 Találkoztam pár fiúval, **akik...**
 met-1SG some boy.SG-INSTR who-PL
 ‘I met some boys, who...’
- (14) Plural formal agreement
 Találkoztam fiúkkal, **akik...**
 met-1SG boy-PL-INSTR who-PL
 ‘I met boys, who...’

There is no discussion about the loss of this agreement in the literature, as number agreement in other places like subject-verb agreement is intact in the vernacular and in dialects as well. While investigating the corpus, it became obvious, however, that agreement fails quite frequently, and not only after semantically plural antecedents like in (13), but after formally plural antecedents like in (14) as well.

3. Corpus. The tokens used in this study are from the BUSZI-2 corpus of the Budapest Sociolinguistic Interview (Váradi 1998), which consists of 50 sociolinguistic interviews, with approximately 240,000 words in total. These interviews were conducted in 1987 and 1988, and the exact source that was used for this paper is the transcription of the interaction between the interviewer and the subject.

The 50 subjects for these interviews were selected to represent five different social classes, who would speak different sociolects of Colloquial Hungarian in Budapest, the capital and the most populated city in Hungary. The stratification probably reflects a different view of social status: in then-socialist Eastern Europe, education and cultural role was much more important in high social status than wealth or success. Therefore high school teachers and intellectuals had (and still have) a bigger effect on the standard and used (and still use) a much more conservative register than wealthier businesspeople or politicians. The five professions representing social classes were coded as follows:

Table 14.1.
Social classes in the BUSZI-2 corpus

Social class	Profession	Age range
1	High school teachers (language and literature)	53–65
2	University students	21–25
3	Salesclerks	17–44
4	Skilled workers	20–49
5	Technical school students	15–16

As it can be seen from Table 14.1., a major problem with this corpus is that age groups cannot be investigated independently of social status.

The interviews are divided and marked for discussion modules of different formality. The high number of modules and the low number of tokens in each module leads to the result that the use of these modules is problematic in the scale of this paper. The modules could arbitrarily group by differing formality, but these module groupings have not turned out to be a significant factor for the problems discussed here.

4. Variables. A database has been built from every occurrence of the four nominal relative pronouns in the corpus. For every token, several variables were coded, but only those which will be analyzed in this paper are listed below:

- Speaker's social status: **1-5** as in Table 14.1., **6** for the interviewer
- Specificity: **1** if the antecedent is specific, **0** if it is not
- Restrictivity: **1** if the relative clause is restrictive, **0** if it is not
- Selectivity: **1** if the relative clause is selective, **0** if it is not
- Antecedent form: **p** if the antecedent is plural in form, **s** if it is singular in form
- Antecedent meaning: **p** if the antecedent is plural or collective semantically, **s** if it is singular in meaning

- Pronoun plurality: **p** if the relative pronoun has the plural marker, **s** if it does not
- Pronoun: **i** for *ami*, **y** for *amely*, **k** for *amelyik*, **a** for *aki*

Examples for how the plurality of the antecedent and the pronoun were marked are provided in Table 14.2.:

Table 14.2.
Coding plurality of antecedents and relative pronouns

Antecedent		Pronoun	Example
form	meaning	form	
s	s	s	<i>az első olyan kongresszus, ami</i> the first such congress that 'the first such congress that'
s	s	p	<i>arra tudok támaszkodni, amiket hallottam</i> that.SG-SUPL I can rely on that-PL-ACC I heard 'I can rely on what I heard'
s	p	s	<i>tehát sok van olyan, ami érdekelne</i> so much is such that.SG I would be interested 'so there are many in which I would be interested'
s	p	p	<i>egy csomó szót ... amiket</i> a bunch of word.SG-ACC ... that-PL-ACC 'a bunch of words that'
p	s	s	N/A
p	s	p	N/A
p	p	s	<i>azokkal az árukkal foglalkoztam, ami ...</i> those the good-PL-INST I worked with that.SG 'I worked with goods which'
p	p	p	<i>a nagy romantikus barátságok, amikről ...</i> the big romantic friendship-PL that-PL-DELAT 'the big romantic friendships, about which'

The standard prescriptive literature would only accept the *sss* and *ppp* agreement patterns. The examples above are all direct citations from the corpus itself, thus it can already be seen that nonstandard agreement patterns do exist in spoken Hungarian. The high frequency of these patterns will be discussed in Section 5.4.

5. Analysis. In this section, a summary of the database obtained from the corpus will be presented, and three phenomena that involve variation will be analyzed: the choice of pronoun after specific antecedents, the choice of selective relative pronouns in non-selective environments and the lack of agreement between the

pronoun and its antecedent. Each issue will be presented quantitatively and a variable rule analysis (Cedergren–Sankoff 1974) will be provided using the GoldvarbX program.

5.1 Summary of Data. There are 1714 nominal relative pronouns in the database collected from the BUSZI-2 corpus. Their distribution is not balanced, though:

Table 14.3.
Summary of tokens in the corpus

Pronoun	Subjects	Interviewers	Sum
<i>ami</i>	574	289	863
<i>amely</i>	13	29	42
<i>amelyik</i>	57	32	89
<i>aki</i>	583	137	720

Despite the large number of tokens, there are still very few instances of the more infrequent *amely* and *amelyik* pronouns. This means that a certain amount of restraint is probably needed for some of the analysis below.

5.2 Specificity. The hypothesis that *ami* is spreading in the place of *amely*, when the antecedent is specific, is largely verified in the corpus. Table 14.4. shows the percentage of the use of either pronoun when the antecedent is specific (and the selective *amelyik* is not used):

Table 14.4.
Distribution of relative pronouns after specific antecedents

Group	<i>amely</i>	<i>ami</i>
Social class 1	10 (16%)	53 (84%)
Social class 2	2 (3%)	64 (97%)
Social class 3	0	60 (100%)
Social class 4	0	51 (100%)
Social class 5	0	43 (100%)
All subjects together	12 (4.2%)	271 (95.8%)
Interviewers	28 (15.6%)	151 (84.4%)
Sum	40 (8.7%)	422 (91.3%)

A variable rule analysis could not be made quite simply because of the very small number of *amely* tokens. There were some serious knockout factors: the social classes 3, 4, and 5 did not use *amely* at all, and there was no hypercorrection anywhere in

the whole corpus: there were no cases where *amely* was used after a non-specific antecedent. To handle this problem, specificity was removed as a factor, and only *ami* and *amely* pronouns after specific antecedents have been examined. To handle the lack of *amely* occurrences in the lower social classes, these classes were excluded from the analysis as well. This makes sense: the pronoun *amely* is probably not present as a productively used lexical item with these speakers.

The results are still extreme: the low number of *amely* tokens presents a situation where this pronoun is probably in the process of falling into disuse. The binomial up and down analysis of Goldvarb found the social class and the restrictivity of the clause as significant factors with the form of the pronoun as independent variable. The log likelihood of the null model was -170.2, and the log likelihood of the best fitting model was -159.281, which means that the latter one predicts the data significantly better ($\chi^2 = 21.84$, d.f. = 3, $p < 0.001$). The factor weights are as follows (application is true if the pronoun is *amely*):

- (15) input probability: 0.06
 social class: **6 (interviewer)**: 0.652, **1**: 0.552, **2**: 0.175
 restrictivity of clause: **0**: 0.351, **1**: 0.551

The overall frequency of *amely* is low indeed throughout the corpus. The older speakers (interviewers and high school teachers) used this form more often and it was used more frequently in front of restrictive clauses. The conclusion is quite clear: this relative pronoun is very close to falling out from the spoken colloquial language.

5.3 Spread of *amelyik*. Although the number of *amelyik* tokens is quite low in the corpus as well, it is worthwhile to examine if this pronoun indeed spreads to clauses which are not selective. An approach to investigating this question is to count the proportion of *amelyik* occurrences among other (non-animate) relative pronouns in non-selective restrictive clauses. The contingency table can be seen below:

Table 14.5.
 Non-selective restrictive pronouns

Group	<i>ami</i>	<i>amely</i>	<i>amelyik</i>
Social class 1	88	6	3 (3.1%)
Social class 2	95	1	4 (4%)
Social class 3	89	0	3 (3.3%)
Social class 4	71	0	3 (4.1%)
Social class 5	73	0	5 (6.4%)
Interviewers	194	26	6 (2.7%)
Sum	610	33	24 (3.6%)

The first variable rule analysis was run with the independent variable as the form of the pronoun, and the application as the occurrence of *amelyik*. Social class, specificity of the antecedent, restrictivity and selectivity were used as dependent variables. The result of Goldvarb shows that the lower social status leads to preference of this pronoun (and that restrictivity is not a significant factor):

- (16) input probability: 0.024
 social class: **6 (interviewer)**: 0.406, **1**: 0.483, **2**: 0.403, **3**: 0.508, **4**: 0.698,
5: 0.729
 specificity: **0**: 0.781, **1**: 0.167
 selectivity of clause: **1**: 0.935, **0**: 0.421

In the next step, it was tested what happens if non-selective cases are excluded to see if lower classes really extend the use of *amelyik* in this direction. It is not clear that this is the case. The Goldvarb analysis does not even choose to include social class as a relevant factor here ($\chi^2 = 4.224$, d.f. = 5, $p = 0.52$), but if it is included in the analysis nevertheless, it does show the effect seen above, although not that clearly:

- (17) input probability: 0.012
 social class: **6 (interviewer)**: 0.446, **1**: 0.481, **2**: 0.479, **3**: 0.328, **4**: 0.631,
5: 0.67
 specificity: **0**: 0.781, **1**: 0.167

The other approach is to check the proportion of non-selective occurrences of *amelyik* among all tokens of this pronoun. In the variable rule analysis this approach means that selectivity is the independent variable (with non-selective cases as application) and social class, restrictivity and specificity of the antecedent are the dependent variables. Of these, non-restrictivity entails nonselectivity, so there is no application in non-restrictive cases, and non-specific antecedents cannot act as a basis of the selection. These interactions lead to the exclusion of these factors as well, so only social class remains as dependent variable. The resulting model is not significantly better than the null model ($\chi^2 = 4.592$, d.f. = 5, $p = 0.47$), but the values show that the non-selective use of *amelyik* is more frequent for higher social classes:

- (18) input probability: 0.356
 social class: **6 (interviewer)**: 0.415, **1**: 0.707, **2**: 0.783, **3**: 0.457, **4**: 0.497,
5: 0.475

The final conclusion of these two approaches is that lower classes use more selective relative clauses, and use *amelyik* in the place of *ami* or *amely* more probably

than speakers with higher social status, but the non-selective use of this pronoun is not stigmatized at all and higher social classes even use this construction more frequently.

5.4 Agreement. Table 14.6. shows that the plurals of *ami* and *amelyik* are very infrequent:

Table 14.6.
Distribution of the plural form of relative pronouns

Pronoun	singular	plural	plural%
<i>ami</i>	827	36	4.17%
<i>amely</i>	16	26	61.9%
<i>amelyik</i>	89	0	0%
<i>aki</i>	486	234	32.5%

The lack of plural forms for *amelyik* is not surprising as its plural **amelyikek* is not grammatical in the standard language. The plural of *ami* is present in every register, though, and no claim has been made so far that it would be a form which is avoided in the language. The data from this corpus give strong evidence for this, however, and the speakers of higher social status fail to have the plural form of the pronoun after plural antecedents even more:

Table 14.7.
Form of relative pronoun after plural antecedent

Group	singular	plural	singular%
Social class 1	9	2	81.8%
Social class 2	10	5	66.7%
Social class 3	2	17	10.5%
Social class 4	4	7	36.4%
Social class 5	3	3	50%
Interviewers	9	6	60%
Sum	37	40	48%

It seems reasonable to write up a variable rule for the number agreement of the relative pronoun with its antecedent:

$$(19) \text{RelPn} \rightarrow [+plur] / \left. \begin{array}{l} DP \\ \langle [+plur] \rangle \\ \langle [+collective] \rangle \\ \langle [+specific] \rangle \end{array} \right\} \left. \begin{array}{l} \overline{xxxx} \\ aki \\ ami \\ amely \\ amelyik \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{RelClause} \\ \langle [+restrictive] \rangle \\ \langle [+selective] \rangle \end{array}$$

In the variable rule analysis above the plurality of the relative pronoun form is taken as independent variable and the formal plurality, the semantic plurality (collectivity) and the specificity of the antecedent, the choice of the nominal pronoun stem, and the restrictivity and selectivity of the relative clause as dependent variables. Unfortunately, specificity and the semantic properties of the relative clause for *aki* had not been coded in the database, so only whether these factors have a significant effect on the plural agreement with *ami* and *amely* can be tested. The pronoun *amelyik* provides a knockout factor as it has no plural, therefore its tokens were not taken into account either.

The results of this Goldvarb analysis confirm that these semantic and syntactic factors do not improve the model significantly as the following model is provided as best:

- (20) input probability: 0.001
 social class: **6 (interviewer)**: 0.447, **1**: 0.825, **2**: 0.733, **3**: 0.115, **4**: 0.383, **5**: 0.517
 form of antecedent: **sing**: 0.385, **plur**: 0.966
 semantical number of antecedent: **sing**: 0.333, **plur**: 0.972
 pronoun: **amely**: 0.981, **ami**: 0.444

These factor weight values are seriously skewed because of the small number of plural forms in this subset of the data. Having established that syntactic and semantic factors do not play a role in this variable rule, *aki* can now be included in the analysis. The rewritten variable rule is much simpler:

$$(21) \text{RelPn} \rightarrow [+plur] / \begin{array}{c} DP \\ \langle [+plur] \rangle \\ \langle [+collective] \rangle \end{array} \left\{ \begin{array}{c} \overline{xxxx} \\ aki \\ ami \\ amely \\ amelyik \end{array} \right\} \text{RelClause}$$

The remaining factors are still significant:

- (22) input probability: 0.009
 social class: **6 (interviewer)**: 0.577, **1**: 0.640, **2**: 0.709, **3**: 0.167, **4**: 0.41, **5**: 0.462
 form of antecedent: **sing**: 0.309, **plur**: 0.960
 semantical number of antecedent: **sing**: 0.247, **plur**: 0.962
 pronoun: **amely**: 0.929, **ami**: 0.147, **aki**: 0.872

It is visible from these factor weights above that speakers with higher social status prefer number agreement more than those of lower status (but they still use it less than 50% of the time). The formal and semantic number of the antecedent are obviously significant: these values seem to be equally important for agreement. The form of pronoun shows the most important conclusion: while the animate *aki* and the obsolete *amely* prefer agreement, the default and most frequent nonanimate *ami* disprefers it. The reason for the avoidance of the plural *amik* is puzzling: this form is present in the grammar, there is no stigmatization of its use or the lack of its use. Still, this form is dispreferred in spoken colloquial Hungarian, based on the data from the BUSZI-2 corpus.

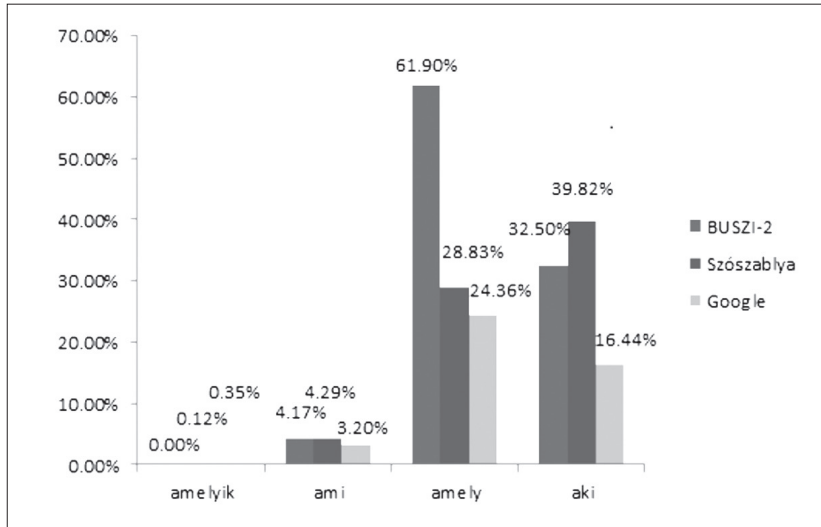
6. Agreement in Other Corpora. In this section, much bigger corpora of written texts will be compared to the pattern seen in the BUSZI-2 corpus, which is based on the casual informal spoken language. The results in Section 5.4 were compared to two web corpora. As finding the antecedent of every relative pronoun in these large corpora is impossible, the only quantifiable figure which can indicate the dispreference for plurality of a given relative pronoun is the proportion of plural form for the pronoun, as in Table 14.6. above.

The first corpus used for this purpose was the open Szószablya web corpus (Halácsy et al. 2004), which includes phonological and morphological analysis, type and token frequencies of every word form. The N of nominal relative pronouns in this corpus was 4,481,305 tokens. The other corpus used was the Google search engine by finding the frequencies of all forms in the paradigms of the nominal relative pronouns which appeared in the Szószablya corpus, and constraining the search on hits in Hungarian only. The N of nominal pronouns in Google was 1,091,666,000.

The results can be seen in Figure 14.1. The percentage of the plural forms shows the same pattern in the three corpora: the plural of *amelyik* is practically nonexistent, and the plural forms of *ami* are notably rare when compared to its animate counterpart *aki*. The high percentage of plural forms of *amely* in the BUSZI-2 corpus might be accidental due to small sample size, but it might also *reflect* the less formal register of the spoken corpus.

Figure 14.1.

Percentage of the plural form of nominal relative pronouns in three corpora

It can be seen in this comparison that except for the unusually high percentage of the plural *amelyek* in the BUSZI-2 corpus, the main claim of the avoidance of the plural of *ami* stands in very different, written corpora as well.

7. Summary. This paper presented a quantitative analysis of the use of nominal relative pronouns in Hungarian. It has been shown that the pronoun *amely*, which is to be used after specific antecedents according to prescriptivists, is falling into disuse in Hungarian, but speakers with higher social status preserve it sometimes as an archaism. On the other hand, the selective pronoun *amelyik* is spreading in lower classes, and it is clearly used in non-selective environments in the vernacular of every social class.

It has also been shown that while number agreement between antecedent and the relative pronoun is preserved in every social class (for the animate *aki*, for example), its status is very weak for the default relative pronoun *ami*, for reasons yet not very well understood. Further research could provide arguments for the loss of agreement in the case of this pronoun only.

References

- Cedergren, Henrietta J.–David Sankoff 1974. Variable rules: Performance as a statistical reflection of competence. *Language* 50: 333–355.
- Fogarasi, Miklós 1993. Búcsú az *amely*-től [Farewell from *amely*]. In: *Nyelvművelő kis tükrök*, ed. Imre P. Kovács, 113–114. Szombathely: Pedagógiai Intézet.
- Grétsy, László–Miklós Kovalovszky, ed. 1980. *Nyelvművelő kézikönyv. Első kötet A–K* [Prescriptivist handbook. Volume I, A–K]. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Halácsy, Péter–András Kornai–László Németh–András Rung–István Szakadát–Viktor Trón 2004. Creating open language resources for Hungarian. In: *Proceedings of Language Resources and Evaluation Conference (LREC04)*. European Language Resources Association.
- Kenesei, István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete [The structure of subordinate clauses]. In: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan* [Structural Hungarian Grammar 1. Syntax], ed. Ferenc Kiefer, 529–713. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kugler, Nóra–Krisztina Laczkó 2000. A névmások [Pronouns]. In: *Magyar grammatika* [Hungarian Grammar], ed. Borbála Keszler, 152–174. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pethő, József 2000. „Az ifjúság, aki?” [“The youth, who?”]. In: *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára* [Our vital mother language. Writings for the 70th birthday of László Grétsy], ed. Géza Balázs, Anna A. Jászó, and Ádám Koltói, 387–392. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tótfalusi, István 2004. *Kis magyar nyelvklinika* [Small Hungarian language clinic]. Budapest: Anno Kiadó.
- Várad, Tamás 1998. *Manual of the Budapest Sociolinguistic Interview Data*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 4, February 1998). Budapest: Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences.

Szókincs

15. Szócsinálás*

(A motiváció szerepe egy ismeretlen tárgy megnevezésében)

KONTRA MIKLÓS

Ez a cikk azt mutatja be, milyen neveket adott a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) 50 adatközlője 1987-ben egy ismeretlen tárgynak. Az adatközlők először megneveztek egy olyan tárgyat (mai nevén *kapocskiszedő*-t), amit életükben először láttak. Másodjára úgy nevezték meg a tárgyat, hogy a terepmunkás megmutatta nekik, mire való az eszköz, vagyis: összekapcsolt két papírlapot egy tűzőgéppel, majd kiszedte a kapcsot egy kapocskiszedővel. Harmadjára úgy nevezték meg a tárgyat, hogy előbb megnevezték a terepmunkás által felmutatott *tűzőgép* és *kapocs* nevű tárgyakat is, vagyis felidéztek azokat a lexémákat, amelyeket várhatóan felhasználhattak a tárgy nevének megalkotásakor. Első megnevezéskor a leggyakoribb név a *sörnyítő* volt (11 válasz). A második megnevezéskor a leggyakrabban, kilencszer, a *kapocskiszedő* név hangzott el. A harmadik megnevezéskor a 35 érvényes válaszból 31-en 'kapocskiszedő-szerű' nevet adtak. A különböző elnevezésekre nem volt hatása a nemnek, életkornak vagy foglalkozásnak, vagyis: fiatalok és idősek, férfiak és nők, gimnáziumi tanárok és gyári munkások egyaránt haladtak a motiválatlan *sörnyítő*-tól a nagyon motivált *kapocskiszedő*-ig. 2009 októberében a Google 122 000 találatot adott a *kapocskiszedő*-re, de alig néhányat az egykor gyakori rivális nevekre. Az 1987-ben gyűjtött számos „természetes név” 2009-re egy kivételével kiavult a használatból, nyilván annak következtében, hogy a gyártók és a kereskedők egyetlen nevet állandósítottak.

Kulcsszavak: ismeretlen tárgy magyar nevei; a szemantikai motiváció szerepe a névadásban; hapax legomena; Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2)

* Eredetileg megjelent: *Magyar Terminológia* 3(2010) 1: 55–63. Ez a tanulmány a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú BUSZI-2 adatbázisának felhasználásával készült. Az adatbázist az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának nyelvészei hozták létre 1987 és 2007 között, OTKA (legutóbb K 60403) és AKP támogatással, a kutatásvezető Kontra Miklós volt. A tanulmány korábbi változatát bemutattam 2009. október 20-án a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú, II. Szimpózium című konferencián. *** Köszönettel tartozom a tanulmány névtelen lektorának számos javaslatáért, különösen a 15.2. ábra átalakítására vonatkozókéért.

1. Bevezetés

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változatának (BUSZI-2) leírásában (Kont-ra 1987: 16–18 és Várad 2003: 348–349, a jelen kötetben: 83–105.) a lexikai kérdéseket tárgyaló részben egyebek mellett a következőket olvashatjuk:

„*Tűzőkapocskiszedő*. Azt az irodaeszközt, amivel két vagy több papírlapot össze lehet kapcsolni, *fűzőgép*-nek vagy *tűzőgép*-nek is nevezik. A bele való kis fém-szálakat *fűző(gép)kapocs*-nak, *papírfűző/könyvfűző drótkapocs*-nak, vagy egyszerűen *kapocs*-nak nevezik. Magyarországon 1986-ban még ismeretlen volt az a kis eszköz, amelynek segítségével a tűzőkapcsokat könnyedén, és a kéz vagy a lap megsértése nélkül ki lehet szedni az összefűzött lapokból. 1987 első felében megjelentek ezek a kis eszközök az ÁPISZ boltokban.

A BUSZI felvételek idején egy új használati eszköz elterjedésének elején tartunk, amikor az eszköznek még gyakorlatilag nincs neve. A hivatalos nomenklaturától eltekintve azt mondhatjuk, hogy 1987-ben a szóban forgó tárgynak nincs magyar neve. A BUSZI kapocskiszedő tesztje tehát megpróbálta egy név kialakulásának pillanatát tetten érni *in statu nascendi*.”

Az 1987 őszen készített BUSZI-2 interjúban a kapocskiszedő teszt a következőképp zajlott:

T(erepmunkás): [felmutatja az eszközt] Meg tudná mondani, hogy ez micsoda?

A(datközlő):

T: Látott már ilyet?

A:

T: Na most bemutatom, hogy mire való. [T összekapcsol két lapot egy tűzőgéppel, előveszi a kapocskiszedőt, kiszedi a vele a papírból a kapcsot] Na, mi ez?

A:

T: [T felmutatja a tűzőgépet] Ezt hogy hívják?

A:

T: [T felmutatja a kapcsot] Ez mi?

A:

T: [T felmutatja újra a kapocskiszedőt] Na, akkor ez mi?

A:

Két előzetes megjegyzést kívánok tenni. Az első: ezzel a teszttel a név keletkezésének folyamatát kívántuk megvizsgálni, s nem a terjedését. Ez utóbbiról is ejtek majd néhány szót, de a lényeg a megnevezés folyamatának rögzítése. Amint az iménti leírásból látszik: először egy ismeretlen tárgy megnevezését kértük; másodsor ugyanennek a tárgynak a megnevezését, miután az adatközlők megismerték, hogy mire

használatos; végül a névalkotáshoz számba vehető lexémákat egyesével felidéztük, s ez után nevezték meg újra a tárgyat. Második megjegyzés: a szócsinálás folyamataival kapcsolatos szakirodalmat nemigen találtam. Simonyi (1905: 169) két dolgot említ, melyeknek szokatlanul nagy szerepe volt irodalmi nyelvünk fejlődésében, ezek egyike a szándékos szócsinálás.

„Szócsinálás! Ezt a fogalmat rendszeren az irodalmi szóképzésre szorítják, e kettőt egynek tartják. Pedig az irodalomban keletkező szók közt is sokkal több az öntudatlanul, mint a tudatosan alkotott szó, s viszont a nép nyelvében is sokszor akadunk olyan szókra, melyek magukon viselik a szándékosság, sőt néha az önkény bélyegét.” (Simonyi 1905: 169)

Simonyi tehát a szócsinálást öntudatlan vagy tudatos folyamatként jellemzi. A NyKk.-ben Szende és Tompa (1985: 276) tágabb értelemben *neológia*-nak nevezi a szókincs „mindennemű tudatos gazdagítását”. A legnagyobb nyelvészeti enciklopédia szókészleti neologizmusokról szóló cikkében (Lehrer 2006) a tudatosság szerepéről egyetlen szó sem esik. Crystal terminológiai szótárában (2008: 329) a *nonce word*-öt (=hapax legomenon) így határozza meg: olyan forma, amelyet egy beszélő tudatosan alkot meg vagy véletlenül használ egyetlen alkalommal.

A mi kapocskiszedő tesztünkben az első megnevezés inkább az öntudatlan folyamat eredményét mutatja, a második és harmadik viszont az egyre tudatosabb folyamat eredményeit. Azt is mondhatjuk, hogy a három megnevezési feladatban egyre növeltük a saussure-i értelemben vett motivációt (Saussure 1967: 164–165).

2. Vizsgálati kérdések

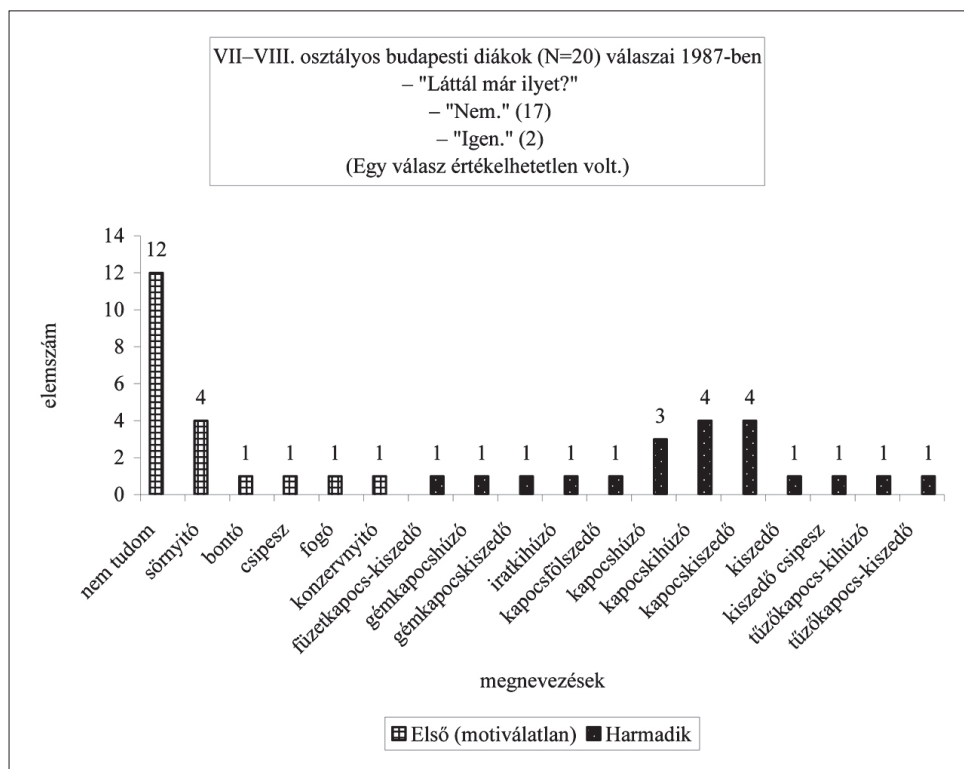
A következő kérdésekre próbálok válaszolni:

- 1) Miként neveznek meg az adatközlők egy ismeretlen tárgyat? Mik az első megnevezési folyamat eredményei s miként jellemezhetők a gyakoribb nevek?
- 2) Miként nevezik meg ugyanezt a tárgyat az után, hogy megismerték, mire használatos? Mik a második megnevezési folyamat eredményei s miként hat a tárgy funkciójának ismerete a névre?
- 3) Miként nevezik meg ugyanezt a tárgyat az után, hogy a névalkotáskor számba vehető lexémákat egyesével felidézték? Mik a harmadik megnevezési folyamat eredményei s mik az eltérések az előző két megnevezéskor kapott nevektől?
- 4) Milyen hatása van a megnevezésekre a foglalkozásnak (=kvóta), az életkornak és a nemnek?
- 5) Mi játszott/játszhatott szerepet az eszköz mai nevének kialakításában?

3. Vizsgálati eredmények

Egyfajta elővizsgálatként 1987-ben Laczkó Mária 20 budapesti VII–VIII. osztályos (tehát 13–14 éves) diákkal elvégezte a tesztet, de a Bevezetésben leírt három különböző megnevezés közül csak az elsőt és a harmadikat rögzítette, mert az elővizsgálatban az eszköz használatának bemutatását követő kérdést még nem tette föl. Amint a 15.1. ábra mutatja, az ismeretlen tárgy nevét tudakoló kérdésre 12-en nem tudtak válaszolni, de miután a név megalkotásához számba vehető lexémákat (*fűzőgép, kapocs*) felidéztek, négyen *kapocskihúzó*-nak s négyen *kapocskiszedő*-nek nevezték az eszközt. A többi névben is gyakori a *-kiszedő* és a *-kihúzó* elem.

15.1. ábra. 13–14 éves budapesti általános iskolások által használt megnevezések 1987-ben, N=20

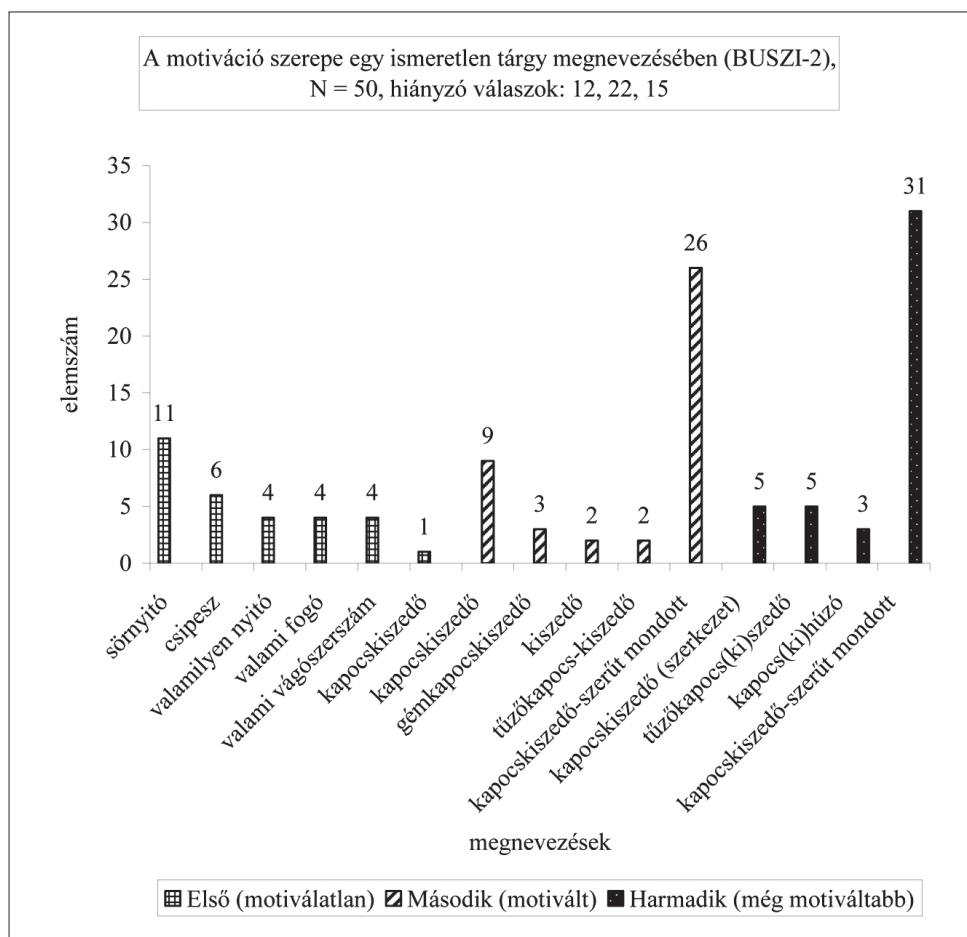

Az első megnevezéskor a BUSZI-2 50 adatközlője közül 12-en nem adtak értékelhető választ, 11-en *sörnyítő*-nak, 6-an *csipesz*-nek, 5-en *valamilyen nyitó*-nak, 4-en *valami fogó*-nak s szintén 4-en *valami vágószerszám*-nak nevezték az eszközt (lásd a 15.2. ábrát). Egyszer fordultak elő a következő megnevezések: *bontó szerkezet a kapcsológéphez, kapocskiszedő, konzervbontó, papírlukasztó, pipavágó, valami tűző, valamilyen daraboló, valamit el lehet vele hajlítani vagy vágni*. Ezekben a nevekben annyi közös van, hogy nagyobb részük valamilyen 'nyító szerszám' jelentéskomponenst tartalmaz. Meglepőnek tarthatjuk a *sörnyítő* gyakori előfordulását, mivel a kapocskiszedő nem különösebben hasonlít semmilyen sörnyítőra.

A második megnevezéskor, a tárgy használatának bemutatása után 22-en nem adtak értékelhető választ. A legtöbben, 9-en *kapocskiszedő*-nek nevezték az eszközt, 3-an *gémkapocskiszedő* választ adtak, 2-en *kiszedő*-nek s ugyancsak 2-en *tűzőkapocskiszedő*-nek nevezték. Egyszer fordultak elő a következők: *csipesz, iratkapocs-kiemelő, iratszétbontó, kapocskihúzó, kapocsszedő, kihúzó, kiszedő-szerkezet, tűzőkapocs-kiemelő, tűzőkiszedő, valami kiszedő*. Két válaszadó körülírással válaszolt: *evvel lehet kiszedni a gémkapocsot a papírból*. Jól látható itt a szemantikai motiváció hatása: 28-ból 12-en nevezték a tárgyat (*gém*)*kapocskiszedő*-nek, a ritka nevek között is sokan utalnak valamilyen 'kapocskiszedő'-re, és senki nem hívta már *sörnyítő*-nak az eszközt. Ha az egyszer előfordult nevek közül kivesszük a *csipesz*-t és az *iratszétbontó*-t, akkor azt mondhatjuk, hogy összesen 26-an adtak olyan választ, amelyben van egy 'kapocskiszedő-szerű' jelentésmozzanat.

Miután a számba vehető lexikai elemeket is felidéztek az adatközlők, 35-en adtak értékelhető választ a harmadik kérdésünkre. Öten *kapocskiszedő (szerkezet)*-nek, szintén 5-en *tűzőkapocs(ki)szedő*-nek nevezték az eszközt. Hárman válaszoltak *kapocs(ki)húzó*-val, 2-en *kapocsszedő*-vel, s ugyancsak 2-en *tűzőgépkapocs-kiemelő*-vel. Egyszer fordultak elő a következő nevek: *csipesz, fémkapocskiszedő, gémkapocskiszedő, gémkapocsfelszedő, húzóka, iratkapocs-kiszedő, kapocskibontó, kapocskiemelő, kapocsszétbontó, kapocstűkiszedő, kiszedő, kramlikapocsszedő, rögzítőeltávolító, tűzőbélkiszedő, tűzőgépkapocs-eltávolító, tűzőkapocs-kiemelő, tűzőkapocs-kihúzó* és volt egyetlen hosszú körülírás is. Ha a 35 válaszból levonjuk az egyszer előforduló *csipesz*-t, *húzóka*-t, *rögzítőeltávolító*-t és a hosszú körülírást, a fennmaradó 31 válasz mindegyike tartalmaz egy 'kapocskiszedő-szerű' jelentésmozzanatot. A név motíváltsága tehát a második megnevezéshez képest tovább nőtt, lásd a 15.2. ábrát.

15.2. ábra. A motiváció egyre növekvő szerepe egy ismeretlen tárgy megnevezésében

4. Az életkor, a nem és a foglalkozás hatása az elnevezésre

Három független változónk van a vizsgálatban: (nem): 29 férfi és 21 nő; (életkor): 15–16 évesek (11), 18–23 évesek (15), 24–50 évesek (10), > 50 évesek (12), 2 bolti eladónk pontos életkorát nem tudjuk; (foglalkozás): tanár (10), egyetemista (10), bolti eladó (10), gyári munkás (10), szakmunkástanuló (10). Ha azt a kérdést tesszük föl, hogy van-e a független változóknak hatása arra, hogy kik nem adtak választ a harmadik kérdésünkre, a válasz az, hogy egyiknek sincs, vagyis a nem-válaszolók nem különböznek lényegesen a válaszolóktól nem, életkor és foglalkozás szerint. Ha azt kérdezzük, hogy az első megnevezéskor *sörnyitő* választ adó 11 adatközlőnk eltér-e lényegesen a többiektől nem, kor vagy foglalkozás tekintetében, a válasz megint

nemleges. A 15.2. ábrán a harmadik megnevezéskor „kapocskiszedő-szerű” választ adó 31 adatközlő sem mutat semmilyen életkori, nemi vagy foglalkozás szerinti hatást, vagyis férfiak és nők, fiatalok és idősebbek, tanárok és gyári munkások nagyjából egyforma arányban alkottak „kapocskiszedő-szerű” válaszokat.

5. A kezdeti név-bőség és megszűnése

Azt a használati eszközt, aminek a magyar neveiről szól ez az írás, külföldről importáltuk. Magam 1986-ban hoztam először *staple remover*-öket ajándékként az Egyesült Államokból Magyarországra. Akkoriban ezzel az ajándékkal minden irodában könnyen szerezhetett az ember jóakaratot, támogatást. 1987 szeptemberében, vagyis a BUSZI-2 interjúk készítésekor megjelentek a budapesti ÁPISZ boltokban a Kínából importált portékák is, ezek papírdobozán kizárólag angol felirat tudatta az áru nevét, így: *YUEN CHONG staple remover, Shanghai, China*. Néhány évvel később a portéka dobozán *staple remover* volt olvasható, de az árcédulára már esetleg *kapocskiszedő*-t írtak. Ekkoriban már magyar gyártmányú kiszedőket is vásárolhattunk, például a Fémipari Szolgáltató és Termelő Kiszövetkezet által gyártott és 35 Ft 20 fillérbe kerülő *kapocsszedő csipesz*-t (lásd a 15.3. ábrát).

15.3. ábra. Az egyik magyar gyártmányú *kapocsszedő csipesz* 1987-ben

Kíváncsiak voltunk arra, miképp adnak nevet az új terméknek a magyar gyártók, ezért Váradi Tamás interjút készített 1987 novemberében az említett Fémipari Szolgáltató és Termelő Kiszövetkezet elnökével. Ebből az derült ki, hogy az eszközt először a főkönyvelő hozta be Ausztriából, becsomagolatlanul, s a szövetkezetiek kezdettől fogva *kapocskiszedő csipesz*-nek vagy *kapocsszedő csipesz*-nek hívták. (A BUSZI-archívum részét képező, 1987 szeptemberében vásárolt eszköz csomagolásán *kapocsszedő csipesz* olvasható.) Az elnök beszámolt arról, hogy 1983 végén kezdték gyártani a csipeszeket, és az interjú készítésekor 60–80 ezer darabot gyártottak már. 1987-ben a PIÉRT negyedévenként 10–12 ezret rendelt tőlük, kezdetben felerészben szállították a csipeszeket csomagolatlanul és csomagolva. 1988 áprilisában Reményi Andrea készített interjút a konkurens „Schuler” Írószervállalat igazgatójával. A névadást az igazgató a következőképp mesélte el:

RA: Na most, egyáltalán hogyan támadt az az ötlet, hogy ilyet gyártsanak?

Igazgató: Hát az egyik kollégámnak a rokona kint járt külföldön, és hazahozott egy mintát, és megérdeklődtük a külker vállalatnál, piacutatást végeztünk, hogy van-e rá igény. Volt, elkezdtük a gyártást, és ez mivel maga a funkciója a kapocskiszedő, hát ezért adtuk neki, nagyon egyszerű.

Reményi egyik későbbi kérdésére (*De miért nem „tűzőkapocskiszedő csipesz” a neve az eszköznek?*) az elnök lakonikus válasza ez volt: *hosszú*.

A két magyar gyártó tehát a *kapocsszedő csipesz* és a *kapocskiszedő* nevet írta termékére, de akkoriban sok import termék is kapható volt már hazánkban, például a korábban említett angol megnevezésű kínai gyártmányok. Hogy képet kapjunk a fővárosban akkoriban használatos elnevezésekről, Laczkó Mária kollégánk feltérképezett 65 ÁPISZ boltot. 1987 őszén 41 boltban nem árultak kapocskiszedőt, 24-ben árultak. Közülük mindössze 3 bolt kirakatába tették ki a portékát. Azokban a boltokban, ahol kapható volt a termék, az eladók ilyen neveket használtak: *kapocskiszedő*, *tűzőkapocskiszedő*, *tűzőgépkapocskiszedő*, *kínai kapocskiszedő*, *fűzőkapocskiszedő*, *kiemelő*, *gémkapocskiszedő*. Számos boltban nem árulták a kapocskiszedőt, s ezekben az eladók akkor sem tudták megnevezni a keresett portékát, amikor Laczkó Mária körülírta, mit keres.

Ugyancsak 1987 őszén megcsináltam a tesztet Pozsonyban 10 magyar anyanyelvű magyar szakos egyetemistával. Az ő megnevezéseik eléggé hasonlítottak a budapestiekre: *szegecskihúzó*, *gémkapocsbontó*, *kapocskiszedő* (2 válasz), *iratkapocskiszedő* (2 válasz), *kapocstávolító*, *tűzőkapocskiszedésére szolgáló fogó*, *kapocsfeszítő*, *iratkapcsoló csipesz*. Egy évtizeddel később, 1998 nyarán Csíkszeredában egy ajándékboltban az eladó *dekapszáló*-nak hívta az eszközt. Több erdélyi ismerősöm 2009 őszén is csak ezt a nevet ismeri a kapocskiszedőnek, rákérdezésre a román *capsă*

'kapocs' és *capsator* 'tűzőgép' szavakra utalva a *dekapszáló*-t román eredetű szónak minősítették.¹

Amint a BUSZI-2 adatok és a kiegészítő adatok is mutatják, 1987 őszén a ma (2009-ben) *kapocskiszedő*-ként ismert tárgynak sokféle elnevezése volt. Az akkori nevek sokfélesége valamelyest hasonlít arra a területi sokszínűsége, amit Simonyi (1905: 170) így írt le egykor:

„A gyufát pl. Dunán túl *gyujtónak*, Háromszékben és Udvarhelyben *gyujtó szálkának* vagy egyszerűen *szálkának*, Hétfaluban *gyujtó fának* nevezték el, Bukovinában *gyujtogatónak*, Baranyában *véllantónak* (azaz villantónak), nem is említve a ráruházott *masina* és *kétrán* neveket, melyek közül az első sok vidéken használatos, a másik pedig a hétfalusi csángóknál [a. m. *kátrány*.]” (Simonyi 1905: 170)

Ha a mai (2009 októberi) helyzetre vetünk egy pillantást, azt látjuk, hogy a Google-ban a *kapocskiszedő*-re 122 000 találatot kapunk, míg az egykori rivális *kapocsszedő*-re csupán 26-ot, a *tűzőkapocskiszedő*-re 2-t és a *kramlikiszedő*-re egyetlen egyet sem. A Magyar Nemzeti Szövegtárban a *kapocskiszedő* sem egybeírva, sem különírva nem fordult elő egyszer sem. Kevésbé meglepő, hogy a Nagyszótár adatbázisában sem fordult elő a szó egyetlenegyszer sem.²

A nevek 1987 táján megfigyelt sokfélesége tehát mára megszűnt, az eszköz neve *kapocskiszedő* és ennek nincsenek használatban szinonimái. 1997. februárjában a József Attila Tudományegyetem kancellárja az irodaszerek közbeszerzésével kapcsolatos körlevelében a tűzőgépek között a *kapocskiszedő*-t (és csak ezen a néven) sorolta föl. Ennek a névnek ebben a kontextusban való szerepeltetéséből arra következtethetünk, hogy 1997-ben a *kapocskiszedő* már egyértelmű, közismert, magyarázatra nem szoruló név lehetett.

A lexikai újítások leírásakor, miként minden nyelvi újítás (változás) leírásakor, az új forma létrejöttét külön vizsgáljuk elterjedésének folyamatától. A *heló* köszönés magyarországi terjedését egy látszólagosidő-vizsgálat valószínűsítette (Kontra, szerk., 2003: 198), budapesti terjedését pedig egy valóságosidő-vizsgálat bizonyította (Kontra 2007). Ebben az írásban a mai *kapocskiszedő* név kialakulását vizsgáltam, a spontán névadás folyamatait s bennük a szemantikai motiváció hatását, de kevés figyelmet fordítottam a kezdeti név-bőség megszűnésére. Ennek minden bizonnyal triviális oka lehetett: a BUSZI adatközlői³ által is reprezentált névalkotási változatosságnak a gyártók és forgalmazók egységes megnevezési igénye hatékonyan vetett véget.

¹ Köszönöm Molnár Timeának, szegedi PhD hallgatóknak a segítségét. Van, aki a *capszáló*-t 'tűzőgép' meglehetősen csúnya átvételnek tartja, „aminek semmi köze a magyar nyelvhez”.

² Ezekért az adatokért köszönetet mondok Pintér Tibornak és Szabó Tamás Péternek.

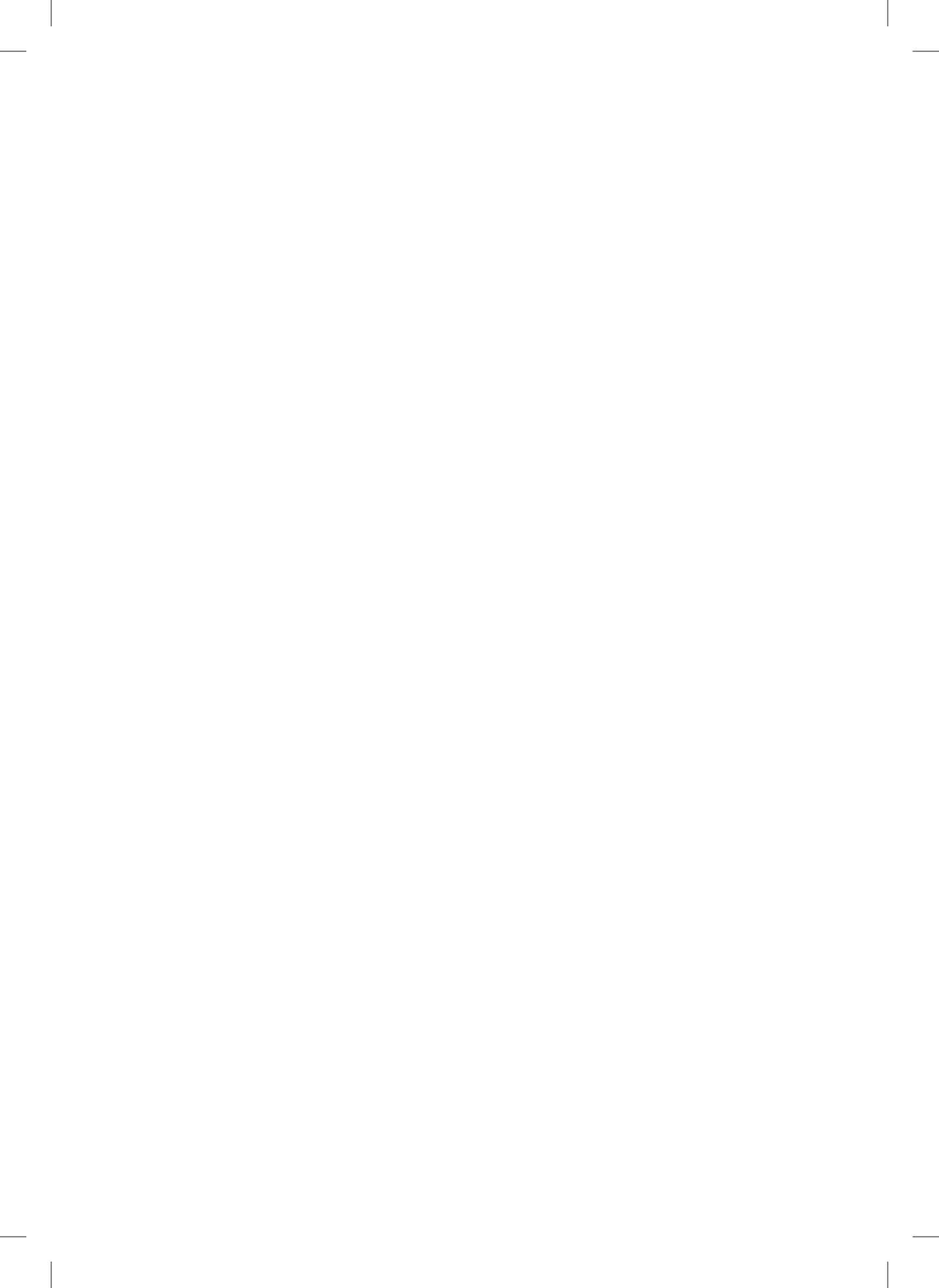
³ A BUSZI 2., 3. és 4. változatához vö. Váradi 2003. A BUSZI-2 kvótamintás (N=50), a BUSZI-3 és -4 rétegzett reprezentatív mintás (N=200) vizsgálat.

IRODALOM

- Crystal, D. 2008. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Sixth edition. Oxford: Blackwell.
- Kontra M. 1987. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*. Készítette Kontra Miklós, Balogh Lajos, Kassai Ilona, Szende Tamás, Wacha Imre és mások módosító javaslatainak részleges figyelembevételével és a próbainterjúk tapasztalatai alapján. Kézirat. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport. 1987. július.
- Kontra M. 2007. *A heló térhódítása Budapesten*. In: Magay T. (szerk.) *Félmúlt és közeljövő*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 101–108.
- Kontra M. (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lehrer, A. 2006. Neologisms. In: Brown, K. (Editor-in-chief) *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Second edition. Volume Eight. Amsterdam: Elsevier. 590–593.
- Saussure, F. 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Simonyi Zs. 1905. *A magyar nyelv*. Budapest: Athenaeum.
- Szende A.–Tompai J. 1985. neológia, neologizmus. In: Grétsy L. – Kovalovszky M. (főszerk.) *Nyelvművelő kézikönyv* II. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó. 276–279.
- Váradai T. 2003. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*. In: Kiefer F. (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 339–359. * A jelen kötetben a 83–105. oldalon.

Stílus

16. Stílus a szociolingvisztikában, stílus az interakcióban

Nyelvi variabilitás és társas jelentések a szociolingvisztika társas-konstruktivista stílusvizsgálataiban*

BARTHA CSILLA – HÁMORI ÁGNES

1. Előzmények a magyar stílus kutatásban. A stílus a nyelvhasználat egyik legfontosabb jelensége, melynek jelentőségét nemcsak a mindennapi nyelvhasználói gyakorlatban megfogalmazódó metanyelvi utalások jelzik, hanem a nem nyelvészeti és nyelvészeti – ezen belül különféle szemléletű, strukturalista, retorikai, szemiotikai, kognitív, szociolingvisztikai – stíluselméletek és -elemzések nagy száma is. A jelen tanulmány a nagy hatású, azonban a magyar stilisztikai kutatásban kevésbé ismert szociolingvisztikai stílus megközelítések közül mutat be főbb vonalakban néhányat, elsősorban a szociolingvisztika társas konstruktivista (ún. „harmadik hullámának”) irányzatához kapcsolódó, interakcionális stílus kutatásokra koncentrálna, majd ezekből kiindulva néhány beszélt nyelvi társalgásrészletet elemez a bennük megfigyelhető stilisztikai variabilitás és a társas jelentések létrehozása kapcsolatának szempontjából¹.

A magyar nyelvtudományban az elmúlt évtizedekben gazdag és szerteágazó stilisztikai kutatások folytak, elsősorban a Bally munkásságához és a prágai nyelvészeti iskolához kötődő, strukturalista alapú vagy „hagyományos” funkcionális² stilisztika

* Jelen tanulmány korábbi változata a *Magyar Nyelvőr* 2010/3. számában jelent meg, a Kontra Miklós által vezetett OTKA K60403 keretében. A jelen változat ennek átdolgozásával a Nyelvtudományi Intézet Többynyelvűségi Kutatóközpontjában folyó MTA NyelvEsély c. projekt támogatásával készült (SZ-007/2016, kutatásvezető: Bartha Csilla).

¹ Bár ezen elemzéseket az itt bemutatott interakcionális stilisztika fogalomrendszere és kérdéfeltevésai határozzák meg, gondolatmenetükre számos ponton – például a kontextus dinamikus alakítása, a válogatás és adaptáció, a nézőpontviszonyok, a stílusstruktúra kérdéseit illetően – hatottak a nyelv funkcionális pragmatikai és kognitív megközelítései is (különösen Verschueren, Chafe, Langacker, Tolcsvai, Tátrai művei és az ELTE funkcionális kognitív stilisztikai kutatócsoportjában folyó munka).

² A „funkcionális” jelző itt nem a mai nyelvészeti értelmezésben vett funkcionális szemléletmódot jelöli, hanem a Saussure és Bally nyomán létrejövő stílus kutatási irányhoz való kapcsolódást.

keretében (l. Szathmári 1961, 1994, Szathmári szerk. 1996, 1998, Szabó 1977, 1998), továbbá számos retorikai, szemiotikai, pragmatikai és szövegtani kötődésű stilisztikai munka született (Fónagy 1990, Kemény 1993, Bencze 1996, Péter 1991, Gáspári 1996, Kocsány 1996, Fehér 1998, Eőry 1996, Szikszainé 1996, Cs. Jónás 2001, Nagy 2003, Pethő 2004); az utóbbi évtizedben pedig egy funkcionális szemléletű kognitív stilisztikai irányzat is kialakult (Tolcsvai 1996, 2005, Tátrai 2008, Heltainé 2009). A hazai stilisztikai szakirodalomban és munkákban szinte semmi nyoma nincs azonban azoknak a kutatásoknak, amelyek az 1960-as évek óta – elsősorban angolszász nyelvterületen – kialakult szociolingvisztikai irányzatokban jelentek meg a stílus fogalmával és jelenségeivel kapcsolatban. Bár a fent említett stílusmegközelítések³, különösen a hagyományos funkcionális stilisztika elméleti háttere kiterjedt a nyelvhasználat társadalmi tényezőire is, a nyelvi variabilitás és a társadalmi struktúrák, illetve társas interakciók összefüggései az elemzésekben csekély teret kaptak. A magyar stilisztikai vizsgálatok középpontjában elsősorban a művészi nyelvhasználat, a szépirodalmi stílus és az írott nyelvi szövegek álltak, a hétköznapi spontán nyelvhasználat és a beszélt nyelvi interakciók máig nem szerepelnek az alapvető kutatási témáik között. A szociolingvisztikai vizsgálatok ezzel szemben mindvégig a beszélt nyelvhasználatból indultak ki, s a stílussal kapcsolatos megfigyeléseik is elsődlegesen ehhez kapcsolódnak, az utóbbi évtizedek szociolingvisztikai stílus kutatásai pedig már inherensen összekapcsolódnak a különféle diskurzuselemző – elsősorban a beszélésnéprajzi, etnometodológiai, interakcionális szociolingvisztikai és kritikai diskurzuselemző – irányzatokkal (vö. Hymes 1974, Ervin-Tripp 1976, Gumperz 1982, Tannen 1984, Bucholtz–Hall 1995, Schiffrin 1996). Az újabb szociolingvisztikai kutatások egyszersmind a nyelvnek a társas-kulturális működésében való empirikus vizsgálatával, a közös jelentéslétrehozás, a nyelvhasználat, a társas interakciók és a kultúra összefüggései dinamikus leírásának igényével a funkcionális pragmatikai és kognitív megközelítésekkel is számos ponton érintkeznek (vö. Chafe 1982, Clark 1996, Verschueren 1999, Kristiansen et al. 2006, Kristiansen–Dirven 2008, Tolcsvai 2005, Tátrai 2004). A szociolingvisztika konstruktivista, interakcionális stílusmegközelítései tehát több szempontból is nagy jelentőséggel bírnak, és nemcsak a hétköznapi nyelvhasználat, illetve a szóbeli diskurzusok stilisztikai vizsgálatához kínálnak fontos szempontokat, hanem – ha (olykor egymástól is némiképp külön-

³ Amint Coupland (2011) rámutat, az adott kommunikációs helyzetnek „megfelelő” stílus kívánalmával a hagyományos stílusmegközelítések is érzékenyek voltak bizonyos fokig a stílusok és a társadalmi kontextusok összefüggésére. A stílus egyszerre hordozza magában a kommunikatív nyitottság elemeit, amikor is a beszélő olyan használati döntéseket hoz, amelyek árnyalják a kommunikatív aktusokat, ám egyszersmind a beszélőre nehezedő, társadalmi normák és szankciók által vezérelt, egy adott összefüggésben a „nem megfelelő” nyelvi viselkedéshez kapcsolódó kommunikatív megszorításokat is. Coupland szerint e kettősség látható a stílus majd minden megközelítésében (i.m. 139).

böző) stíluskoncepciójuk el is tér a fent említett magyar stilisztikai elméletek (szintén nem homogén) stílusértelmezéseitől – a stílus és a nyelv általános funkcionális leírásához is termékeny módon járulhatnak hozzá.

2. A társas konstruktivista stílusmegközelítések előzményei. A szociolingvisztikai stílus kutatásokban két fő irány rajzolódik ki: egy variacionalista és objektivistá, valamint egy interakcionális és társas konstruktivista vonulat (l. a 20. századi szociolingvisztika társadalmi valóságot tükröző, azaz „socially realistic”, illetve társadalmilag létrehozott, „socially constituted” értelmezéseit, Hymes 1972 nyomán Rickford 2001: 221, Coupland 2007: xi). Míg az elsőben a nyelvváltozatok kutatása áll előtérben, és e nyelvváltozatok, ezen belül a stílusok elsődlegesen a társadalmi valóság tükröződéseként értelmeződnek, a második irányzat a beszélőkre és nyelvhasználatukra, a nyelvi viselkedés és jelentéslétrehozás aspektusaira összpontosít az aktuális interakcióban, s a nyelvet, illetve a stílust a társas valóság létrehozásának eszközeként közelíti meg. Bár e tanulmány az utóbbi irányt kívánja részletesebben bemutatni, majd főbb eredményei alapján magyar társalgások empirikus elemzésében alkalmazni, jelentősége miatt ki kell térnünk a legmeghatározóbb előzményekre, elsősorban Labov variacionalista stílusmodelljére, valamint Bell hallgatóságra-tervezés elméletére.

Labov elmélete (Labov 1972, 1984) a szociolingvisztikában elsőként emelte a központi jelenségek közé a stílus fogalmát, és még vitatott vonásaival is hosszú ideig meghatározóan hatott, sőt máig hat a szociolingvisztikai stílusvizsgálatokra. E modell a stílus fogalmát az egy beszélőhöz kötődő nyelvi variabilitás leírására alkalmazza, elsősorban a stílusváltás fogalmából indulva ki. A megközelítés nem kis érdekékként elsőként próbálja meg a beszélői stílust a kvantitatív paradigmába ágyazódva mérhetővé tenni. Labov elmélete szerint a stílus különbségei, vagyis egy beszélő nyelvhasználatának változatai alapvetően a formalitás fokozataiként foghatók fel, s ún. kontextuális stílusokba rendezhetők a formalitás tengelyének a mentén. A formalitás mértéke a modell szerint az adott szituációban a beszélőnek a saját beszédére fordított figyelmétől függ („önfigyelem-modell”) (Labov 1984: 29)⁴: a nagyobb figyelem formálisabb és a sztenderdhez közelítő beszédmódot eredményez, míg a beszédre fordított figyelem csökkenése egy informális, „alapnyelvi” (más néven vernakuláris, vagyis a beszélő számára a legtermészetesebb) vagy ahhoz közelebb álló nyelvváltozat használatát hívja elő. Mindez szorosan összefügg a presztízs és a stigmatizáció szempontjaival is. A labovi megközelítés tehát a stílust

⁴“Styles may be ordered along a single dimension, measured by the amount of attention paid to speech” (Labov 1984:29). Ugyanakkor tisztában van azzal, hogy ez nem teljes igényű stílusleírás: „ez a megállapítás nem egyenértékű a stílus természetű elemzésével – mert az valószínűleg nagyon sok tényező figyelembevételét követelheti meg”, csupán azt állapítja meg, hogy a stílusváltozatok rendezhetők e szempontból.

reflexív – és bár számos későbbi kritikus ezt az aspektust nem is említi, voltaképpen a nyelvi megformálást és jelentésképzést kísérő kognitív erőfeszítés mértékéhez kapcsolható – jelenséggént fogja fel: a beszédre való figyelés, így maga a „stílus” itt a beszédhelyzetre adott egyfajta válaszként értelmeződik. Ez a modell – mint maga Labov is megfogalmazza⁵ – nem alkalmas a stílus teljesebb körű leírására, sőt az általa tárgyalt jelenségek több stíluselméletben (a stílus definíciójától függően) nem is feltétlenül számítódnak a stílus kérdéskörébe, ennek ellenére nagy hatást gyakorolt a stílus további szociolingvisztikai vizsgálataira, mind az e modellt követő, mind az ezt kritizáló munkákban. A formalitás rendező elvéből indul ki például Joos (1968), Trudgill (1992) és Zwicky (1972), akik a spontán beszéd jellegzetességeit vizsgálva a „kötetlenség” tengelyén próbálták meg a beszédet különféle stílusokba sorolni és elrendezni⁶.

E szűk és egydimenziós megközelítéseket, illetve magát a labovi stílusmodellt számos kritika érte: többek között, hogy egy egydimenziós modell nem elegendő annak az összetett és gazdag stilisztikai kínálatnak és azoknak a választási lehetőségeknek a leírására, melyekkel a beszélők legnagyobb része rendelkezik; másfelől a formalitás fokozatai nem különíthetők el nyelvi jegyek alapján (sem) egymástól (Schilling-Estes 2004: 382⁷), és a beszédre fordított (ön)figyelem mértéke nem korrelál szükségszerűen a formalitás növekedésével; továbbá a „vernakuláris” vagy az informális, kötetlen beszéd nem tekinthető homogén nyelvváltozatnak (vö. Patrick 2010, Schilling-Estes 2004: 383, Eskenazi 1992: 2). A labovi és más variacionalista stílusfelfogások (pl. Wolfram 1969, Trudgill 1974, 1992) alapvető szemléletének kritikája is megfogalmazódott (l. alább), azt emelve ki, hogy vagy csak magára a beszélőre, vagy a nyelvi rendszernek a variabilitására és kvantitatív aspektusaira koncentrálnak, és nem veszik figyelembe a stílus interakcionális (vagyis egy adott interakcióban folyó dinamikus jelentéslétrehozáshoz kapcsolódó) jellegét, így a stílust statikus jelenséggént és csupán reflexióként, a beszélőnek a környezetre adott válaszként fogják fel. Coupland megfogalmazásában: „A variációs szociolingvisztika a társadalmi kontextus szűk értelmezésével dolgozott, a stílushasználat pedig a társadalmi stílusoknak pontosan e kontextusokba való helyezését jelentette. A variációs kutatások survey típusú felmérései, amelyek ugyan figyelemre méltó sikereket értek el a nyelvi diverzitás és a változás átfogó mintázatainak feltárásában, nem ösztönöz-

⁵ Labov maga is kiemeli, hogy megközelítését nem a stílusok általános elméletének vagy a stílusvariabilitás teljeskörű leírásának szánta, hanem elsősorban az egy beszélő nyelvhasználatán belül megfigyelhető variabilitás kezelésére (Labov 2001).

⁶ Zwicky a „kötetlenség” szempontjából négy, Joos pedig öt fokozatot különböztetett meg „intimate, casual, consultative, formal, frozen” (Joos 1968), bár e kategóriák pontosabb meghatározás híján nehezen értelmezhetőek (Eskenazi 1992: 1)

⁷ Pl. a nevetés lehet éppúgy a fokozott idegesség és önfigyelem jele, mint a fokozott informális (Schilling-Estes 2004: 382).

tek minket annak megértésére, vajon az emberek milyen jelentéseket hoznak létre a nyelvi változatossággal. A variációs szociolingvisztika a társadalmi stílusok impozáns leírását hozta, ám a nélkül, hogy különösebb jelentőséget tulajdonított volna a kontextuális stílushasználatnak” (Coupland 2007: 5).

Szintén reflexív szemléletű, ám az előzőekhez képest mégis többdimenziójú stílusmodellt kínált Eskenazi (1993), aki külső szituációs tényezőkből indulva ki a stílusokat három fő tengely mentén tartja elhelyezhetőnek: a *formalitás* mellett a *familiaritás* (közelség vs. ismeretlenség) és az *érthetőség* tengelyén (pl. fontos információk közlésekor vagy gyermekeknek való felolvasáskor nagyobb az érthetőség mértéke, mint egy kötetlen csevegésben). E megközelítés érdekessége elsősorban e harmadik dimenzió, az érthetőség kiemelésében rejlik, mely a beszédpartner befogadói folyamataihoz való alkalmazkodás gondolatával előremutat mind a beszédalkalmazkodás (l. alább), mind a kognitív nyelvészet és pragmatika elméletei felé (pl. Clark 1996, Verschueren 1999, Tolcsvai 1996, Tátrai 2004).

A labovi stílusmodell kritikájaként, egyben a szociálpszichológia és az interakcionális szociolingvisztika eredményeinek hatására jött létre a szociolingvisztikai stílusmegközelítések következő fontos állomásának tekinthető elmélet: Bell „*hallgatóságra-tervezés*” modellje⁸ („audience design”, Bell 1984, 1997, 2001). Ennek középpontjában a beszélőnek a hallgatósághoz való dinamikus adaptációja áll, melynek gondolata Giles nagyhatású beszédalkalmazkodás-elméletén alapszik (Giles 1971, Giles–Coupland 1991, Giles–Coupland–Coupland 1991, továbbfejlesztve mint kommunikációs alkalmazkodás-elmélet („CAT”) vált ismertté, vö. Bartha 1999). Bell új-zélandi rádiós hírműsorok elemzéséből kiindulva fogalmazta meg elméletét, mely szerint a beszélők stílusa, beszédmódja nemcsak a beszélőhöz kötődő tényezőktől függ, hanem a beszédpartnertől és/vagy a hallgatóktól⁹ is, sőt elsősorban ettől: a beszélők hallgatóikra tervezik, azokhoz igazítják megszólalásuk módját, a hallgatósággal kialakítani kívánt viszony függvényében. A nyelvhasználók beszédének jellemzői eszerint számos esetben konvergálnak, hasonulnak partnerükéhez vagy hallgatóságukéhoz, más esetekben pedig távolodnak az azoknak tulajdonított beszédmódtól (stílustól), sőt, akár jelen nem levő személyek¹⁰ (ún. „referenciaszemélyek”) beszédmódjához is igazodhatnak, különféle okok és célok függvényében, például szolidaritás, távolság vagy tekintély fenntartása vagy terem-

⁸“Audience design is [...] a strategy by which speakers draw on the range of linguistic resources available in their speech community to respond to different kinds of audiences.” (Bell 2001:154)

⁹A modellben lényeges a különféle hallgatói szerepek, így a címzett, a résztvevő hallgatóság, hallgatók és fültanúk elkülönítése, Bell 1984: 159, vö. Clark–Carlson 1982 is.

¹⁰A „hallgatóságnak” is többféle változata lehetséges; erre Hymes ismert, magyarul 1978 óta olvasható SPEAKING-modellje hívta fel elsőként a figyelmet, a kommunikáció/beszélés alaptényezői kapcsán a hallgatóság különböző típusait mutatva be.

tése céljából (Bell 1984: 162, Giles–Coupland–Coupland 1991: 18). A hallgatóságot tekintetbe vevő dinamikus beszédmód-alakítás mellett Bell elméletének különösen fontos gondolata, hogy a nyelvhasználók szociálisan kiértékelik az egyes csoportok beszédére, illetve az egyes szituációkra jellemző beszédbeli jellegzetességeket, melyek így bizonyos asszociációkkal bírnak, és ezek adják az alapot az egyének stílusválasztása és -váltása számára: a stílus tehát, mint a nyelv „beszélőn belüli” variabilitása, a nyelvhasználat beszélők közti, társadalmi variabilitásán alapul, azt visszhangozza, illetve aknázza ki (Bell 1984: 151). Bell tekintetbe veszi a stílus és a beszéd tárgyának (a témának) és a szituációnak a kapcsolatát is, hangsúlyozza azonban, hogy a téma vagy a szituáció nem önmagában, hanem a címzettel való viszony összefüggésében befolyásolja a stílusvál(asz)tásokat.

Bár ez a modell is elsősorban válaszként, reflexióként fogja fel a stílust, azonban a stílusválasztás iniciatív, kezdeményező mozzanatára is rámutat: a beszélők nem (csak) környezetükre adott válaszként alakítják beszédmódjukat, hanem kezdeményező jelleggel is, az aktuális szituáció újradefiniálásának vagy megváltoztatásának céljából (Bell 1984: 185). Bell elsősorban a stílus- és nyelvhasználat reagáló és adaptív jellegét tartja ugyan meghatározónak, ugyanakkor implicit módon egy kontextusérzékeny, dinamikus értelmezési keretet feltételezve azt is hangsúlyozza, hogy a beszélő és a hallgató közti interakcióban az iniciatív és reflexív stílusválasztás nem különül el élesen, hiszen a kezdeményezések is a hallgatóra való reagálásként történnek (i.m. 184).

E modellt fontos megállapításai ellenére szintén több kritika érte: részben egydimenziós jellege miatt, hiszen elsődlegesen a hallgatósághoz való viszony kifejezésére koncentrál és az alá rendel más, egyéb dimenziókat, mint pl. a téma és a beszéd-szituáció. További kritikaként fogalmazódik meg az is, miszerint az egyes beszélői csoportokra jellemző stílusokat, nyelvhasználati jellegzetességeket általános ismertnek és „bemérhetőnek” tekinti a beszélők részéről, noha ezek korántsem egyneműek, és egyes nyelvhasználói csoportok között erősen eltérő lehet a megítélésük¹¹. Nem tér ki az elmélet arra sem, hogy a beszélő a hallgatóságnak mely jegyeire reagál; valamint problémás a feltételezett beszélői intenciók, szándékok visszakereshetősége is (l. Schilling-Estes 2004, Patrick 2010). Több empirikus kutatás utal arra is, hogy a beszélők a szolidaritás megteremtésére nem feltétlenül a partner beszédmódjához való közvetlen alkalmazkodást használják (Schilling-Estes 2004: 388). A hallgatóságra-tervezés-modell újabb változatai (Bell–Johnson 1997, Bell 2001) már ezeket a megfigyeléseket is tekintetbe veszik.

¹¹ A jelen tanulmány keretei között nincs mód arra, hogy a nyelvhasználati formák csoportos és egyéni megítélésének kérdésére kitérjünk. Ez a szociolingvisztikán belül fontos kérdéskörnek számít, mellyel a nyelvideológia-kutatás könyvtárnyi irodalma a 90-es évek óta egyre behatóbban foglalkozik (lásd például Woolard–Schieffelin. 1994, Woolard 1998; Schieffelin et al. szerk. 1998; Kroskirty 2004).

3. A stílus a társas konstruktivista, interakcionális szociolingvisztikában. Míg közben a szociolingvisztika eddig bemutatott, első („variaconalista”) szakaszában a kutatók elsősorban a makroszintű és eleve adottnak tekintett társadalmi tényezők (pl. lakóhely, nem, életkor, iskolázottság) és a nyelvi-nyelvhasználati változatosság összefüggéseire koncentráltak, és a stílust elsősorban reaktív jelenségként közelítették meg, az 1980-as évektől kezdve egyre inkább előtérbe került a **t á r s a s k o n s t r u k t u v i s t a** szemlélet, a társadalmi struktúrák, gyakorlatok és a társas jelentés közös konstruálásának gondolata, valamint annak vizsgálata, hogy a nyelvhasználók hogyan hozzák létre a kontextust, és hogyan teremtik meg, láttatják és jelenítik meg identitásaikat és a társadalmi struktúrákat a nyelvhasználatban, többek között a stílus lehetőségei által. Mindez szorosan kapcsolódik az **a k t í v k o n t e x t u a l i z á c i ó** koncepciójához, elsősorban Gumperz elméletéhez (Cook-Gumperz–Gumperz 1976, Gumperz 1982), a különféle diskurzuselemző kutatások, különösen a beszélésnéprajz, az interakcionális szociolingvisztika, az etnometodológia és a kritikai diskurzuselemzés előretöréséhez és eredményeihez (l. Hymes 1964, Ervin-Tripp 1976, Gumperz 1982, Sacks–Schegloff–Jefferson 1974, Fairclough 1995) és ezek nyomán a szociolingvisztikában egyre meghatározóbbá váló társas-konstruktivista megközelítésekhez (Goffman 1974, Hymes 1974, Tannen 1993, Eckert 2000), melyek a nyelvet és ezen belül a stílust is a társas valóság létrehozásának eszközeként vizsgálják. Ez a konstruktivista szemlélet a meghatározó a szociolingvisztikai stílusleírások újabb generációjában, melyet a szociolingvisztika „harmadik hullámként” (Eckert 2010) vagy „interakcionális stilisztikaként” (Selting 2008) is jellemeznek. Itt a nyelvek, nyelvváltozatok és regiszterek helyett a gyakorlat, a kívülről felcímkézett stílusok helyett pedig a stílushasználat („styling”) áll az érdeklődés középpontjában, így e gyakorlatokat a taxonomizálás vagy kategóriákba sorolás helyett a társas jelentések, az egyéni identitás és társas viszonyok dinamikus konstruálásának keretében vizsgálják. E „harmadik hullámban” elsősorban Coupland, Eckert és Schilling-Estes munkái és a hozzájuk köthető „beszélő-tervezés” („speaker design”) modell kapnak fontos szerepet, továbbá Bucholtz, Hall, Rampton szociális antropológiai orientált-ságú, stíluskérdésekhez közvetlenül kapcsolódó vizsgálatai, illetve Tannen (2005, 2007), Cameron (2003) és Schiffrin (1996) művei; és ide köthető számos európai diskurzuselemző vagy szociolingvisztikai munka is, így Selting, Keim, Androutsopoulos, Deppermann, Georgakopoulou, Günther, Kotthoff kutatásai (lásd Auer szerk. 2007, Fix et al. szerk. 2008).

Coupland (1980, 1985, 2001, 2007), Eckert (2000, 2001) és Schilling-Estes (1998, 2004a, b, c) stíluselméleteiben – bár ezek szintén építenek a fent említett beszédal-mazkodás-elméletre (Giles et al. 1991), és szorosan kapcsolódnak Bell hallgatóság-ra-tervezés-modelljéhez is – a legfontosabb jellemző a stílus **i n i c i á t í v**, kezdeményező felfogása: a stilisztikai variációkat nem válaszként közelítik meg, hanem a beszélői identitás aktív megalkotásának, prezentálásának és újraalkotásának eszközeként (Schilling-Estes 2004: 388). E modellek középpontjában a beszélő alko-

tó tevékenysége, vagyis a stilizálás mint aktív stílusalakítás vagy -használat áll (vö. „stylization”, „speaker agency”, „performativity”), és objektív, eleve adott struktúrák helyett a társas interakció jelentéslétrehozó dinamizmusa és a beszélő aktív identitás- és világalakítása kerül előtérbe. A stilisztikai választások és az egyes szituációk közti megfelelések egyszerű leírása helyett arra keresik a választ, hogy a beszélők miért alkalmaznak egy adott szituációban bizonyos stilisztikai választásokat; ennek elemzésébe a beszéd ún. „külső” kontextuális tényezői mellett (pl. beszédpartner, téma, helyszín) mind a tágabb, mind a közvetlen beszélői interakciós célokat is bevonják. Ezekben az elméletekben fontos szerepet kapnak az aktív kontextualizáció kapcsán a goffmani „keret”, a hymeszi „kódolás” (vö. „kulcs”, „keying”) és a bahtyini „beszélői hangok” vagy „szólam” fogalmai; valamint szorosan kapcsolódnak az intertextualitás és a kódváltás kérdésköréhez is (Schilling-Estes 2004b, Bucholtz 1995, Rampton 1995).

Coupland a stílust a társadalmi identitás és a társas jelentés létrehozásának keretében vizsgálja, többek között egy utazási irodában folyó diskurzusokat (1980) vagy egy diszkoszoké beszédét elemezve (1985); munkáiban nem is elsősorban a stílust magát, hanem a stílizálást („styling”, „stylization”), vagyis a társas jelentést hordozó, beszélői aktív „stílushasználatot” vagy „stílusalakítást” állítja a középpontba (Coupland 2001, 2007). Átfogó munkájában a „stílushasználat” fogalmát „a beszélés kreatív tervezési potenciáljaként” gondolja újra, ahol a jelentés és a társadalmi kontextusok aktív létrehozásának tudatossága a beszélők részéről a változatosság kiaknázásának társas-kognitív erőforrásait jelentik (Coupland 2007: 105).

Eckert, szintén a stílus és a társas identitás kapcsolatát vizsgálva (pl. Eckert-McConnel-Ginnet 1995, Eckert 2000), kutatásaiban azt mutatja be, hogy a társadalmi és egyéni identitás nem objektív tulajdonság, hanem a társas gyakorlatokban, interakcióban létrehozott és fenntartott jelenség. Egyik meghatározó munkája egy középiskola diákjainak nyelvhasználatának elemzésében tárja fel, hogyan kapcsolnak össze a beszélők különféle változókat annak érdekében, hogy jellegzetes elkülönülő beszédmódokat hozzanak létre, prezentálva egyéni és csoportidentitásukat. Rámutat, hogy az egyes eleve adottnak tűnő tényezők (pl. kor, nem) által meghatározottnak tekintett „beszélőközösségek” helyett helyesebb „gyakorlatközösség” (Eckert-Wenger 1994 nyomán) beszélni, hiszen a társas struktúrák és viszonyok a beszélők tevékenységeinek gyakorlásában, a társas érintkezés számtalan közös aktusában jönnek létre, alakulnak újra és erősíttetnek vagy változnak meg (l. pl. Bucholtz-Hall 2004: 377)¹³. Hasonló elemzést ad Schilling-Estes is az etnikai identitás nyelvi kidolgozását afro-amerikai diákok beszélgetésében vizsgálva (Schilling-Estes 2004c).

¹² A hazai szakirodalom egy részében a gyakorlatközösség fordítás is használatos.

¹³ Mára markáns kutatási iránnyá vált a társadalmi nemhez kötődő identitáskonstrukciók diszkurzív megjelenítésének, a stílus és a társadalmi nem kapcsolatának a vizsgálata.

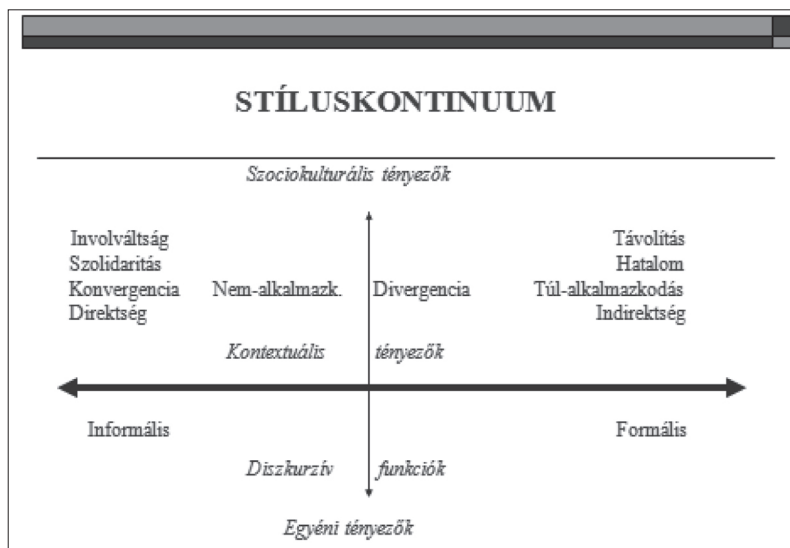
A stílus és az identitás konstruálásának kapcsolata lényeges téma Bucholtz, Hall, valamint Rampton nyelvészeti antropológiai jellegű kutatásaiban is. Bucholtz és Hall (Bucholtz 1995, 2003, 2005, Hall 1997, Bucholtz–Hall 2003, 2005) elsősorban a társadalmi nem, a kulturális és az etnikai identitás létrehozása kapcsán kutatják a nyelv különféle eszközeinek, ezen belül a stílusnak a szerepét a nyelvhasználók önmegjelenítésében és állásfoglalásának diszkurzív kidolgozásában („stance-taking”). Elemzéseikben vizsgálják többek között ázsiai, afrikai vagy latin-amerikai származású amerikai beszélők etnikai identitást alakító gyakorlatait (Bucholtz 1995), a társadalmi nem (gender) prezentálását indiai transzszexuális beszélő beszédében (Hall 1997, Bucholtz–Hall 2005) valamint középiskolás diáklányok csoportidentitást alakító nyelvhasználatát (Bucholtz 2004); ennek során kiemelik az egyes csoport- és egyéni identitások közti átjárásokat és kapcsolatokat is. Bucholtz (2004) elemzésében például bemutatja, hogy két azonos korú, egyaránt laoszi származású amerikai tinédzser lány nyelvhasználatában elsősorban nem az ázsiai-amerikai háttérük vagy a fehér–színes szembeállítás a meghatározó, hanem a kortárs „bandázós” vagy „stréber” csoportokhoz való tartozás nyelvi jelzése és kidolgozása; ennek során a csoportidentitás kifejezésére sajátjuktól idegen (adott esetben afroamerikai) nyelvváltozatokhoz való kapcsolódással, egyfajta „kódkölcsönzéssel” („crossing”, l. alább) is élnek. Ezek a kapcsolatok adják Rampton elemzéseinek központi tárgyát, aki angliai és egyesült államokbeli fiatalok és felnőttek beszédében mutatja be a különféle identitások és csoportokra jellemző beszédmódok kereszteződését vagy kölcsönzését, vagyis a „c r o s s i n g”, tehát a beszélők által a saját csoportjuktól eltérő csoporthoz vagy etnicitáshoz kötődő (gyakran kisebbségi) változatként azonosított nyelvi források használatának jelenségét (Rampton 1995, 2002). Ramptonnak a kódváltás kérdésköréhez is szorosan kapcsolódó elemzései¹⁴ megmutatják, hogy a beszélőétől eltérő etnicitást felidéző nyelv vagy nyelvváltozat használata hogyan válhat az egyén antirasszista reprezentációjának, illetve a beszélők közti antirasszista eljárásmódnak a fontos elemévé; hogyan lehet a kulturális identitás szimbolikus jelzése, mint fehér középosztálybeli fiataloknak a hip-hop stílushoz való kötődését kifejező, afroamerikai nyelvváltozathoz kötődő nyelvhasználata; vagy hogyan funkcionálhat egyes esetekben akár a diskurzusbeli feszültségenyhítés eszközeként is (Rampton 1995). Hasonló eredményeket mutat Keim (2007) elemzése is Németországban élő török származású diáklányok nyelvhasználata kapcsán, valamint Androutsopoulosnak a

¹⁴ A többnyelvű beszélőközösségeket interakcionális szociolingvisztikai-etnográfiai keretben vizsgáló kutatók a 70-es évek óta folyamatosan rámutatnak a kódváltás és a stílusváltás szoros összefüggésére, a verbális repertoárok összetettségére és az adott elemek használata mögött húzódó mechanizmusokra, valamint a társas jelentések létrehozásában és értelmezésében betöltött szerepükre (pl. Blom-Gumperz 1972, Gal 1979, Gumperz 1982, Myers-Scotton 1983, Auer szerk. 1998).

hip-hop közösségekhez való tartozás nyelvi prezentációját vizsgáló munkája (Androutopoulos 2007).

A stílus és a verbális interakciók kapcsolatának szociolingvisztikai kiindulású kutatásában fontos helyet foglalnak el Tannen stilisztikai munkái (Tannen 1984, 2005, 2007), aki elsősorban az egyéni stílusra, egy nyelvhasználó beszédmódjának általános jellegzetességeire, illetve egy-egy beszélői csoport jellemző stílusára koncentrálna (stíluson a beszéd általános módját értve), szintén a beszélők közti jelentéslétrehozást vizsgálva. Tannen diskurzuselemző háttérű stílus kutatásaiban központi szerepe van az interkulturális és interetnikus kommunikáció jelenségeinek (megközelítésében az azonos nyelvet beszélő, látszólag egy kultúrához tartozó nyelvhasználók között is folyhat interkulturális kommunikáció), valamint a stílusnak (nyelvi jegyek jellegzetes együtt-előfordulásainak) a diskurzusbeli jelentéslétrehozást befolyásoló stratégiaként való alkalmazása. Munkái közül a legismertebbek egy hálaadás-napi vacsora résztvevői beszédstílusainak (Tannen 1984, 2005), valamint a férfi és női beszédstílus különbségeinek elemzése, de foglalkozik a gyermek–szülő és anya–lány diskurzusok jellemző stratégiáival is. Tannen a diskurzustratégiák vizsgálatában elsősorban Gumperz (1982) már említett kontextualizáció-elméletére és Robin Lakoff (1973, 1978) pragmatikaelméletére támaszkodik, kiemelve, hogy az emberi kommunikációban az információ hatékony átadását irányító elvek mellett fontos szerepet kapnak a társas viszonyokra vonatkozó elvek vagy elvárások is. Tannen ezeket elsősorban Lakoff elmélete nyomán tárgyalja, a távolságtartás („distance”), a tiszteltetés („deference”) és a barátságosság („camaraderie”) elveit különböztetve meg, kapcsolódva Leech (1991), illetve Brown és Levinson (1987) közismert munkáihoz is. Tannen stílusvizsgálataiban fontos szerepe van a nyelv információs és interakcionális funkciói közötti különbségtételnek (Brown–Yule 1983 nyomán): ennek kapcsán a stílusnak azzal való összefüggéseit járja körül, hogy a beszédpartnerek figyelme és szöveglétrehozása középpontjában elsősorban a propozicionális információközlés, azaz a tárgyalt téma áll-e, vagy pedig a tárgyalt témával és egymással való viszonyuk is előtérbe – és nyelvileg kidolgozásra – kerül. Mindez a beszélők által választott stratégia függvénye, amelyben központi jelentősége van a személyes bevonódás („involvement”) aspektusának. Tannen stíluselemzéseiben tehát nagy szerepet kap a „bevonódás” jelensége is (kapcsolódva Gumperz 1982 és Chafe 1982 involvement-fogalmához), mely kiterjed a beszélő interakcionális részvételére, a partner interakcionális bevonására, illetve az érzelmi érintettségre is; elemzéseiben például kiemeli a „nagyfokú bevonódás” és „alacsony bevonódás” („high involvement/low involvement”) stilisztikai jelentőségét (Tannen 1984, 2005).

Az itt bemutatott megközelítéseket összegezve, szociolingvisztikai szempontból a stílus változásai különféle tényezők függvényében az alábbi kontinuumok mentén tűnnek elrendezhetőnek (16.1. ábra):

16.1. ábra

A stílusváltozások fő tényezőinek összesítő szociolingvisztikai modellje¹⁵

A fenti áttekintésből kitűnik, hogy a stílus szociolingvisztikai vizsgálatait, s ezen belül a „harmadik hullámba” sorolható konstruktivista, interakcionális kutatások lényeges meglátásokat fogalmaznak meg elsősorban a beszélt nyelvi interakciókban megfigyelhető stílus(ok) és stílushasználat kapcsán, és a stílus általános kutatását is gazdagítják, többek között a konverzációs viselkedés stilisztikai relevanciájára is rámutatva (l. alább).

A következőkben a fenti, konstruktivista szociolingvisztikai megközelítésre és kutatásokra támaszkodva néhány magyar diskurzusrészlet interakcionális stilisztikai elemzését mutatjuk be, bevonva ebbe társalgási jelenségeket is; ennek során arra keressük a választ, hogy a vizsgált társalgásokban az egyes beszélők szövegében megfigyelhető stílusvariációk hogyan függnek össze a társas jelentés konstruálásának lehetőségeivel, elsősorban a kontextus, az identitás és a résztvevők közti társas viszonyok dinamikus alakításával.

4. A stílus és a társas jelentések a társalgásban: a jelen elemzés tárgya, módszertana és célja. Az alábbi elemzés a BUSZI-2 korpuszán alapszik, és 14 interjú részletes vizsgálatának eredményeit foglalja össze¹⁶: ennek során elsősorban az interjúkban

¹⁵ Forrás: Bartha és Hámori 2009.

¹⁶ A részletesen feldolgozott interjúk: B7102, B7103, B7104, B7105, B7106, B7108, B7125; B7302, B7303, B7307, B7314, B7330, B7401, B7511; ez 7 középiskolai tanár, 5 bolti eladó, 1

megfigyelhető stílus(ok) és stílusváltozások (mint „társalgási” vagy „társalgásbeli stílus”) jellemzőire fókuszál, a társas jelentéslétrehozás keretében közelítve meg ezeket. A BUSZI (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú) a Kontra Miklós által irányított projektum keretében a labovi szociolingvisztikai interjú nyomán épített, első szisztematikusan gyűjtött magyar nyelvű beszédkorpusz (l. <http://www.nytud.hu/buszi/> [2021-03-01], Várad 2003, Kontra–Borbély 2010), melyben az adatok felvétele 1987–89 között történt, majd részletes, kiterjedt annotálás következett; ez a korpusz nemcsak szociolingvisztikai elemzésre nyújt lehetőséget (mint a 2008-as és 2009-es BUSZI-szimposiumok mutatták), hanem több, előre meghatározott témakör érintésével¹⁷ stilisztikai szempontból is egyedülálló anyagot kínál a beszélt nyelvi stílusvariabilitás számos kérdésének vizsgálatához. Az interjúkon belül a stílusváltások vizsgálata céljából kiemelt szerepet kapott három tematikus rész elemzése: az önéletrajzi (BIO), a halálveszedelemről szóló (HAL) és az etnikai kérdéseket érintő etnikum (ETN) és CMÖ (cigánymentes övezet) moduloké¹⁸. Az interjúk első elemzése alapján nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy a halálveszedelem-modul az esetek kisebb számában tartalmazott mérhető stilisztikai változást, és elsősorban egy beszédműfaj megidézéséhez (narratíva) kapcsolódott; ezzel szemben ezt a szerepet az ETN (etnikum), illetve a CMÖ (cigánymentes övezet) modul sokkal inkább betöltötte, a stílusváltás számos jelenségét mutatva (l. alább). Ez magyarázza, hogy az itt bemutatott példák egy része ebből a két modulból származik.

gyári munkás és 1 szakmunkástanuló részvételével folytatott, összesen mintegy 16 órányi beszélgetés. Az interjúk átírását, kódolását és ellenőrzését Bartha Csilla és Borbély Anna végezte.

¹⁷ Labov a szociolingvisztikai interjúk társalgási részét úgy építette fel, hogy a témák a formálisaktól az informálisak felé tartva – az interjú idején belül is – kövessék a vizsgált személyek figyelmének változását (lanyhulását). A társalgás adott pontján pedig munkatársaival olyan kérdéseket is feltett adatközlőinek – például félelemmel, halálveszedelemmel kapcsolatban –, amelyek heves érzelmeket, izgatottságot váltottak ki, ily módon a legkevésbé formális nyelvhasználat is mérhetővé vált. A különböző típusú tesztek (szólisták, szövegek felolvasása stb.) megoldása pedig még nagyobb, de feladatonként eltérő odafigyelést igényeltek a beszélők részéről. Ennek alapján az egyes kontextusok függvényében a beszéd formalitásfokának különböző szintjeit lehetett meghatározni, amelyek a gondos beszédűtől az informális, oldott beszédű kontextuális stílusokba rendeződve – kontinuumot alkotnak. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú irányított beszélgetései ugyanezekre a módszertani megfontolásokra épülnek.

¹⁸ Az etnikai kisebbségekre vonatkozóan a terepmunkás által feltett kérdés például a következőképpen hangzott a vizsgálatban: „Nagyon sokan úgy tartják, hogy a cigányoknak túl jó dolga van Magyarországon. Igazuk van? Ha ön segédmunkást akarna alkalmazni, s két azonos iskolát elvégzett jelentkező közül az egyik cigány lenne, a másik sváb, melyiket venné fel?” (vö. Várad 2003: 350, a jelen kötetben 96.)

A szociolingvisztikai interjúk irányított beszélgetései (l. Labov 1984) ugyan nem tekinthetők prototipikus spontán beszélgetésnek, de a társalgás egy jellegzetes típusához sorolhatók, így műfaji sajátosságaik ellenére is alkalmasak a társas jelentések és a stílus összefüggéseinek társalgásbeli, interakcionális vizsgálatára is. A „társalgási stílus” fogalma itt – a fent bemutatott interakcionális stílusmegközelítésekkel összhangban – nem egy általános és homogén stíluskategóriát jelöl, hanem egy olyan dinamikus jelenséget, amely a mindennapi társalgások keretei között működve, különféle tényezőktől függően nyelvhasználónként, szituációnként és egy-egy beszélő beszédében egyetlen diskurzuson belül is variabilitást mutat. Vizsgálata során elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy a stílus és annak megváltozása hogyan függ össze a kontextus dinamikus alakításával és a diskurzusbéli társas jelentések képzésével, így például kapcsolódik-e a beszélő arcmunkájához, identitásalakításához, a résztvevők közti viszonyok formálódásához, és ha igen, ez milyen nyelvi jelenségekben nyilvánul meg.

Elemzésünkben a stílusnak az interakcionális stílusvizsgálatokban jellemző, tág értelmezéséből indultunk ki, stíluson a nyelvhasználati módot értve, mely a társas jelentés létrehozásában szerepet kap¹⁹ (l. Coupland 2007, Eckert–Rickford 2004: 1, Selting 2008: 1039); ez a nyelv különböző lehetőségei közti viszonyításhoz és alternativitáshoz kapcsolódik (vö. Verschueren 1999), és a nyelvhasználat minden „szintjén” vagy tartományában megjelenik²⁰. Ennek megfelelően a hagyományos stíloselemzésekben szokásos nyelvi szintek (fonológiai, lexikai, morfoszintaktikai) mellett vizsgálatunk kiterjedt a társalgás (konverzáció) megvalósulásához kapcsolódó sajátos, ún. konverzációs vagy „diskurzus”-jelenségekre is (pl. szünetek, fordulók, együttbeszélés, beszédmenyiség, beszédtempó, diskurzusjelölők), tekintettel arra, hogy ezeknek a jelenségeknek is stilisztikai relevanciát ad a rájuk is jellem-

¹⁹ “Style’ refers to a way of doing something. (...) is an assemblage of design choices. (...) Part of our social competence is being able to understand these indexical links – how the style marks out or indexes a social difference – and to read their meanings” (Coupland 2007a: 1). “Styling is the activation of social meaning” (Coupland 2007a: 2); “Cultural values and norms, social power and status, intimacy and distance are all social meanings” (Coupland 2007a: 18). “Styling is part of the construction and deployment of a speaker’s and other’s social identities” (Coupland 2007b). “A dynamic presentation of the self” (Eckert 2004: 4), „linguistic practice with which speaker makes social meaning” (Eckert–Rickford 2004: 1).

²⁰ A különféle stíloselemzésekben ezek szerepe nem egységes: némely modell fonológiai jellegzetességekre koncentrál (pl. Labov 1972, 1984, Coupland 1980, 1985, Schilling-Estes 2004c), más megközelítések morfoszintaktikai és lexikai jelenségekre is kiterjednek (Finegan 2007, Eckert 2000, Androutsopoulos 2007). Egyesek pedig tekintetbe vesznek „diskurzusszintű”, vagyis interakcionális v. konverzációs jelenségeket is (pl. fordulóelosztás, szünetek, közbevágások, fordulóhossz, háttéracsatorna-jelzések, Tannen 2005, 2007, Selting 2008, Schwitalla 2008).

ző nyelvi variabilitás és a hozzájuk kapcsolódó társas elvárások, normák és minták rendszere, melyekben ezek is társas jelentést nyernek. Elemzésünk során az is kitűnt, miszerint a nyelvhasználat ezen jelenségei nem különíthetők el a nyelvnek a stilisztikai elemzésekben hagyományosan vizsgált „szintjeitől” vagy jelenségeitől, így például a mondatszerkezettől vagy a lexikai elemektől (ahogy a szövegek jelentése kapcsán sem választható szét a „tartalom” és a megformálás), hanem a jelentésképzésben együttesen vesznek részt. Elemzésünk módszere alapvetően kvalitatív és interpretatív jellegű volt (vö. Coupland 2007: 27), ugyanakkor kiindulásként – a labovi stílus- és stílusváltás-elmélethez módszertanilag kapcsolódva – kvantitatív módszereket is alkalmaztunk.

Labov (2001) szerint a stílusváltás az egyik nyitja a nyelvi változás központi kérdésének, a nemzedékek közötti nyelvátadás, majd pedig a posztvernakuláris újraszerveződés mikéntjének, és ehhez a beszélőn belüli (intra-speaker), illetve a beszélők közötti (inter-speaker) variációk működésének rendszerszerű feltárására van szükség. A jelen elemzés célja ezzel szemben csak néhány fő jellegzetesség kiemelése a szociolingvisztikai társas konstruktivista stílusfelfogás lehetőségeinek felvillantásával, így a választott társalgásokban megjelenő főbb stílustípusok jellemzése és a társas jelentésképzéssel, egyéni társas célokkal vagy lokális társas és identitáskonstruáló stratégiákkal való fontosabb lehetséges összefüggéseik bemutatása.

5. A „társalgási stílus”: egységesség és variancia. A klasszikus labovi szociolingvisztikai interjúk irányított beszélgetései több tematikus modulból állnak, melyek az összemérhetőség érdekében hasonló sorrendben követik egymást egy-egy modulhálót alkotva: legtöbbször egy önéletrajzi szakasszal indul, majd később egyéb, egyre informálisabb témákra kerül sor (részletesen Labov 1984). Elemzéseink alapján a beszélgetések első, induló szakaszában megfigyelhető volt valamilyen stílus kialakítása, amely ezután az adott interjú további részében is többnyire – de nem kizárólag, l. alább – érvényesült (és amelyhez képest a stílusváltások is értelmezhetőek voltak). Ezt egyfajta „kiinduló stílusnak” tekintettük: általa a beszélők alapvetően meghatározták a közös kontextus kereteit, definiálták viszonyaikat, valamint pozicionáltak és legfontosabb vonásaikban megjelenítették önmagukat. A diskurzusbeli, nyelvi önmegjelenítés a stilisztikai választások mellett gyakran összefonódott az egyén explicit verbális önjellemzésével, pl. bemutatkozásával, narratíváival is (a tartalom és a nyelvhasználat módja tehát nem különült el élesen egymástól). A kontextus és a beszélők közti viszonyok közös definiálása a vizsgált interjúkban elsősorban a formalitás mértékének, a résztvevők közti közelségnek és a beszélői identitásoknak és pozícióknak nyelvi kifejezésében, illetve beállításában nyilvánult meg. Ez stilisztikailag elsősorban a megszólítási módokban valósult meg – az önzés, magázás, megszikezés vagy tegezés használatában, valamint a megnevezések választásában (vö. Domonkosi 2002) –, de érvényesült más jelenségekben is, így a morfoszintaktikai, lexikai és fonológiai választásokban (az udvariasság, választékosság, illetve a beszéd-

produkcióbeli „gondosság” dimenzióival szorosan összekapcsolódva), a beszédaktusok megformálásában, továbbá a konverzációs jelenségek terén (pl. szünethossz, közbevágások száma). Az (1)–(7) interjúrészletek példái mutatják a kontextus, vagyis az identitások, helyzet és viszonyok kiinduló konstruálását a stílus által²¹:

- (1) A: *Kovács Jánosné vagyok.*
 T: **Igen*.*
 A: **A* ö huszonhetes számú Nagy József ■ Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet műszaki tanára²².*
 T: *Igen. (B7103)*
- (2) T: *Tehát ő ■ hogyan szólíthatom?*
 A: *Marika. (B7330)*
- (3) T: *Tanár úr, köszönöm a türelmét. (B7113)*
- (4) A: *Ja, hogyha meg*kér*=*
 T: **Mert*...*
 A: *=hetném, akkor ne magázzon, mert ■ *nem szeretem*.*
 T: **[nevet]*. ■ [nevetve] Mer<t>? ■ Na jó. ■ Ezt úgyis meg akartam kérdezni, igen, hogy hogyan szólítsam. ■ Mert ■ eez úgy gond szokott lenni. ■ Jó, ■ rendbe<n> van. És akkor ■ ööo hogy szólítanak, hogy szereted, ha szó*lítanak*?*
 A: **Tamásnak*.*
 T: *Tamás. Szóval nem Tomi, meg meg egyéb, hanem ■ Tamás. ■ Jó. (B7511)*
- (5) T: *és ■ akkor rögtön az<t> kérdezném meg, hogy ■ hogy szólítsam?*
 A: *Zoli.*
 T: *Zoli. ■ Rendbe<n> van.*
 A: *(Jó lesz).*
 T: *Magázzam, ■ tegezzem *Z*...?*
 A: **Tegezni* nyugodtan lehet. (B7515)*

²¹ Jelmagyarázat: T: terepmunkás, A: adatközlő; ■ szünet; *Tegezni* átfedő beszéd; *Z* érthetetlen szövegrész; <n> hangzókiesés; [ajtó csukódik] a lejegyző megjegyzése; ööo hezitáció; aaalma hangzónyújtásos hezitáció; = közbevágás után folytatódó beszéd. Az átirási elvekhez lásd még Reményi (1989) és Váradi (2003), mindkettő a jelen kötetben is.

²² Az adatközlő anonimitásának megőrzése érdekében a részletben az eredeti neveket megváltoztattuk.

- (6) T: *Most az lenne az első kérésem, kedves tanárnő, hogy legyen o<ly>an kedves, ■ ezeken a cédulákon ■ található mondatot ■ úgy fölo<:><l>vasni, ■ hogy ezt a sárgáva<l> áthúzott szót ■ beilleszti a mondatba. ■ Jó?* (B7103)
- (7) T: *Jó. ■ Akkor ezt csíptesse oda* (B7512)

A fenti példák nemcsak az egyes választások közti különbségeket mutatják, valamint azokat a tartományokat, ahol ezek legdominánsabban megvalósulnak (névhasználat, megszólítási mód, beszédaktus-megformálás, lexikon), hanem e választások iniciatív jellegét is: vagyis azt, hogy a résztvevők nyelvhasználatukkal nem automatikusan reagáltak a szituáció eleve adott tényezőire (pl. életkor, foglalkozás, ismertség, helyzet), hanem ezeket tekintetbe véve, de aktívan és kezdeményező jelleggel alakították stílusukat, azon keresztül viszonyaikat és a kontextust. Emellett több példában (2, 4, 5) megfigyelhető volt a beszélők közti együttműködés és dinamikus egyezkedés is a kontextus közös létrehozásában (itt ez a a megszólításmódról vagy a tegezés/magázásra vonatkozó egyezkedéssel történt, melyek eltérő szerepviszonyokat teremtettek).

Az így konstruált viszonyok az egyes beszélgetéseken belül, hasonlóan a kontextus egészéhez, részben változatlanok maradtak, részben átalakultak, illetve folyamatosan újradefiniálódtak: bizonyos esetekben ez feltűnő stílusváltásban nyilvánult meg (l. alább), más esetekben kisebb és nehezen megragadható változások voltak megfigyelhetők; ezek jellemzését nehezíti, hogy a stílus nem mindig körülhatárolható szakaszokban, illetve nem feltétlenül egységesen változott. Az interjúban emellett a viszonyok egyszerűen az idő előrehaladásával is módosulhattak, többnyire megfigyelhető volt a familiaritás fokozatos növekedése és az önellenőrzés csökkenése (vö. Gósy 2003). Az alábbiakban csak a stílus jelentősebb és hosszabb szövegrészre (több mondatra) kiterjedő változásaival foglalkozunk.

6. A stílusváltozások sokfélesége. A stílus jelentősebb megváltozása általában bizonyos témákhoz kapcsolódóan volt megfigyelhető, és a legjelentősebb változások a legnagyobb érintettséget kiváltó témák kapcsán mutatkoztak: ezek többnyire a halálveszély, a kisebbségekre (cigányokra) vonatkozó, olykor pedig magánéleti események témakörébe tartoztak. A változások többnyire egyszerre jelentek meg a nyelvhasználat számos tartományában (fonológiai, lexikai, morfoszintaktikai és diszkurzusjelenségekben), jellegzetes együttállásokat mutatva. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy e váltások nem mindig egyforma módon és irányban következtek be, sőt több jellegzetes jelenség együttállásával több típust rajzoltak ki. Ez alapján az fogalmazható meg, hogy nem egyszerűen egy adott téma határozta meg a stílust vagy annak változását, hanem a beszélőknek a témával kapcsolatos diszkurzív-interakcionális stratégiája. (A labovi modell alapgondolatával ellentétben a változások sokszor nem voltak összekapcsolhatók a beszédre fordított figyelem csökkenésével,

sőt olykor inkább a beszélői gondosság növekedésére utaltak, és az egyes variációk nem vagy nemcsak a formalitás mértékében különböztek).

Elemzésünkben először kvantitatív módon vizsgáltunk meg különféle (fonológiai, konverzációs, morfoszintaktikai, lexikai és pragmatikai) jelenségeket 14 beszélgetés megegyező hosszúságú részleteiben, melyek három különböző tematikus modulhoz tartoztak (az interjúeleji önéletrajzhoz (BIO), a cigánykérdéssel foglalkozó modulhoz (ETN) és a halálveszély (HAL)-témához). A fonológiai változások terén vizsgáltuk az egyes beszélők beszédében realizálódó *t*- és *l*-kiesés változásait. Az eredmények azt mutatták, hogy az önéletrajzi diskurzusrészekhez (BIO) képest a cigánykérdéssel (ETN) és a halálveszéllyel (HAL) kapcsolatos beszélgetésrészekben a *t*-kiesés gyakorisága jelentősen nőtt (a BIO modulban 86,5, az ETN modulban 68,25, a HAL modulban 60 szavanként fordult elő).

Hasonló tendenciát mutatott az *l*-kiesés is: az etnikai témáknál az *l*-kiesés gyakorisága az önéletrajzi modulhoz képest szintén nőtt, majdnem a duplájára. (*l*-kiesés: a BIO modulban 69,7, az ETN modulban 43,1 és a HAL modulban 67,0 szavanként). A halálveszély-téma kapcsán az összesített adatokban nem jelentkezett eltérés, valójában azonban számos beszélő esetében jelentős változásokat találtunk, csak ellentétes módon: némelyeknél növekedett, másoknál csökkent az *l*-kiesések száma²³.

A konverzációs jelenségek, így például a fordulók hossza, a háttéracsatorna-jelzések gyakorisága, a beszélői aktivitás és a diskurzusjelölők terén is megfigyelhetők voltak változások. A fordulók hossza lényegesen megnőtt az etnikai és halálveszéllyel kapcsolatos témák kapcsán a társalgás más szakaszaihoz képest, ugyanakkor néhány beszélőnél ezzel ellentétes irányú változásokat találtunk, náluk a fordulók hosszának csökkenését lehetett megfigyelni (fordulóhossz: a BIO modulban átlagosan 16, az ETN modulban 21, a HAL modulban 25 szó/forduló jelent meg).

A háttéracsatorna-jelzések szintén jelentős változást mutattak: az önéletrajzi szakaszoknál lényegesen gyakoribbak voltak a cigánykérdés és a halálveszély tárgyalása során. A kvantitatív vizsgálatunkban mért jelenségek (nevetés, sóhaj²⁴) gyakorisága szinte duplájára, ill. háromszorosára nőtt az elemzett társalgásrészekben (háttéracsatorna-jelzések: BIO modulban 350, ETN modulban 194, HALÁL modulban 121 szavanként). Ezt is a társalgási stílus részének tekintjük, mert, bár a háttéracsator-

²³ Az eltérések a foglalkozási csoportokkal is bizonyos fokú korrelációt mutattak: például a tanároknál az *l*-kiesés eleve ritkább volt, mint az eladóknál, és a halálveszedelem-téma kapcsán a gyakorisága inkább csökkent, míg az eladók, munkások között, ellenkezőleg, e téma kapcsán inkább az *l*-kiesés gyakoribbá válása volt jellemző. *l*-kiesés tanároknál: a BIO modulban 78,4 és a HAL modulban 82,8 szavanként. Eladók, munkások beszédében: a BIO modulban 61,1, HAL modulban 51,2 szavanként.

²⁴ Háttéracsatorna-jelzésként itt csak a nonverbális jelzéseket (nevetés, sóhajt, nyögés, hűmmögés stb.) vizsgáltuk; ide sorolhatók a minimális válasz és a támogató együttbeszélés egyes esetei is, ezekre azonban itt nem térünk ki, mivel ezek jellemzően nem a vizsgált beszélők, hanem a terepmunkás beszédében jelentek meg.

na-jelzések legtöbbször szűkebb értelemben véve nem nyelvi, hanem szupraszegmentális jellegű, de mint „kontextualizációs utasítások” (Gumperz 1982, Tátrai 2004) fontos szerepet kapnak a nyelvi jelenségek feldolgozásában, így elválaszthatatlanok a nyelvi jelentésképzéstől.

A diskurzusjelölők száma hasonló, gyakoribbá váló tendenciát mutatott, jelezve a beszélőknek a diskurzussal vagy beszédpartnerükkel kapcsolatos viszonyának vagy metapragmatikai munkájának megváltozását. (Diskurzusjelölők: a BIO modulban 39,0, ETN modulban 24,6, HAL modulban 32,9 szavanként).

A kvantitatív elemzések tehát azt mutatták, hogy egyes témák kapcsán valóban jelentős stílusváltozások mutatkoztak az interjúkban a nyelvhasználat egyszerre több szintjén is, de ennek a részleteibe nem adtak kellő betekintést. Ezután kvalitatív elemzéseket végeztünk, amelyek a változások részletesebb és árnyaltabb vizsgálatát tették lehetővé. Ezek alátámasztották a stílusváltozások megjelenését, azt is feltárva, hogy a változásokon belül több típus is megfigyelhető volt: nem egységes módon és azonos irányban jelentkeztek, hanem különböző jellegzetes elrendezésekben.

A diskurzusjelölők számbeli változásainál jóval jelentősebbek voltak például ezek körében a funkcionális jellegű változások, vagyis az, hogy egy adott szövegrészben milyen szerepű diskurzusjelölők váltak gyakoribbá. Miközben a biográfiai részekben a diskurzus továbbvitelét segítő, kommunikációs-szervező diskurzusjelölők uralkodtak (elsősorban az ilyen funkciójú *hát* és *tehát*, vö. Schirm 2008, Dér 2009), addig az etnikai és halálveszély-kérdéseket tárgyaló részekben pragmatikai-interakciós funkciójú diskurzusjelölők voltak többségben (*szóval, úgyhogy, namost, azért, mondjuk*). Ezekhez különféle további funkciók kapcsolódhattak: többnyire a beszélő attitűdjének jelzése, egyes esetekben bizonytalanság (pl. *szóval*), máskor nyomatékosítás és hangsúlyozás kifejezése, olykor pedig a beszédpartner bevonását, egyetértését célozták meg (pl. *ugye*).

A vizsgált szövegrészekben a morfoszintaktikai megformálás (elsősorban a mondat szerkezet változásaiban) és a lexikon terén is megfigyelhetőek voltak változások, melyek szintén többféle elrendezést mutattak. A szókinccsel illetően egyes esetekben a választékosság növekedése (*megközelítőleg, közvilágítás, szívritmiám, elvesztette az eszméletét*), más esetekben a választékosság csökkenése (*ilyen hülyeséget, mániám a zaj*) volt jellemző; egyes esetekben szlenges elemek is megjelentek (*csóró, tök hülyeség, rosseb*); olykor pedig adott foglalkozáshoz kapcsolódó regiszterek elemei is felbukkantak (*leblokkolok, műszakba vagyunk*). Számos esetben indulatszók, illetve más, erős emocionális töltésű szavak is alakították meg egy beszéd-rész stílusát (pl. *jaj, borzasztó, legborzasztóbb, iszonyú*).

A szintaktikai jelenségek vonatkozásában ugyancsak jelentős eltéréseket találtunk az egyes társalgásrészek között. Jellemző volt a mondat szerkezet megváltozása, a mondatfajta változása és új beszédaktusok megjelenése (többnyire a kérdések és a felkiáltások számának növekedése); egyes esetekben gyakoribb lett a beszédpartner megszólítása; olykor megváltozott a nézőpont-szerkezet és a szubjektívizáció

mértéke. Itt is eltérő, sőt ellentétes jellegű változásokat találtunk: egyes esetekben a mondat szerkezet oly módon változott, hogy töredezett, félbehagyott szerkezetek jelentek meg, illetőleg váltak dominánssá (pl. B7125 ETN, B7102 NYE), több rossz kezdés, önkorrekció volt megfigyelhető; más esetekben éppen ellenkezőleg, a beszélő produkciója – foglalkozási háttértől függetlenül – a grammatikai szervezettség és tervezettség magasabb fokát mutatta, hosszabb, összetettebb, jól formált megnyilatkozások voltak jellemzők (B7102 HAL, B7314 HAL, B7403 HAL).

Összegezve elmondható, hogy a társalgás bizonyos részeiben valóban változott – sok esetben lényegesen – a beszélők stílusa, ezek a változások azonban nem voltak egységes irányúak és jellegűek, ugyanakkor jellemző együttállásokat mutattak, s ezek alapján fő típusok is kirajzolódtak. Az egyes nyelvi tartományokban megvalósuló nyelvi megoldások és ezek jellemző együttállásai alapján a vizsgált beszélgetésekben több fő típus vagy alapvető stílusváltozat volt megfigyelhető; ezek – mint alább bemutatjuk – többnyire jellegzetes társas és/vagy önmegjelenítési stratégiákhoz kapcsolódtak.

7. Stílus és stílusváltás a társalgásban: társas stratégiák. A stílus jelentős és több nyelvi tartományra kiterjedő megváltozása többnyire jellegzetes mintázatot alkotott, amelyek bizonyos társas viselkedési stratégiákkal is összefüggésbe hozhatók; a nyelvhasználat módja ezeket valósította meg vagy jelezte nyelvileg. Az alábbiakban áttekintjük ezeknek a stílusváltozatoknak és -stratégiáknak a fő típusait.

7.1. Stílus és stratégia: BIZONYTALAN és TÁVOLODÓ. A beszélői stílus egyik legjellegzetesebb változata a határozatlanság, bizonytalanság és távolítás nyelvi megjelenítéséhez kapcsolódott, mely elsősorban az etnikai témák (cigánykérdés, cigánymentes övezet) érintése kapcsán jelent meg. Ez a határozatlanság, bizonytalanság, távolságteremtés a nyelv számos tartományában megvalósult. Szintaktikai szempontból nézve nőtt a félbehagyott mondatok, a rosszul szerkesztett vagy nehezen értelmezhető szerkezetek száma, amelyek a beszélő bizonytalanságának ikonikus megjelenítése mellett az értelmezés nyitvahagyását hozzák magukkal. Számos szemantikai és pragmatikai enyhítő jelent meg, pl.: *szerintem, érzésem szerint, talán*. Jellemző volt a diskurzusra való involválódás (részvétel) csökkenése: a társalgási aktivitás gyengült, a beszédtempó lassult, a beszélő szövege jóval több lehetséges fordulóváltási pontot tartalmazott, mint más diskurzusrészek. Jellemző volt továbbá itt a diskurzusjelölők számának emelkedése (pl. *szóval*, hezitációs funkciójú *hát*), a háttéracsatorna-jelzések (elsősorban sóhaj) gyakoribbá válása, valamint a szünetek és a hezitációk mennyiségének növekedése is.

Ezek a jelenségek sok esetben társas jelentésekre tettek szert: nemcsak egy adott vélemény bizonytalanságát, hanem a beszélői állásfoglalás („stance-taking”) határozatlanságát is jelezték, a beszélő arcának/homlokzatának védelmét, valamint a be-

szélő interakcióbeli visszahúzódsát kidolgozva. Erre látunk példát az alábbiakban (l. (8) példa):

(8) A: [sóhajt] ...Hhhát nem tudok pontosan válaszolni erre, ... mert nemmm ismerem alaposan, tehát tisztán nem ismerem a ö cigányoknak a helyzetét. ... Ööö ö ééézésem szerint nagyon sok támogatást kapnak. ... De azt talán nem mondanám, hogy túl jó dolguk van. Sz<óv>al... (B7106 ETN)

A beszélő arcának stílus által történő védelme olykor az identitás explicit bemutatásával (és védelmével) is együtt járt, mint a (9a) és (9b) részletben látni:

(9)(a) Hát ööö nem vagyok sovinszta [= rasszista], de ■ de mégis sovinszta vagyok. (B7303 ETN)

(b) én nem tudom, nem vagyok fajgyű<l>ö<l>ő, [...] de... (B7313 ETN)

Egyes esetekben a társalgási aktivitás hirtelen (és olykor normasértő mértékű) csökkenését figyelhettük meg, amiben az interakció szimbolikus terében való hátralépés, a beszélő arcának védelme, sőt pillanatnyi teljes elrejtése manifesztálódott. Erre mutat példát a (10) részlet:

(10) Válaszelnék, deee inkább nem válaszolok. Nem válaszolok. (B7403 ETN)

Más esetben (l. pl. (11) részlet) a beszélő visszavonulása és álláspontjának elfedése nem járt együtt az arc teljes elrejtésével, a csoportidentitás jelzésére történt egy implicit, de értelmű utalás:

(11) Hát hadd ne beszéljek errő<l>, mer azt szokták mondani, hogy... Hitler félmunkát végzett. ... (Úgyhogy) ennyi a véleményem. (B7303 CMÖ)

Összegezve elmondható, hogy ez a stílusváltozat elsősorban a társas szempontból kínosnak számító (és így lehetséges arcfenyegetést jelentő) kérdések (etnikumok, cigányok, cigánymentes övezet) kapcsán jelent meg, de nem önmagában a témához vagy a beszélő arra vonatkozó ismereteinek hiányához köthető, hanem a beszélőnek a témát illetően mutatni kívánt önképéhez és az azzal kapcsolatos arcvédő stratégiákhoz, valamint a beszédpartnerrel kialakítandó viszonyhoz. Ezekben az esetekben a stílus többnyire a beszélői állásfoglalás határozatlanságát, a csoportidentitás elkenődését vagy legalábbis háttérbe helyezését jelezte, illetve a beszédpartner irányában egy elfogadhatónak tartott arc megjelenítéséhez kapcsolódott, ami egyes esetekben explicit metadiszkurzív elemekkel is összefonódott.

7.2. Stílus és stratégia: HATÁROZOTT és INVOLVÁLÓDÓ. A fenti mellett egy másik stílusváltozat is gyakran körvonalazódott a beszélgetésekben, mely az előzővel ellentétben a határozottság és a beszélői részvétel fokozódásához kapcsolódott. Míg az előzőkben a megnyilatkozásokra inkább szemantikai nyitottság, különféle pragmatikai enyhítések és a diskurzusbeli aktivitás és részvétel csökkenése voltak jellemzők, ezekben az esetekben a határozottság, nyomatékosság, pragmatikai erősítés és az interakcionális részvétel, aktivitás fokozódása dominált.

A nyelvi megvalósulást vizsgálva itt is nagy szerepet kaptak a szupraszegmentális és konverzációs jelenségek: a beszélő fordulójának hossza nőtt, a beszédtempó gyorsulása mellett olykor a hangerő is fokozódott, nőtt az átfedő beszédrészek száma és terjedelme. Emellett számos jellegzetes lexikai, pragmatikai és retorikai eszköz jelent meg: elsősorban a túlzás, az ismétlés, halmozás és fokozás jelenségei (pl. *Hát akarok. Igen. Én akarok. vagy: óriási kedvezményeket, ilyet egy magyar ember az életbe<n> nem fog kapni ilyen kedvezményeket*), a beszélő beszédaktusainak explicit metanyelvi megnevezései (*itt hangsúlyozom, megmondom magának*), sőt indulatszók, káromkodások is feltűnnek (*a rohadt életbe, rosseb*). Mindezek a határozottság, nyomatékosság kifejezéséhez és pragmatikai erősítésekhez kapcsolódtak: nemcsak a beszélő állításait nyomatékosíthatták, hanem diskurzusbeli arcának és állásfoglalásának markáns kidolgozását végezték. Ezt látjuk például a (12) részletben.:

(12) A: *na, ■ enne= ■ azér<t> van, mer<t> a kormány tú<l>ságosan elragadta a gyepelöt azzal, hogy a cigányokat felkarolta, és ezt a nem dolgozó ■ embereket, ■ mer<t> ebből nem, nagyon kevesen tudnak do<:><l>gozni, ■ van, aki tisztességes, itt hangsúlyozom,*

T: *Igen*

A: *de a legtöbbjük nem tisztességes, ■ és nem szeretnek dolgozni, ■ és ■ lovat adott alájuk azzal, hogy lakást épített nekik, ■ óriási kedvezményeket, ■ ilyet egy magyar ember az életbe<n> nem fog kapni ilyen kedvezményeket,*

T: *Igen*

A: *Amit a cigányoknak adtak. ■ Ezt én nem tudom megérteni, hogy ■ hogy ez<t> miér<t> adták.* (B7303 ETN)

Megjelentek tömör és szinte szentenciaszerű kijelentések is, melyeknek formája a stílus részeként szintén a határozott véleményalkotói vonásokat és állásfoglalást jelenítik meg, mint például a (13a) és (13b) mutatja:

(13)(a) *Megmondom magának. ■ A cigányok utálják a fehéreket, a fehérek utálják a cigányokat.* (B7306 ETN)

(b) *Egy cigánybó<l> hét lesz, hétbő<l> negyvenkilenc. ■ S azok csiná<l>ják a balhét.* (B7411)

A fenti példákban több stilisztikai alakzatot is megfigyelhetünk, így a halmozást, a túlzást, az ellentétet és a fokozást. A beszélői tevékenység explicit metapragmatikai megnevezése és a beszélő személyének hangsúlyozása szintén megfigyelhető, a fenti (13a) és az alábbi (14) példában is, mint a beszélői identitás markánsabb diszkurzív kidolgozásának eszköze:

(14) *Igen. ■ Hát akarok, ■ igen. ■ Én akarok. [= ti. véleményt mondani a cigányokról]* (B7303)

Az így megalkotott határozottság nem (csak) a beszélő véleményét, hanem diskurzusbeli fellépését, szerepvállalását és önbemutatóját is jellemzi, az identitás interakcióbéli kidolgozásához kapcsolódva. Ebben a stílusban a világos önpozicionálással és a határozott állásfoglalással legtöbbször a diskurzusbeli aktivitás növekedése is együtt járt: a beszélő a diskurzus teréből nagyobb területet foglalt el, ami a beszédtempó gyorsulásában és a fordulók hosszának növekedésében volt megfigyelhető.

E típusban a beszélői aktivitás erősödésével gyakran a diskurzusbeli interaktivitás is fokozódott: megnőtt a száma a beszédpartnerre irányuló nyelvi szerkezeteknek is, mint pl. retorikai kérdéseknek, visszakérdezéseknek, nyomatékosító közbevetéseknek. Az alábbi részletek (l. (15a) és (15b)) erre mutatnak példát:

(15) (a) *A: Az a baj, hogy ■ ő szerintem, ez hülyeség, hogy e= egy ember utál egy másik embert. Azér<t>, mer<t> ő cigány, mér<t> kell utálni?*

T: Igen

A: Mér<t> kell azér<t> utálni? Az attó<l> még az ugyanolyan embe= ember, mint én. Nem? (B7306 CMÖ)

(b) *A: *Fejtsem* ki, hogy miér<t>. Há<t> nézze! ■ Például, ■ ő ugye ■ mi, mi, mi mos<t>már ■ mos<t>már nálunk egy cigányinyá= =imádat <=cigányimádat> van, ■ mer<t> ugye ő ■ a cigányok ez<t> kapnak, az<t> kapnak, mmm nem t<d>om, milyen segélyeket hívnák ezt, nem t<d>om, milyen segélyeket kapnak a ■ ő tanácstól, ettől-attól-amattól, ■ és ■ és sok cigány, ugye, aki munkané:><l>küli, nem do:><l>ozik, öl, rabol, gyilko<l>, mindent, amit el lehet róluk képze:><l>ni, s nagyon védik őket, ■ ésss és azér<t> elharapódnak egy idő után ők, szerintem. Nekem így, ez a véleményem, mer<t> ■ ugye az ember megy az utcán, ■ meg ugye nézi a Kék fényt,*

*T: *Igen*.*

*A: *például*, ■ hát, ■ megnézi, <0a> hetven százaléka cigány. (B7407 CMÖ)*

Összegezve elmondható, hogy ebben a típusban a nyelvi megformálás eszközei a beszélői állítások nyomatékosítása mellett a beszélői állásfoglalás kiemeléséhez, az „arc” markáns megrajzolásához és a határozott önpozicionáláshoz kapcsolódtak.

Többnyire a beszélő és a beszédpartner involválódásának, interakcionális részvételének növekedését is jelezték a folyamatosan újraalakuló kontextusban. A beszélő és a partner involválódása azonban nem mindegyik „határozott” stílusú diskurzusrészben volt megfigyelhető: ennek tükrében két fontos altípust különböztetünk meg.

7.3. Stílus és stratégia: ERŐSEN BEVONÓDÓ/EMOCIONÁLIS. Az egyik fontos stílusváltozat nemcsak a beszélői én markáns megjelenítésével függött össze, hanem a beszélő és a beszédpartner involválásának növelésével is. E típusban jellemző a beszédpartnerre való fókuszálás, a dialogicitás és az interaktivitás növekedése, a partner bevonását szolgáló nyelvi jelenségek (kérdések, visszakérdezések, a partner megszólítása stb.) fokozott jelenléte. A beszélő részéről is növekvő interakcionális részvétel, involválódás volt jellemző, ami gyakran együtt járt az érzelmi bevonódással és az emocionalitás növekedésével: ezt nyelvileg elsősorban az indulatszók, emocionális töltésű szavak, nemegyszer káromkodások, valamint a töredezett szintaktikai szerkezetek jelenítik meg, továbbá a már említett retorikai eszközök nagy része is ehhez kapcsolódik (fokozás, túlzás). E típusban igen fontosak a szupraszegmentális és konverzációs jelenségek is: a beszédtempó gyorsul, a hangerő általában fokozódik, nő az átfedő beszéd mennyisége, valamint a nevetések száma. Emellett a szókinccs terén az addigi stílustól erősen eltérő, szlenges, sőt esetenként vulgáris és durva elemek jelentek meg (*tök hülyeség, leszarom*). Mindezek által a helyzet formalitása és a beszélők közti távolság jelentősen csökken, így bizalmas jellegű, egyes esetekben kifejezetten bizalmas viszony jön létre.

Ezt a stílusváltozatot illusztrálják a következő példák, melyek azért különösen érdekesek, mert ezekben a stílus – és ezzel a kontextus – hirtelen és rövid ideig tartó megváltozása, ezáltal a beszélői viszonyok váratlan újrainása volt jellemző. Az interjúban, amelyből a példák származnak, a beszélőt általában (tehát a „kiinduló stílusban” és a diskurzus többi részében) magas fokú választékoság, egy „művelt, idősebb, tekintélyes értelmiségi”-re jellemző beszédmód jellemezte, a beszédpartnerrel való viszonyában pedig formalitás és távolságtartás dominált, mindez azonban az interjú egyes szakaszaiban (mint a (16a) és (16b) példákban látszik) hirtelen megváltozott:

(16a) A: **Jajj, if= istenem,* ■ hát azér<t> csodá<l>kozom akik ezt, hát ■ most ez egy kérdés? Má ne fü= hülyesked*jünk*!* (B7102)

(16b) A: *Hát hogy lehet így, hogy ki beszél szépen, hogy politikus, (vagy a) tinédzser, ilyen hülyeséget. Háttt ö... hát is is... mindegyik közt van aki szépen beszél, és aki – mér! Tinédzser nem beszélhet szépen?... Ilyen pesszimista? *ő*? Hogy aszongyam, hogy csak a politikus, vagy csak a tinédzser? Hát olyan rossz a kérdésfeltevés, hogy azzz nem igaz!”* (B7102)

A két idézett beszélgetésrészlet stílusa jelentősen eltér a nagyfokú választékossággal és magas fokú nyelvtani szerkesztettséggel jellemezhető előzményektől és a folytatástól is. A változások egyrészt a beszélő erős érintettségét dolgozták ki nyelviileg, de együtt jártak a beszélő önmegjelenítésének változásával is. Erre mutatnak példát az alábbi részletek is (l. (17), (18) és (19)), amelyekben a stílus az addigi kimért tanárnő helyett mintha egy bizalmasan évődő barátnőt jelenítene meg:

(17) A [mélyebb hangon, kicsit kihívóan]: *De mos<t>* maga sze*rint, ■ de most nem igaz, amit mondtam? Igen. De most nem igaz, amit mondtam?* (B7102)

(18) A: *Engem nem érde= na és a Mi! És a* kenyéradó gazdáját soha nem bírálja?* (B7102)

(19) A [évődő, viccelődő hangon]: **Re*mélem, hogy nem maga állította össze ezt a. ... [nevetve].*
T: [nevetve] *Nem! Nem én állítottam *össze*!* (B7102)

A bizalmas attitűd és az informalitás olyan nyelvi jelenségekben is megfigyelhető, mint a hangkiesések számának növekedése, a szünethossz csökkenése, a diskurzusjelölők használata (*hát, de most, má*), és a feltűnően sok nevetés, sőt együttnevetgélés; mindez erős ellentétben áll a diskurzus többi részének stílusával. A választékosság csökkenése, az informalitás és spontaneitás növekedése a szintaktikai szerkezetek és a szókincs változásaiban is megmutatkozott: sok a töredezett mondatszerkezet, befejezetlen mondat, közbevetés, és lexikai szinten is megjelentek a személy egyszerűbb, közvetlenebb prezentációjához, valamint e bizalmas viszonyhoz kapcsolódó választások (pl. *hogy aszongyam, tök hülyeség*).

Összegezve tehát ezt a stílus- és stratégiatípust az jellemezte, hogy a beszélő interakcionális bevonódása jelentősen megnőtt, ezt emocionális bevonódás is kísérte, és ez az adott szövegrészben az emocionalitást kidolgozó nyelvi elemek számában is megjelent. Ezzel párhuzamosan a beszédpartnerhez való viszony is jelentősen változott: közvetlenebbé vált az addigiakhoz képest, a korábban jellemző interperszonális távolságot közeledés és bizalmas viszony váltotta fel.

7. 4. Stílus és stratégia: A KIDOLGOZOTT NARRATÍVA. A „határozott” stratégiához kapcsolódva egy másik jellegzetes típus is megfigyelhető volt, mely szintén a beszélő diskurzusbeli aktivitásának növekedésével és határozott önmegjelenítésével járt együtt, ám ebben az esetben nem az interperszonális közeledés és a beszélői bevonódás, hanem elsősorban a „kidolgozottság” dimenziója volt a meghatározó. Ez a típus kidolgozott vélemények vagy történetek elmondása kapcsán volt megfigyelhe-

tő, melyek elsősorban az identitás nyelvi megjelenítése során kerültek elő a beszélő gyakorlatában és kaptak fontos szerepet.

E stílus jellegzetességei közt említhető, hogy a megakadás-jelenségek, hezitációk száma alacsony benne, a beszédprodukciónak gondos; a fordulók hosszabbak, a szóátadás ritka, a közbevágás és együttbeszélés szintén. A szintaktikai megformáltság az írott szövegeknél szokásos szerkesztésmóddhoz áll közel: nő a szerkesztettség foka, a mondathossz, az alárendelések száma nagyobb, a „rosszul” szerkesztett szintaktikai szerkezetek, valamint a befejezetlen megnyilatkozások aránya kisebb, mint más szakaszokban. A lexikai választásokat is nagyobb gondosság, nagyobb fokú választékosság jellemzi (pl. *közvilágítás, bekövetkezett, járóképtelen voltam*). Ebben a stílusban erős retorizáltság, hatásra törekvő felépítettség figyelhető meg, ami a gondos beszédprodukciónak és a lexikai választások mellett a globális szerkezetben (bevezetés, csattanó), a képszerűségben (*esek ki a semmibe*) és különféle retorikai alakzatok használatában (túlzás, ismétlés) is megmutatkozik. Egy rövid példát mutat az alábbi részlet (20):

(20) „Nekem van egy ő [lassan, hangsúlyosan, raccsolva] szív aarhitmiám, és ez nagyon látványos tud lenni. ■ T(eh)át voltak olyan rosszulléteim, ■ különösen amikor én még nem tudtam, hogy ez mi, ■ amikor ez jelentkezett, ő amikor először jelentkezett. ■ Akkor igen azt úgy éreztem, hogy most vége, ■ mert ez olyan rosszulléttel jár. ■ Hogy így érzem, hogy esek ki a semmibe” (B7102).

Ez a stílus szorosan összekapcsolódik a „narratíva” vagy „előadás” műfajával, sőt annak megidézésével meg is határozza a kontextust: az „előadás” műfaji normáival összhangban az interaktivitás itt jellemzően csekély, a partnerre fókuszáló és az ő involválására irányuló nyelvi eszközök száma alacsony, monologikus beszédmód jellemző; az elbeszélte történet és a beszélői identitás kidolgozása kerül a figyelem középpontjába, a másik fél pedig interakciós partner helyett ideiglenesen az előadás hallgatójának szerepét kapja. A stílus itt egy diskurzusműfaj (narratíva, előadás) létrehozásával a résztvevői szerepeknek és viszonyoknak az alakítását is érinti, a műfajhoz tartozó jellegzetes interakciós szerepek megidézésével és kiosztásával, emellett az interakciós identitás-megalkotásra is kiemelt lehetőséget ad.

Összegezve ez a stílusváltozat így jellemezhető: a nyelvi megformálást kidolgozottság, a beszédprodukciónak és a grammatikai-lexikai választások gondossága, nagyobb retorikai szerkesztettség jellemezte. A beszélői aktivitás magas, az interaktivitás és a beszédpartner bevonására irányuló eszközök száma alacsony volt. Ez a stílus elsősorban a narratíva beszédműfajához kapcsolódott, és annak esetleg már korábban kidolgozott, a beszélő előzetes diskurzusgyakorlataira is építő megteremtésével egyben a kontextust is szervezte: egyrészt szabályozta a résztvevői szerepeket és aktivitást (előadó és hallgató), másrészt lehetőséget adott a beszélő stílusbeli és explicit önmegjelenítésére is, amelyet a stílusban a kidolgozott nyelvi eszközök valósítottak meg.

8. Stílus és stratégia az egyén önjellemzésében: AZ EGYÉNI IDENTITÁS VONÁSAI. Az eddig bemutatott stílusváltozatok főleg általánosabb társas és diszkurzív stratégiákhoz kapcsolódtak, amelyek elsősorban az arc védelmét vagy erősítését és az interakcióbéli társas viszonyok, szerepek alakítását vagy magát az interakció szervezését szolgálták a társalgás egyes helyzeteiben. Ezek mellett vagy ezekkel keveredve a stílus számos más egyéni variációt is mutathat, akár a fenti stratégiák összefonódásai nyomán, akár az egyén speciális önmegjelenítési céljai alapján, melyekre a „kiinduló stílus” említésénél már utaltunk. A következőkben néhány példán szeretnénk bemutatni, hogy a beszélői stílus egy-egy variációja hogyan válhat a beszélő speciális önjellemzésének, önbemutatásának eszközévé.

A stílus egyes esetekben elmozdult a hétköznapi, informális beszélt nyelven belül a tipikusan szlengnek vagy vulgárisnak tartott elemek felé. Ez lehet a partnerhez fűződő bizalmasság jelzése is, de a beszélői önjellemzés, identitás kidolgozása is. Az elemzett interjúkban az ilyen stílus elsődlegesen nem a résztvevők viszonyához, hanem a beszélő önmegjelenítéséhez kapcsolódott, és a beszélő szókimondóságát, lezseriségét alkotta meg nyelviileg (pl.: „*Válasszon el, és akkor agyó!*”, „*Le van ejtve*”) (B7330). Ez szorosán kötődött a beszélő nő egyéb identitás-kidolgozásaihoz is, amelyeket egy önálló, függetlenséget, vagányságot és erőt hangsúlyozó önbemutató jellemzett. Az erő és vagányság nyelvi megjelenítéséhez sorolhatjuk a káromkodások és durva kifejezések használatát is („*a rohadt életbe*”, „*leszarom*”) (B7330)). Mindez összefonódott a beszélő explicit verbális önjellemzésével is: „*mer én mindig egyenes voltam*”, „*én egy nagypofájú, szókimondó*” [nő vagyok] (B7330).

A stílusnak egy másik jellegzetes változatát is megfigyelhetjük a társalgásbeli identitás-kidolgozás, önmegjelenítés eszközeként, amely az elegancia, higgadság, tekintély megjelenítéséhez (regisztrálásához) kapcsolódik: ebben az esetben a stílus egy „művelt”-nek, „választékos”-nak tekinthető irányba mozdul el, így válik a beszélő önjellemzésének fontos részévé. Az alábbi, korábban már idézett interjúrészlet (l. 20. példa) ezt is illusztrálja, egy halálélmény elmesélése kapcsán. Itt a halálveszély bemutatása során a beszélő beszédmódja önmaga jellemzését és a betegségét is kidolgozta stilisztikailag; ennek eszközeiként szerepelnek a választékos kifejezések, valamint a raccsolás, amely az úri beszédmódot stilizálva a betegségnek fontosságot és eleganciát kölcsönöz (egyben pars pro toto-ként a betegség is az identitás fontos részletét alkotja). Az elbeszélést nyugodt, lassú, gondos beszédmód és választékos, szabatos mondatszerkesztési megoldások jellemzik, ami a halálveszélyben tanúsított higgadt, bátor viselkedését dolgozza ki – ikonikusan is – nyelviileg; mindezt hosszabb (hatás)szünetek és ismétlések is nyomatékosítják: „*Nekem van egy ő [lassan, hangsúlyosan, raccsolva] szív aarhitmiám, és ez nagyon látványos tud lenni. ■ T(eh)át voltak olyan rosszulléteim, ■ különösen amikor én még nem tudtam, hogy ez mi, ■ amikor ez jelentkezett, ő amikor először jelentkezett. ■ Akkor igen azt úgy érzem, hogy most vége, ■ mert ez olyan rosszulléttel jár. ■ Hogy így érzem, hogy esek ki a semmibe*” (B7102).

A harmadik példában egy veszélyes történet elbeszélése kapcsán figyelhetjük meg a stilizálás és önjellemzés összedolgozását (l. (21) idézet):

(21) A: *Hát ő ■ ez egy ő [nevet] nagyon régi történet, akkor nagyon megijedtem. ■ Olyan tizenhat-tizenhét éves lehettem, ééés az a hír terjedt el a városba<n>, hogy egy szatír ■ garázdálkodik, ■ aki este magányos nőket megtámad. És hát akkor még nagy szám volt a televízió, csak nagyonénemnek volt televízió*ja és*[...]■ és ááá-ramszünet volt éppen, mire én má hazamentem volna, és hát nem volt az egy olyan nagy távolság. Hát mennyi, olyan tizenöt perces ■ séta. És teljesen kikapcsolták a közvilágítást. ■ S akkor mellém lépett egy férfi ■ [nevetve] és hát én nagyon adtam a bátor kislányt. [...] És akkor megkérdezte, hogy mi a véleményem a szatírról és nem-e <e> félek, ■ hogy engem is majd elkap. ■ S akkor nemmm láttam egyá<l>-talán, csak azt, hogy egy férfival megyek, úgy egy kapualjából lépett ki. De egy olyan fantasztikus érzés vo<l>t, hogy úgy megéreztem, hogy valaki elém fog lépni. Szova<l> mintha úgy fölkészültem volna egy másodperccel előbb, mint ahogy ■ ez bekövetkezett. ■ És akkor ■ hát én mondtam, hogy biztosan <ss> nem félek, mert hát ön megvédene engem. Mondtam a férfinak, ■ és csodák-csodája, egy olyan ■ jó hat-hét perces séta után, úgy kettesbe<n>, hozzá kell tennem, ■ folygyulladt a villany, és pont a villany ő oszlopa alá értünk, amikor láttam, hogy ilyen fekete kendővel el volt az arca*

T: *Ta*karva*.*

A: **eltakarva*. ■ És ■ úgy még kiszaladt a számon, „na, mi van, szatírkám”. És akkor e<:><l>kezdett káromkodni, hogy én biztos egy beépített [mindketten nevetnek] valakije vagyok a rendőrségnek, és attól jött[...] ki rajtam az idegesség. ■ Egész reggel nem aludtam. Kezem-lábam remegett. (B7314)*

Itt a beszámoló stílusát a köznapi társalgási nyelv és választékos, sőt mesét idéző kifejezések keveredése jellemzi: pl. *elterjedt a hír, egy szatír garázdálkodik, egy olyan fantasztikus érzés volt, csodák-csodája, kezem-lábam remegett*. Ez a stílus a mese és a fantasztikum kontextusát teremtette meg, melyben az elbeszélő, aki ennek a kalandos történetnek főszereplője, egy mitikus hős szerepében került bemutatásra. Emellett az elbeszélés stílusában könnyedség és humor is megjelent, amit a nevetések, a köznapi, informális beszélt nyelvi elemek, kifejezések használata (*nem-e félek, hogy engem is majd elkap* [ti. a szatír], *és akkor hát én mondtam*), illetve a fölényes-gúnyos megjegyzések eredményezték (pl. *na mi van, szatírkám*): ez a beszélői identitás részeként a beszélő könnyedségét, lezserségét, talpraesettségét jelenítette meg. Mindez szorosan kapcsolódik az explicit módon végzett önjellemzéshez is (*adtam a bátor kislányt*).

Mindezekből tehát az is megállapítható, hogy a stílus az egyes általánosabb stratégiákhoz kapcsolódó beszédmód-változatok mellett egyéni variációkban is megjelent, mint az identitás nyelvi kidolgozásának eszköze, attól függően, hogy a beszélő

a diskurzusból milyen vonásokat, részleteket kívánt megjeleníteni önmagával kapcsolatban az explicit verbális önjellemzés helyett vagy mellett. Az itt elemzett példák az egyenesség, erő és szókimondóság, az elegancia és a méltóságteljes nyugodtság, valamint a mitikus hős és a lezserség, talpraesettség vonásainak stílusbeli kidolgozását mutatták be az identitás diskurzusbéli ábrázolásának részeként.

9. Összegzés. Tanulmányunk egyik célkitűzése az volt, hogy a szociolingvisztikai stíluselméletek legfontosabb állomásainak áttekintésével felvillantsák azokat a lehetőségeket, melyek ennek az empirikus területnek a főbb megközelítéseit, szemléletét, alapvető eredményeit a hazai stílus kutatás számára is egyre inkább megkerülhetlenné teszik. Kiemelten foglalkoztunk a szociolingvisztika úgynevezett harmadik hullámához tartozó konstruktivista stílusmegközelítésekkel, ismertetve a stílus konstruktivista és interakcionális felfogásának főbb elveit: a stílus iniciatív, kezdeményező értelmezését, a társas valóság konstruálásának eszközeként való megközelítést, továbbá a társas jelentések létrehozásának gyakorlataiban való vizsgálatát. E konstruktivista stílusfelfogás legfőbb képviselői arra keresik a választ, hogy a stílus hogyan működhet kontextualizációs utasításként, és hogyan válhat a beszélői, illetve a csoportidentitás, a beszélői állásfoglalás vagy a társas viszonyok kidolgozásának eszközévé, akár az egy-, akár a többnyelvű beszélők gyakorlataiban.

Az elméleti áttekintés után a második részben a BUSZI-2 korpuszán vizsgáltuk meg az egyének beszédében megfigyelhető stílusbeli variabilitás és a társas jelentések közti összefüggéseket. Elemzésünkben nagy hangsúlyt fektettünk a társalgás megvalósulásához kapcsolódó konverzációs jelenségek bevonására is. Az eredmények alapján megállapítható volt, hogy a stílust és annak változását nem eleve adott társadalmi tényezők vagy a diskurzus egyes témái határozták meg önmagukban, hanem a beszélőnek az adott helyzetben, az adott téma kapcsán választott önmegjelenítési, a diskurzusbéli identitását és a beszédpartnerrel való viszonyát alakító, aktív stratégiája. Ezek között kirajzolódott néhány jellegzetes, főbb stílus- és stratégiatípus: így az arc védelmét szolgáló visszahúzódás és bizonytalanság nyelvi jelzése; a beszélői állásfoglalás és arc nyomatékosítása; valamint a beszélő határozott pozicionálása; továbbá lényeges kapcsolat volt a stílus és a beszélő–beszédpartner közti interperszonális távolság és szerepviszonyok nyelvi kidolgozása között, esetenként ezek jelentős változása, újraalakítása is megtörtént. A stílus alkalmas volt egyes beszédműfajok megidézésével is a kontextus alakítására, és ezzel a résztvevői szerepek és viszonyok szabályozására. Végül a stílus az egyén nyelvi identitáskonstruálásának, a diskurzusbéli énmegjelenítésnek és -jellemezésnek is fontos eszközeként szerepelhetett: mutatható többek között szókimondó, vagány karaktert, illetve méltóságteljes nyugalmat, eleganciát, lezserséget, vagy éppen a mitikus hős vonásait.

Vizsgálatunk elsősorban néhány fő stílustípus jellegzetességeinek bemutatására és az ezekkel kapcsolatba hozható társas jelentések feltárására törekedett a társalgásban, nem volt célja a teljes körű elemzés, sem a megfigyelt jellegzetességek rendszer-

be foglalása. Az itteni elemzések elsősorban az arcvédő- és megjelenítő stratégiák, az önjellemzés és a résztvevői viszonyok terén tárták fel a stílus szerepét. Emellett rámutattak a stílusnak az involvál(ód)ással (az interakcióbeli és érzelmi bevonódással), a partnerre való fókuszálás és az interaktivitás mértékével, a spontaneitással/kidolgozottsággal, valamint a beszédműfajokkal való szoros kapcsolatára is. Mindezzel alátámasztja a stílus interakcionális szociolingvisztikai elemzésének jelentőségét, és egyben továbbmutat a fentiekben csak részlegesen érintett jelenségek stilisztikai elemzése felé.

10. Utószó és kitekintés

A jelen tanulmány a *Magyar Nyelvőr* 2010/3. számában megjelent írás átdolgozott változata (*Magyar Nyelvőr* 2010. 134/3. 298–321). Az átdolgozás során főként pontosításokat és az érthetőséget segítő kiegészítéseket tettünk, melyek a tanulmány tartalmát lényegileg nem módosították, a 2010-ben írt, az akkori nyelvészeti kontextusban létrejövő munka eredeti jellegének megőrzéséért. Dolgozatunk a „globalizációs kritikai szociolingvisztika” meghatározó irányzattá formálódásával (lásd Blommaert 2010, Blommaert–Rampton 2011) közel egy időben jelent meg. Az elmúlt tíz évben számos új kutatási eredmény halmozódott fel, újonnan megfogalmazott vagy jelentősen átformálódott vizsgálati utak, nézőpontok, fogalmak, valamint különböző lényeges, szociolingvisztikán belüli, illetőleg transzdiszciplináris megközelítések jöttek létre, melyeknek akárcsak vázlatos bemutatása is sokszorosan meghaladná a jelen tanulmány kereteit. A stílus vonatkozásában is kulcsfontosságúvá válik a *repertóár* Gumperz (1964) nevéhez kapcsolódó fogalmának a *szemiotikai források komplex készleteként* való kiterjesztése (áttekintésére lásd Busch 2012); valamint a Vertovec (2007) által bevezetett *s* az újabb szociolingvisztikai munkák értelmezési keretét jelentősen meghatározó *superdiverzitás* fogalma és kontextusa a hozzá kapcsolódó jelenségekkel és koncepciókkal együtt (l. Bartha 2016); ezek kritikailag bontják le az önálló néven nevezett nyelvek, nyelvváltozatok, kódok, anyanyelv, egy-, két-, többnyelvűség stb. körülhatárolhatónak gondolt fogalmait, átformálva, mediatizálva és kommodifikálva az egyén tudásból és képességekből álló szemiotikai eszközeit, melyek a(z) informális) tanulás és tudás(ok) új konstrukcióinak keretében a stabil beszélőközösségek helyett hálózatok, a tudás- és a gyakorlatközösségek fluid tér-idő közegében értelmeződnek (a kritikai szociolingvisztika fő alapvetéseinek áttekintésére lásd Bodó–Heltai 2018).

Elmondható, hogy a kritikai szociolingvisztikai, társas konstruktivista stílus-szemléletek mára nagymértékben eltávolodtak a variacionalistaként számon tartott megközelítésektől. Egyúttal távolodtak attól a kognitív aszimmetriától is, amelyre Labov eredeti beszéd-figyelem modellje épült, miszerint az elsőként tanult „vernakuláris változat” egyben kognitív elsőbbséget is élvez (vö. Sharma 2018). Szükség

lenne egyrészt a legújabb stílusmegközelítések metakritikájára, másrészt számos olyan új, vegyes módszerekkel végzendő vizsgálatra, amelyek a kognitív, társas, interakciós és ideológiai tényezők kölcsönhatása alapján értelmezik (újra) a stílus, stílushasználat, -változatosság és kapcsolódó jelenségeik kérdéseit.

A tanulmányban érintett fogalmak és elméletek²⁵ utóéletének, a stílushoz, stílushasználathoz kapcsolódó új vagy különösen a kritikai szociolingvisztikai irányzatokban új hangsúlyokkal megjelenő koncepcióknak, valamint a hazai kutatási vonatkozásoknak²⁶ a bemutatása, az elméleti és fogalmi átjárhatóság megteremtése azonban már egy másik, önálló tanulmány feladata.

Hivatkozott irodalom

- Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge University Press, New York.
- Androutsopoulos, Jannis 2007. Style online: Doing hip-hop on the German-speaking web. In: Auer, Peter ed., (2007). *Style and Social Identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity*. Mouton, Berlin. 279–321.
- Auer, Peter ed. 1998. *Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity*. Routledge, London.
- Auer, Peter ed. 2007. *Style and Social Identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity*. Mouton, Berlin.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartha Csilla 2016. Szerkesztői bevezető. In: Bartha Csilla szerk., *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVIII.: a többnyelvűség dimenziói: terek, kontextusok, kutatási távlatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 7–20.
- Bartha Csilla–Hámori Ágnes 2009. A stílus megközelítései a szociolingvisztikában: Beszédstílusok a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúban. Előadás és bemutató, Budapest,

²⁵ Ilyen többek között az „enregisterment” („regiszterképzés”/”regisztrálás”), a társas indexikalitás, a nyelvideológiák szemiotikai, antropológiai, kritikai szociolingvisztikai elméletei, a társadalmi különbségtétel komplex értelmezése, a stílus medialitása, a kritikai multimodalitás, vagy a „stance” kiterjesztett fogalma (l. például Agha 2007, Gal 2018, Gal–Irvine 2019, Johnstone 2013, Jaffe 2016 stb.).

²⁶ Az utóbbi években a tanulmányban bemutatott szociolingvisztikai irányhoz kapcsolódó magyar kutatások között említhető a maszkulinitás konstruálásának vizsgálata magyar kollégiumi beszélgetésekben (Bodó-Szabó-Turai 2019), az identitás, a stílus és a performancia jelenségeinek elemzése posztkoloniális angolszász regényekben (Mózes 2018), a cigány (romani) nyelvhasználat társas jelentéseinek és az identitáskonstruálásnak vizsgálata Youtube tartalmakban (Hámori 2018) vagy a siketség társadalmi konstruálását, a siket identitások és kategóriák és a „nyelviség”, ideológiák és gyakorlatok összefüggéseit feltáró munkák (Bartha-Holecz-Romanek 2016); emellett további kutatások is érintik a stílus és a társas jelentéskötés összefüggésének kérdéseit, akár szociolingvisztikai, akár más elméleti háttérű (főként kognitív nyelvészeti, vagy e kettőt ötvöző, pl. Domonkosi–Kuna 2015) keretben.

- MTA Nyelvtudományi Intézet: Budapesti Szociolingvisztikai Interjú II. Szimpózium. 2009. október 20.
- Bartha Csilla–Holecz Margit–Romanek Péter Zalán 2017. Bimodális kétnyelvűség, nyelvi-szociokulturális változatosság és hozzáférés: A JelEsély modell eredményei és távlatai. In: Bartha Csilla szerk., *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVIII.: A többnyelvűség dimenziói: Terek, kontextusok, kutatási távlatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 337–370.
- Bell, Allan–Johnson, Gary 1997. Towards a sociolinguistics of style. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 4.1. 1–21.
- Bell, Allan 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13, 145–204.
- Bell, Allan 2001. Back in style: reworking audience design. In: Eckert, Penelope – Rickford, John R. eds., *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge University Press, Cambridge. 139–169.
- Bencze Lóránt 1996. *Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Blom, Jan–Petter–John Gumperz 1972. Social Meaning in Linguistic Structures: Code Switching in Northern Norway. In: Gumperz, John – Dell Hymes eds., *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. Holt, Rinehart and Winston, New York. 407–434.
- Blommaert, Jan 2010. *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Blommaert, Jan–Rampton, Ben 2011. Language and Superdiversity. *Diversities* 13(2): 1–21.
- Bodó Csanád–Heltai János Imre 2018. Mi a kritikai szociolingvisztika? Elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 142 (4): 505–523.
- Bodó Csanád–Szabó Gergely–Turai Ráhel Katalin 2019. Voices of masculinity: Men's talk in Hungarian university dormitories. *Discourse & Society* 30(4) 339–358.
- Brown, Penelope–Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bucholtz, Mary 1995. From Mulatta to Mestiza. Language and the Reshaping of Ethnic Identity. In: Hall, Kira – Bucholtz, Mary eds., *Gender Articulated: Language and the Socially Constructed Self*. Routledge, London–New York. 351–74.
- Bucholtz, Mary 2004. Styles and Stereotypes: The Linguistic Negotiation of Identity among Latin American Youth. *Pragmatics* 14 (2–3), 127–147.
- Bucholtz, Mary–Hall, Kira eds. 1995. *Gender Articulated. Language and the Socially Constructed Self*. Routledge, New York–London.
- Bucholtz, Mary–Hall, Kira 2004. Language and Identity. In: Alessandro Duranti ed., *A Companion to Linguistic Anthropology*. Blackwell, Oxford. 369–394.
- Bucholtz, Mary–Hall, Kira 2005. Identity and Interaction: A Sociocultural Linguistic Approach. *Discourse Studies* 7 (4–5), 584–614.
- Busch, Brigitte 2012. The Linguistic Repertoire Revisited. *Applied Linguistics* 33(5): 503–523.
- Cameron, Deborah–Kulick, Don 2003. *Language and sexuality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Chafe, Wallace 1982. Integration and Involvement in Speaking, Writing, and Oral Literature. In Deborah Tannen ed., *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Ablex, Norwood, N.J. 35–53.
- Chambers, J. K.–Trudgill, Peter–Schilling-Estes, Natalie eds. 2004. *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell, Oxford.

- Clark, Herbert C. 1996. *Using Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cook-Gumperz, Jenny–Gumperz, John J. 1976. *Papers on Language and Context*. Working Paper no. 46. Berkeley: Language Behavior Research Laboratory, University of California.
- Coupland, Nikolas 1980. Style-shifting in a Cardiff work-setting. *Language in Society* 9: 1–12.
- Coupland, Nikolas 1985. Hark, Hark the Lark: Social Motivations for Phonological Style-shifting. *Language and Communication* 5(3), 153–171.
- Coupland, Nikolas 2001. Dialect stylization in radio talk. *Language in Society* 30(3). 345–375.
- Coupland, Nikolas 2007a. *Style*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Coupland, Nikolas 2007b. Aneurin Bevan, class wars and the styling of political antagonism. In: Auer, Peter ed., *Style and Social Identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity*. Mouton. Berlin. 213–247.
- Coupland, Nikolas 2011. The sociolinguistics of style. In: Mesthrie, Rajens ed., *The Cambridge Handbook of Sociolinguistics*. Cambridge University Press, New York. 138–156.
- Cs. Jónás Erzsébet 2000. *A színpadi nyelv pragmatikája. (Csehov dialógusainak kommunikatív stíloselemzése)*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- Dér Csilla Ilona 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd szerk., *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 293–303.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. Debrecen.
- Domonkosi Ágnes–Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke: A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos–beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139,1: 39–63.
- Eckert, Penelope 2000. *Linguistic variation as social practice*. Blackwell, Oxford.
- Eckert, Penelope–McConnell, Ginet 1995. Constructing meaning, constructing selves: Snapshots of language, gender and class from Belten High. In: Bucholtz, Mary–Hall, Kira eds., *Gender Articulated. Language and the Socially Constructed Self*. Routledge, New York–London. 469–507.
- Eckert, Penelope–Rickford, John R. 2001. *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eckert, Penelope–Wenger, Etienne 1994. *From School to Work: an Apprenticeship in Institutional Identity*. Working Papers on Learning and Identity, 1. Palo Alto: Institute for Research on Learning.
- Eöry Vilma 1996. Szövegtipológia – stílustipológia. In: Szathmári István szerk., *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 138–151.
- Ervin-Tripp, Susan 1976. Is Sybil there? The structure of some American English directives. *Language in Society* 5: 25–66.
- Eskenazi, Maxine 1993. Trends in speaking styles research. *Proceedings Eurospeech* 1993. 1. 501–509.
- Fehér Erzsébet 1998. A „szövegtér” alakításának néhány újabb módja költészetünkben. In: Horváth Katalin–Ladányi Mária szerk., *Elem szerkezet és linearitás*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 89–99.
- Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc 1971. *A magyar stilisztika vázlatja*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Finegan, Edward–Biber, Douglas 1994. Register and social dialect variation: An integrated approach. In: Biber, Douglas–Finegan, Edward eds. *Sociolinguistic perspectives on register*. Oxford University Press, Oxford. 315–347.
- Fix, Ulla–Gardt, Andreas–Knappe, Joachim eds. 2008. *Rhetorik und Stilistik / Rhetoric And Stylistics*. Halbband 1. De Gruyter, Berlin / New York.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press, San Francisco.
- Gal, Susan 2018. Registers in Circulation: The Social Organization of Interdiscursivity. *Sign and Society* 6(1): 1–24.
- Gal, Susan–Irvine, Judith T. 2019. *Signs of Difference: Language and Ideology in Social Life*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gáspári László 1989. *Stiliztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Giles, Howard 1971. *A study of speech patterns in social interaction: Accent evaluation and accent change*. Ph.D. Thesis, University of Bristol.
- Giles, Howard–Coupland, Justine–Coupland, Nikolas 1991. Communication, context, and consequence. In: Giles, Howard–Coupland, Justine–Coupland, Nikolas eds., *Contexts of Accommodation*. Cambridge University Press, Cambridge–New York–Melbourne. 1–69.
- Giles, Howard–Coupland, Nikolas 1991. *Language: Contexts and Consequences*. Brooks/Cole Publishing Co., Pacific Grove.
- Goffman, Erving 1974. *Frame Analysis*. Harvard University Press, Cambridge.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–277.
- Gumperz, John. J. 1964. Linguistic and social interaction in two communities. *American Anthropologist* 66/(6/2): 137–153.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hall, Kira 1997. “Go Suck Your Husband’s Sugarcane!” Hijras and the Use of Sexual Insult. In: Anna Livia–Kira Hall eds., *Queerly Phrased: Language, Gender, and Sexuality*. Oxford University Press, New York, 430–460.
- Hámori Ágnes 2018. „Jó lett, Taven baktali!” Egy orális kultúra vizualitása: a cigány nyelv meg-JEL-énései a Youtube szemiotikai terében. In: Tódor Erika-Mária, Tankó Enikő, Dégi Zsuzsanna szerk., *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség II.: Nyelvhasználati terek és nyelvi sokszínűség*. Scientia Kiadó, Cluj-Napoca. 13–31.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2009. A népi konceptualizáció mint jelentésképző érték és stílusalkotó tényező Sinka István költészetében. *Magyar Nyelvőr* 133/3: 275–294.
- Hymes, Dell 1964. Introduction: Toward Ethnographies of Communication. *American Anthropologist* 66 (6): 1–34.
- Hymes, Dell 1972. ‘The scope of sociolinguistics.’ In: Shuy, Robert W. ed., *Sociolinguistics*. Georgetown University Press, Washington, DC. 313–333.
- Hymes, Dell 1974. *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Jaffe, Alexandra 2016. Stance, indeterminacy and ideological process: structuration in the indexical field. In: Nikolas Coupland ed., *Sociolinguistics: Theoretical Debates*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Joos, M. 1968. The isolation of styles. In: Fishman, Joshua A. ed., *Readings in the Sociology of Language*. Mouton, The Hague. 185–191.
- Johnstone, Barbara 2013. *Speaking Pittsburghese: The Story of a Dialect*. Oxford University Press, Oxford.
- Keim, Inken 2007. Socio-cultural identity, communicative style, and their change over time: A case study of a group of German–Turkish girls in Mannheim, Germany. In: Auer, Peter ed., 2007. *Style and Social Identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity*. Mouton, Berlin. 155–187.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekült élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés. A mondás mint szövegtípus*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós–Borbély Anna 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Kiadta az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Kutatócsoportja. <http://www.nytud.hu/buszi/index.html> [A letöltés dátuma: 2020. október 1.]
- Kristiansen, Gitte–Achard, Michel–Dirven, René–Mendoza Ibañez, Francisco J. Ruiz de eds. 2006. *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Kristiansen, Gitte–Dirven, René 2008. *Cognitive Sociolinguistics*. Mouton, Berlin/New York.
- Kroskrity, Paul. V. 2004. Language Ideologies. In: Duranti, Alessandro ed., *A Companion to Linguistic Anthropology*. Blackwell, Oxford. 496–517.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Labov, William 1984. Field Methods of the Project in Linguistic Change and Variation. In: Baugh, John–Sherzer, Joel eds., *Language in Use. Readings in Sociolinguistics*. Englewood Cliffs, Prentice Hall. 23–53.
- Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka módszerei. *Szociológiai Figyelő*, 1988, IV(4):22–48. (Labov, 1984 fordítása)
- Labov, William 2001. The anatomy of style. In: Eckert, Penelope–John Rickford eds., *Style and Sociolinguistic Variation*. University of Cambridge Press, Cambridge. 85–108.
- Lakoff, Robin Tolmach 1973. The Logic of politeness, or minding your p’s and q’s. *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. CLS Chicago. 292–305.
- Lakoff, Robin Tolmach 1995. Cries and Whispers: The Shattering of the Silence. In: Bucholtz, Mary–Hall, Kira eds., 1995. *Gender Articulated. Language and the Socially Constructed Self*. Routledge, New York–London. 25–50.
- Mózes Dorottya Katalin 2018. *Az identitás, a stílus és a performancia jelenségei a posztkoloniális angolszász regényben*. Doktori Disszertáció. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Myers-Scotton, Carol 1983. The Negotiation of Identities in Conversation: A Theory of Markedness and Code Choice. *International Journal of the Sociology of Language* 44: 115–136.
- Nagy L. János 2003. *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Patrick, Peter L. 2010. Notes on the Sociolinguistics of Style(-Shifting.) <http://courses.essex.ac.uk/lg/lg232/StyleNotes.html#Refs>. [A letöltés dátuma: 2010. április 23.]
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Pethő József 2004. *A halmozás alakzata*. Nyelvtudományi Értekezések 154. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rampton, Ben 1995. *Crossing: language and ethnicity among adolescents*. Longman, London–New York.
- Rampton, Ben 2002. Language crossing and the redefinition of identity. In: Auer, Peter ed., 2002. *Codeswitching in conversation: language, interaction and identity*. Routledge, London. 290–321.
- Reményi Andrea Ágnes 1989. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszeréről. *Hungarológiai Közlemények*, 21/3 (80): 405–416. *A jelen kötetben a 70–82. oldalon.
- Rickford, John R.–Eckert, Penelope 2001. Introduction. In Eckert, Penelope–Rickford, John R. eds., *Style and Sociolinguistic Variation*. Cambridge, Cambridge University Press, 1–18.
- Sacks, Harvey–Schegloff, Emmanuel–Jefferson, Gail 1974. A Simplest Systematics for the Organization of Turn-Taking for Conversation. *Language* 50: 696–735.
- Schieffelin, Bambi–Woolard, Kathryn–Kroskrity, Paul eds. 1998. *Language ideologies. Practice and theory*. Oxford University Press, Oxford.
- Schiffrin, Deborah 1996. Narrative as self portrait: The sociolinguistic construction of identity. *Language in Society* 25 (2): 167–203.
- Schilling-Estes, Natalie 1998. Investigating self-conscious speech: The performance register in Ocracoke English. *Language in Society* 27: 53–83.
- Schilling-Estes, Natalie 2004a. Investigating stylistic variation. In: Chambers, J. K.–Trudgill, Peter–Schilling-Estes, Natalie eds., *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell, Malden/Oxford. 375–402.
- Schilling-Estes, Natalie 2004b. Exploring intertextuality in the sociolinguistic interview. In: Fought, Carmen ed., *Sociolinguistic Variation: Critical Reflections*. Oxford University Press, New York/ Oxford. 44–65.
- Schilling-Estes, Natalie 2004c. Constructing ethnicity in interaction. *Journal of Sociolinguistics* 8.2: 163–195.
- Schirm Anita 2008. A hát diskurzusjelölő partikulához kötődő nyelvhasználati stratégia. In: Gecső Tamás–Sárdi Csilla szerk., *Jel és jelentés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 83. Kodolányi János Főiskola, Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár, Budapest. 289–296.
- Schwitalla, Johannes 2008. Gesprächstyle. In: Fix, Ulla–Gardt, Andreas–Knappe, Joachim eds., *Rhetorik und Stilistik / Rhetoric and Stylistics*. Halbband 1. De Gruyter, Berlin / New York. 1054–1076.
- Selting, Margret 2008. Interactional stylistics and style as a contextualization cue. In: Fix, Ulla–Gardt, Andreas–Knappe, Joachim eds., *Rhetorik und Stilistik / Rhetoric and Stylistics*. Halbband 1. De Gruyter, Berlin/New York. 1039–1053.
- Sharma, Devyani 2018. Style dominance: Attention, audience, and the ‘real me’. *Language in Society* (47)1: 1–31.
- Szabó Zoltán 1977. *A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 1961. *A magyar stilsztika útja*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István szerk., 1996. *Hol tart ma a stilisztika? Stíluselméleti tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István szerk., 1998. *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 1994. *Stilisztika*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Tannen, Deborah 1984. *Conversational Style: Analyzing Talk among Friends*. Norwood, NJ, Ablex Publishing Corporation.
- Tannen, Deborah 1993. The relativity of linguistic strategies. In: Tannen ed., *Gender and conversational interaction*. Oxford University Press, New York. 165–188.
- Tannen, Deborah 2005. *Conversational Style: analyzing talk among friends*. Oxford University Press, New York.
- Tannen, Deborah 2007. *Taking voices: repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–494.
- Tátrai Szilárd 2008. Narratív távolság – lírai közvetlenség. In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor szerk., *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan: „Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában” címmel megrendezett konferencia szerkesztett anyaga*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 49–55.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Trudgill, Peter 1974. *The Social Differentiation of English in Norwich*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Trudgill, Peter 1992. *Introducing language and society*. Penguin, London.
- Várad Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 339–359. *A jelen kötetben a 83–105. oldalon.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London–New York–Sydney–Auckland.
- Vertovec, Steven 2007. Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies* 30(6): 1024–1054.
- Wolfram, Walter A. 1969. *A sociolinguistic description of Detroit Negro speech*. Center for Applied Linguistics, Washington, DC.
- Woolard, Kathryn. 1998. Introduction: Language ideology as a field of inquiry. In: Schieffelin, Bambi–Woolard, Kathryn–Kroskrity, Paul V., eds., *Language ideologies. Practice and theory*. Oxford, Oxford University Press. 3–47.
- Woolard, Kathryn–Schieffelin, Bambi. 1994. Language ideology. *Annual Review of Anthropology* 23: 55–82.
- Zwicky, Arnold M. 1972. On casual speech. In: Peranteau, P. M.–Levi, J. N.–Phares, G. C. eds., *Papers from the eighth regional meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society, Chicago. 607–615.

Diskurzus

Fotó: Kanyó Ferenc

17. A beszédmodok dinamikája az interakcióban: a beszédalkalmazkodás-elmélet lehetőségei a társas nyelvhasználat vizsgálatában*

BARTHA CSILLA–HÁMORI ÁGNES

1. A stílus kutatás fő irányai. A stílus kutatása a magyar nyelvtudományban komoly hagyományokkal rendelkezik, melyek között több eltérő elméleti háttérű és szemléletű vonulat is megjelent. Ezek közt kiemelhető a Charles Bally munkásságához és a prágai nyelvészeti iskolához kötődő stilisztikai irány, melyet elsősorban Szathmári (1961, 1994) és az ő vezetésével működő stíluskutató csoport munkássága fémjelez (vö. Szathmári szerk. 1996, 1998 is), valamint a stílus újabb, funkcionális kognitív megközelítése, mely főleg Tolcsvai (pl. Tolcsvai 1996, 2005) munkáihoz és az ő és Tátrai által vezetett stíluskutató csoport kutatásaihoz kapcsolódik (l. pl. Tátrai–Tolcsvai szerk. 2012). A stílus kérdéskörét részlegesen érintik egyes fonetikai kutatások is (Grácsi 2009, Bóna–Grácsi–Markó 2009). A stílus szociolingvisztikai megközelítései azonban a magyar nyelvészetben eddig nem kaptak jelentősebb szerepet – bár a funkcionális és a kognitív stilisztikai elméletek részlegesen tekintetbe vesznek szociolingvisztikai tényezőket is –, noha a szociolingvisztikában immár öt évtizedes hagyománya van a stílus, különösen a beszélt nyelvi stílusok kutatásának, és több különböző szempontú és szemléletű, nagyhatású stílusvizsgálati irány is kialakult.

Tanulmányunk utóbbira, vagyis a szociolingvisztikai stílus kutatások körére koncentrálnak, különösen a szociolingvisztika „harmadik hullámának” (Eckert 2012) vagy társas konstruktivista szociolingvisztikának nevezett irányzatra és a beszédalkalmazkodás-elméletre, és ezekre támaszkodva vizsgálja a stílus, a nyelvhasználat variabilitása és interakció kapcsolatát. Az itt bemutatott elemzések egy tágabb kutatáshoz kapcsolódnak, melynek során szociolingvisztikai kiindulással

* Jelen tanulmány korábbi változata a Balázs Géza–Veszelszki Ágnes (szerk), 2012. *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet* (Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság. 191–198.) című konferenciakötetben jelent meg, a Kontra Miklós által vezetett OTKA K60403 keretében. A jelen változat 2021 elején készült ennek kis mértékű átdolgozásával a Nyelvtudományi Intézet Többsz nyelvűségi Kutatóközpontjában folyó MTA NyelvEsély c. projekt támogatásával (SZ-007/2016, kutatásvezető: Bartha Csilla).

vizsgáltuk a beszélt nyelvi társalgás különféle jelenségeit, így a társalgások egyes jellemzőinek (beszédtempó, szünetek, diskurzusjelölők, átfedő beszéd) lehetséges stilisztikai szerepét, vagy a beszéd stílusának a beszélők önmegjelenítésével és a társas viszonyokkal való összefüggését (Bartha–Hámori 2010). A jelen tanulmányban a beszédalkalmazkodás, stílusalkalmazkodás jelenségeit állítjuk a középpontba: célunk egyrészt ráirányítani a figyelmet a beszédpartnerhez való igazodás jelenségére a beszélők nyelvhasználatában, valamint ennek dinamizmusára és a stílussal és jelentéslétrehozással való kapcsolatára; másrészt néhány példa kapcsán bemutatni, hogy a beszéd módok egymáshoz való közelítése vagy egymástól való távolítása (nemegyszer összekapcsolódva egyes társadalmi csoportokhoz vagy kontextusokhoz kötődő nyelvhasználati módokkal vagy változatokkal) hogyan válhat az adott interakcióban a kontextualizáció eszközévé, a beszédpartnerek közti szerep- és viszonyrendszer dinamikus alakítójává és így aktívan és interaktívan létrehozott társas jelentések hordozójává.

2. Szociolingvisztikai stílusmegközelítések. Az 1960-as évek óta – elsősorban angolszász nyelvterületen – kialakult szociolingvisztikai irányzatokban két fő stílusvizsgálati irány rajzolódik ki: egy variacionalista és objektivista, valamint egy interakcionális és társas konstruktivista irány. Az elsőben a nyelvváltozatok leírása áll előtérben, miközben e nyelvváltozatok, ezen belül a stílusok elsődlegesen a társadalmi valóság tükröződéseként értelmeződnek, a második irányzat pedig elsősorban a nyelvhasználókra és a nyelvhasználatra koncentrál, s a nyelvet, illetve a stílust a társas valóság létrehozásának eszközeként közelíti meg. A két megközelítés közti eltéréseket főbb pontokban a 17.1. táblázatban foglalhatjuk össze (l. az Eckert és Rickford által szerkesztett kötetet [Eckert–Rickford 2001] és Coupland 2007 gondolatait is).

17.1. táblázat

Stílusvizsgálati megközelítések

variacionalista	interakcionális
objektivista	társas konstruktivista
nyelv	nyelvhasználat
„stílus” (nyelvváltozat)	„styling” (stílusalkotás)
kontextus (eleve adott)	kontextualizáció (teremtő)
milyen (a nyelvváltozat?)	mire használják a jelentéslétrehozás során?
(nyelvi) struktúra	nyelvhasználói tevékenység

A szemléletbeli változások dinamikájának függvényében szokás a szociolingvisztikai stílusmegközelítések egyes „hullámairól” is beszélni. Az első hullámot egyértelműen Labov munkássága és stílusmodellje határozta meg. Labov modellje

(Labov 1966, 1972, 1984, 2001) a stílus fogalmát a nyelvi variabilitás kutatásához kapcsolódva, az egy beszélőhöz kötődő nyelvi variabilitás leírására alkalmazza: a stílus változatait a formalitás fokozataiként fogja fel, s elsődlegesen a beszélőnek a saját beszédére fordított figyelmének változásához köti (Labov 1984: 29). Ez a modell – mint maga Labov is megfogalmazza – nem alkalmas a stílus teljesebb körű leírására, mégis fontos kiindulási alapként szolgált a stílus további szociolingvisztikai vizsgálataihoz: mind a nyelvi variabilitás és makroszociológiai tényezők tágabb összefüggéseinek vizsgálatához (vö. Wolfram 1969, Trudgill 1974), mind az egyéni változatok – elsősorban a formalitás kontinuumával operáló – kutatásához (vö. Joos 1968, Zwicky 1972, Trudgill 1992). A szociolingvisztikai stílus kutatás „második hullámát” a lokális kötődésű kategóriák etnográfiai szemléletű vizsgálata határozta meg (Eckert 2012: 91): ennek keretében a kutatók (pl. Gal 1979, Holmquist 1985, Rickford 1986) kisebb közösségekre fókuszáltak hosszabb időn keresztül, és a stílus értelmezéséhez vagy jellemzéséhez a lokálisan szaliens társas kategóriákat igyekeztek feltárni. A kutatások „harmadik hulláma” középpontjában elsődlegesen a beszélők mindennapi interakciói, tevékenységei és dinamikus, aktív jelentésadó tevékenysége áll (Eckert 2012: 97–98), vagyis a nyelvhasználói gyakorlatok vizsgálata, amelyekben a beszélők jelentéseket hoznak létre (vö. pl. Coupland 2001, 2007; Irvine 2001; Agha 2007; Johnston 2011; Eckert 2000; Bucholtz–Hall 1995; Schilling-Estes 2004; Rampton 1995; Androutsopoulos 2007; Kiesling 2009).

E harmadik hullámban meghatározó a társas valóság és a nyelv társas konstruktivista szemlélete, mely szerint a nyelvhasználók a diskurzusbeli társas gyakorlatokban aktívan és együttműködve hozzák létre, tartják fenn és teremtik újjá az adott kultúrában, a gyakorlóközösségben jellemző társas struktúrákat – kategóriákat, viszonyokat – és jelentéseket, teremtik meg és alakítják folyamatosan, aktívan a kontextust s ennek részeként önmaguk diskurzív reprezentációját. Ez az irányzat szorosan összekapcsolódik a diskurzuselemzések területével is, ahol szintén számos munka mutat rá a társas viszonyok és jelentések dinamikus megteremtésére a nyelvhasználatban, és ennek kapcsán a stílus vagy valamely stilisztikai jelenség szerepére.

3. A beszédalkalmazkodás-elmélet. A szociolingvisztika harmadik hullámában, illetve az interakcionista és konstruktivista szemlélet fejlődésében fontos szerepet játszott a nyelv-szociálpszichológia keretében létrejött, elsősorban a kiejtés- és stílusbeli váltások mechanizmusát szociálpszichológiai és humán interakciós tényezőkkel magyarázó beszédalkalmazkodás-elmélet (SAT), majd az azt számos ponton tágító és továbbgondoló kommunikációsalkalmazkodás-elmélet (CAT, Giles et al. 1987, Giles–Coupland 1991, Giles–Coupland–Coupland 1991; újabb áttekintésére lásd például Giles 2016), valamint a kialakuló s a társalgás-elemzés „befogadóra tervezés”-fogalmát (recipient design; Sacks–Schegloff 1979) a stílusra is kiterjesztő stílusalkalmazkodási modellek. Ezek között elsősorban Bell hallgatóságra tervezés-modellje említendő (Bell 1984, 1997, 2001, magyar áttekin-

tésére lásd Simon 2012; de vö. Eskenazi 1993 és Ladegaard 1995; 2009 is). A SAT kiinduló megközelítésére is támaszkodó elméletek lényege, hogy az interakciós partnerek hozzáigazítják beszédüket a címzethez (vagy ahhoz a beszédmódhoz, amelyet neki tulajdonítanak); de nemcsak a címzethez, hanem a hallgatósághoz vagy jelenlevőkhöz is igazodhatnak, sőt távollevő személyekhez vagy csoportokhoz is igazíthatják beszédmódjukat, megidézve ezen személyek beszédmódját vagy egy bizonyos kontextust. Ez a megközelítés továbbá arra is rámutat, hogy a kommunikáció során nemcsak igazodás (vagyis a beszédmódok közelítése) történhet, hanem túl-igazodás, nem-igazodás, sőt adott esetben akár divergencia, vagyis egy beszédmódtól való távolodás is.

A beszédalkalmazkodás-elmélet alapgondolata nem újdonság a nyelvhasználatot a középpontba helyező területeken: megjelent már az antik retorikákban és egyes stilisztikákban, szerepet kapott a társalgáselemzés modelljeiben, sőt lényeges a szociolingvisztika beszéd- és kommunikációs etnográfiai (pl. Hymes 1974) irányzatában és a legkorábbi interakcionális megközelítésekben (l. Gumperz 1982), valamint a társas kognitív pragmatikában is (pl. az adaptáció és akkomodáció kapcsán, l. Verschuere 1999, Tátrai 2011). Alapját elsősorban a kommunikáció központi elvét alkotó általános kooperativitás adja (vö. Grice és Clark pragmatikai elméleteit), amelynek részben kommunikációs szükségszerűség, részben csoportpszichológiai mechanizmusok állnak hátterében (pl. „hasonlósági vonzalom” Giles–Smith 1972). Giles és Bell beszédalkalmazkodás-modelljeinek, illetve az ezekre épülő elemzéseknek újdonsága elsősorban az, hogy a nyelvet valóban interakcióként vizsgálja, s a társalgást sem két összefonódó vagy váltakozó monologikus szövegnek, hanem nyelvhasználók s egyben szövegek interakciójának tekinti. A modellekben fontos annak kiemelése is, hogy a beszélők nyelvhasználatában nemcsak alkalmazkodás jelenhet meg, hanem divergencia és nem-alkalmazkodás is (Ladegaard 2009), és ezek jelentéshordozó aktussá válhatnak: az akkomodációt (vagy éppen divergenciát) tehát nem reakciónak, helyzetre adott válasznak tekintik, hanem a beszélő dinamikus és aktív műveletének, amellyel a kontextust alakítja, aktív contextualizációt végez, így a felfogásban a beszélők sem szociolingvisztikai automaták, hanem céllal rendelkező ágensek (Eckert 2012). A modellek külön jelentősége emellett, hogy – lexikai és grammatikai jelenségek mellett – a hangzó síkra és diskurzusjelenségekre is ráirányítják a figyelmet olyan jellegzetes vizsgálati dimenzióik révén, mint például a megnyilatkozások hossza; fordulóhossz; beszédtempó; hangerő; szünetek hossza és gyakorisága; válaszadás gyorsasága; humor, nevetés; vagy az együtt elhangzó beszéd hossza és gyakorisága (Giles–Coupland–Coupland 1991: 7).

A beszédalkalmazkodás jelensége, megvalósulási módjai számtalan kontextusban és interakciótípusban vizsgálhatók. Az alábbiakban két különböző kontextus – szociolingvisztikai interjúk és bírósági kihallgatások – több társalgásának elemzése alapján, ezek egyes részleteit kiemelve mutatunk be néhány jellegzetes példát a beszédalkalmazkodás főbb jelenségei és típusai köréből.

4. Beszédalkalmazkodás a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúban. Első elemzésünkben a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú – BUSZI-2¹ – irányított társalgás moduljai alapján egy több interjúban is részt vevő terepmunkás beszédmódjának változásait vizsgáltuk a beszédpartner (az adatközlő) és annak nyelvhasználata összefüggésében.

A BUSZI-2 korpusza nemcsak a különféle társadalmi tényezők által jellemezhető csoportok nyelvváltozatai, valamint az egyes beszélők nyelvhasználatának belső variabilitása vizsgálatára alkalmas, hanem a beszéd- és stílusalkalmazkodás elemzésére is lehetőséget ad: számos interjúban ugyanis ugyanaz a személy vett részt terepmunkásként, különböző adatközlőkkel kerülve interakcióba, így ezeknek a terepmunkásoknak a nyelvhasználatán belüli variabilitás is jól vizsgálható. Tekintettel arra, hogy az interjúk tematikai szerkezete és lefolytatása erősen szabályozott, és a beszélgetések szituációs körülményei hasonlóak voltak, elsősorban a beszédpartner (adatközlő) személye és beszédmódja (vagy a neki tulajdonított beszédmód) alkoták a legfőbb változókat ezekben az interjúkban, így a terepmunkás beszédének különbségei az egyes interjúkban elsősorban ezekkel hozhatók összefüggésbe.

Az elemzés során elsősorban arra kerestük a választ, hogy megfigyelhetők-e jelentős különbségek egy bizonyos terepmunkás beszédmódján belül attól függően, hogy egy-egy interjúban ki volt a partnere: ehhez a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó adatközlőkkel folytatott interjúkat – elsősorban ezekben a terepmunkás beszédmódjának, nyelvhasználatának fő jellemzőit – hasonlítottuk össze egymással, elsősorban kvantitatív módszerrel a hangkiesések, diskurzusjelölők, szókincsbeli jellegzetességek terén, valamint részlegesen érintve a grammatikai jelenségeket is. Az eredmények alapján megállapíthatók voltak olyan jellegzetes változások a terepmunkás beszédmódjában, a nyelv több síkján is, amelyek az adatközlők csoportjaihoz kapcsolódtak. A legjelentősebb különbség a középiskolai tanárokkal (többnyire középkorú nőekkel) és a szakmunkástanulókkal (kamaszkorú fiúkkal) folytatott beszélgetések között mutatkozott. A terepmunkásnak a tanárokkal és a szakmunkásokkal való beszédmódjának főbb különbségei között említhetők többek között szisztematikus fonetikai változások (elsősorban a *t*- és *l*-kiesés terén); jellemzőek voltak grammatikai és lexikai változások (szakmunkástanulókkal beszélve például jellemzően rövidebbek a terepmunkás mondatai, kevesebb az alárendelő összetett mondat, gyakoribbak az ismétlések, több a visszakérdezés; lexikai jellegzetességek is megjelennek, pl. diáknyelvi szavak). Eltéréseket találtunk a (szűkebb értelemben vett) diskurzusjelenségek terén is: a két csoporthoz tartozó beszédpartnerektől függően a terepmunkás beszédében jelentősen változik a

¹ Az OTKA K60403 által támogatott, Kontra Miklós által irányított projektum keretében létrejött BUSZI (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú) a labovi szociolingvisztikai interjú nyomán létrejövő, első szisztematikusan gyűjtött magyar nyelvű beszédkorpusz (l.: <http://www.nytud.hu/buszi/>). Az adatok felvétele 1987–89 között történt.

fordulók hossza, a beszédmenyiség és a nevetés mennyisége. A fonetikai, grammatikai, lexikai és diskurzusjelenségek terén a különböző változások többnyire együtt jelentek meg.

A fonetikai jellemzők körében említett, a beszédpartnerekkel összefüggő jelentős változások elsősorban a hangkiesések terén jelentek meg: a *t*-kiesés változásai kapcsán azt figyeltük meg, hogy a terepmunkás beszédében a tanárokkal folytatott interjúkhoz képest ezek a szakmunkásokkal való beszélgetésben kétszer gyakoribbak voltak, az *l*-kiesés gyakorisága pedig ugyanitt még nagyobb mértékben, szinte négyszeresére nőtt. Ezek tekintetében a terepmunkás beszéde egyértelműen közeledést, igazodást mutatott az adott beszédpartner nyelvváltozatához, beszédjellemzőihez.

Hasonló jellegű eltéréseket találtunk a különböző csoportokhoz tartozó adatközlőkkel végzett interjúkban a terepmunkás által használt diskurzusjelölők terén is. Kiemelhető például az *aha* diskurzusjelölő használata, amely elsősorban a fiatalok beszédére jellemző jelenség: ez a terepmunkásnak a szakmunkásokkal folytatott beszélgetésében viszonylag gyakran szerepel (pl. B7502 interjúbán: 19-szer, B7506 interjúbán: 10-szer mondja), míg a tanárokkal való beszélgetéseiben ugyanő egyszer sem használja (vö. B7102, B7103, B7104). Hasonló tendenciát mutat a *szal/szo(v)al* diskurzusjelölő is: szakmunkásokkal folytatott beszélgetésben gyakori (pl. B7502 interjúbán: 10-szer, B7506-ban: 8-szor jelenik meg), míg a tanárokkal való interjúkban egyáltalán nem vagy csak ritkán jelenik meg (pl. B7102, B7104 interjúkban: 1-szer, B7103-ban egyszer sem hangzik el).

Ez ugyancsak határozott igazodást jelent a beszédpartner beszédmódjához, vagy a neki tulajdonított jellemzőkhöz. Hasonló közelítés volt megfigyelhető a lexikai sík, vagyis szókincs terén is: például a szakmunkásokkal való interjúk során a terepmunkás gyakran használt a fiatalok nyelvhasználatára vagy a „diáknyelvre” jellemző elemeket (pl. *ezek az én céduláim, amikből puskázok; iszonyúan csörög* (B7511)); más adatközlőkkel azonban ezek nem jelentek meg.

A terepmunkás beszédében megfigyelhető változások a nyelvhasználat különböző síkjain többnyire egyszerre jelentkeztek – így például fonetikai jelenségek terén, lexikai síkon és a grammatikai variabilitás szerint, pl. a szerkesztettség mértéke, mondathossz vagy szintaktikai szerkezetek síkján, valamint a megnyilatkozás más dimenzióiban –; ez többnyire valamilyen jellegzetes beszédmódhoz, stílus- vagy nyelvváltozathoz is kapcsolható.

Ezeknek a változásoknak az együttmozgása jól megfigyelhető azokban a kérdésekben, amelyeket a terepmunkás a szociolingvisztikai interjú szerkezetéből adódóan minden interjúalanyra feltett. Ezek megfogalmazása a beszédpartnerektől függően jelentősen és szisztematikusan változott. Az „iskolára” vonatkozó kérdésnél például egy tanárnőtől ezt kérdezte a terepmunkás (B7102):

(1) *ö egy* ilyen ■ parexelansz <=par excellence> ö ■ műszaki ■ profilú iskolában ■ ö magyart tanítani nem ö nem jelentett nem jelentett bizonyos problémát?*

Egy szakmunkástanulónak ugyanő ezt a kérdést tette fel (B7506):

(2) *S miket tanu<:><l>tok? mesélj valamit, egyá<l>talán milyen ez az iskola?*

Az első kérdésben a másodikhoz képest a lexikai különbözőség (l. idegen szó: *par excellence, műszaki profilú, problémát*) és a hosszabb, jelzős szerkezetek mellett az egész mondat hosszának növekedése is feltűnő. Ezek együtt egyrészt közeledést valósítanak meg a beszédpartnernek tulajdonított beszédmódhoz; ezen keresztül, vagy emellett továbbá szerepet kaphatnak a a beszédpartnerrel való viszony vagy a beszélői identitás alakításában is.

Hasonló különbségek jelennek meg a terepmunkás beszédében a „kapocskiszedő készülékre” vonatkozó kérdésnél is. A tanárnőnek a terepmunkás így teszi ezt fel (B7102):

(3) *Az lenne a kérésem= kérdésem, ■ hogy megtudná-e mondani ön, hogy ez micsoda? ■ Parancsoljon.*

A szakmunkástanuló fiú felé pedig ez a kérdés így jelenik meg (B7506):

(4) *Na most figyelj ide egy kicsit. ■ Azt mondd meg, hogy ez micsoda? ■ vedd a kezébe! ■ Mit tippelsz, mi lehet ez?*

Ebben a példában nemcsak a grammatikai és szintaktikai változásokat és a szókincsbeli különbségeket (*tippelsz, na most*) figyelhetjük meg, hanem a megszólítás-mód és beszédaktus-megformálás eltéréseit is; ezeknek csak egy része jellemezhető beszédalkalmazkodásként, más részük inkább a stílus jelenségek köréhez és a beszélő által történő társas viszonyalakításhoz (pl. udvariasság vagy bizalmasság megteremtése) kapcsolható.

Ezek a példák és az említett egyéb jelenségek világosan mutatják tehát, hogy az egyes beszélők beszédmódja hogyan változhat meg beszédpartnerüktől függően, pontosabban a beszédpartner nyelvhasználatában általában jellemzőnek tartott nyelvi jelenségek mentén, többnyire a beszédalkalmazkodás, közelítés megvalósulásával, olykor azonban más társas viszonyalakító jelenségekkel is összefüggésben. A szociolingvisztikai interjú viszonylag szigorú szabályozottsága és a terepmunkások megszólalásainak szűkebb mennyisége miatt ugyanakkor ezekben a szövegekben csak némileg korlátozott módon jelentek meg az interakcióbéli alkalmazkodás jelenségei. A fenti módszerek továbbá csak általános tendenciák feltárására alkalmasak, a beszédalkalmazkodás aktív és dinamikus jellegének vizsgálatára azonban

nem; így a következő fejezetben néhány, más jellegű kontextusból származó diskurzusrészlet lokális, kvalitatív elemzésével vizsgáljuk, hogy hogyan változhatnak a beszédmódok dinamikusan a társalgás során, és hogyan válhat ez az aktív kontextualizációnak és jelentéslétrehozásnak az eszközévé.

5. A beszédalkalmazkodás dinamizmusa: akkomodáció, divergencia és jelentéslétrehozás. A beszédalkalmazkodási elméletekhez kapcsolódóan több munka is rámutat, hogy e jelenség nem automatikus, és az alkalmazkodás folyamata, a stílusok közeledése egy adott társalgáson belül nem állandó. Spontánbeszéd-elemzések eredményei azt mutatják, hogy a beszélők beszédmódja a partnerek ismertségének növekedésével, összszokásával közelít egymáshoz (Grácsi 2009). Más esetekben ellenben az önfigyelem, gondosság csökkenésével az alkalmazkodás csökkenhet is: például ha a partner nyelvváltozata a beszélőétől jelentősen eltér, akkor idővel a saját vernakulárisa felé eltolódhat. Emellett az alkalmazkodás jelenségei a társalgás során a résztvevők közti társas jelentésalakítással is összekapcsolódhatnak: így jelentéssel bíró aktusként értelmeződhet, hogy a diskurzus adott pontján történik-e akkomodáció, vagy éppen elmarad, és ha van, akkor pontosan mihez (a partner, egy esetleges hallgatóság, vagy éppen jelen nem levő személyek beszédmódjához) közelít a beszélő.

A nyelvi alkalmazkodás dinamizmusát és ennek jelentéshordozó funkcióját a következőkben jogi diskurzusok, bírósági kihallgatások néhány részletében vizsgáljuk meg. A jogi, bírósági diskurzusokra jellemző, hogy ezek során a többnyire laikus résztvevők – kihallgatottak, vádlottak, felperes, tanúk – nagymértékben igyekeznek igazodni a bírók, ügyészek beszédmódjához, illetve a kontextushoz illőnek érzett stílushoz vagy nyelvváltozathoz, amelyet elsősorban jogi szakszókincs, írásbeliségre jellemző grammatikai szerkesztésmód és választékosság, valamint erős formalitás jellemez. Ezt figyelhetjük meg az alábbi diskurzusrészletben, amely egy ügyészi kihallgatás részeként az ügyész és a vádlott között zajlott:

(5) *Ügyész: Az első kérdés az lenne, hogy milyen jo... milyen módon nyújtott segítséget K. Cs. a jogosulatlan pénzügyi tranzakciókhoz az ügyfélszámlák tekintetében különös tekintettel a kilencvennyolc részletes (ügyletre)?*

Vádlott: Elsősorban olyan módon...(6mp) Elsősorban olyan módon, ...hogy tanácsokat adott... és instrukciókat... ahhoz, hogy ügyfeleimet megkárosítsam.

Itt a vádlott válaszában ugyanazok a jellemzők jelennek meg, mint amelyek az ügyész nyelvhasználatát meghatározták, mint például a hivatalos és/vagy jogi szaknyelv elemei (pl. *instrukciók, ügyfeleimet*), a választékos kifejezések és szerkesztésmód; ezzel a vádlott nyelvhasználata teljes mértékben igazodik az ügyész kérdésének nyelvváltozatához, stílusához.

Ez a stílusközeledés azonban nem minden esetben történik meg, s ennek sokszor a nyelvhasználók kommunikációs kompetenciájának, verbális repertoárjának korlátai állnak a háttérben. Ugyanakkor olykor a magasabb rangú személyek, így az ügyészek, bírók beszédében is megjelenhetnek a hétköznapi nyelvhasználat jellemzői, és ezzel a kihallgatottak, vádlottak (feltételezett) beszédmódjához és annak stílusához való közeledés: ennek háttérben állhat egyrészt a társas viszonyok és a kontextus aktív alakítása és a bizalmas(abb) kontextus, a kihallgatottal való közelség megteremtésének igénye (vö. Sajgál 2006), másrészt történhet egyszerű kommunikációs szükségszerűségből fakadó alkalmazkodásként is, mindenféle társas jelentésközlés nélkül, azokban az esetekben, amelyekben a beszédpartner nem érti meg a bíró, ügyész vagy más kihallgató megnyilatkozását. Utóbbira lássuk az alábbi példát:

(6) *Ügyész: Itt van, hogy 1-től 44-ig terjedő listából, tehát ezzel (...) tehát itt ténylegesen sértettek vannak-e felsorolva, Ön szerint?*

Vádlott: *Hát... Ön szerint ki a ténylegesen sértett?*

← nem érti

Ügyész: *(Hát) akihez (xxx)... Hozzányúltak ezekhez a számlákhoz, vagy nem?*

←alkalmazkodik

Itt az ügyész az eredeti beszédmódját módosította, és a címzethez alkalmazkodó, laikus nyelvváltozatban fogalmazta meg kérdését. Ugyanakkor a kihallgató vagy tárgyalásvezető újra és újra visszatér eredeti stílusához, annak ellenére, hogy – mint alkalmazkodó aktusai is mutatták – nyilvánvalóvá vált számára is, hogy vádlottnak ez a nyelvváltozat korlátozottan vagy egyáltalán nem hozzáférhető, a megértést nehezítheti vagy lehetetlenné teszi. A kihallgató vagy bíró beszédében ilyenkor divergencia történik a vádlott nyelvváltozatától a hivatalos, jogi beszédmód felé: ezekben a helyzetekben a beszédmód alakítása elsődlegesen nem a kommunikáció, hanem a szimbolikus és a valós hatalom kifejezésének, fenntartásának és gyakorlásának eszközeként funkcionál. A kommunikációs igényen alapuló alkalmazkodás és a hatalomgyakorlást megvalósító távolítás váltakozása jelenik meg a bíró beszédében az alábbi tárgyalásrészletekben is:

(7) *Bíró: Most fogvatartási intézményben vannak, bévében? (= börtönben)*

← alkalmazkodás

Vádlott: *Bévébe. (halkabban:) Megyeibe.*

Bíró: *Előzetes letartóztatásban vannak?*

← divergencia

Vádlott: *Igen.*

(8) Bíró: *Azt mondja meg nekem, hogy mióta és honnan ismeri a Selyem Gábort?*

Vádlott: *Én kintről ismerem, kintről ismerem, barátom volt, kintről ismerem, jó barátom*

Bíró: *Kintről, (tehát) nem a bévéből. De honnan? Aluljáróból,
←alkalmazkodás
vagy munka közben xxx?*

Vádlott: *Aluljáróból.
↓ (2 fordulóval később):*

Bíró: *Hivatalból indít eljárást a főügyész úr, de figyelembe vettem az erre vonatkozó enyhítő körülményt.*

←divergencia

Ezekben a diskurzusokban megfigyelhető volt, hogyan a bírói beszédmódban szinte folyamatosan váltakozott a címzett stílusához, beszédmódjához való igazodás, illetve az attól való divergencia, az intézményes kontextust megidéző és azt létrehozó stílus felé közelítve. Ez a divergencia ezekben az esetekben a kommunikációt nehezíti (akadályozva a vádlott megértését), ugyanakkor lényeges társas jelentéssel bír: a „bírókra”, jogi személyekre és helyzetekre jellemző beszédmódhoz való folytonos visszatéréssel a bíró vagy kihallgató újra és újra megteremti az intézményes kontextust, ezen belül az abban jellemző struktúrát és szerepeket, saját – magasabb – és a kihallgatott alárendelt pozícióját. A beszédmódok ilyen váltakozása a szociális közeledés (jóindulat, oldottság) és a távolságteremtés, hierarchia aktusai közötti mozgással is összekapcsolódik. Végül a hivatalos, jogi nyelvváltozat használata a bíró, ügyész vagy kihallgató részéről a hatalomnak és egyenlőtlenségnek nemcsak szimbolikus, hanem tényleges megteremtésében és gyakorlásában is részt vesz, hiszen a kihallgatott vagy vádlott kommunikációs, védekezési vagy megnyilatkozási lehetőségeit korlátozza vagy befolyásolja.

Az elmúlt ötven évben a pszichológia, a nyelvészet és a kommunikációkutatás részint párhuzamosan, részint összefonódva tetemes tudást halmozott fel az interakciók koordinációs és adaptációs mechanizmusaival kapcsolatban (lásd például Bangerter–Clark 2003; Burgoon et al. 2014). A beszédalkalmazkodásra épülő megközelítések és empirikus vizsgálatok ennek a folyamatnak fontos, a nyelvészeti stílus kutatások számára további kiaknázható lehetőségeket jelentő állomásait alkotják. Az itt felvillantott példákon túl az alkalmazkodás természetesen ettől teljesen eltérő funkciókban s a legkülönbébb diskurzusokban is megjelenhet (utalhatunk itt a gondozói beszédre, vö. „baby talk”, a „külföldiekkel való” beszédre, vö. „foreigner talk”, az iskolai-osztálytermi diskurzusokra vagy a fiatalok beszédmódjaira). Itt és

most ezekre nem volt mód kitérni, ahogy maga a beszédalkalmazkodás teljesebb körű vizsgálata sem lehetett a jelen tanulmány célja, csak a jelenség fontosságának és stilisztikai relevanciájának bemutatása, néhány jellegzetes példa felvillantása által.

Mindezzel remélhetőleg sikerült azt is bemutatnunk, hogy a szociolingvisztika konstruktivista, interakcionális stílusmegközelítései több szempontból is nagy jelentőséggel bírnak, és fontos segítséget kínálhatnak nemcsak a hétköznapi nyelvhasználat, illetőleg a szóbeli diskurzusok stilisztikai vizsgálatához, hanem az egyes beszélőközösségekben és kultúrákban jellemző társas struktúrák és jelentések kialakulásának és folyamatos gyakorlásának feltárásához is.

Hivatkozott irodalom

- Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge University Press, New York.
- Androutsopoulos, Jannis 2007. Style online: Doing hip-hop on the German-speaking web. In: Auer, Peter szerk., *Style and Social Identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity*. Mouton, Berlin. 279–321.
- Auer, Peter szerk. 2007. *Style and Social Identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity*. Mouton, Berlin.
- Bangerter, Adrian–Clark, Herbert H. 2003. Navigating joint projects with dialogue. *Cognitive Science* 27: 195–225.
- Bartha Csilla–Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámban”. *Magyar Nyelvőr* 134/3: 298–321.
- Bell, Allan 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13: 145–204.
- Bell, Allan 2001. Back in style: reworking audience design. In: Eckert, Penelope – Rickford, John R. szerk., *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge University Press, Cambridge. 139–169.
- Bell, Allan–Johnson, Gary 1997. Towards a sociolinguistics of style. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 4/1: 1–21.
- Bóna Judit–Grácsi Tekla Etelka–Markó Alexandra 2009. A koartikulációs szabályok érvényesülése a különböző beszédstílusokban. In: Geccsó Tamás, Sárdi Csilla szerk., *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 99. Kodolányi János Főiskola, Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár, Budapest. 50–54.
- Bucholtz, Mary–Hall, Kira 2005. Identity and interaction: A sociocultural linguistic approach. *Discourse Studies* 7/4–5: 584–614.
- Burgoon, Judee K.–Dunbar, Norah E.–White, Cindy H. 2014. Interpersonal adaptation. In: Berger, Charles R. szerk., *Interpersonal Communication*. De Gruyter Mouton, Berlin. 225–248.
- Coupland, Nikolas 1985. Hark, Hark the Lark: Social Motivations for Phonological Style-shifting. *Language and Communication* 5/3: 153–71.
- Coupland, Nikolas 2001. Dialect stylization in radio talk. *Language in Society* 30.3: 345–75.
- Coupland, Nikolas 2007. *Style*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eckert, Penelope 2000. *Linguistic variation as social practice*. Oxford: Blackwell.

- Eckert, Penelope 2012. Three waves of variation study: The emergence of meaning in the study of variation. *Annual Review of Anthropology* 41: 87–100.
- Eckert, Penelope–Rickford, John R. 2001. *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eskenazi, Maxine 1993. Trends in speaking styles research. *Proceedings Eurospeech* 1993. 1. 501–509.
- Giles, Howard 2016. The social origins of CAT. In: Giles, Howard szerk., *Communication accommodation theory: Negotiating personal relationships and social identities across contexts*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–11.
- Giles, Howard–Coupland, Nikolas 1991. *Language: Contexts and Consequences*. Brooks/Cole, Pacific Grove, CA.
- Giles, Howard–Coupland, Justine–Coupland, Nikolas 1991. Communication, context, and consequence. In: Giles, Howard–Coupland, Justine–Coupland, Nikolas szerk., *Contexts of Accommodation*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–69.
- Giles, Howard–Mulac, Anthony–Bradac, James J.–Johnson, Patricia 1987. Speech Accommodation Theory: The First Decade and Beyond. *Annals of the International Communication Association* 10/1: 13–48.
- Gráczki Tekla Etelka 2009. Temporális jellemzők a beszédpartnerek ismeretségének függvényében. *Beszédkutatás* 2009: 121–133.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hymes, Dell 1974. *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Irvine, Judith 2001. Style as distinctiveness: the culture and ideology of linguistic differentiation. In: Eckert, Penelope – Rickford, John szerk., *Style and Sociolinguistic Variation*. Cambridge University Press, Cambridge. 21–43.
- Irvine, Judith. T.–Gal, Susan 2000. Language ideology and linguistic differentiation. In: Kroskirty, Paul. V. szerk., *Regimes of language: Ideologies, politics, and identities*. School of American Research Press, Santa Fe. 35–84.
- Johnstone, Barbara. 2011. Dialect enregisterment in performance. *Journal of Sociolinguistics* 15: 657–79
- Joos, M. 1968. The isolation of styles. In: Fishman, Joshua A. szerk., *Readings in the Sociology of Language*. Mouton, The Hague. 185–191.
- Kiesling, Scott F. 2009. Style as stance. Stance as the explanation for patterns of sociolinguistic variation. In: Jaffe, Alexandra M. szerk., *Stance: Sociolinguistic perspectives*. Oxford University Press, New York. 171–194.
- Labov, William. 1966. *The social stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics, Washington, DC.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Labov, William 1984. Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In: Baugh, John–Sherzer, Joel szerk., *Language in Use. Readings in Sociolinguistics*. Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall. 23–53.
- Labov, William 2001. The anatomy of style-shifting. In: Eckert, Penelope–Rickford, John szerk., *Style and Sociolinguistic Variation*. Cambridge University Press, Cambridge. 85–108.

- Ladegaard, Hans J. 1995: Audience design revisited: Persons, roles and power relations in speech interactions. *Language and Communication* 15: 89–101.
- Ladegaard, Hans J. 2009: Pragmatic cooperation revisited: Resistance and non-cooperation as a discursive strategy in asymmetrical discourses. *Journal of Pragmatics* 41/4: 649–666.
- Rampton, Ben 1995. *Crossing: language and ethnicity among adolescents*. Longman, London–New York.
- Sacks, Harvey–Schegloff, Emanuel A. 1979. Two Preferences in the Organization of Reference to Persons in Conversation and Their Interaction. in: Psathas, George szerk., *Everyday Language: Studies in Ethnomethodology*. Irvington Publishers, New York. 15–21.
- Sajgál Mónika 2006. A beszédretorika módszerének alkalmazása az intézményes kommunikáció vizsgálatában. *Argumentum* 2: 115–133.
- Schilling-Estes, Natalie 2004. Investigating stylistic variation. In: Chambers, J.K.–Trudgill, Peter–Schilling-Estes, Natalie szerk., *The handbook of language variation and change*. Blackwell, Malden/Oxford. 375–402.
- Simon Gábor 2012. A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról. *Magyar Nyelv* 108: 18–39.
- Szathmári István 1961. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 1996. *Hol tart ma a stilisztika? Stíluselméleti tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 1998. *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2012. *A stílus szociokulturális tényezői: kognitív stilisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Trudgill, Peter 1974. *The Social Differentiation of English in Norwich*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Verscheuren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London–New York–Sydney–Auckland.
- Wolfram, Walt 1969. *A sociolinguistic description of Detroit Negro speech*. Center for Applied Linguistics, Washington, DC.
- Zwicky, Arnold M. 1972. On casual speech. In: Peranteau, P.M.–Levi, J.N.–Phares, G.C. szerk., *Papers from the eighth regional meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago. 607–615.

Varia

18. Megjegyzések a BUSZI-2-beli nyelvi bizonytalanságról*

KONTRA MIKLÓS

1. Bevezető – Minden beszélő véleményeket alkot a nyelvi helyességről, más emberek és saját maga beszédéről. Egy-egy beszélőnek a helyességről alkotott ítéletei és a beszéde között jelentős eltérések szoktak lenni. Amikor valaki a saját beszédéről vagy annak egyes vonásairól nyilatkozik, vagyis ha „Én az X szót szoktam használni” vagy „Én soha nem ejtem ki a Z hangot a B szóban”-típusú állítást fogalmaz meg, akkor általában nincs igaza. Ha igazak lennének az ilyen állítások, ha a beszélők hitelesen tudnák jellemezni saját beszédüket, akkor Labov nem fejlesztette volna ki a nyelvi bizonytalanság vizsgálatára való tesztekét. Ha a saját beszédre vonatkozó beszámolók pontosak lennének, nem kellene a kutatónak szociolingvisztikai interjúkat készítenie, tehetné azt, amit a nyelvészek nagy része tesz: megkérdezhetné a beszélőket, hogy miként mondanak bizonyos dolgokat (Labov 2006: 301).

A New York-i vizsgálatban Labov kétféle tesztet használt. Az egyikben egy-egy szó két különböző kiejtése közül a válaszadónak meg kellett jelölnie a „helyes” kiejtést, majd rögtön ez után meg kellett mondania, hogy ő maga melyik kiejtést használja. Az eltérő válaszok száma adja a nyelvi bizonytalansági indexet. Ez a fajta nyelvi bizonytalanság nyílt, *m a n i f e s z t b i z o n y t a l a n s á g*: a beszélő hajlandó elismerni a nyelvésznek és saját magának is, hogy ő a szót „helytelen” kiejtésével szokta mondani (p. 319).

Egy másik tesztben, amit önértékelő tesztnek hív Labov (self-evaluation test, p. 300), az adatközlőnek ki kell választania egy szó 3 vagy 4 kiejtési variánsa közül azt, amelyiket ő használja. Ezt a nyilatkozatot aztán Labov összehasonlította az adatközlő valódi nyelvhasználatával. Kiderült, hogy a New York-iak általában rosszul tudják, hogy miként beszélnek, nem a valódi, például [r] nélküli beszédükről nyilatkoznak, hanem a New York-i normának megfelelő (itt: [r]-es) beszédet tulajdonítják saját magukénak. Ebben nincs tudatosság, arról van szó, hogy a New York-iak elsajátítottak egy normarendszert, amit saját beszédük megfigyelésében is használnak.

* Eredetileg megjelent: Havas Ferenc-Horváth Katalin-Kugler Nóra-Vladár Zsuzsa szerk., 2014, *Nyelvben a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. Pp. 304–311.

Ezt a jelenséget Labov látens bizonytalanságnak nevezte (p. 319). A saját használatra vonatkozó vélekedés és a valós nyelvhasználat eltéréseit valamelyest a BUSZI-2-vel is be lehet mutatni. Például 39-en állították, hogy a *bólintgat*-ot *t*-vel ejtik, de a szóbeli elicitációs feladatban csak 30-an ejtették úgy, és a szövegolvasásban csak 23-an (lásd az 5030-as, a 6070-es és az 1600-as itemeket Kontra-Borbély 2010-ben). Huszonhatan mondták, hogy az [inyekció] kiejtést használják, de szólisták felolvasásakor 44-en ejtették így a szót (lásd az 5000-es és a 2170-es itemet).

A magyarok nyelvi bizonytalanságára vonatkozó adatok találhatóak a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatban is. Az MNSZV 1988. évi felmérése megmutatta, hogy az akkori magyarországi felnőtt lakosságnak közel fele (a hiperkorrekt mondatkiegészítésben csak 17%-a) boldogulni szeretne, de nem ismeri ennek nyelvi feltételeit (Kontra 2003b: 228). Ők azok, akik a helyes és választékos beszédet fontosnak tartják az életben való boldoguláshoz, de egyúttal a stigmatizált és hiperkorrekt változatokat jelentősen nagyobb arányban ítélik helyesnek, mint azok, akik nem tartják fontosnak ezt a nyelvi készséget. Mindezt a minta nagyfokú nyelvi bizonytalanságának neveztem 2003-ban (uo.), de ez a bizonytalanság nem azonos a Labov (2006) által nyelvi bizonytalanságnak nevezett jelenséggel. Az MNSZV-ben ugyanis egyazon változó két példányának megítélését (vagy szóbeli kiegészítését) hasonlítottam össze, vagyis azt néztem meg, hogy egy-egy „Nyelvtanilag helyes-e A_1 ?”-re és „Nyelvtanilag helyes-e A_2 ?”-re adott válaszok azonosak-e. Itt tehát a grammatikalitási ítéletek (és a szóbeli mondatkiegészítések) következetességét vizsgáltam. Például az E/1 (m) változó változatainak megítélésekor az adatközlők 45%-a következetesen az [m]-et helyesnek és a [k]-t helytelennek ítélte, de 48%-uk mindkét változatot helyesnek fogadta el (Kontra 2003a: 109). Adatközlőink 45%-a tehát az (m) változatait következetesen ítélte meg, de 48% következetlenül. A két ítélet között jelentős idő telt el, számos más, nem *ik*-es mondatot is minősítettek adatközlőink, föltételezhetjük tehát, hogy egyik ítéletük nemigen befolyásolta a másikat. A válaszadáskor az adatközlőktől származó ítéletekkel maguk az adatközlők sem és a terepmunkások sem szembesültek, az adatközlők saját (vélt) nyelvhasználatának helyességére senki nem fordított semmilyen figyelmet.

2. A vizsgálatról – A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változatában (Kontra 1987) két tesztet használtunk. A „Melyik a helyes?” tesztben magnetofonnal lejátszott szópárokot hallottak adatközlőink, s azt kellett megjelölniük, hogy egy-egy párban az első vagy a második kiejtészváltozat-e a helyes. Az „Ön hogyan szokta ejteni?” teszt válaszlapján pedig azt jelölték meg adatközlőink, hogy egy szó két kiejtése közül ők melyiket használják (Kontra-Borbély 2010). A BUSZI-2-ben tehát hasonló, de nem azonos módon jártunk el, mint Labov a manifeszt bizonytalanság vizsgálatában. Labovnál a helyességre vonatkozó ítélet kimondása után azonnal kellett nyilatkoznia a válaszadónak saját használatáról, a BUSZI-ban viszont a két teszt között más feladatok is voltak, így adatközlőink nem szembesültek oly gyorsan és

egyértelműen esetleges hibás nyelvhasználatukkal, mint a New York-iak. A budapesti adatközlők figyelmét bizonyos fokig ugyan fölkelthették a vizsgált szavak, hisz azok más tesztekben és a felolvasott szövegekben is előfordultak, de az ő válaszaik a bizonytalanság manifeszt – látens tengelyén az utóbbihoz vannak közelebb.

Amint közismert, a BUSZI-2-ben 1987-ben 50 adatközlővel készítettünk szociolingvisztikai interjúkat. Adatközlőink nem, életkor, foglalkozás és bevándorlás alapján a következő megoszlásokat mutatják: 29 férfi és 21 nő; 15–17 évesek: 11, 18–23 évesek: 15, 24–50 évesek: 10, 50 évesnél idősebbek: 12, ismeretlen életkorú: 2; tanárok (50 évnél idősebbek): 10, egyetemisták: 10, bolti eladók: 10, gyári munkások: 10, szakmunkás tanulók (15–16 évesek): 10. Budapesten szocializálódott: 29, 7–14 évesen került Budapestre: 3, 14 éves koránál később került a fővárosba: 14, Budapesten született/szocializálódott, de sokat volt vidéken 14 éves kora előtt: 4. A bevándorlás változót két tagúra bontva 29 budapestivel szemben 21 bevándorló áll.

Nyolc szópárral kapcsolatos vélekedéseket vizsgáltunk a két tesztben. A rájuk vonatkozó, a kodifikált standard szempontjából megfogalmazott tudnivalókat főleg a Nyelvművelő kézisztár (Grétsy – Kemény szerk., 1996) és G. Varga (1968) alapján mutatom be. A felsorolt változatok sorrendje a „Melyik a helyes?” tesztbelivel azonos.

bölcsöde ~ bölcsöde NymKsz: Az olykor hallható [bölcsöde] ejtés pongyola, így írni helytelen. (Az ő megrövidülését talán a *szövöde* stb. alakok analógiás hatása okozza.) NyKk I: 421: „A *bölcsöde* szó *bölcsöde* ejtése viszont határozottan kiejtési hibának számít.”

szopiáne ~ szofiáne A NymKsz-ban nincs cikk. Az Édes Anyanyelvünkben két rövidke írás tárgyalja: „A név ejtése [...] *szopiáné* formában helyes” – írta T. Urbán (1985). Szántó (1993) pedig a következő történetet osztotta meg a nyelvművelő lap olvasóival:

Betértem hát a trafikba, és kértem két csomag Sopianae nevű füstölnivalót. Úgy mondtam, ahogyan kell, vagyis: „Kérek két doboz *szopiánét*.” A trafikosnő már adta is, imígyen: „Tessék a két *szofiáne*.” Mivel csak ketten voltunk, gondoltam: ej, miért ne igazítanám ki? S már mondtam is, a kritikus helyen nem f-fel, hanem p-vel. Mire ő, lesajnáló mosollyal, közölte: „Az, uram, *szofiáne*.” Már kezdtem volna a – belátom – trafikba nem illő kiselőadást, de újabb vevő jött, én már ki is léptem, de az ajtóban utolért a „felvilágosítás”: „Azt mindenki úgy mondja.”

meggyőződjön ~ meggyőződjék NymKsz: A nyelvérzék elbizonytalanodását mutatja, hogy már évtizedekkel ezelőtt tiltakozást keltett a „*Ne ugorjék mozgó villamosra!*” plakátfelirat (tehát a felszólító módban már szokatlannak, hibásnak tetszett a szabályos, ikes alak, az *ugorjék*).

bólintgat ~ bólingat NymKsz: A *bólint* ige gyakorító képzős származéka, de a *t* hang a kiejtés megkönnyítésére kiesett, s így is írjuk. [...] Hasonlóképpen: *kacsingat*, *tekinget*. De: *csettintget*, *jelentget*. G. Varga (1968: 149–51) kikérdezéses beszélt

nyelvi adatai szerint 98 adatközlőből 20-an ejtették a szót *t* nélkül, ugyanő megállapította, hogy „a *t*-s változatot a legműveltebbek terjesztik”.

dícsér ~ *dicsér* A NymKsz-ban nincs cikk. G. Varga (1968: 95–6) a kodifikáció történeti áttekintésében megemlíti, hogy az ÉrtSz jelöli az *i* vagy *í* ingadozást. G. Varga 100 budapesti adatközlője közül 67 ejtette a magánhangzót röviden, 33 félhosszan vagy hosszán. Megállapítja még, hogy az egyetemi végzettségűek föltűnően sok félhosszú és hosszú hangot ejtettek.

injekció ~ *inekció* NymKsz: Művelt ejtése: [innyekci(j)ó]. Az [injekció] ejtés pongyola, az [inekció] bántóan hibás. G. Varga (1968: 245) kiegészítő kérdőívében csak 12 adat van a szóra, köztük két *inekció*. A BUSZI-2 egyik szóbeli mondatkiegészítő feladatában 32-en [injekcióra], 16-an [inekcióra] kiejtést használtak (Kontra-Borbély 2010: 10).

aggya ~ *adja* NymKsz: A betűejtés kiejtési hiba. Egyik jellegzetes típusa a *dj*, *tj*, *nj*, *gyj*, *nyj*, *tyj* hangkapcsolat betű szerinti kiejtése a ragos alakokban: *tud-ja*, *mond-ja*, *út-ján* e helyett: [tuggya], [mongya], [úttján]. G. Varga (1968: 161–2) szerint az összeolvadásos ejtés az uralkodó, a köznyelvi forma, „ha terjedőben van is az elemek szerinti ejtés.” Adatai szerint 100-ból 75-en ejtették az *imádja* szót [ggy]-vel, a többiek pedig betűejtéssel. A *tudja*-t 15-en ejtették betűejtéssel.

eszem ~ *eszek* NymKsz: A beszélt köznyelvben egyes szám 1. személyben terjedőben vannak a szabálytalan (mert iktelen ragozású) alakok: *eszek* az *eszem* helyett [...]. Az ikés és iktelen igealakok alkalmazásában még a művelt ember nyelvérzéke is elbizonytalanodik.

3. E r e d m é n y e k – A 18.1. táblázatban a bizonytalanok számát mutatom be. Bizonytalanok számát az a válaszadó, aki a két tesztben nem azonos választ ad, pl. az *eszem*-et tartja helyesnek, de azt mondja, hogy az *eszek*-et szokta használni.

18.1. táblázat

Nyelvi bizonytalanság a BUSZI-2-ben a „Melyik a helyes?” és az „Ön hogyan szokta ejteni?” tesztek alapján

Változatok	Adatközlők száma	Bizonytalanok
<i>bölcsöde</i> ~ <i>bölcsöde</i>	49	15
<i>szopiáne</i> ~ <i>szofiáne</i>	50	0
<i>meggyöződjön</i> ~ <i>meggyöződjék</i>	42	17
<i>bólintgat</i> ~ <i>bólingat</i>	48	13
<i>dícsér</i> ~ <i>dicsér</i>	49	14
<i>injekció</i> ~ <i>inekció</i>	47	9
<i>aggya</i> ~ <i>adja</i>	49	7
<i>eszem</i> ~ <i>eszek</i>	45	1

Azt látjuk, hogy a válaszadók két esetben nagyon biztosak: a *szopiáne* ~ *szofiáne* változatokra és az *eszem* ~ *eszek* változatokra vonatkozó véleményeikben. A cigaretta név *p*-s ejtését 14-en, *f*-es ejtését 36-an ítélték helyesnek, s ugyanők a *p*-s, illetve az *f*-es kiejtés használatáról számoltak be. Harmincöten az *eszem* formát ítélték helyesnek és annak használatát vallották, 9-en az *eszek*-ről mondták ugyanezt. A többi esetben az adatközlők nem kis részének bizonytalanságára következtethetünk.

4. A két teszt egydimenziós adatait már korábban közöltük (Kontra-Borbély 2010: 51–4, 65–8), tudható tehát, hogy például 37-en az *eszem* és 9-en az *eszek* alakot ítélték helyesnek, s 4 válasz értékelhetetlen volt (lásd a 3590-es ítemet Kontra-Borbély 2010-ben). Most kétdimenziós elemzéseket is végzek, azt kérdezem, hogy milyen hatása van a véleményekre az adatközlők életkorának, nemének, foglalkozásának, és annak, hogy budapestiek-e vagy bevándorlók. A következő részben a változatokra vonatkozó eredmények részletes közlésekor főleg a $p < 0,05$ vagy $p < 0,01$ szinten szignifikáns hatásokat említem meg.

bölcsöde ~ *bölcsöde*

Negyvenkilencből 15-en eltérő választ adtak a „Melyik a helyes?” és az „Ön hogyan szokta ejteni?” kérdésekre. A bizonytalanok zöme, 12 válaszadó a hosszú *ő*-s ejtést véli helyesnek, de úgy tudja, rövid *ö*-t szokott ejteni. A tanárok kivételével minden csoportban vannak ilyen bizonytalanok: 3 egyetemista, 2 bolti eladó, 5 gyári munkás és 2 szakmunkástanuló tartozik ide. Két munkás és egy szakmunkás tanuló a rövid *ö*-s ejtést tartja helyesnek, de a hosszú *ő*-s ejtés használatát vallja. Huszonnégyen bizonyosak a rövid *ö*-s ejtés helyességében és ennek használatát vallják: 3 tanár, 5 egyetemista, 6 eladó, 3 munkás és 7 szakmunkás tanuló. Végül 10-en abban biztosak, hogy a *bölcsöde* ejtés a helyes és ők maguk ezt is használják beszédükben. Ez a 10 adatközlő, vagyis válaszolóink egyötöde az, aki a NymKsz elvárásai szerint nyilatkozott – köztük 7 tanár, 1 egyetemista és 2 bolti eladó van. Föltűnő, hogy a *bölcsöde* ejtés használatát valló 13 adatközlőnk közül 7-en tanárok. Ez a tanári vélekedés hasonlít arra, ahogy az átlag New York-iak nyilatkoznak saját beszédükről (Labov 2006: 300): valójában a helyesnek tartott normát nevezik meg, amikor saját beszédükről nyilatkoznak. Ebben nincs semmi tudatos félrevezetési szándék – írja Labov (uo.) –, hiszen nincs megbízható összefüggés valakinek a beszéde és a beszédéről alkotott véleménye között. Megfontolandó továbbá az is – ezért a villanypostán küldött megjegyzéséért Szabó Tamás Péternek tartozom köszönettel –, hogy a beszélők arra is szocializálódnak, hogy mit mondjanak arról, mit hogyan szoktak mondani. Tehát arra is szocializálódnak, hogy miként prezentálják magukat a különböző beszélőcsoportok között.

szopiáne ~ szofiáne

Ötven adatközlőnk egyike sem adott eltérő válaszokat a két kérdésre, vagyis minden válaszadónk biztos abban, hogy ő a név helyes kiejtését használja. Tizennégyen a [szopiáne] alakot tartják helyesnek, 36-an viszont a [szofiáne] formát. A kodifikált standard szerinti *p*-s ejtést 7 tanár, 4 egyetemista, és egy-egy eladó, munkás és szakmunkás tanuló tartja helyesnek, itt tehát túlnyomó többségben vannak a tanárok és egyetemisták. A kodifikált standard szerint helytelen *f*-es kiejtést helyesnek tartja 9-9 eladó, munkás és szakmunkás tanuló, továbbá 3 tanár és 6 egyetemista. Ha összevonnjuk a tanárokat az egyetemistákkal, valamint a másik három csoportot is összevonnjuk, akkor jelentős a különbség: az előbbieket 55%-a, de az utóbbiaknak csak 10%-a ítélte helyesnek a *p*-s kiejtést ($N=50$, khi-négyzet [$f=1$] = 12,054, $p < 0,01$). A saját kiejtésre vonatkozó vélekedések között ugyanilyen szignifikáns a különbség.

meggyőződjön ~ meggyőződjék

Negyvenkét válaszból 17-en adtak eltérő válaszokat. Közülük 11-en az *ikes* alakot ítélték helyesnek, de az *iktelen* használatát vallották. Négy bolti eladó, 3 gyári munkás és 4 szakmunkás tanuló tartozik ide. Hatan viszont az *iktelen* alakot ítélték helyesnek, de az *ikes* használatát vallották: egy tanár, 2 egyetemista, 1 munkás és 2 szakmunkás tanuló. Negyvenkét válaszadónkból 25-en biztosak abban, hogy a helyes alakot használják. Tizenötön az *ikes* alakról nyilatkoztak így (7 tanár, 2 egyetemista, 3 eladó, 2 munkás és 1 szakmunkás tanuló), 10-en pedig az *iktelenről* (1 tanár, 3 egyetemista, 1 eladó, 3 munkás és 2 szakmunkás tanuló). Ha a tanárokat összevonnjuk az egyetemistákkal és a másik három csoportot is egyesítjük, akkor az előbbieket 70%-a, de az utóbbiaknak csupán 37%-a nyilatkozott úgy, hogy a *meggyőződjék* alakot használja ($N=47$, khi-négyzet [$f=1$] = 4,996, $p < 0,05$).

bólintgat ~ bólingat

Negyvennyolcból 13-an adtak eltérő válaszokat két kérdésünkre. A bizonytalanok nagyobb része, 9 válaszadó a *t* nélküli ejtést tartja helyesnek, de a *t-s* ejtést használja. Minden csoportban megtalálhatók a bizonytalanok: 1 tanár, 2 egyetemista, 3 eladó, 2 munkás és 1 szakmunkás tanuló tartozik ide. Egy-egy tanár és egyetemista, valamint 2 szakmunkástanuló a *t-s* alakot ítéli helyesnek, de úgy tudja, hogy a *bólingat*-ot használja. Huszonnyolcan tartják a *t-s* kiejtést helyesnek és vallják, hogy ezt használják beszédben – közülük 7-en tanárok, 3-an egyetemisták, és hatan-hatan eladók, munkások és szakmunkás tanulók. Heten vannak, akik a *bólingat*-ot tartják helyesnek s annak használatáról nyilatkoznak: minden csoportban van egy vagy két ilyen válaszadó. Ha összevonnjuk a tanárokat az egyetemistákkal, valamint a másik három csoportot is egybevonjuk, hajszára azonos megoszlást kapunk (a *bólintgat*-ot helyesnek ítélte mindkét csoport 66,7%-a), vagyis nincs semmilyen statisztikailag jelentős különbség a helyességről szóló ítéletekben, másképp mondva: értelmiségi és nem-értelmiségi adatközlőinknek egyaránt 2/3-a ítélte a *t-s* kiejtést helyesnek.

dícsér ~ dicsér

Negyvenkilencből 14-en adtak eltérő válaszokat. Nyolcan a hosszú *i*-s kiejtést ítélték helyesnek, de úgy tudják, a rövid *i*-set használják beszédükben. Közülük 2-en tanárok, 4-en egyetemisták és 2-en eladók. A rövid magánhangzót tartja helyesnek, de a hosszú használatát vallotta 6 adatközlőnk, közülük egy tanár, 2 eladó, 1 munkás és 2 szakmunkás tanuló. Biztos a rövid *i*-s ejtés helyességében és abban, hogy saját maga is így ejti a szót 25 ember: 2 tanár, 3 egyetemista, 6 eladó és 7-7 munkás és szakmunkás tanuló. A hosszú *i*-s ejtést tartja helyesnek, s úgy tudja, azt is használja beszédében 5 tanár, 2 egyetemista, 2 munkás és 1 szakmunkás tanuló. Ha összevonnuk az értelmiségieket és a nem-értelmiségieket, szignifikáns különbséget találunk köztük: az előbbieknél 68,4%-a, de az utóbbiaknak csak 16,7%-a tartja a hosszú magánhangzós *dícsér* kiejtést helyesnek ($N=49$, khi-négyzet [$f=1$] = 13,407, $p < 0,01$). Viszont nincs a két csoport között jelentős különbség a saját kiejtésükről való nyilatkozataikban.

injekció ~ inekció

Negyvenhétből 9-en voltak bizonytalanok. Közülük 6-an az [innyekció]-t tartották helyesnek, de [inekció]-t ejtenek: 2 egyetemista, 2 eladó és 2 munkás. Egy-egy egyetemista, eladó és munkás az [inekció]-t ítéli helyesnek, de [innyekció]-t mond. Huszonhárman biztosak abban, hogy a helyes [innyekció] ejtést használják beszédükben: mind a 10 tanár, 3 egyetemista, 5 eladó, 4 munkás és 1 szakmunkás tanuló. Az [inekció] helyességéről és saját beszédbeli használatáról nyilatkozott 2-2 egyetemista és eladó, 3 munkás és 8 szakmunkás tanuló. Szignifikáns különbség van az értelmiségiek és nem-értelmiségiek között: az előbbieknél 84,2%-a, de az utóbbiaknak csak 50%-a ítélte az [innyekció]-t helyesnek ($N=49$, khi-négyzet [$f=1$] = 5,858, $p < 0,05$), továbbá az értelmiségieknek 73,4%-a, de a nem-értelmiségieknek csak 41,4%-a nyilatkozta, hogy az [innyekció]-t használja beszédében ($N=48$, khi-négyzet [$f=1$] = 4,825, $p < 0,05$). Jelentős különbség van férfiak és nők között a saját használatról való nyilatkozatokban: a nők 71,4%-a, de a férfiaknak csak 40,7%-a mondta, hogy az [innyekció]-t használja beszédében ($N=48$, khi-négyzet [$f=1$] = 4,481, $p < 0,05$). Ugyancsak jelentős különbség van budapestiek és bevándorlók között: az előbbieknél csak 39,3%-a mondta, hogy az [innyekció]-t használja, de az utóbbiaknak 75%-a ($N=48$, khi-négyzet [$f=1$] = 5,994, $p < 0,05$).

aggya ~ adja

Negyvenkilencből 7-en bizonytalanok. Közülük 6-an úgy tudják, hogy az *adja* a helyes ejtés, de ők maguk az *aggya* kiejtést használják beszédükben. Két bolti eladó és 4 gyári munkás tartozik ebbe a csoportba. Egy munkás az *aggya* kiejtést ítélte helyesnek, de az *adja* használatáról számolt be. A helyesnek ítélt *aggya* használatáról 39-en számoltak be: 10 tanár, 9 egyetemista, 7 eladó, 4 munkás és 9 szakmunkás tanuló. Egy-egy eladó, munkás és szakmunkás tanuló a betűejtéses kiejtést ítélte helyesnek, s annak használatát vallotta.

eszem ~ *eszek*

Negyvenötből csupán egy adatközlőnk adott eltérő válaszokat. Harmincöten az *eszem* formát ítélték helyesnek és annak használatát vallották, 9-en az *eszek*-ről mondták ugyanezt. Az előbbi csoportba 10 tanár, 6 egyetemista, 7 eladó, 9 munkás és 3 szakmunkás tanuló tartozik. Az *eszek* helyességéről és használatáról 2 egyetemista, 1 eladó, 1 munkás és 5 szakmunkás tanuló nyilatkozott. Végül egyetlen bolti eladó az *-m*-es alakot ítélte helyesnek, de a *-k*-s használatát vallotta. Megemlítendő, hogy minden nő (N=19) az *eszem*-et ítélte helyesnek, de a 27 férfi közül csak 18 tett így (itt a khi-négyzet-próba használata aggályos). Az életkori elemzés pedig azt mutatta, hogy az összes 50 évnél idősebb válaszolónk (N=12) az *eszem* használatát vallotta, viszont a náluk fiatalabb 34 válaszolónk közül 11-en az *eszek* használatáról számoltak be (a khi-négyzet-próba használata azonban itt is aggályos).

5. Fentebb a *szopiáne* ~ *szofiáne* esetében azt láttuk, hogy minden adatközlőnk biztos a dolgában, senki nem adott eltérő ítéleteket: 14-en a standardnak elkönyvelt *p*-s ejtést tartották helyesnek s ennek használatáról számoltak be, 36-an pedig az *f*-es ejtéssel tették ugyanezt. Azt is láttuk, hogy a különböző kvótákba (foglalkozási csoportokba) tartozó válaszadók különböző arányokban ítélték: a standard ejtést 7 tanár és 4 egyetemista is helyesnek ítélte, a nemstandard *f*-es ejtést viszont 9-9 bolti eladó, gyári munkás és szakmunkás tanuló ítélte helyesnek. A többi hét esetben bizonyos fokú nyelvi bizonytalanságra utalnak adataink, ezeket részletesen a 18.2. és 18.3. táblázatban mutatom be. A 18.2. táblázatból leolvasható, hogy a bizonytalanság a *meggyőződjön* ~ *meggyőződjék* esetében a legnagyobb (50-ből 17-en adtak eltérő válaszokat), és az *eszem* ~ *eszek* esetében a legkisebb (csupán egy adatközlő adott eltérő válaszokat). Azt is megmutatják az adatok, hogy a tanárok csak 6 esetben adtak eltérő válaszokat, az egyetemisták 15 esetben, a bolti eladók 19 esetben, a gyári munkások 22-szer és a szakmunkás tanulók 14-szer. A 18.2. táblázat azt mutatja, hogy ahogy csökken az adatközlők társadalmi státusza, úgy nő a nyelvi bizonytalanságuk. (A szakmunkás tanulók itt kilógnak a sorból, amire egyelőre nincs magyarázatom.)

18.2. táblázat

A „Melyik a helyes?” és az „Ön hogyan szokta ejteni?” tesztek szerint bizonytalan adatközlők száma változónként és kvótánként, BUSZI-2, 1987

	<i>bölcső/ őde</i>	<i>meggyő- ződjön/jék</i>	<i>bólin(t) gat</i>	<i>dí/ icsér</i>	<i>in(j) ekció</i>	<i>aggya/ adja</i>	<i>eszem/k</i>
tanárok	0	1	2	3	0	0	0
egyetemisták	3	2	3	4	3	0	0
bolti eladók	2	4	3	4	3	2	1
gyári munkások	7	4	2	1	3	5	0
szakmunkás- tanulók	3	6	3	2	0	0	0
Összesen	15	17	13	14	9	7	1

Megjegyzendő még, hogy egy adatközlő természetesen egynél több változónál is bizonytalan lehetett, például a tanárok hatszor voltak bizonytalanok (18.2. táblázat), de csak 5 tanár volt a 10-ből bizonytalan (18.3. táblázat), mivel egyikük két változónál is bizonytalan volt. A 18.3. táblázat megmutatja, hogy egy-egy kvótában hány bizonytalan válaszoló találtunk, s hogy a kvótán belül a bizonytalanok 7 változóból hány esetben voltak bizonytalanok. Például 5 tanár volt bizonytalan 1–3-szor, vagyis közülük volt, aki egy változónál, volt, aki kettőnél, s volt, aki háromnál mutatott bizonytalanságot. Föltűnő, hogy a tanároknak és az eladóknak csak a fele volt bizonytalan valamiben, de minden munkás legalább egyszer, de volt, aki négyszer adott bizonytalanságra utaló válaszokat.

18.3. táblázat

A „Melyik a helyes?” és az „Ön hogyan szokta ejteni?” tesztek szerint bizonytalan adatközlők száma kvótánként, BUSZI-2, 1987

	N	7 változóból
tanárok	5	1–3-szor
egyetemisták	7	1–3-szor
bolti eladók	5	1–3-szor
gyári munkások	10	1–4-szer
szakmunkás tanulók	8	1–3-szor

6. Összefoglalás – A helyességről alkotott ítéletek és a saját használatról szóló vélekedések teljes összhangja látszik a *szopiáne ~ szofiáne* esetében, s majdnem ugyanez a helyzet az *eszem ~ eszek* esetében. A további 6 esetben a BUSZI-2 50 adatközlője jelentős bizonytalanságára mutat a „helyes” vs. „ezt szoktam használni” válaszok különbsége, amely 7 adatközlőtől (*aggya ~ ad-ja*) 17-ig terjed (*meggyöződ-jön ~ meggyöződjék*). A „helytelen” *szofiáne* kiejtést a BUSZI-2 adatközlőinek több

mint kétharmada ítélte helyesnek, s kivétel nélkül mindannyian azt mondták, ők így is ejtik a szót. Az *eszem* ~ *eszek* esetében hasonló nyelvi biztonság látszik, azzal a különbséggel, hogy a nyelvművelők, tanítók s tanárok zöme által helytelenített *eszek* formát az adatközlőknek csupán kétötöde preferálja. Az értelmiségiek (tanárok és egyetemisták) a nem-értelmiségieknél statisztikailag jelentősen nagyobb arányban ítélték helyesnek a *szopiáne* változatot, a *dícsér* változatot, és az [innyekció] kiejtést. Ugyanilyen különbség mutatkozik a *meggyőződjük* és az [innyekció] használatára vonatkozó vélekedésekben is. Nincs azonban semmilyen különbség értelmiségiek és nem-értelmiségiek között a *bólintgat* helyességének megítélésében: a *t-s* változatot foglalkozástól (társadalmi státusztól) függetlenül a válaszolók kétharmada helyesnek ítélte. Végül: az adatközlők társadalmi státuszának csökkenésével nő nyelvi bizonytalanságuk.

A hivatkozott irodalom

- Grétsy László–Kemény Gábor, szerk. 1996. *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Auktor Könyvkiadó, Bp.
- G. Varga Györgyi 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kontra Miklós 1987. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú – második változat*. MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Kutatócsoport, Bp. 1987. július 5. Kézirat.
- Kontra Miklós 2003a. Az *ikes* igék. In: Kontra szerk. 2003: 105–125.
- Kontra Miklós 2003b. A nyelvi boldogulás ismeretlen útjai. In: Kontra szerk. 2003: 226–228.
- Kontra Miklós szerk. 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Bp.
- Kontra Miklós–Borbély Anna 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport, Bp.
- Labov, William 2006. *The Social Stratification of English in New York City*. Second edition. Cambridge University Press, New York.
- Szántó Jenő 1993. Nyelvrontás, gyárilag. *Édes Anyanyelvünk* 1994/4: 5.
- T. Urbán Ilona 1985. Sopiana. *Édes Anyanyelvünk* 1985/3: B2.

19. Mustra a BUSZI-2 kétdimenziós tesztadataiból*

KONTRA MIKLÓS

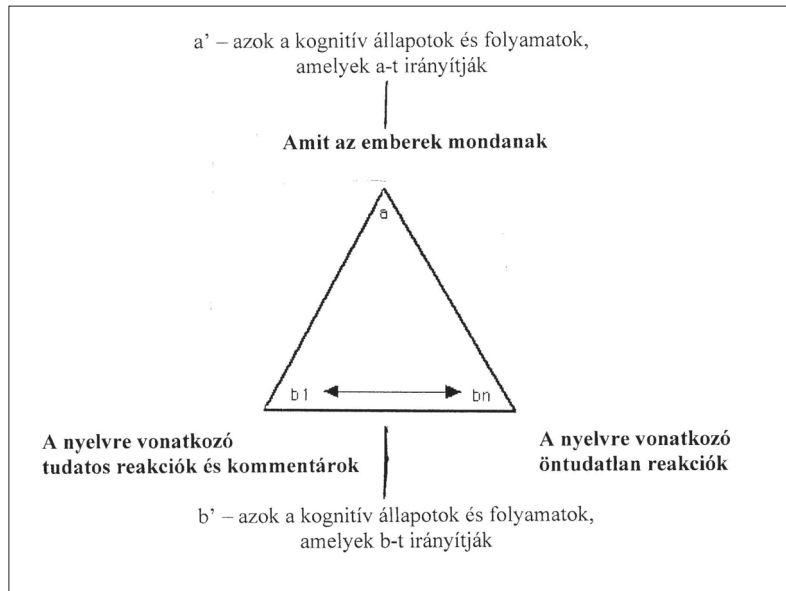
1. A nyelvészeti kutatások háromszöge

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú egydimenziós tesztadatait közzétettük 2010-ben (Kontra-Borbély 2010), ezekből megtudhatja az érdeklődő, hogy például az egyik szóbeli mondatkiegészítő feladatban az *Ebben a jól nézel ki.* mondatba 29 adatközlőnk a *farmerben* szót illesztette be, 1 a *farmerbe*-t, 19 a *farmerban*-t és 1 a *farmerba*-t. Amit nem lehet megtudni a közzétett adatokból, az az, hogy a BUSZI-2 félszáz adatközlőjének válaszaiban milyen hatása van a válaszolók nemének, életkorának, foglalkozásának és a bevándorlásnak, vagyis annak, hogy ők echte budapestiek-e, vagy pedig bevándorlók, akik 7 éves koruk után kerültek Budapestre, vagy pedig - noha a fővárosban születtek és szocializálódtak - sok időt töltöttek vidéken 14 éves koruk előtt. Vagyis a kétdimenziós adatokat (a független változók hatásait) nem közöltük még, noha - s ezt kissé pironkodva írom - hasonló adatokat, elemzéseket számos magyar nyelvész közölt már, köztük ünnepeltünk, Molnár Zoltán (1999) is, aki szombathelyi és lendvai kutatásaiban bemutatta az életkor, a nem, a foglalkozás és az ingázás szerinti különbségeket is.

Mielőtt az említett független változók hatásait bemutatom, érdemes lehet egy pillantást vetni Preston & Niedzielski (2003: x-xi) azon háromszögletű ábrájára (19.1. ábra), amellyel a nyelvészeti kutatások tagolódását mutatják be, nevezetesen:

* Eredetileg megjelent: Hajba Renáta-Tóth Péter-Vörös Ferenc szerk.: „...ahogy a csillag megy az égen...”: Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére. Szombathely: Savaria University Press, 2017. Pp. 165-171.

19.1. ábra: A nyelvészeti kutatások területei Preston & Niedzielski (2003: x–xi) szerint

Prestonék határozottan kijelentik, hogy a népi nyelvészet (*folk linguistics*) fő vizsgálódási területe a b1-re esik, ily módon a BUSZI „Melyik a helyes?” tesztadatai és az „Ön hogyan szokta ejteni?” adatok a háromszög b1 sarkához esnek közel, viszont a szóbeli mondatkiegészítésből nyert adataink az a-hoz tartoznak.

Az a és b eltérései még oly kis számú adatközlő esetén is nyilvánvalóak, mint a BUSZI-2 (ahol $N = 50$). Például az 580-as feladatban *iszok*-ot mondó 11 adatközlőnk közül 5-en az *eszem* ~ *eszek* szópár első tagját ítélték helyesnek a 3590-es feladatban, s 6-an a másodikat. Másképp mondva: 44 érvényes választ adó adatközlőnk közül 6-an más alakot mondtak ki, mint amit helyesnek tartanak (mivel volt még 1 olyan adatközlőnk is, aki *iszom*-ot mondott, de az *eszek*-et ítélte helyesnek).

Az sem meglepő, hogy a „helyes” ítéletek és az „így szoktam ejteni” beszámolók sem esnek teljesen egybe, például van egy adatközlő, aki az *eszem* alakot ítélte helyesnek a 3590-es feladatban, de azt mondta az 5120-asban, hogy ő az *eszek*-et használja beszédében. Az *injekció* ~ *inekció* változatok esetében azonban a „helyes” (3630-as feladat) és a „szoktam” (5000-es feladat) adatok jelentős, statisztikailag szignifikáns eltéréseket mutatnak: $N = 47$, khi-négyzet ($f=1$) = 17,633, $p < 0,001$ (lásd a 19.1. táblázatot).

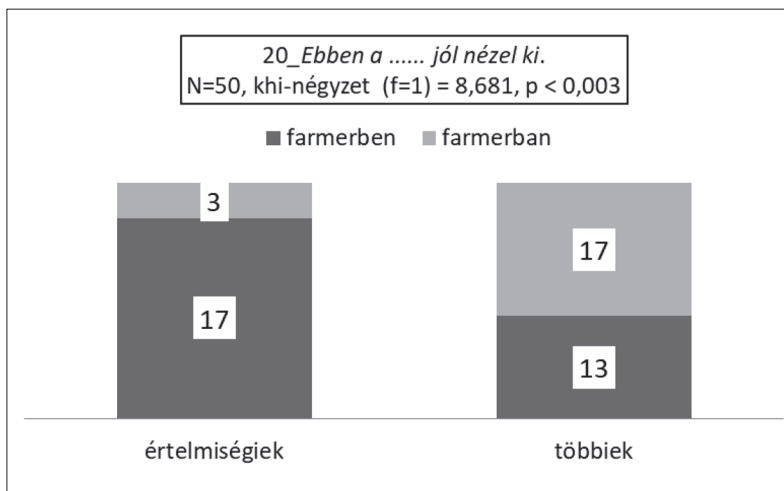
19.1. táblázat: Az *injekció* ~ *inekció* változatok „így helyes” és „így szoktam használni” adatai egymásra vetítve, BUSZI-2

inje3630 * inje5000 keresztábra					
			inje5000 „szoktam”		Összesen
			<i>injekció</i>	<i>inekció</i>	
inje3630 „helyes”	<i>injekció</i>	Elemszám	23	6	29
		Az inje5000 %-a	88,5%	28,6%	61,7%
	<i>inekció</i>	Elemszám	3	15	18
		Az inje5000 %-a	11,5%	71,4%	38,3%
Összesen		Elemszám	26	21	47
		Az inje5000 %-a	100,0%	100,0%	100,0%

2. Négy független változó hatása a szóbeli mondatkiegészítésekre

Korábban (Kontra 2014) már végeztem kétdimenziós elemzéseket 8 változat-pár (pl. *bölcsőde* ~ *bölcsőde*, *injekció* ~ *inekció*) „így helyes” és „így szoktam használni” adatain, most viszont az vizsgálom meg, hogy a BUSZI-2 összesen 90-nél több szóbeli mondatkiegészítésből származó adatára (Kontra-Borbély 2010: 5–18) milyen hatása van az adatközlők életkorának, nemének, foglalkozásának és budapesti vs. bevándorló státuszának.

2.1. A legerősebb hatása a foglalkozásnak van, pontosabban a FOGL2 változónak, amelyben az értelmiségiek (10 tanár és 10 egyetemi hallgató) állnak szemben a többiekkel (10 bolti eladó, 10 gyári munkás és 10 szakmunkástanuló). A 19.2. ábra szerint a 20-as itemben a tesztszót megelőző névmás előfeszítő hatása (*ebben a farmerben*) az értelmiségieknél jelentősen nagyobb arányban érvényesült (85%-ban), mint a többi adatközlőnél (43,3%). Viszont amikor a tesztszó a mondat élén áll (180-as item), a különbség nem szignifikáns (*farmerben*: értelmiségiek 55%, többiek 36,7%). A másik előfeszítő feladatban (330-as item: *abban a farmerban*) az értelmiségiek 50%-a s a többiek 70%-a esetében érvényesült az előfeszítés, de ez a különbség sem jelentős statisztikailag.

19.2. ábra: Előfeszítés a *farmer* ragozásában FOGL2 szerint, elemszámok, BUSZI-2

Jelentős eltérés van a két foglalkozási csoport válaszaiban a 60-as itemnél: *A találkozóra mi is szeretettel minden osztálytársunkat.* mondatba az értelmiségiek 80%-a a *várjuk* szót illesztette be (s 20%-uk a *várunk*-ot), míg a többieknek csak 30%-a használta a tárgyias alakot (N=50, khi-négyzet [f=1] = 12,000, p < 0,001).¹ A hasonló 400-as itemben a *Zoli minden könyvemet tegnap.* mondatba az értelmiségiek 80%-a illesztette be a tárgyias *elvitte* alakot, míg a többieknek csak 50%-a (N=50, khi-négyzet [f=1] = 4,584, p < 0,05). Hasonló különbséget mutat a 630-as item is: *A találkozóra minden régi osztálytársunkat mi is szeretettel* mondatba az értelmiségiek 90%-a illesztette be a *várjuk* alakot, szemben a többiek 63,3%-ával (N=50, khi-négyzet [f=1] = 4,435, p < 0,05). Végül a 900-as itemnél is jelentős a különbség: a *Tegnap Jancsi minden könyvemet.* mondatba az értelmiségiek 85%-a illesztette be az *elvitte* alakot, míg a többieknek csak 53,3%-a (N=50, khi-négyzet [f=1] = 5,362, p < 0,05).

Ugyancsak statisztikailag jelentős különbséget mutat a 390-es item: az *És akkor bejött ebbe a [szoba-] és jelentkezett injekcióra.* mondat utolsó szavát egyetlen értelmiségi (5,6%), de a többiek fele (50%) ejtette (olvasta fel) a stigmatizált *inekcióra*-ként (N=48, khi-négyzet [f=1] = 10,000, p < 0,002).

Két, az ikes ragozással kapcsolatos feladatban is jelentős különbséget látunk a két foglalkozási csoport között. A 600-as itemben a *Nem engedhetjük meg, hogy itt min-*

¹ A vizsgált itemek között ez a 60-as az egyetlen olyan, ahol a FOGL5 is értékelhető adatokat nyújt: a *várjuk*-at mondta 7 tanár, 9 egyetemista, 3 bolti eladó, 4 gyári munkás és 2 szakmunkástanuló (N=50, khi-négyzet [f=4] = 13,600, p < 0,009). Az alacsony elemszámok miatt minden más esetben csak a FOGL2-t célszerű használnunk.

denki úgy ahogy akar. mondatot a *viselkedjék* alakkal kiegészítve mondta ki az értelmiségiek 65%-a s a többiek 36,7%-a (N=50, khi-négyzet [f=1] = 3,860, p < 0,05). A 690-es itemben pedig a *Ha én még egyszer, elbocsátanak az állásomból.* mondatba az *elkésem* alakot illesztette be az értelmiségiek 60%-a s a többiek 30%-a (N=50, khi-négyzet [f=1] 4,433, p < 0,05).

Végül a számbeli egyeztetésre vonatkozó egyik feladatban is jelentős különbség mutatkozott: a 830-as itemben az *Ezek az én gyerekeim, azok viszont* mondatba az értelmiségiek 50%-a a *Pistáéi* alakot illesztette be (s másik felük a *Pistáé* alakot), a többieknek azonban csak 10%-a mondta a *Pistáéi*-t (N=50, khi-négyzet [f=1] = 9,979, p < 0,002).

2.2. Az életkori hatásokat a KOR2 változóval vizsgálom (15-23 évesek vs. 24 évesnél idősebbek), ugyanazon megfontolásból, amiért a FOGL2-t használtam a FOGL5 helyett.² A 250-es itemben a *Tegnap Péter minden könyvem az antikváriumba.* mondatba az *elvitte* alakot illesztette be a fiatalok 84,6%-a s az idősebbek 45,5%-a, ami jelentős eltérés (N=48, khi-négyzet [f=1] = 8,224, p < 0,004). A 110-es itemben az *Annak a [férfi-] elveszett az erdőben a pénze.* mondat utolsó szavát *péndze*-ként ejtette az értelmiségiek 11,5%-a, de a többiek 40,9%-a (N=48, khi-négyzet [f=1] = 5,483, p < 0,05).

Az ikes ragozásra vonatkozó négy feladatban találtam azt, hogy mindig az idősebbek használták nagyobb arányban az ikes alakokat. A 80-as item *Nem szükséges, hogy mindenki a levesből.* mondatába az *egyék*-et illesztette be a fiatalok 15,4%-a, de az idősebbek 40,9%-a (N=48, khi-négyzet [f=1] = 3,931, p < 0,05). Az 580-as item *Grapefruit juice-t mostanában én se, de kólát igen.* mondatába az *iszom*-ot illesztette be a fiatalok 56%-a, de az idősebbek 100%-a (N=46, khi-négyzet [f=1] = 12,144, p < 0,001). A 620-as item *Ha azt akarja, hogy az a kert is ilyen szépen, akkor tölem vegyen virághagymát!* mondatába a fiatalok 57,7%-a, de az idősebbek 95,5%-a illesztette be a *virágozzék* alakot (N=48, khi-négyzet [f=1] = 9,063, p < 0,003). Végül a 600-as item *Nem engedhetjük meg, hogy itt mindenki úgy, ahogy akar.* mondatába a *viselkedjék* alakot illesztette be a fiatalok 30,8%-a s az idősebbek 68,2%-a (N=48, khi-négyzet [f=1] = 6,684, p < 0,01).

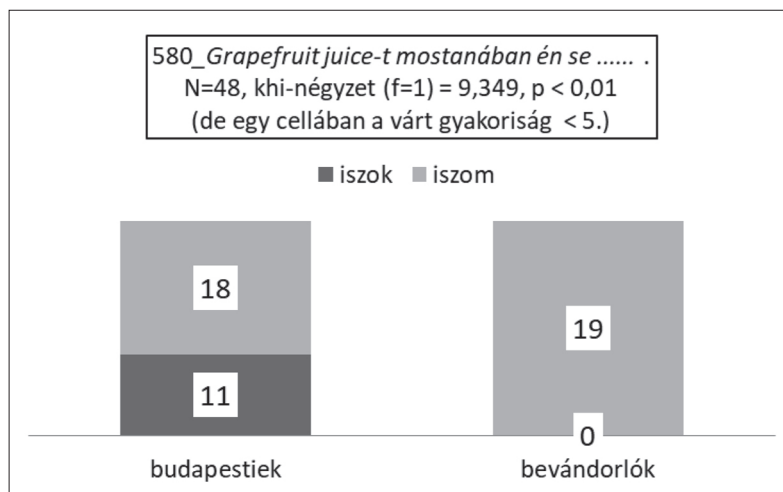
Végül jelentős életkori különbséget mutatnak az adatok a 790-es item esetében. A - *Melyik bögrét adjam oda? - A* párbeszédet a fiatalok 80%-a a *pettyeset* alakkal egészítette ki (s 20%-uk a *pettyest*-tel), de az idősebbeknek csak 45,5%-a tette ezt (N=47, khi-négyzet [f=1] = 6,049, p < 0,05).

² A KOR4 eloszlása a következő: 15-16 évesek 11 fő, 18-23 évesek 15 fő, 24-50 évesek 10 fő, 50+ évesek 12 fő (2 fő életkora ismeretlen).

2.3. Ami a nemi különbségeket illeti (29 férfi vs. 21 nő), mindössze három jelentőset találtam az anyagban. A 80-as item *Nem szükséges, hogy mindenki a levesből.* mondatát az *egyék* alakkal egészítette ki a nők 42,9%-a s a férfiak 13,8%-a (N=50, khi-négyzet [f=1] = 5,348, p < 0,05). A 790-es itemben a *pettyeset* alakot használta a nők 81%-a s a férfiak 53,6%-a (N=49, khi-négyzet [f=1] = 3,971, p < 0,05). Végül a 870-es itembeli *Angyalom, mosd meg a gyerekek [szől-], mielőtt odaadnád nekik.* mondatban a *mosd meg*-et *d*-vel ejtette (pontosabban: olvasta föl) a nők 81%-a, de a férfiaknak csak 50%-a (N=49, khi-négyzet [f=1] = 4,947, p < 0,05).

2.4. Végül vessünk egy pillantást a bevándorlás (BEVÁND3 változó) hatására (29 budapesti vs. 21 bevándorló). Korábban kimutattuk (Hattyár-Kontra-Vargha 2009: 457), hogy a BUSZI-2 adatközlői közül a bevándorlók a Budapesten szocializálódottaknál jelentősen nagyobb arányban ítélték különböző jelentésűnek a *hëgyës* 'szúrós' és a *hëgyes* 'hegyvidékes' szavakat az „Azonos vagy különböző?” tesztben. Anyagomban ennek a változónak alig mutatható ki valamilyen hatása a szóbeli mondatkiegészítésekre. A 620-as item *Ha azt akarja, hogy az a kert is ilyen szépen, akkor tőlem vegyen virághagymát!* mondatát az *ikes virágozzék* alakkal egészítette ki a budapestiek 62,1%-a, de a bevándorlóknak 90,5%-a (N=50, khi-négyzet [f=1] = 5,109, p < 0,05). Ugyanilyen, de csak tendencia szerű (p < 0,1) különbség van a 600-as itemben is: a *Nem engedhetjük meg, hogy itt mindenki úgy, ahogy akar.* mondatba a *viselkedjék*-et illesztette be a bevándorlók 61,9%-a, de a fővárosiaknak csak 37,9%-a. Említésre méltó még az 580-as item, amelyben a *Grapefruit juice-t mostanában én se, de kólát igen.* mondatot minden bevándorló az *iszom*-mal egészítette ki, de a khi-négyzet-próba alkalmazása itt aggályos, lásd a 19.3. ábrát.

19.3. ábra: *iszok* ~ *iszom* és a bevándorlás hatása, elemszámok, BUSZI-2

3. Összefoglalás

Négy független változó hatását vizsgáltam meg a BUSZI-2 szóbeli mondatkiegészítő feladataiban.

Legerősebb hatása a FOGL2 változónak (értelmiségiek vs. többiek) van. A birtokos személyragos tárgyat tartalmazó mondatoknál (pl. *Mari kimosott ~ kimosta egy ingemet és Pista minden könyvem elvitt ~ elvitte*) az értelmiségi adatközlők mindig jelentősen nagyobb arányban használták a határozott (tárgyas) alakokat, mint a többiek. Az *injekcióra* szót csak egyetlen értelmiségi (tanár vagy egyetemista) olvasta föl a stigmatizált *inekcióra* változatban, de a többiek (bolti eladók, gyári munkások, szakmunkástanulók) 50%-a tett így. Két ikes ragozású forma esetében (*viselkedjék, elkésem*) úgyszintén az értelmiségiek használták jelentősen nagyobb arányban az ikes alakokat. Végül az *-é* birtokjeles szavak számbeli egyeztetését vizsgáló egyik feladatunk szerint az egyeztetett alakot (a gyerekek *Pistáéi*) az értelmiségiek 50%-a, de a többieknek csak 10%-a használta.³

Az életkor több esetben mutat jelentős hatást: a *Péter minden könyvem* mondatba az *elvitte* alakot a fiatalok az idősebbeknél nagyobb arányban illesztették be, viszont az ikes alakokat az idősek mindig jelentősen nagyobb arányban használták, mint a fiatalok.

Két esetben találtam jelentős nem szerinti különbséget: az ikes *egyék* alakot a nők a férfiaknál nagyobb arányban használták, s ugyanígy tettek a *pettyeset* esetében (itt a másik változat a *pettyest* volt).

A bevándorlók az echte budapestieknél jelentősen nagyobb arányban használták az ikes *virágozzék* alakot.

Végül hangsúlyozni kívánom, hogy a független változók itt bemutatott hatásaiból nem célszerű semmilyen általánosítást megkockáztatni, mivel a szóbeli mondatkiegészítés egyetlen, meglehetősen formális stílushoz tartozó adatokat nyújt, másrészt csupán 50 adatközlő adatairól van szó. Óvatosan fogalmazva: az itt bemutatott eredmények egy 30 évvel ezelőtti, nagyrészt megismételhető vizsgálatból származnak.

³ Az egyeztetett alakok használatát a nyelv művelők a gondos, igényes nyelvhasználatban szorgalmazzák (Grétsy-Kemény szerk. 2005: 118).

Irodalom

- Grétsy László–Kemény Gábor szerk. 2005. *Nyelvművelő kézisztár*. Második, javított és bővített kiadás. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hattár Helga–Kontra Miklós–Vargha Fruzsina Sára 2009. Van-e Budapesten zárt *ő*? *Magyar Nyelv* 105(2009): 453–468. * A jelen kötetben a 147–164. oldalon.
- Kontra Miklós 1987. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*. Kézirat. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport. 1987. július.
- Kontra Miklós 2014. Megjegyzések a BUSZI-2-beli nyelvi bizonytalanságról. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Kugler Nóra–Vladár Zsuzsa szerk., *Nyelvben a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*, 304–311. Budapest: Tinta Könyvkiadó. * A jelen kötetben a 315–324. oldalon.
- Kontra Miklós–Borbély Anna 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport. http://www.nytud.hu/buszi/B2_tesztadatok.pdf (2021-03-01)
- Molnár Zoltán Miklós 1999. *Nyelvföldrajzi – szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban*. Szombathely: A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai III.
- Preston, Dennis R. & Nancy Niedzielski 2003. Preface to the Paperback Edition of Niedzielski, Nancy & Dennis R. Preston, *Folk Linguistics*. Paperback edition. Berlin–New York: Mouton de Gruyter. Pp. vii–xvi.

BUSZI annotált bibliográfia

Ebbe az annotált bibliográfiába nem feltétlenül került be minden tétel, ami a BUSZI szempontjából jelentős. Elsősorban azok a tételek szerepelnek itt, amelyekre hivatkoztunk a 2. és 3. fejezetben. Viszont az egyes tanulmányok végén látható hivatkozások nem feltétlenül vannak itt is feltüntetve, például a

Kassai Ilona 1988. A szünet kérdésköre a szöveglejegyzésben. In: Kontra Miklós (szerk.) *Beszélt nyelvi tanulmányok* (Linguistica, Series A, 1.). Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 22–44.

tétel, amelyre Váradi hivatkozik e kötetben, nem szerepel ebben a listában.

Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1987. Kulturális kommunikációs rétegződés (Kutatási tervzet). *Szociológia* 1987/2: 209–231.

Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991. *Hálózatok, stílusok, struktúrák* (Ts–3/2 kutatási beszámoló). Budapest: ELTE Szociológiai Intézet.

anon1 1998. Budapesti szociolingvisztikai interjú (BUSZI). In: Crystal, D. *A nyelv enciklopédiája*, 510–511. Budapest: Osiris Kiadó. [Reményi 1989 alapján]

anon2 In memoriam Forintos György 1935–2005. *Új Pedagógiai Szemle* 2005/2: 127–128.

Balogh Lajos szerk. 1993. *Szöveggyűjtemény a táji nyelvváltozatok köréből*. (Linguistica, Series B, 2.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. [A regionális köznyelvi kutatások keretében 1986-tól készített szövegfelvételek átiratainak gyűjteménye, egyezményes magyar hangjelöléssel]

Bárczi Géza 1932/1980. A „pesti nyelv”. In: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Összeállította és szerkesztette Papp László. Budapest: Gondolat Kiadó. Pp. 237–279.

Bárczi Géza 1941/1980. A városi népnyelv kérdéséhez. In: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Összeállította és szerkesztette Papp László. Budapest: Gondolat Kiadó. Pp. 280–297.

Bartha, Csilla & Borbély, Anna 1998. Hungarians speaking about Hungarian: Ongoing Sociolinguistic research based on the Survey of Spoken Hungarian. Előadás. Sociolinguistic Symposium 12 (SS12), Institute of Education, University of London, March 26–28, 1998.

Bartha, Csilla & Borbély, Anna 2000. Folk evaluation of “Proper Hungarian”: Evidence from the Survey of Spoken Hungarian. Előadás. First International Conference on Language Variation in Europe. Barcelona. Universitat Pompeu Fabra, June 28–July 1, 2000.

- Bartha Csilla–Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusbán: Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321. * A jelen kötetben kissé módosított címmel a 261–296. oldalon.
- Bartos, Huba [1994]. New? Old? Newly Old? The Usage of Recently Changed Street and Square Names in Budapest. In: Hunyadi, László (ed.), *Studies in Applied Linguistics*, Volume 1, Debrecen: Department of General and Applied Linguistics, Lajos Kossuth University. Pp. 17–32. [1990-ben készített gyors anonim vizsgálat]
- Baugh, John 1992. Adapting Dialectology: The Conduct of Community Language Studies. In: Kontra, Miklós and Tamás Váradi, (eds.), *Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric*. Budapest: Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, pp. 15–39.
- Blága Szabolcs–Hattyár Helga 2006/2010. *A BUSZI-2 végleges itemlistája*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Osztály. Kézirat, 139 lap. [Megtalálható az MTA Könyvtárában, az egykori MTA Nyelvtudományi Intézet könyvtárában és az Országos Széchényi Könyvtárban]
- Bodó Csanád–Kocsis Zsuzsanna–Vargha Fruzsina Sára 2017. A Budapesti Egyetemi Kollegiumi Korpusz: Elméleti és módszertani kérdések. In: Benő Attila és Fazakas Noémi, szerk., *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. Pp. 169–177. És: <http://bekk.elte.hu/> (2021-03-01)
- Borbély Anna 2006/2018. BUSZI-feljegyzés a *-nVk* elemzésekor tapasztaltokról, 2006. november 1. Megjelent: *Borbély Anna 60* című köszöntő CD, készítették: Bartha Csilla, Tóth Etelka, Tóth Tibor, Tarr Zoltán, 2018. Pp. 803–810. [Többek közt tartalmaz egy részletes összesítést: „irányított beszélgetések lejegyzése, első és második ellenőrzése, valamint a tesztek lejegyzése és első ellenőrzése”]
- Borbély, Anna 2007. Társadalmi variabilitás és/vagy stílus-variabilitás: a *(nVk)₂* nyelvi változó a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változatában. In: Guttman Miklós–Molnár Zoltán szerk., *V. Dialektológiai Szimpozium, Szombathely, 2007. augusztus 22–24.* Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola. Pp. 53–58. * A jelen kötetben a 205–225. oldalon.
- Borbély, Anna 2008. Can dialect features survive as socio-stylistic variants? Előadás. Sociolinguistic Symposium 17 (SS17) Amsterdam, 3–5 April 2008.
- Borbély Anna 2009. Nyelvi változók a standard nyelvi ideológia örvényében: Elemzések a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. In: Borbély Anna–Vančóné Kremmer Ildikó–Hattyár Helga szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák – 15. Élőnyelvi konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6.* Budapest – Duna-szerdahely – Nyitra, MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar, Tinta Könyvkiadó. Pp. 63–74. * A jelen kötetben a 205–225. oldalon.
- Borbély, Anna & Bartha, Csilla 2009. Possibilities for studying socio-stylistic variation of the sound *l* in the Budapest Sociolinguistic Interview (BSI) corpus. Előadás. The 5th International Conference on Language Variation in Europe, Copenhagen, 25–27 June 2009.
- Borbély Anna–Vargha András 2010. Az *l* variabilitása öt foglalkozási csoportban: Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. *Magyar Nyelv* 106: 455–470. * A jelen kötetben a 165–184. oldalon.

- BUSZI B7303 CD-Rom. Kiadta az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, 1998. [Anonimizált hang és átirat, bizonyosan elérhető volt az Intézet honlapján is 2010. december végéig.]
- Crystal, D. 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris Kiadó. [Ebben 13 soros ismertetés a BUSZI-ról (p. 510) és fél oldal a szövegkódolásról, Reményi 1989 alapján (p. 511)]
- Cseresnyési László 1986. Hangtani kérdések. Ajánlások a budapesti köznyelvi vizsgálatok adatfelvételéhez. Gépírat.
- Deme László 1988. Nyelviség, funkcionalitás, mikrotársadalmiság. *Magyar Nyelv* 84: 385–393.
- Dressler, Wolfgang U. 1990. *Spoken Language a Major Challenge to Linguistic Theory and Methodology*. (Linguistica, Series C, 2.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Élőnyelvi vizsgálatok (a mai magyar beszélt nyelv vizsgálata). In: *Társadalomtudományi kutatások Magyarországon 1986–1991* (Budapest, TÁRKI, 1992). Pp. 295–296. Sorszám: 786. [részletes bibliográfiával]
- Fehér Krisztina 2008. Grammatika és hangsorminta. *Magyar Nyelvjárások* 46: 21–54.
- Gregg, R. J. 1984. *Final Report to the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada on An Urban Dialect Survey of the English Spoken in Vancouver*. Vancouver: Linguistics Department, University of British Columbia.
- G. Varga Györgyi 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hattyar Helga–Kontra Miklós–Vargha Fruzsina Sára 2009. Van-e Budapesten zárt *ë*? *Magyar Nyelv* 105: 453–468. * A jelen kötetben a 147–164. oldalon.
- Herman József, 1988. Tájékoztató az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatervéről. *Magyar Nyelv* 84: 393–400.
- Honoring William Labov – Talcott Parsons Prize. American Academy of Arts and Sciences, Jan 6, 2021. <https://www.amacad.org/events/honoring-labov> (2021-03-01)
- Horváth Vera–Reményi Andrea Ágnes 1990. Az ikes ragozásról. In: Balogh Lajos–Kontra Miklós szerk., *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Pp. 9–19.
- Horváth és mtsai = Horváth Viktória, Krepsz Valéria, Gyarmathy Dorottya, Hámori Ágnes, Bóna Judit, Dér Csilla Ilona, Weidl Zsófia 2019. Háromfős társalgások annotálása a BEA-adatbázisban: elvek és kihívások. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 255–274.
- Ilson, Robert 1991. *Assembling, Analysing and Using a Corpus of Authentic Language*. (A lecture given on the Survey of English Usage at the Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences on 2 September 1988). Transcribed and edited by Andrea Ágnes Reményi. (Linguistica, Series C, 4.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Kassai Ilona 1990. A beszédszünetek észleléséről. In: Szabó Géza szerk., *II. Dialektológiai Szimpozion*. Veszprém: VEAB. Pp. 139–142. [1987-ben elmondott előadás, a *Beszélt nyelvi tanulmányok*-ban (Kontra szerk. 1988) közölt tanulmány (A szünet kérdésköre a szövegjegyzésben) előzménye. <http://mek.oszk.hu/08700/08712/08712.pdf> (2021-03-01)]
- Kassai Ilona 1991. Hol tart a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása? Szociolingvisztikai próbainterjúk tanulságai. *Magyar Nyelvőr* 115: 69–90.

- Kassai Ilona 2011. Az -e kérdőszó és a budapesti nyelvhasználat: Minta érték nélkül. In: Kozmács István–Vančonek Kremmer Ildikó szerk., 2011. *A csitári hegyek alatt: Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra: Arany A. László Polgári Társulás. Pp. 95–98. * A jelen kötetben a 229–233. oldalon.
- Kiefer Ferenc 2005. Részletek egy köszöntőből. In: Bolla Kálmán szerk., *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások I.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – Zsigmond Király Főiskola. Pp. 620–622. [Herman Józsefet méltató írás]
- Kiss Lajos 2001. *A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949–1999)*. (Linguistica, Series C, 12.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. [„Munkámat megkönnyítette, hogy negyvenkét évnyi saját ismeret- és élményanyagomra is támaszkodhattam.”]
- Komlósy András 1987. Mondattani kérdések. Ajánlások a budapesti köznyelvi vizsgálatok adatfelvételéhez. Gépirat.
- Kontra Miklós 1987. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú – második változat, 1987. július 5. MTA Nyelvtudományi Intézet, élőnyelvi kutatócsoport. 93 oldalas gépirat. [Megtalálható az egykori MTA Nyelvtudományi Intézet könyvtárában]
- Kontra Miklós 1989. Rövid beszámoló a budapesti köznyelvi kutatásokról. *Hungarológiai Közlemények* 21. évf. 3. szám: 391–397.
- Kontra Miklós 1990a. Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány* 1990/5: 512–520. [tárgyukban és módszereiben új nyelvészeti kutatások, mintaválasztás, adatfeldolgozás, megfigyelői paradoxon, elicitáció, normák] * A jelen kötetben az 59–69. oldalon.
- Kontra Miklós 1990b. Az élőnyelvi vizsgálatok tárgyáról és módszereiről. In: Szabó Géza szerk., *II. Dialektológiai Szimpozion*. Veszprém: VEAB. Pp. 131–138. [1987-ben elhangzott előadás a munkálatok kezdeteiről]
- Kontra Miklós 1991/1999. A terepmunkás dilemmái. *BUKSZ* 1991/3: 362–366, és uő, *Közérdekű nyelvészet*, Budapest: Osiris Kiadó, 1999. Pp. 132–142.
- Kontra Miklós 1995a. On current research into spoken Hungarian. *International Journal of the Sociology of Language (= Hungarian Sociolinguistics)* # 111: 5–20.
- Kontra Miklós 1995b. “No CARE-packages, please – We’re Hungarians”: The climate before, during, and after the birth of the Budapest Sociolinguistic Interview. In: Harlig, Jeffrey & Pléh, Csaba (eds.), *When East Met West: Sociolinguistics in the Former Socialist Bloc* (Contributions to the Sociology of Language 68). Berlin & New York: Mouton de Gruyter. Pp. 143–164.
- Kontra Miklós 1998. *Az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának válogatott bibliográfiája, 1987–1997*. <http://www.nytud.hu/buszi/ril/socio/osztbib3.htm> (2021-03-01)
- Kontra Miklós 1999. Élőnyelvi osztály. In: *50 éves A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete*. A főbb munkálatok és eredmények áttekintése. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Pp. 8–14. [Ebben „A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI)” a 8–9. oldalon]
- Kontra Miklós írja. *Magyar Nyelv* 95(1999): 128. [A BUSZI CD-ről szóló tudósítás]
- Kontra Miklós 2010. Szócsinálás (A motiváció szerepe egy ismeretlen tárgy megnevezésében). *Magyar Terminológia* 3/1: 55–63. [Ez a kapcsolkiszedő-tesztről szól.] * A jelen kötetben a 249–258. oldalon.
- Kontra Miklós 2011. Kontra Miklós írja. *Magyar Nyelv* 107: 126. [A BUSZI adatkezelői felelősségével kapcsolatos közlemény]

- Kontra Miklós 2012. Mai magyar nyelvi változások (látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok). *Nyelvtudományi Közlemények* 108(2012): 357–380.
- Kontra Miklós 2013. Átlagos mondathossz a BUSZI-2-ben? *Magyar Nyelv* 109(2013): 342–343. * A jelen kötetben a 106–107. oldalon.
- Kontra Miklós 2014. Megjegyzések a BUSZI-2-beli nyelvi bizonytalanságról. In: Havas Ferenc-Horváth Katalin-Kugler Nóra-Vladár Zsuzsa szerk., 2014. *Nyelvben a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. Pp. 304–311. * A jelen kötetben a 315–324. oldalon.
- Kontra Miklós 2017. Mustra a BUSZI-2 kétdimenziós tesztadataiból. In: Hajba Renáta-Tóth Péter-Vörös Ferenc szerk., 2017. „...ahogy a csillag megy az égen...”: *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely: Savaria University Press. Pp. 165–171. * A jelen kötetben a 325–332. oldalon.
- Kontra Miklós 2018. A 90 éves William Labov, a társadalmilag reális nyelvészet megalkotója. *Magyar Nyelv* 114 (2018): 1–22.
- Kontra Miklós 2020a. „Két nyelvtudományi kutatás és egy konferencia”. Soros György 90 éves online konferencia, Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 2020. június 14–15. https://archive.org/details/Soros_90/Kontra_Miklos_Soros90.mp4 (2021-03-01)
- Kontra Miklós 2020b. Mi hiányzik a magyar szociolingvisztikából? In: Heltai János Imre és Oszkó Beatrix (szerk.), *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül: Válogatás a 20. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból*, 20–43. Budapest: Nyelvtudományi Intézet.
- Kontra Miklós és mtsai 1997. *Budapesti szociolingvisztikai interjú. 2. változat. A B7307 számú interjú eredeti hangfelvétele és ellenőrzött átirata*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet.
URL: <http://www.nytud.hu/buszi/b7307/index.html> (Letöltve: 2014. október 31.) [Az interjúra kattintva azt olvashatjuk, hogy ott „A B7307 számú interjú eredeti hangfelvétele és ellenőrzött átirata” található, de a hangfelvétel jelentős része e szöveg készítésekor, 2020-ban már nincs a mondott helyen.]
- Kontra Miklós-Borbély Anna 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport. http://www.nytud.hu/buszi/B2_tesztadatok.pdf (2021-03-01)
- Kontra Miklós-Hattyár Helga 2008. *Az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának válogatott bibliográfiája 1997–2007*.
http://www.nytud.hu/oszt/elonyelv/elonyelvbib197_07.pdf (2021-03-01)
- Kontra, Miklós & Váradi, Tamás 1997. *The Budapest Sociolinguistic Interview: Version 3*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 2). Budapest: Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences. <http://www.nytud.hu/buszi/> (2021-03-01)
- Kontra, Miklós & Vargha, Fruzsina S. 2014. Are there speakers of the /ɛ/ vs. /e/ dialect in Budapest? In: Barysevich, Alena; Alexandra D’Arcy; David Heap (eds.), *Proceedings of Methods XIV: Papers from the Fourteenth International Conference on Methods in Dialectology, 2011*, 14–24. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Kontra Miklós–Németh Miklós–Sinkovics Balázs 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kontra Miklós szerk., 1988. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. (Linguistica, Series A, 1.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. <http://mek.oszk.hu/08700/08712/08712.pdf> (2021-03-01)

- Kontra Miklós szerk. 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Labov, William 1984. Field methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In: Baugh, John & Sherzer, Joel (eds.), *Language in Use: Readings in Sociolinguistics*, 28–53. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Labov, William 1988. „A nyelvi változás és változatok”: Egy kutatási program teremtési-módszerei. *Szociológiai figyelő* IV. évf. 4. szám: 22–48. Fordította: Galántai Vera. [Labov 1984 fordítása]
- Laczkó Mária 1990. Az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakjának (*én tudnék/tudnák*) használata különböző társadalmi csoportokban. In: Balogh Lajos–Kontra Miklós szerk., *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Pp. 20–31.
- Laczkó Mária 1994. A szavak ingadozó toldalékolásának előrejelezhetőségéről. In: Kemény Gábor–Kardos Tamás szerk., *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Pp. 139–145.
- Markó Alexandra 2005. *A spontán beszéd néhány szupraszegmentális jellegzetessége*. PhD disszertáció, ELTE BTK. A leadás dátuma: 2005. szeptember 22.
- Mátyus Kinga 2009. Az inessivusi (bVn) nyelvtani szerepei. In: *III. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. Pp. 69–86. <https://docplayer.hu/1528088-Iii-alkalmazott-nyelvészeti-doktorandusz-konferencia.html> (2021-03-01) [A BUSZI-2 öt interjújának irányított beszélgetésbeli adatait elemzi.]
- Mátyus Kinga 2011. *-ba, -ban* elméletben és gyakorlatban: A (BVN) változó variabilitása a BUSZI-2 öt foglalkozási csoportjában. In: Hires-László Kornélia–Karmacs Zoltán–Márku Anita szerk., *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. Budapest–Beregszász: Tinta Könyvkiadó - II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete. Pp. 303–311. [A foglalkozási csoport és az *-n* törlés összefüggéseinek vizsgálata 50 interjú irányított beszélgetéseiben.]
- Mátyus Kinga 2013. *Anonimizálási gyakorlat? – Egy magyar korpusz anonimizálásának tanulságai*. In: Tanács Attila–Vincze Veronika szerk., *IX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, MSZNY 2013*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport. Pp. 338–342. <http://real.mtak.hu/13543/> (2021-03-01) [„Jelen tanulmány a BUSZI-2 korpusz anonimizálását mutatja be.”]
- Mátyus Kinga–Bokor Julianna–Takács Szabolcs 2010. „Abban a farmerba nem mehetsz színházba.” A (bVn) variabilitásának vizsgálata a BUSZI tesztfeladataiban. *IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. Pp. 85–99. <http://www.nytud.hu/alknyelvdok10/proceedings10.pdf> (2021-03-01) [Azt vizsgálják, hogy milyen hatása van a (bVn) használatára négy független változónak a tesztfeladatokban. Nem csak a BUSZI-2 ötven interjúját elemzik, hanem a BUSZI-3 és -4 hatvanöt (még ellenőrizetlen) interjújának adatait is.] * A jelen kötetben a 187–204. oldalon.
- Mit ér az ember, ha kutató? Interjú Kontra Miklóssal, a nyelvtudomány kandidátusával, tudományos főmunkatárssal. Budapest, 2004. december 31. [Az interjút Molnár Miklós készítette] *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2017/2: 135–150.

- Molnár Cecília Sarolta 2016. Ugye melyik szabály alól ne találnánk kivételt? Az *ugye* partikula előfordulása kiegészítendő kérdésekben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 151–167. <http://www.jeny.szte.hu/jeny-2016-molnarcs> (2021-03-01)
- Molnár Cecília Sarolta 2019a. *Speciális kérdések? Az ugye partikulát tartalmazó megnyilatkozások formája és használata*. Doktori disszertáció, ELTE.
- Molnár Cecília Sarolta 2019b. Hungarian *ugye* is a tag, isn't it? In: Gyuris, Beáta, Katalin Mádý, Gábor Recski, eds., *K + K = 120: Papers dedicated to László Kálmán and András Kornai on the occasion of their 60th birthdays*. Revised and extended edition. Budapest: MTA Research Institute for Linguistics. Pp. 399–424. http://real.mtak.hu/106218/1/kk120_full.pdf (2021-03-01) [“For this study, I used the annotated and analyzed transcripts of (the BUSZI-2) interviews”]
- Nemesi Attila László 2016. Beszélt nyelvi szintaxis: a természetesen (,) *hogy...* szerkezetéről. In: Uő, *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*. Második kiadás. Budapest: Loisir Könyvkiadó. Pp. 9–35.
- Oravecz Csaba–Sass Bálint 2008. Szöveges lejegyzésből nyelvi adatbázis. Előadás, BUSZI I. Szimpózium, 2008. december 9. http://www.nytud.hu/oszt/korpusz/resources/ocs_sb_buszidb.pdf (2021-03-01)
- Pápay Kinga 2009. A spontán beszéd prozódiai frázisszerkezetének modellezése és felhasználása a beszédfelismerében. In: Tanács Attila–Szauder Dóra–Vincze Veronika szerk., *VI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, MSZNY 2009*, Szeged: Szegedi Tudományegyetem. Pp. 373–375.
- Pintzuk és mtsai = Pintzuk, Susan–Miklós Kontra–Klára Sándor–Anna Borbély, 1995. *The effect of the typewriter on Hungarian reading style*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 1). Budapest: Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences. <http://real.mtak.hu/28424/1/1995b.pdf> (2021-03-01)
- Pléh, Csaba 1995. The beginnings of (western-style) sociolinguistics in Hungary: A personal account. In: Harlig, Jeffrey & Pléh, Csaba (eds.), *When East Met West: Sociolinguistics in the Former Socialist Bloc* (Contributions to the Sociology of Language 68). Berlin & New York: Mouton de Gruyter. Pp. 125–142.
- Radford, Andrew 2018. *Colloquial English: Structure and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reményi Andrea Ágnes 1989. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kódolási rendszeréről. *Hungarológiai Közlemények* 21. évf. 3. szám: 405–416. * A jelen kötetben a 70–82. oldalon.
- Sass Bálint 2016. Nyelvészeti szövegkeresők, nemzeti korpuszportál. *Magyar Tudomány* 2016/7: 798–808.
- Svartvik, J. & Quirk, R. 1980. *A corpus of English conversation*. Lund: Gleerup. [893 oldalas könyv, brit angol beszélgetések átíratait tartalmazza, intonáció jelöléssel; a könyv tartalmát egyidejűleg számítógéppel olvasható formában is közzé tették.]
- Szabó Tamás Péter 2012. Milyen (volt) a budapesti beszélt nyelv? (2012. október 1.) *Nyelv és Tudomány* <https://m.nyest.hu/hirek/milyen-volt-a-budapesti-beszelt-nyelv> (2021-03-01) [Megbízható híradás a BUSZI-ról.]
- Szeredi Dániel 2008. *Vonatkozó névmások használata beszélt nyelvi korpusz alapján*. Szakdolgozat. Budapest: ELTE. https://s18798.pcdn.co/szeredi/wp-content/uploads/sites/3245/2015/12/szakdolgozat_vegso.pdf (2021-03-01)

- Szeredi, Daniel 2012. Loss of Agreement between Hungarian Relative Pronouns and their Antecedents. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* <https://repository.upenn.edu/pwpl/vol18/iss2/17/> (2021-03-01) [Varbrul elemzés, melynek előzménye: Szeredi 2008. „A database was created comprising all nominal relative pronouns from the corpus (N=1714), coded for relevant semantic, syntactic and morphological variables.”] * A jelen kötetben a 234–246. oldalon.
- Terestyéni Tamás 1987. Kutatási javaslat. Gépirat.
- Thimar Márta 1994. A felszólító mód egyes szám 2. személyű rövid és hosszú alakjainak használatáról. In: Kemény Gábor–Kardos Tamás szerk., *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Pp. 147–150.
- Trudgill, Peter 2000. Review of *When East Met West: Sociolinguistics in the Former Socialist Bloc*, edited by Jeffrey Harlig and Csaba Pléh. *Multilingua* 19-1/2: 190–195.
- Várad Tamás 1990. -ba vagy -ban? Problémavázlat. In: Szabó Géza szerk., *III. Dialektológiai Szimpozion*. Veszprém: VEAB. Pp. 143–155. [Ez volt az első magyar gyors anonim vizsgálat. Lásd még: Bartos (1994)]
- Várad Tamás [1994]. Hesitations between Inessive and Illative Forms in Hungarian (-BA and -BAN). In: Hunyadi, László (ed.), *Studies in Applied Linguistics*, Volume 1, Debrecen: Department of General and Applied Linguistics, Lajos Kossuth University. Pp. 123–140. [Várad 1990 angol változata]
- Várad Tamás 1995/1996. Stylistic variation and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview. *Acta Linguistica Hungarica* 43/3–4: 295–309.
- Várad Tamás 1998a. *From cards to computer files: Processing the data of the Budapest Sociolinguistic Interview*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 3). Budapest: Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences. <http://www.nytud.hu/buszi/> (2021-03-01)
- Várad Tamás 1998b. *Manual of the Budapest Sociolinguistic Interview data*. (Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 4). Budapest: Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences. <http://www.nytud.hu/buszi/> (2021-03-01)
- Várad Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Pp. 339–359. [Ez a BUSZI legteljesebb leírása: célok, módszertani kérdések, vizsgálati eszközök, adatközlők, terepmunkások, BUSZI-2, -3 és -4, hangtani, alaktani és mondattani kérdések, irányított társalgás, adatok feldolgozása, digitalizálás, előzetes eredmények] * A jelen kötetben a 83–105. oldalon.
- Várad Tamás–Peredy Márta–Oravecz Csaba 2010. Nyelvtechnológiai módszerek a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú lexikai és szintaktikai vizsgálatában. In: Tanács Attila–Vincze Veronika szerk., *A VII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia előadásai*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. Pp. 300–313.
- Várad Tamás–Oravecz Csaba–Peredy Márta 2012. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú lexikai és szintaktikai jellemzői. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*. 199–222. [Jelen dolgozat a Várad–Peredy–Oravecz (2010) tanulmány – annak szövegét gyakorlatilag teljes mértékben felhasználó, de részben átdolgozott és számos kérdésben kibővített – változata.]

- Varga László 1987. Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átíratban. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* III.: 91-119. [A tanulmány megtalálható az e könyvhöz tartozó DVD-n is.]
- Varga László 1988. A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átírata. In: Kontra Miklós szerk., *Beszélt nyelvi tanulmányok* (Linguistica, Series A, 1.). Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Pp. 5–21 + Jelmagyarázat. <http://mek.oszk.hu/08700/08712/08712.pdf> (2021-03-01) [Az átírat megtalálható az e könyvhöz tartozó DVD-n is.]
- Varga László 2006. 2006-os szemmel egy 1987-es írásomról. <http://www.nytud.hu/oszt/elonyelv/gazdagreti/mai.html> (2021-03-01) [A szöveg megtalálható az e könyvhöz tartozó DVD-n is.]
- Wenzky Nóra–Novák Attila 2012. Itt az n, hol az n? *Nyelv és Tudomány*, 2012. december 14. https://www.nyest.hu/hirek/itt-az-n-hol-az-n?force_desktop (2021-03-01) [Színvonalas ismeretterjesztő cikk a (bVn) és (bV) problematikáról, az akkor közzétett BUSZI korpusz alapján készült.]

Recenziók

Beszélt nyelvi tanulmányok (1988)

1. Décsy, Gy., *Ural-Altäische Jahrbücher* 62(1990): 183.
2. Sebestyén Árpád, *Magyar Nyelvjárások* 28-29(1990): 133-136.
3. Répási Györgyné, *Pedagógiai Szemle* 1990/3: 291-292.
4. Thimar Márta, *Édes Anyanyelvünk* 1990/3: 10.
5. Elekfi László, *Magyar Nyelvőr* 114(1990): 249-256.
6. Gal, Susan, *Language in Society* 20(1991): 138-140.
7. Nádasdy, Ádám, *International Journal of the Sociology of Language (= Hungarian Sociolinguistics)* #111(1995): 103-106.
8. Molnár Ildikó, *Hungarológiai Értesítő* XII/3-4(1990-1993): 170.

Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric (1992)

1. Szende Tamás, *Magyar Nyelvőr* 116(1992): 233-237.
2. Szabó Dávid, *Analecta Linguistica* 22(1992): 18-19.
3. Sherwood, Peter, *The Slavonic & East European Review* 70(1992): 737-738.
4. Fenyvesi, Anna, *Eurasian Studies Yearbook* 65(1993): 177-178.
5. *LLBA* 26/2 (July 1992): # 9203883.
6. Futaky, István, *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 62(1995): 73-76.

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai (2010)

1. Ladányi Mária, *Magyar Nyelv* 108(2012): 370-373.
2. Szabó Tamás Péter, *Nyelvtudományi Közlemények* 107(2012): 400-401.

Névmutató

- Ady Endre 221
Agha, Asif 208, 290, 301
Andorka Rudolf 168
Androutopoulos, Jannis 267, 270, 273, 301
Angelusz Róbert 26, 61, 89
Arany János 167
Auer, Peter 107, 267, 269
- Bahtyin, Mihail 110
Bailey, C-J. N. 178, 179
Balogh Lajos 19, 20, 40, 70, 182
Bangerter, Adrian 113, 308
Bankó Ágnes 40, 41, 136
Bárczi Géza 20, 60, 160
Bartha Csilla 16, 25, 32, 35, 37, 40, 41,
44–46, 55, 103, 108, 111–114, 120, 128,
132, 168, 170, 215, 261, 265, 271, 272,
289, 290, 299, 300
Baugh, John 20
Beke József 167
Bell, Allan 109, 110, 112, 265–267, 301, 302
Bencze Lóránt 262
Beran Eszter 32, 40, 41, 44, 55
Beregzászi Anikó 32, 40, 41, 44, 55
Berenz, Norine 134
Blága Szabolcs 21, 33, 34, 40, 41, 147, 211
Blom, Jan-Petter 269
Blommaert, Jan 289
Bodó Csanád 33, 206, 289, 290
Bokor Julianna 16, 187
Bóna Judit 299
- Borbély Anna 15, 16, 21, 25, 31, 32, 35, 37,
39–41, 44–46, 55, 100, 101, 103, 108,
112, 113, 121, 129, 132, 138, 165, 170,
205, 229, 272, 316, 318, 319, 325, 327
Bölcskei András 63
Briggs, Charles L. 113, 135
Brown, Penelope 270
Bucholtz, Mary 121, 135, 262, 267–269, 301
Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz
(BEKK) 33
Bugarski, Ranko 173
Burgoon, Judee K. 308
Busch, Brigitte 289
- Cameron, Deborah 267
Cedergren, Henrietta 239
Chafe, Wallace 261, 262, 270
Chambers, J. K. 109, 151, 195
Clark, Herbert C. 263, 265, 302
Clark, Herbert H. 113, 308
Cook-Gumperz, Jenny 267
Coupland, Nikolas 111, 262–268, 273, 274,
300–302
Crystal, D. 251
- Cs. Jónás Erzsébet 262
Cseresnyési László 20
Csokonai Vitéz Mihály 63
- Deme László 28
Dér Csilla Ilona 278
Dirven, René 262

- Domonkosi Ágnes 274, 290
 Downes, William 167
 Dressler, Wolfgang U. 20
 Du Bois, John W. 134–136
 Dubois, Sylvie 179
- E. Abaffy Erzsébet 165, 166
 Eckert, Penelope 111, 179, 205–207, 219,
 267, 268, 273, 299–302
 Eitler Tamás 111
 Elekfi László 13, 148
 Eőry Vilma 262
 Erdélyi Ágnes 27, 40, 44
 Erdélyi János 221
 Ervin-Tripp, Susan 262, 267
 Eskenazi, Maxine 264, 265, 302
- Fehér Erzsébet 262
 Fehér Krisztina 33
 Finegan, Edward 273
 Fix, Ulla 267
 Fogarasi Miklós 236
 Fónagy Iván 262
 Ford, Cecilia E. 120
- G. Varga Györgyi 20, 60, 148, 151, 160, 163,
 168, 210, 317, 318
 Gal, Susan 110, 122, 137, 205–208, 220,
 269, 290, 301
 Gál Noémi 166
 Galántai (Horváth) Vera 25, 30, 32, 40, 44,
 55, 72, 74, 113
 Gardner-Chloros, Penelope 108
 Gáspári László 262
 Giles, Howard 109, 265–267, 301, 302
 Goffman, Erving 267
 Gósy Mária 158, 166, 276
 Grácsi Tekla Etelka 299, 306
 Gregg, R. J. 20
 Grétsy László 166, 209, 235, 236, 317, 331
 Gumperz, John J. 120, 134, 262, 267, 269,
 270, 278, 289, 302
- Halácsy Péter 244
 Hall, Kira 121, 262, 267–269, 301
- Hámori Ágnes 16, 35, 111, 114, 120, 128,
 129, 261, 271, 290, 299, 300
 Harlig, Jeffrey 208
 Hattyár Helga 16, 21, 32–35, 37, 40, 41,
 44–46, 137, 147, 172, 211, 213, 214, 330
 Heltai János Imre 206, 289
 Heltainé Nagy Erzsébet 262
 Herman József 20, 28, 32, 33, 43
 Holecz Margit 112, 290
 Honeybone, Patrick 208
 Horváth Vera, lásd Galántai (Horváth) Vera
 Horváth Viktória 120
 Horvath, Barbara M. 178–180
 Horvath, Ronald J. 178–180
 Huszár Ágnes 121
 Hymes, Dell 112, 134, 262, 263, 265, 267,
 302
- Ilson, Robert 20, 29, 64
 Imre Samu 20, 44, 61, 182
 Irvine, Judith T. 290, 301
- Jaffe, Alexandra H. 109, 290
 Jakab László 63, 64
 Jefferson, Gail 267
 Jensen, Marie M. 205, 207, 208, 220, 221
 Johansen, Mark K. 208
 Johnson, Gary 266
 Johnstone, Barbara 208, 290
 Joos, M. 264, 301
 Juhász Dezső 166
 Juhász Krisztina 27, 40, 44
 Juhász Zoltán 100
- Kassai Ilona 16, 20, 23, 25, 27, 31, 32, 37,
 40, 44–46, 55, 70, 72, 85, 100, 113, 125,
 155, 166, 229, 333
 Kay, J. 67
 Kegyesné Szekeres Erika 121
 Keim, Inken 267, 269
 Kemény Gábor 209, 262, 317, 331
 Kenesei István 35, 47, 54, 55, 236
 Kerswill, Paul 16, 207, 208
 Keszler Borbála 128
 Kiefer Ferenc 32, 33

- Kiesling, Scott 109, 301
 Kiparsky, Paul 109
 Kiss Jenő 165, 180, 182, 209
 Kiss Lajos 32
 Kocsány Piroska 262
 Kocsis Zsuzsanna 33
 Komlósy András 20
 Kontra Miklós 13–17, 19–21, 23–26, 28–33,
 35, 37, 39–41, 42, 44–47, 48–50, 55, 59,
 65, 66, 70, 71, 83, 84, 87, 89, 91, 100, 102,
 106–110, 129, 132, 134, 137, 147, 161,
 165, 168, 169, 172, 187, 190, 195, 198,
 205, 207, 209–213, 219, 229, 234, 249,
 250, 257, 261, 272, 299, 303, 315, 316,
 318, 319, 325, 327, 330
 Kossuth Lajos 19
 Kovalovszky Miklós 166, 209, 235, 236
 Koven, Michèle 114, 135
 Kristiansen, Gitte 262
 Kroskirty, Paul 266
 Kugler Nóra 234
 Kuna Ágnes 290
- Labov, William 14, 19–21, 23, 43, 64, 71,
 86, 108–111, 113, 114, 135, 161–163,
 167, 169, 179, 181, 190, 205–207, 210,
 213, 216, 218, 263, 264, 272–274, 289,
 300, 301, 315, 316, 319
 Laczkó Krisztina 113, 115, 234
 Laczkó Mária 30, 32, 40, 41, 44, 55, 74, 129,
 132, 252, 256
 Ladegaard, Hans J. 302
 Lakoff, Robin Tolmach 270
 Langman, Juliet 111
 Lanstyák István 209
 Lapadat, Judith 135
 Lehrer, A. 251
 Levinson, Stephen C. 270
 Lindsay, Anne C. 135
- Marcel, A. J. 67
 Markó Alexandra 38, 299
 Mátyus Kinga 16, 34, 37, 39, 41, 187, 191, 194
 McConnell, Ginet 111
 Melançon, Megan 179
 Meyerhoff, Miriam 121, 206
- Milroy, Lesley 179
 Molnár Cecília Sarolta 38
 Molnár Gyula 24, 25, 27, 28, 40, 44, 113
 Molnár Miklós 18
 Molnár Tímea 257
 Molnár Zoltán Miklós 325
 Mózes Dorottya Katalin 290
 Myers-Scotton, Carol 269
- Nadasdy Ádám 166
 Nagy L. János 262
 Nemesi Attila László 33
 Németh István 29
 Németh Miklós 24, 182
 Németh T. Enikő 106, 107
 Niedzielski, Nancy 325, 326
 Nosofsky, Robert M. 208
- Ochs, Elinor 134, 135
 Oravecz Csaba 34, 35, 41, 106, 107
 Országh László 65
 OTKA támogatások 29, 35, 44, 45, 55
- Pápay Kinga 35
 Patrick, Peter L. 264, 266
 Péntek János 210
 Peredy Márta 35, 106, 107
 Perényi Dóra 40, 41
 Péter Mihály 262
 Pethő József 235, 262
 Pierrehumbert, Janet B. 208
 Pintér Tibor 257
 Pintzuk, Susan 15, 16, 31, 100, 101
 Pléh Csaba 20, 28, 208, 209
 Preston, Dennis R. 15, 325, 326
- Quirk, R. 33
- Rácz Endre 210
 Rácz Péter 208
 Radford, A. 33
 Rampton, Ben 267–269, 289, 301
 Reményi Andrea Ágnes 16, 30–32, 40, 41,
 44, 55, 70, 74, 112, 121, 129, 132, 211,
 256, 275
 Rickford, John 111, 263, 273, 300, 301

- Ringen, Catherine O. 66, 198
 Romanek Péter Zalán 290
- Sacks, Harvey 120, 134, 267, 301
 Sajgál Mónika 307
 Sándor Klára 15, 16, 31, 100, 101
 Sankoff, David 100, 239
 Sass Bálint 34, 35, 37, 41, 165
 Saussure, F. 251, 261
 Schegloff, Emmanuel 267, 301
 Schieffelin, Bambi 266
 Schiffrin, Deborah 134, 262, 267
 Schilling-Estes, Natalie 264, 266–268, 273, 301
 Schirm Anita 278
 Schwitalla, Johannes 273
 Selting, Margaret 111, 267, 273
 Sharma, Devyani 289
 Silverstein, Michael 207, 208
 Simon Gábor 112, 302
 Simonyi Zsigmond 209, 251, 257
 Sinkovics Balázs 24
 Siptár Péter 166
 Soros Alapítvány 25
 Stemberger, Joseph P. 66, 198
 Survey of English Usage 29, 62, 64
 Svartvik, J. 33
- Szabó Dávid 40, 41, 44, 132
 Szabó Gergely 206, 207, 290
 Szabó T. Attila 210
 Szabó Tamás Péter 13, 38, 257, 319
 Szabó Zoltán 262
 Szabómihály Gizella 209
 Szántó Jenő 317
 Szathmári István 262, 299
 Szende Aladár 251
 Szende Tamás 20, 40, 70, 251
 Szépe György 20
 Szeredi Dániel 16, 35, 234
 Szikszainé Nagy Irma 262
 T. Urbán Ilona 317
 Tagliamonte, Sali A. 109
 Takács Szabolcs 16, 187
 Tannen, Deborah 262, 267, 270, 273
 Tardos Róbert 26, 61, 89
- TÁRKI 23
 Tátrai Szilárd 111, 113, 115, 120, 261, 262, 265, 278, 299, 302
 Terestyéni Tamás 20, 61
 Thimar Márta 31, 40, 44, 132
 Tolcsvai Nagy Gábor 111, 261, 262, 265, 299
 Tompa József 251
 Tömegkommunikációs Kutatóközpont 20, 26, 61, 89
 Törös László 167
 Törzsök Erika 25, 40, 44, 113
 Tótfalusi István 236
 Travis, Catherine 14
 Trudgill, Peter 28, 206, 207, 264, 301
- Vámszer Márta 210
 Váradi Tamás 13, 15, 16, 21, 23, 25, 27, 30–33, 35–37, 40, 44–46, 54, 55, 74, 80, 83, 85, 91, 98, 101, 104, 106–108, 131, 147, 148, 168, 188, 190–192, 194, 196, 199, 211–214, 234, 236, 250, 256, 257, 272, 275
 Varga László 17, 39, 84, 85, 106, 107
 Vargha András 16, 35, 39, 165, 169, 174, 176, 212
 Vargha Fruzsina Sára 16, 33, 35, 39, 137, 147, 172
 Verschueren, Jef 261, 262, 265, 273
 Vertovec, Steven 289
- Wacha Imre 13, 20, 25, 40, 70, 107 148, 215, 221, 222
 Waletzky, Joshua 113, 141
 Wardhaugh, Ronald 206
 Watson, Kevin 208
 Wenger, Etienne 111, 268
 Williams, Ann 207, 208
 Wolfram, Walt 165, 170, 174, 181, 264, 301
 Woolard, Kathryn 266
 Wright, Susan 16
- Yngve, V. H. 120
- Zaicz Gábor 233
 Zwicky, Arnold M. 264, 301

Tárgymutató

E mutató végén külön blokkban vannak feltüntetve a NYELVI VÁLTOZÓK (58 tétel) és a TÁRSADALMI VÁLTOZÓK (7 tétel).

- 1945 előtt születettek 199
1945 után születettek 199
2003. évi BUSZI emlékeztető és szabályzat
32, 34, 43, 54, 55
- adatbázis 14, 32, 43, 44, 46, 47, 55, 97, 192,
195, 198
adatkezelői jog és felelősség 36, 37
adatkorrekció 131
adatközlők 24–27, 32, 43, 45, 46, 54, 60, 89,
91
~ következetessége 197
adatok elvesztése 136
adatok feldolgozása 96
adattárolás és -feldolgozás 62
adattisztítás 131
Adatvédelmi Biztos 36, 42, 47, 51–53, 54
adatvédelmi törvény 37, 42
adminisztrációs rendszer 131
affrikálódás 21, 72, 73, 92
aha diskurzusjelölő 304
Akadémiai Nagyszótár 67
akusztikai fonetikai elemzés 157
akusztikai jelkimaradásban realizálódó
szünet 77, 85
alapnyelv 86
A Magyar Nyelv Értelmező Szótára 14
általános kooperativitás 302
annotált BUSZI lekérdező rendszer 34
anonimizálás 36
anonimizált
~ átirat 17, 30
~ eredeti hangfelvétel 17
~ és torzított hangfájlok 37
~ multimédiás CD 32
átfedő beszéd 116, 118, 123, 275, 283, 300
átirat 16, 25, 29, 30, 36, 39, 45, 47, 54, 78,
98, 133–135
audiomonitors hipotézis 159, 160
audiomonitors (önfigyelő) tevékenység
190
„Azonos vagy különböző?” fejhallgató
teszt 147, 148, 211, 221
- B7307 jelű teljes interjú hanganyaga, átirata
és kódolt teszteredményei 17, 30
beszédalkalmazkodás 109, 265, 299–303,
305, 306, 309
beszédtechnológiai projekt 36
beszédtempó 100, 114, 273, 279, 281–283,
300, 302
beszélő
~ arcának/homlokzatának védelme 128,
279, 280
~ fordulóinak hossza 281
~ önmegjelenítése 284, 286
~k mindennapi interakciói 301
beszélt nyelv 13, 20, 32, 33, 59, 67, 81, 102,
111, 129, 133, 166 és kk., 205 és kk., 261
és kk.
~ kvantitatív vizsgálata 81
~i korpusz 13, 34, 35, 60, 83
~i kutatások 62
betűejtés 72, 86, 318

- bevándorlás 153, 317, 330
 bevándorlók nyelvjárási kompetenciájának
 továbbélése 152
 biológiai nem 121
 bírói beszédmód 308
 bírósági kihallgatások 302, 306
 bizalmas attitűd 284
 bolti eladók 96, 151, 170–176, 180, 181,
 187, 192, 193, 197, 199, 212, 229, 232,
 317, 322, 323, 331
 budapesti beszéd 14
 Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz
 (BEKK) 33
 budapesti magnetofonos vizsgálat 61
 burkolt viszonyulás 217–219
 BUSZI
 ~ CD 30, 32, 38, 43–46, 54
 ~ céljai 21, 83, 84, 97
 ~ emlékeztető és használati szabályzat
 32, 43–46, 54
 ~ hangarchívum 99
 ~ interjúk számítógépes lejegyzése,
 kódolása és ellenőrzése 29
 ~ keletkezésének tudománytörténeti
 háttere 104
 ~ korpusz 34, 106, 107
 ~ kutathatósága 37, 38, 42–45, 54
 ~ szerkezete 90, 91
 ~ története 19–41
 ~ változatai 91
 ~ vizsgálat kérdései 91–96
 BUSZI-2 14, 16, 20, 23, 33, 35, 38
 ~ adatközlőinek életkori megoszlása 25
 ~ anonimizálása 36–38, 42, 45, 47
 ~ hangfelvételeinek digitalizálása 29, 30,
 99, 100
 ~ kétdimenziós tesztadatai 16, 325 és kk.
 ~ kódolásának története 33
 ~ terjedelme 26
 BUSZI-3 és BUSZI-4 14, 23, 26, 27, 34, 43,
 89, 91, 108, 148, 149, 150, 163, 187, 188,
 190–192, 195, 196, 199, 202, 203, 257
 BUSZI-kutatás tudománytörténeti háttere
 16
- Cajun angol nyelvcsere 179
 CDROM (CD-ROM) 30, 83, 99
 CMÖ (cigánymentes övezet) modul 27, 28,
 78, 79, 272, 273, 279
 csoportidentitás 269, 280, 288
dekapszáló 'kapocskiszedő' 256, 257
demográfia 22, 88, 94
 dialektológus 59
 digitalizálás 29, 99, 100
 diskurzusjelölők 114, 118, 120, 122, 127,
 273, 277–279, 284, 300, 303, 304
 durva témaváltás 24, 71
 echte budapestiek 325, 331
 egy időben elhangzó beszéd 78
 egyetemes változó 166
 egyetemi hallgatók 159, 172, 175, 212, 327
 együttbeszélés 116, 273, 277, 285
 együttérzés 119
 együttműködő és egyezkedő stílusalakítás
 128
 elicitáció 21, 22, 65, 66, 147, 158–160, 316
 élőbeszéd megnyilatkozásainak mondattani
 felépítése 13
 előfeszítés 66, 67, 197, 198, 327, 328
 előítélet 15
élőnyelv 59
 élőnyelvi szintaxis 33
 elütés 136
 emocionális bevonódás 284
 empirikus nyelvi adatok minőségbiztosított
 halmaza 136
 „enregisterment” („regiszterképzés”/
 „regisztrálás”) 290
 érdeklődő beszédstílus 125, 126
 érintőleges témaváltás 23, 127, 128, 137
 érzelmkifejezés 129
 érzésem szerint 279
 etnográfiai módszerek 206
 feladattípus 18, 190, 192–194, 196, 199–
 201, 215
 felkiáltások 114, 129, 278

- fesztelen beszédstílus 64
 fizikai foglalkozású adatközlők 170, 171
 foglalkozási csoport heterogenitása 174
folk linguistics 103, 326
 fonetikai változások 303
 fonológiai heterogenitás 110
 fordulók 114, 115, 133, 273, 277, 282, 285,
 304
 formális beszédstílusok 206
 formális *l*-kiesés arány 169
 főorvos a műtőben 65
 FÓTAXI sofőrök és diszpécserék
 beszélgetése 65
 fülhallgatók tesztek 130
- gazdagréti
 ~ anyag 84, 106, 107
 ~ kábeltévé 20, 65
 ~ könyv 17
- gendernyelvészet 121
 gendertztereotípiák 122
 generatív nyelvészek 33, 59
 globalizációs kritikai szociolingvisztika 289
 GoldvarbX program 239
 grammatikai és lexikai változások 303
 grammatikai helyességről alkotott ítéletek
 63
- gyakorisági listák 81
 gyakorlóközösség 111, 301
 gyári munkások 25, 39, 150, 151, 168–176,
 180, 181, 192–194, 197–199, 212, 215,
 216, 218, 219, 221, 232, 249, 254, 255,
 319–324, 331
 gyors olvasás 102, 189, 190–194, 196,
 199, 201–203, 221, 232, 249, 254, 255,
 319324, 331
- halálveszedelem modul 27, 71, 86, 95, 272,
 276–278, 288
 hallgatóságra tervezés 112, 122, 263, 266,
 267, 301
 hangarchívum 29, 99
 hangerő 114, 281, 283, 302
 hangfájlok torzítása 36, 37, 54
- hangkiesés – jelentéselkülönítés 72
 hangnyújtás 85, 86, 98
 hangtani kérdések 20
 hangtani vizsgálatok 21
 hangváltozások 14, 178
hát 119–121, 123–127, 155, 278–284, 287
 határozott (tárgyas) és határozatlan (alanyi)
 ragozás 93
 határozott névelő 79
 háttéracsatorna-jelzések 114, 120, 128, 273,
 277, 279
heló 14, 257
 „helyes” és „kerülendő” szerkezetek 63
 helyesírási hiba 136
 Helyesírási Szabályzat 92
 hezitáció 99, 114, 116, 129, 133, 275
 hiperkorrekció 67, 68, 73, 76, 93
 hozzájárulás (adatközlőktől) 42, 54
 hypertextes, multimédiás változat 29
- idegen szavak 72, 92, 305
 identitás 128, 267–269, 271, 280, 282,
 285–288, 290, 305
 ~ explicit bemutatása 280
igen 120, 128, 129, 281
 indexikális kapcsolat 220
 informális beszédstílusok 206
 ingadozás 66, 93, 192
 ingadozó magánhangzó-hosszúság 72
 ingadozó toldalékolás 66, 93, 187–204
 interakcionális bevon(ód)ás 115–118, 284
 interakcionális stílus kutatások 111, 261,
 273, 300
 interakciós repertoár 113
 interjúfüzet 65, 112, 130
 internet (Internet) 25, 30, 36–38, 47, 54,
 83
 intonáció
 ~ jelölése 84, 85, 106
 ~ vizsgálata 38
 ~s átirat 17, 20, 84, 106, 107
- irányított beszélgetés(ek) 22, 26, 34, 40, 41,
 64, 71–73, 91, 112, 132, 133, 134–137,
 147, 168, 180, 211, 213, 214
 ~ lejegyzése és kódolása 77–79

- ~ elemzése 79–81
- ~ társalgás 88, 91, 94, 97, 102, 303
- írás kép hatása 31, 72, 92, 100
- író gép–billentyűzet 15, 16, 100
- író gép–klaviatúra hatása 31, 100
- iskolai végzettség, lásd: végzettség
- ismeretlen tárgy megnevezése 16, 70, 249–258
- ismeretterjesztő cikk 13, 166
- ítéletek standardizálódása 210
- itemszám(ok) 147, 188

- jelentéskülönbség 149
- jelentéslétrehozás 262, 263, 272, 300, 306
- jogi diskurzusok 306
- jól képzett nyelvészek által végzett lejegyzés 29

- káromkodások és durva kifejezések 286
- kártyaparti 65
- kártyás feladatok 91, 97, 98
- kategorikus nyelvészet 33, 162
- kétdimenziós tesztadatok 16, 319, 325–332
- kétegyházi román–magyar kétnyelvű kutatás 113
- kétnyelvűek 172
- kiejtési változatok 92, 98
- kiinduló stílus 114, 115, 118, 274, 283, 286
- kis mintaelemszám 214, 219
- kiválóan képzett nyelvészek 62
- kognitív tárolás 221
- komplex, intertextuális szövegfolyam 137
- konkordancia 79
- kontextuális információk 133, 137
- kontextuális stílus 31, 39, 40, 102, 159, 210, 213, 214, 216, 219, 263, 265, 272
- kontextualizációs utasítások 120, 278
- kontextus 66, 67, 76, 92, 98, 114, 261, 264, 271, 273–276, 283, 288, 300, 302, 307
- konvertálási hiba 136
- korpusz mint társadalmi adatbánya 137
- közbevágás 118, 273, 275, 285
- köznyelvi norma 67, 77, 98, 231
- közpénzen finanszírozott kutatás 35
- kutatás haszna 27

- kutatás etikai
 - ~ kérdések 42–55
 - ~ szabályok 47
- kutatási célok 21
- kutatási célokra való felhasználás 45, 54
- külső kutatók 14, 35, 36, 54
- kvantitatív vizsgálat 61, 81, 178, 277
- kvótaminta 148, 149, 168, 212, 257

- labovi audiomonиторos hipotézis 159, 160
- labovi interjú 21, 112, 272, 274, 303
- lábpedál 25, 74, 130
- lassú olvasás 102, 160, 189–193, 197, 199, 201–203, 214
- látszólagos idő–vizsgálat 257
- leghosszabb interjú 136
- legrövidebb interjú 136
- leíró bizonytalansága 78
- leíró nyelvtanaink 59
- lejegyzés 16, 25, 26, 29, 40, 77–79, 98, 99, 108–137
- lejegyzők 16, 62, 98, 106, 135, 136
- lejegyző–nyelvész 40, 41, 116, 129–137, 170
- likvidák 166

- magánhangzó–harmónia 35, 92, 97, 209
- magánhangzó hosszúság 15, 31, 72, 87, 100, 101
- magánhangzó–illeszkedés 209
- magnetofon 19, 20, 25, 43, 60–65, 70, 74, 83, 86, 90, 96, 99, 135, 316
 - ~nal rögzíthető beszédváltatok kutatása 59
- magnókazetta 215
- magyar beszéd 17, 19, 32, 35, 39, 43, 46
 - ~ sokoldalú kvantitatív elemzése 32, 46
- Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSZV) 23, 26, 89, 190, 209, 316
- Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz) 106, 257
- magyar társadalom rétegződése 68
- Magyar Tudományos Akadémia, lásd: MTA
- Magyarországra települt erdélyiek 215
- majdnem összeolvadás (*near merger*) 161

- már* határozószó 231
 megakadás-jelenségek 285
 megfigyelői paradoxon 21, 64, 65, 86, 90
 megismételt vizsgálat 14, 15, 21
 megítélési feladatok 88
 megnyilatkozás-határok 20, 80, 106, 107
 „Melyik a helyes?” fejhallgató teszt 211, 222
 mért és észlelt szünet 85
 metakommunikáció 110
mhm 114, 117, 119, 120, 128, 129
 mikrofon 64, 65, 71, 90, 115, 116
 minimális párok 21, 70, 72, 73, 76, 88, 102, 147, 188–192, 194, 196, 199, 201–203, 214–216, 229
 mintavétel 61, 67, 163
 mondathatárok 106
 morfológiai kérdések 93
 morfológiai változó 39, 205–222
 morfológia 92
 motiváció 16, 249–257
 MTA Nyelvtudományi Intézete 13, 32
 MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály (majd Kutatócsoport) 25, 29, 32, 34, 37, 43, 45, 46, 96
 MTA Nyelvtudományi Intézet
 ~ Intézeti Tanácsa 32, 46
 ~ Tudományos Tanácsa 29
 ~ vezetői 29
 ~ székhelye 20
 MTA Zenetudományi Intézet
 Hangarchívuma 29
 multimédiás CD 32, 43–45, 54
 munkaidő 62
 műveletlen vagy nyelvjárási beszélők 167
 művelt beszélők 167

 Nagy-Budapest megszületése 168
 negatív társadalmi jelentés 221
 nem nyelvészek 23
 néma szünet 78
 nemzetiségi nyelv 172
 nemzetközi gyakorlat 45
 neológia 251
 népi nyelvészet (*folk linguistics*) 326

 névadás 250–258
 nevetés 114, 118, 120, 122, 129, 264, 277, 283, 284, 287, 302, 304
 névtelenség 40, 43
 New York-i vizsgálat 109, 110, 315
 normák, stigma, hiperkorrekció 67
 normális magyar beszéd
 ~ hanglejtése 17, 39
 ~ hanglejtésének szabatos lejegyzése és elemzése 39

 nyelvész(ek) 16, 19, 21, 25, 28, 33, 45, 63–66, 86, 96, 113, 125–127, 215
 nyelvészeti korpuszpépítés fogalma 129
 nyelvészeti kutatások tagolódása 325, 326
 nyelvhasználat kísérletes vizsgálata (elicitáció) 21
 nyelvhasználati reprezentativitás 71
 nyelvhasználói gyakorlatok 301
 nyelvi adatok 134, 135, 136, 210
 nyelvi bizonytalanság 315–324
 ~i index 315
 nyelvi életrajz 154
 nyelvi háttér 147, 148, 153, 154, 156
 nyelvi megkülönböztetés 110, 211, 212
 nyelvi változás 21, 60, 63, 84, 93, 109, 110, 127, 137, 167, 178–180, 205–207, 274
 ~ok in vivo vizsgálata 63
 nyelvi variabilitás 109, 126, 170, 181, 261–263, 274, 301
 nyelvítájkép-adatok 112
 nyelvjárás háttérbe szorulása 180
 nyelvjárási alakok 98, 180
 nyelvjárási norma 67
 nyelvjáráskutatás 19
 Nyelvművelő
 ~kézikönyv 63, 93, 94, 166, 231, 317
 ~ kéziszótár 317–319
 ~ (k) 63, 96, 103, 165, 208, 209, 219, 317, 324, 331
 nyelvtörténeti kutatások 63, 64
 nyílt *e* – zárt *ë* különbségek magyar nyelvjárási felvételekben 156

- olvasási feladatok 97, 189, 192, 197, 199
orsós magnószalag 130
országos kérdőíves vizsgálat 15, 61
osztópontelemzés 177, 178
- önellenőrzés 64, 87, 102, 214, 276
önértékelő teszt 315
önfigyelem mértéke 190–192
„Ön hogyan szokta ejteni?” fejhallgatós
teszt 211, 222
önmegfigyelés 101, 159
- palatális asszimiláció 72, 92
papírcédulák 62
papak beszéde 103
partner interakcionális bevonása 116–118
példányelmélet (ang. *exemplar theory*)
208
percepció különbség 152
politikai rendőrség 27
pótlónyúlás 34, 35, 77, 166, 169
presztízs 67, 208, 263
produkción és percepción 148, 162, 163
produktív tesztek 147, 158
publikációs kényszer 129, 134
publikált beszédkorpusz 33
- Rádiókabaré 233
referenciatervezés 112
regionális köznyelvi kutatások 59, 61
regiszterképzés 110, 122, 208, 220, 290
rejtett felvételek 64
reprezentatív minta 14, 15, 24, 26, 61, 63,
67, 83, 88, 89, 148, 149, 163, 188, 195,
199, 257
rétegzett ~vétel 61
ROPstat statisztikai programcsomag 169,
176, 194, 212
- sibboleth* helyett *szibboleth* 67
Sony BM-80-as lábpedálos lejegyző
kazettás magnó 25, 62, 74, 130
spontán beszéd 35, 59, 84, 102, 128, 157
spontán névadás 257
standard nyelvi ideológia 208–210
- staple remover* 255
stigmatizált kiejtési változatok 92
stilisztikai variabilitás 111, 261
stílus 21, 31, 39, 60, 61, 64, 65, 71, 76, 84,
86, 90, 92, 93, 97, 101, 102, 108–115,
118–120, 122, 124–126, 128–130, 137,
159–161, 167, 168, 181, 190, 206, 210,
212–214, 216, 219, 261–290
~alakítás 113, 122, 128
~alkalmazkodás 300, 303
~előhívó módszerek 108
~ok hatása 190
~ok vizsgálata 21
~váltás 86, 114, 269, 272, 274, 279
~változatok 86, 101, 108, 263, 286
- Survey of English Usage 29, 62, 64
Sydney Speaks project 14
- szabad váltakozás 66
szabályszerű *l* variabilitások 169, 181
szakmunkástanulók 25, 31, 39, 151,
170–178, 180, 181, 188, 192, 193, 212,
229, 232, 303, 323, 331
szal/szo(v)al diskurzusjelölő 304
szaliens változók 207, 208, 220, 221
számbeli egyeztetés (*number agreement*)
234, 236, 242, 244, 245; 329, 331
számítógép 14, 25, 29, 32, 34, 40, 41, 43, 44,
46, 60, 62–64, 74–79, 96, 97, 108, 113,
129–134, 168, 170
~es programok 131
szándékos szócsinálás 251
szemantikai motiváció 253, 257
személyes adatok 37, 116
személyi számítógépek 62
szerintem 117, 120, 123, 124, 126, 128, 279,
282
szibiláns-hasonulások 92
szinkron nyelvészeti relevancia 36
szinkron nyelvéírás 64
szleng 278, 283, 286
szóátadás 118, 285
szocializmus 14
szociolingvisztika társas konstruktivista
elméleti kerete 111

- szociolingvisztikai interjú 19, 23, 61, 65, 83, 86, 303
- szociológiai háttér adatok gazdagsága 61
- szociológiai módszertan 23
- szociológiailag értelmezhető
- ~ adatok 89
 - ~ vizsgálat 60–62
 - ~ minta 35
- szólista 79, 86, 88, 97, 102, 147, 159–161, 188–192, 194, 196, 199, 201–203, 214, 272, 316
- szórványos adat 231, 232
- szótagzáró *l* 165, 166, 180, 182
- szóval 77, 117, 121, 126, 275, 278
- Szögedi Szociolingvisztikai Interjú 23, 24
- sztenderd alakok aránya 191, 192, 194–196, 199
- sztenderd angol meghatározása 68
- sztenderd magyar 68
- szupraszegmentális fonetikai elemzés 39
- szünetek 35, 62, 85, 86, 114, 273, 279, 286, 300, 302
- tájszólás 126
- talán* 155, 2279, 280, 287, 305
- tanári magyarázó stratégia 124
- tanárok 25, 39, 96, 151, 170–178, 180, 181, 187, 192, 193, 197, 198, 212, 219, 221, 229, 232, 249, 255, 317, 319–324
- társadalmi
- ~ háttér 187, 188
 - ~ jelentés 167, 205, 206, 220, 221
 - ~ rétegződés 169, 172, 212
 - ~, történeti, kulturális ismeretek 137
- társalgási modulok 21, 22, 24, 86, 88, 91, 94, 98, 103, 104, 107, 112, 119, 137
- társas cselekvés 114
- társas
- ~ jelentés 111, 267, 268, 271, 273
 - ~ jelentések létrehozása 111, 261
 - ~ stratégiák 279
 - ~ valóság létrehozása 263, 267, 300
- témák 86, 112, 137, 272, 276–279
- terepmunka 43, 46, 55, 84, 87, 88, 111–113, 130, 136, 215, 249, 272, 277
- terepmunkás(ok) 22, 23–28, 40, 44, 65, 70, 88–91, 98, 106, 111, 116, 118, 127, 149, 155, 158, 181, 231, 303–305, 316
- ~ beszédmódja 303
 - ~ kiképzése 91
- tesztadatok 23, 30, 32, 63, 131, 134, 158, 169, 212
- tesztfeladatok 41, 61, 70, 74, 102, 112, 213
- tesztmondat 75, 97, 211
- titkosítás 47
- TM (terepmunkás) feladatai 112
- több/kevesebb modell 178–180
- tradicionális mondatelemzési eljárások 33
- transzkripció 78, 116, 130–132, 134, 135
- tudat alatti viszonyulás 217
- (tudatosan felvállalt) viszonyulás 219
- túlzás 281–283, 285
- tűzőkapocskiszedő* 94, 250, 253, 256, 257
- ugye* partikula 38
- új elméleti meglátások 136
- új/kritikai szociolingvisztikai kutatások 206
- vajon* kérdőszó 230, 231
- valóságosidő-vizsgálat 257
- váltakozó toldalékolású szavak 187, 191, 198
- változás és variabilitás 109, 178
- Varbrul elemzés 15, 31, 100, 239–243
- variabilitás és nyelvi értékelés 110
- városi dialektológia 19, 20, 23
- véletlen választású reprezentatív minta 26
- véletlenszerűség 61
- veszélyes történet elbeszélése 287
- vizsgálati eszközök 20–22, 87–89, 101
- vizsgálati kérdések 21, 44, 86, 87, 91–96, 136, 168, 251
- vizsgált változók 73, 77, 97, 220
- volt Jugoszlávia 173
- vonatkozó névmások 16, 78, 234–245
- Working Papers in Hungarian Sociolinguistics 31, 104

NYELVI VÁLTOZÓK

- aggya* ~ *adja* 318, 321, 323
aki 107, 235, 236, 238, 239, 242–245
amely 72, 93, 235, 236, 238–245
amelyik 235, 236, 238–245
 amelyik terjedése 239
ami 73, 235, 238–245
ami ~ (*a*)*mely* 78
ami ~ *amely* 73, 93, 235, 236, 238–245
- birtokjel (pl. *Ezek a gyerekek Péteré*) 93
bólingat ~ *bólingat* 72, 73, 92, 316–318, 320, 324
 [bV] 187–204
 (bVn) 16, 31, 39, 97, 102, 187–204, 214
 (bVn) realizációi a BUSZI-2 irányított beszélgetéseiben foglalkozási csoportonként 39
bölcsöde ~ *bölcsöde* 72, 77, 92, 317–319, 327
- dicsér* ~ *dicsér* 88, 318, 321, 324
- e* ~ *ö* váltakozás 73
 e ~ *ö* változatok 77
e és *ë* összeolvadásának folyamata 163
 (*ö*) *egy[ék]* 15
 -*e* kérdőszó(cska) 16, 21, 72, 93, 229–233
értem – *értëm* 125, 147
eszem ~ *eszek* 318, 319, 322–324, 326
- farmer* 75, 187–204, 328
felolt ~ *felgyújt* 21, 94
 felső magánhangzók hosszúsága 31
férfi 67
- hëgyës* – *hëgyes* 147–163
hëgyës 'szúrós' 330
hëgyes 'hegyvidékes' 330
- ikes igék 71, 73
 -ik-es ragozás 15, 30, 74, 93, 209, 317, 318, 320, 328–331
 inessivusi funkciójú -*ba/be* rag 72
- injekció* ~ *inekció* 21, 72, 316, 318, 321, 326–331
- jöttök* ~ *jösztek* 16, 39, 93, 209–211, 215, 218, 219, 221
- (l) 165–182
 l-kiesés 26, 34, 39, 165–182, 277, 303, 304
 l variabilitása 165–182
lëhet 156–160, 162
- meggyözödjön* ~ *meggyözödják* 317, 318, 320, 322, 323
miér – *miért* 93, 281, 282
- (nëk) 39, 169, 170, 209, 211–215, 217, 219–221
 (nV_k)₂ 16, 219
- se* ~ *sem* 72
sláger 66, 67
 suksük- és szuksük-ragozás 93
 suksükölés 21, 35, 67
- szabadott* 93
színház, útiköltség, háború, fësű, hűvös, bölcsöde 92
szokott volt 127
szopiáne ~ *szofiáne* 317–320, 322, 323
 szuksükölés 35, 67, 68
- természetesen, hogy* típusú szerkezetvegyülés 62, 63, 72, 80, 93
t-kiesés 26, 155, 277, 304
t/d-kiesés 26, 72, 73, 155, 277, 304
t-végű igék 72, 73, lásd még: suksükölés, szuksükölés
- vitatkozo[k]* 15
- zárt *ë* hang 16, 39, 72, 73, 77, 93, 137, 147–163
 zárt és nyílt *e*-t ismerők 148, 150, 158

TÁRSADALMI VÁLTOZÓK

(bevánd), (bevándorlás) 151, 152, 330
 bevándorlók és budapestiek 148, 151–
 153, 156, 161, 319, 321, 325, 330, 331
(életkor) 25, 151, 168, 196, 199, 206, 210,
 249, 254, 322, 329, 331

(foglalkozás) 150, 151, 254, 322
 szellemi foglalkozású adatközlők 170,
 171, 174
(nem) 150, 151, 254
végzettség [értsd: iskolai végzettség] 61, 68,
 89, 172, 193–195, 198, 318

